T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

BOLU YÖRESİNDE BULUNAN CAMİ VE MESCİDLERİN OSMANLI MİMARİSİNDEKİ YERİ

Hüseyin CAN

DOKTORA TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Mehmet MEMİŞ

TEMMUZ - 2023

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

BOLU YÖRESİNDE BULUNAN CAMİ VE MESCİDLERİN OSMANLI MİMARİSİNDEKİ YERİ

DOKTORA TEZİ

Hüseyin CAN

Enstitü Anabilim Dalı: İslam Tarihi ve Sanatları

"Bu tez 20/07/2023 tarihinde online olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir."

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Mehmet MEMİŞ	Başarılı
Prof. Dr. Ayşe ÜSTÜN	Başarılı
Prof. Dr. Abdülhamit TÜFEKCİOĞLU	Başarılı
Prof. Dr. Hicabi GÜLGEN	Başarılı
Doç. Dr. Kenan MERMER	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dâhil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Hüseyin CAN

20/07/2023

ÖN SÖZ

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları ABD. doktora programı eğitiminde sona ulaşmanın mutluluğunu yaşamaktayım. Bolunun geçmişteki mimari birikimine bir katkı sunmasını amaçlayarak seçtiğimiz bu çalışma boyunca, desteğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Memiş'e en derin saygılarımı ve sevgilerimi sunuyorum. Çalışmanın her aşamada yol göstericilikleri ve destekleri ile tezin gelişmesinde ve tamamlanmasında önemli katkılar sunan hocalarım Prof. Dr. Ayşe Üstün ve Doç. Dr. Kenan Mermer'e şükranlarımı sunarım. Ayrıca lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimlerim sürecinde akademik bilgi ve becerileri ile bu aşamaya gelmemde emeği geçen tüm hocalarıma da ayrıca teşekkür ederim.

Tezin saha araştırmalarında bana arşivini paylaşma nezaketi gösteren Mimar Semih Dimicioğlu ve Murat Peçenek'e, ayrıca Sebilci Bolu Kültür Derneği, Bolu Kent Müzesi ile sahada rahat çalışmamı sağlayan din görevlilerine teşekkür ederim. Bunun yanı sıra Başbakanlık Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü çalışanlarına teşekkür ederim. Fakültede tezimin gelişimine katkıda bulunması için fikir alışverişinde bulunduğum arkadaşlarıma hürmetlerimi sunarım.

Son olarak emeklerinin karşılığını hiçbir zaman ödeyemeyeceğim değerli annem, babam ve kardeşime, maddi-manevi desteğini hep arkamda hissettiğim değerli eşim Didem'e biricik kızım Züleyha Eylül'e şükranlarımı sunarım.

Hüseyin CAN
20/07/2023

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR ..... **iv**
ŞEKİL LİSTESİ ..... **v**
FOTOĞRAF LİSTESİ ..... **vi**
ÖZET ..... **xxii**
ABSTRACT ..... **xxiii**

GİRİŞ **1**
1. BÖLÜM: BOLU ŞEHRİNİN KÜLTÜREL VE MEKÂNSAL GELİŞİMİ **6**
1.1. Osmanlı Hâkimiyetinden Önceki Dönem 6
1.2. Osmanlı Döneminde Bolu 11
2. BÖLÜM: BOLU VE YÖRESİ TARİHİ CAMİLERİ VE MESCİTLERİ (KATALOG) **38**
2.1. Bolu Merkezinde Bulunan Camiler 38
2.1.1. Yıldırım Bayezid Camii (Büyük Camii) 38
2.1.2. Ilıca (Musa Paşa) Camii 80
2.1.3. Kadı Camii 99
2.1.4. Karaköy Cuma Camii 122
2.1.5. İmaret (Şemsi Ahmet Paşa) Camii 134
2.1.6. Saraçhane Camii 152
2.1.7. Tabaklar Camii 170
2.1.8. Karamanlı (Debbağlar) Camii 172
2.1.9. Semerkand Camii 181
2.1.10. Keçeci Mehmet Efendi (Akpınar) Camii 186
2.1.11. Ağda Camii 194
2.1.12. Somuncu (Sultanzade) Camii 200
2.1.13. Aslahaddin Camii 205
2.2. Dörtdivan 211
2.2.1. Çavuşlar (Merkez) Camii 211
2.3. Gerede 225
2.3.1. Yıldırım Bayezid Camii 225
2.3.2. Aşağı Tekke (Seviller Mahallesi) Camii 233

2.3.3. Yukarı Tekke Camii 236
2.3.4. Aşağıovacık Köyü Camii 242
2.3.5. Hacı Emin Efendi Camii 251
2.3.6. Şeyh Hüseyin Efendi Camii 258
2.4. Mengen 263
2.4.1. Divan (Rumbeyzade Bey) Camii 263
2.4.2. Güney Köyü Camii 271
2.4.3. Gözecik Köyü Ören Mahallesi Mescidi 281
2.5. Mudurnu 287
2.5.1. Samsa Çavuş Camii 287
2.5.2. Mudurnu Yıldırım Bayezid Camii 296
2.5.3. Kanuni Sultan Süleyman Camii 303
2.5.4. Asil Bey Camii 311
2.5.5. Hatice Hatun Camii 316
2.6. Seben 322
2.6.1. Nimetli Köyü Mescidi 322
2.6.2. Dedeler Köyü Cuma Camii 337
2.7. Yeniçağa 343
2.7.1. Eskiçağa Yıldırım Bayezid Camii 343
2.7.2. Reşadiye (Yukarı) Camii 352
2.8. Günümüze Ulaşamayan Cami ve Mescidler 359
2.8.1. Ak Mescid (Leylekler Camii) 359
2.8.2. Sokullu (Tavil) Mehmet Paşa Camii 367
2.8.3. Şeyh Mustafa Efendi Camii ve Dergâhı 370
2.8.4. Çukur Mahalle Mescidi 371
2.8.5. Hükümet Camii 374
3. BÖLÜM: DEĞERLENDİRME 380
3.1. Camilerin Plan ve Mekân Anlayışı 380
3.1.1. Külliye İçerisinde Yer Alan Camiler 383
3.1.2. Müstakil Camiler 386
3.2. Yapı Elemanları 389
3.2.1. Mihraplar 389

3.2.2. Minberler 391
3.2.3. Mahfil Katları 393
3.2.4. Cephe Düzenleri 395
3.2.5. Strüktürel Elemanlar 399
3.2.6. Cümle Kapısı 401
3.2.7. Örtü Sistemleri 403
3.2.8. Minareler 404
3.3. İnşa Malzemesi ve Teknik 407
3.3.1. Taş Malzeme 408
3.3.2. Tuğla Malzeme 410
3.3.3. Ahşap Malzeme 411
3.3.4. Alçı 414
3.3.5. Çini 414
3.3.6. Devşirme Malzeme 415
3.4. Tezyinat 415
3.4.1. Bitkisel (Nebatî) Süsleme 416
3.4.2. Geometrik Süsleme 418
3.4.3. Hat (Yazı) 420
3.4.4. Dekoratif Mimari Unsurlar 423
3.5. Baniler ve Ustalar 424
3.6. Yangınlar, 1944 Depremi ve Yapılar 429
3.7. Candaroğulları'nın (İsfendiyaroğulları) Bolu'daki İmar Faaliyetleri 434

SONUÇ 438
KAYNAKÇA 443
ÖZ GEÇMİŞ 455

KISALTMALAR

Bknz. : Bakınız

c. : cilt

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

ed. : editör

Env. No. : Envanter Numarası

Foto. : Fotoğraf

H. : Hicri

haz. : hazırlayan

İSAM : İslam Araştırmaları Merkezi

km. : Kilometre

M. : Miladi

s. : sayfa

SK. : Süleymaniye Kütüphanesi

TC. : Türkiye Cumhuriyeti

vb. : ve benzeri

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: Farklı Kültürler Katmanlarının Yer Aldığı Hisartepe Kazı Sahası..... 8
Şekil 2: Claudiopolis Şehrinin Rekonstrüksiyon Çalışması 10
Şekil 3: Bolu Yıldırım Bayezid Camii ve Etrafındaki Yapı Topluluğu..... 38
Şekil 4: Bolu Yıldırım Bayezid Camii Giriş Katı Planı..... 63
Şekil 5: Bolu Yıldırım Bayezid Camii Mahfil Katı Planı-1990..... 63
Şekil 6: Bolu Yıldırım Bayezid Camii Kesiti 64
Şekil 7: Kadı Camii Planı..... 113
Şekil 8: Bolu Karaköy Camii Planı..... 126
Şekil 9: İmaret Camiinin Kesiti ve Planı 144
Şekil 10: Saraçhane Camii Planı..... 160
Şekil 11: Karamanlı Caminin Planını ve Kesitini Gösteren Osmanlı Dönemine Ait Planı 173
Şekil 12: Karamanlı Camii Planı 174
Şekil 13: Keçeci Mehmet Efendi Camii Planı 188
Şekil 14: Ağda Camii Planı..... 195
Şekil 15: Gerede Yıldırım Bayezid Camii Planı..... 227
Şekil 16: Gerede Aşağıovacık Köyü Camii Planı..... 244
Şekil 17: Hacı Emin Efendi Camii Planı 253
Şekil 18: Divan Camii Planı..... 265
Şekil 19: Asil Bey Camii Planı 312
Şekil 20: Nimetli Köyü Mescidi 324
Şekil 21: Leylekler Camii Arsası Satış İlanı..... 367
Şekil 22: Hükümet Meydanında Bulunan Yapı Topluluğu (Hükümet Camii konağın solunda üç yapının ortasında bulunmaktadır)..... 376

FOTOĞRAF LİSTESİ

Fotoğraf 1: 2008 Yılında Hisar Tepesinin Güney Yamacındaki Kurtarma Kazıları 9
Fotoğraf 2: 1920'li Yılara Ait Hisar Tepesinden Yıldırım Bayezid Camii ile Tarihi Arastanın Çevresi 13
Fotoğraf 3: 25 Ekim 1935 Tarihli Fotoğrafta Yıldırım Bayezid Camii ve Çevresi 13
Fotoğraf 4: 1973 Yılında Bolu Arastası ve Yıldırım Bayezid Camii'nin Güneybatıdan Görünüşü 14
Fotoğraf 5: 1937 Sonrası, Yıldırım Bayezid Camii Minaresinden Batıya Doğru Çekilmiş Bir Fotoğraf (Fotoğrafın sağ alt tarafında önde Saraçhane Camii arkada ise Kadı Camii minareleri görülebilmektedir) 14
Fotoğraf 6: II. Abdülhamid Arşivinde Yer Alan Bolu Ilıcalarının ve Musa Paşa Camiinin Güneyden Çekilmiş Fotoğrafı 16
Fotoğraf 7: 1944 Yılındaki Depremde Ağır Hasar Alan Ilıca Musa Paşa Camii..... 16
Fotoğraf 8: Karaköy Musa Paşa Camii Ön Cephe Görünüşü (10 Mart 2018)..... 17
Fotoğraf 9: Tarihsiz Fotoğrafta Posta Caddesi'nden Arasta'ya Ayrılan Bakırcılar Sokak (Sağında ve Solundaki Dükkânlarda Bakır Eşya Satılan Sokakta Üstte Karşıda Aşağı Taşhan'ın Ana Giriş Kapısı ve Yıldırım Bayezid Camii Bulunmaktadır. Sağdaki Krokide İse Bolu Arastası İçerisindeki Sokaklar işaretlenmiştir). 20
Fotoğraf 10: Aşağı Taş Han ve Yukarı taş Han'ın Aynı Açıdan 1942 Yılına Ait Fotoğrafları 21
Fotoğraf 11: Aşağı Taş Han ve Yukarı taş Han'ın Aynı Açıdan 2014 Yılına Ait Fotoğrafları 22
Fotoğraf 12: Deveci, Diğer Adıyla Fil Hanı'nın Planı ve Farklı Açılardan Görünüşleri 23
Fotoğraf 13: Tarihsiz, Saraçhane Camii Müştemilatına Bağlı Olan Dükkânlar 24
Fotoğraf 14: Gölyüzü Mahallesi. 25
Fotoğraf 15: Akmescid Mahallesinden Görünüm (Arkadaki ahşap minareli yapı Ak Mescid [Leylekler Camii] olarak bilinen yapıdır. Mahalleye ismini vermiştir. Ne yazık ki bu yapı günümüze ulaşamamıştır. Yine Akmescid Mahallesi de 20. yüzyıldaki düzenlemeler ile birlikte Tabaklar ve Karamanlı mahalleleri arasında bölüştürülmüştür). 26

Fotoğraf 16: Hükümet Meydanında 1930'lu Yıllara Ait Bir Tören Görseli (Hükümet Meydanı ve Çevresi 19. Yüzyılda İdari Binaların İnşa Edildiği Bir Muhit Olarak Dikkati Çeker) 31
Fotoğraf 17: Telgrafhane Binası 31
Fotoğraf 18: Hisar Tepenin Eteklerinde Bulunan Ancak Günümüze Ulaşamamış Olan Bolu Saat Kulesinden Görünüm..... 32
Fotoğraf 19: Yapının Emiri'ye Ait Günümüze Ulaşamayan Levha ……..46
Fotoğraf 20: Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin Yıldız Albümlerinde Yer Alan Fotoğrafları 48
Fotoğraf 21: Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin Yıldız Albümlerinde Yer Alan Fotoğrafları 49
Fotoğraf 22: Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin Yıldız Albümlerinde Yer Alan Fotoğrafları 49
Fotoğraf 23: Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin Yıldız Albümlerinde Yer Alan Fotoğrafları 50
Fotoğraf 24: Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin Yıldız Albümlerinde Yer Alan Fotoğrafları 50
Fotoğraf 25: 1930'lu Yıllarda Yıldırım Bayezid Camii..... 51
Fotoğraf 26: 1944 Yılı Öncesi Bolu ve Yıldırım Bayezid Camii 52
Fotoğraf 27: 1944 Yılının Hemen Sonrası Yapının Durumu..... 52
Fotoğraf 28: 1944 Yılı Sonrası Yapının Durumu 53
Fotoğraf 29: 1944 Yılında Meydana Gelen Depremde Yapının Delinmiş Kubbesi..... 53
Fotoğraf 30: 1944 Yılında Meydana Gelen Depremde Yapının İç Görünümü Kemerdeki Kilit Taşı Yıpranmış Vaziyettedir..... 54
Fotoğraf 31: 1944 Yılında Meydana Gelen Depremde Yapının İçinden Görünümü, İç Mekânda Deprem Sonrası Önlem Alınmış..... 54
Fotoğraf 32: 1944 Depreminde Yıkılan Minareler ile 1958'li Yıllarda Kısa ve Kalın Olarak Yapılan Tek Minare 57
Fotoğraf 33: 1963'lü Yıllarda Tek Minare Yıkılmış ve Yerine İlk Minarelerin Üslubuna Yakın Minareler Eklenmiştir..... 57
Fotoğraf 34: Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin Aptullah Kuran Arşivinde Yer Alan Fotoğrafları 58

Fotoğraf 35: Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin Aptullah Kuran Arşivinde Yer Alan Fotoğrafları 59
Fotoğraf 36: Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin Aptullah Kuran Arşivinde Yer Alan Fotoğrafları 59
Fotoğraf 37: Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin Aptullah Kuran Arşivinde Yer Alan Fotoğrafları 60
Fotoğraf 38: Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin Aptullah Kuran Arşivinde Yer Alan Fotoğrafları 60
Fotoğraf 39: Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin Aptullah Kuran Arşivinde Yer Alan Mihrap Ayeti (Al-i İmran Suresi 39.ayeti) Fotoğrafı 61
Fotoğraf 40: İ. Aydın Yüksel'in Eserinde Bulunan Fotoğraflar 61
Fotoğraf 41: Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin Güney Cephesi 65
Fotoğraf 42: Yıldırım Bayezid Camii'nin Genel Görünümü 65
Fotoğraf 43: Bolu Yıldırım Bayezid Camii Doğu Cephesi 66
Fotoğraf 44: Bolu Yıldırım Bayezid Camii Batı Cephesi 67
Fotoğraf 45: Yıldırım Bayezid Camii'nin Kuzey Cephesi 68
Fotoğraf 46: Caminin Ana Giriş Kapısı 68
Fotoğraf 47: Caminin Harim Bölümü 69
Fotoğraf 48: Kubbe Sistemi 70
Fotoğraf 49: Harimden Mahfil Bölümüne Bakış 70
Fotoğraf 50: Caminin Mihrap ve Minberinden Görünüm 71
Fotoğraf 51: Yapının Mihrabı 72
Fotoğraf 52: Minberden Görünüm 73
Fotoğraf 53: İkinci Kat Mahfil Bölümü 74
Fotoğraf 54: Son Cemaat Yeri 75
Fotoğraf 55: İç Mekandaki Süsleme Panolarından Detay 76
Fotoğraf 56: Kubbe ve Kubbeye Geçiş ile Tezyinat Örnekleri 77
Fotoğraf 57: Kubbeye İşlenen İhlas Suresi 77
Fotoğraf 58: Minberden Detay 78
Fotoğraf 59: Mihrap Ayeti 79
Fotoğraf 60: Mahfil Katı Üzerinde Bulunan Mimarzade Mehmed Ali Tarafından Kufi Hatla Yazılmış Olan "Elhamdülillahi'al lâ Niamillâh" İbaresi 79

Fotoğraf 61: Ana Girişte Bulunan II. Abdülhamid Tuğrası 80
Fotoğraf 62: Yapının Günümüze Ulaşan Kitabesi 81
Fotoğraf 63: Bolu Ilıcalarının ve Musa Paşa Camiinin Güneyden Çekilmiş Fotoğrafı 85
Fotoğraf 64: Ilıca Musa Paşa Camii'nin 1928 Yıllarına Ait Görünümü 86
Fotoğraf 65: 1928 Yıllarında Ilıca Musa Paşa Camii'nin Görünümü 86
Fotoğraf 66: 1944 Yılındaki Depremde Ağır Hasar Alan Ilıca Musa Paşa Camii 89
Fotoğraf 67: 1967 Tarihli Bolu İl Yıllığında Yer Alan Yapının Ana Giriş Kapısı 90
Fotoğraf 68: Caminin Giriş Cephesi 91
Fotoğraf 69: Yapının Giriş Cephesi 92
Fotoğraf 70: Yapının Güney Cephesi 92
Fotoğraf 71: Ilıca Musa Paşa Camii'nin Güney ve Doğu Cephesi 93
Fotoğraf 72: Yapının Ana Giriş Kapsı 94
Fotoğraf 73: Yapının Mihrap ve Minberi 95
Fotoğraf 74: Yapının Harimi ve Mahfil Katı 95
Fotoğraf 75: Mihraptan Görünüm 96
Fotoğraf 76: Caminin Duvar Tezyinatı 98
Fotoğraf 77: Caminin Mihrap Ayeti 99
Fotoğraf 78: Yapının Tavan Göbeğinde Bulunan "İhlâs-ı Şerif" ve Tezyinat Örneği .. 99
Fotoğraf 79: 1976 Tarihli Aptullah Kuran Arşivinde Bulunan Kadı Camii Taç Kapısının Üzerindeki Dua Kitabesi 100
Fotoğraf 80: Günümüzde Kadı Cami Taç Kapısı Üzerindeki Kitabelik Kısmı 101
Fotoğraf 81: Bozoklu Osman'ın Musavver İran Sefâretnâmesi'nde 1811'deki Bolu'yu Gösteren Bir Resmi 102
Fotoğraf 82: Kadı Camii'nin 1944 Yılında Yıkılan Minaresi 105
Fotoğraf 83: 1967 Tarihli Bolu İl Yıllığında Yer Alan Kadı Camii Ahşap Kapısı 108
Fotoğraf 84: 1976 Tarihli Aptullah Kuran Arşivinde Yapının Genel Görünümü 109
Fotoğraf 85: 1976 Tarihli Aptullah Kuran Arşivinde Bulunan Yapının Taç Kapısı .. 109
Fotoğraf 86: Kadı Camii'nin 1976 Tarihli Aptullah Kuran Arşivinde Bulunan Kıble Duvarından Görünümü 110
Fotoğraf 87: 1976 Tarihli Aptullah Kuran Arşivinde Bulunan Yapının Harim Bölümü 111

Fotoğraf 88: 1976 Tarihli Aptullah Kuran Arşivinde Bulunan Ama Günümüzde Mevcut Olmayan Mahfil Katı 111
Fotoğraf 89: 1976 Tarihli Aptullah Kuran Arşivinde Bulunan Yapının Ana Giriş Kapısı 112
Fotoğraf 90: Kıble Duvarını Oluşturan Güney Cephede Dışarıya Taşkın Beş Cepheli Mihrap Sofası 114
Fotoğraf 91: Kadı Camii'nin Kuzey Cephesi 115
Fotoğraf 92: Yapının Ana Giriş Kapısı 115
Fotoğraf 93: Taç Kapının Sağında ve Solunda Bulunan Mihrabiyeden Detay 116
Fotoğraf 94: Caminin Harim Bölümü 117
Fotoğraf 95: Yapının Mihrap ve Minberinden Görünüm 118
Fotoğraf 96: Yapının Mihrabı 118
Fotoğraf 97: Yapının Kündekari Tekniğinde Yapılmış Ahşap Kapısı 120
Fotoğraf 98: Yapının Ahşap Kapısından Detay 120
Fotoğraf 99: Mihrapta Bulunan Mukarnas Uygulaması 121
Fotoğraf 100: Çift Kanatlı Ahşap Cümle Kapısından Detay 122
Fotoğraf 101: Karaköy Cuma Camii Kitabesi 123
Fotoğraf 102: Günümüze Ulaşamayan inşa Kitabesi 124
Fotoğraf 103: Giriş Kapısı ve Kayıp Kitabesi 124
Fotoğraf 104: 1967 Tarihli Bolu İl Yıllığı'nda Yer Alan, Yapının Depolarında Saklanan Çini Pano Örneği 125
Fotoğraf 105: Karaköy Camii'nin Kuzey Cephesi 127
Fotoğraf 106: Karaköy Camii'nin Batı ve Güney Cephesi 128
Fotoğraf 107: Karaköy Camii'nin Güney ve Doğu Cephesi 128
Fotoğraf 108: Karaköy Camii'nin Harim Bölümünden Görünüm 131
Fotoğraf 109: Mihrap ve Minberin Görünümü 131
Fotoğraf 110: Mihraptan Görünüm 132
Fotoğraf 111: Mahfil Katı 132
Fotoğraf 112: Karaköy Cuma Cami Çift Kanalı kapısı ve Üzerindeki Kitabesi 133
Fotoğraf 113: Karaköy Cuma Cami Mihrap Ayeti 134
Fotoğraf 114: İmaret Camii Dua Kitabesi 135

Fotoğraf 115: İmaret Camii ve Solunda Üzeri Ahşap Alt Katı Sıvalı Olan Yapı Külliyenin İmareti, (Tarihsiz)..... 139
Fotoğraf 116: İmaret Camii Önünde Cumhuriyetin 10. Yıl Kutlamalarından Bir Kare (Merkez İlkokulunun İmaret bahçesindeki kutlamaları. Fotoğrafta ayrıca yapıya ait şadırvanda görülmekte. İmaret Camii'ne bitişik olan bina ise sonradan camiye eklenmiştir, 1933)..... 141
Fotoğraf 117: Fotoğrafta İmaret Camiinin Karşısında Sultan Hamamının Görünümü..... 142
Fotoğraf 118: 1973 Yılında Başlayan Katlı Otopark İnşaatının Görünümü. İşaretli Noktalar İmaret Kalıntıları 143
Fotoğraf 119: 2010'lu Yıllarda İmaret Camii'nin Görünümü. Sol Öndeki Yapı..... 143
Fotoğraf 120: Yapının Kuzey Cephesinden Görünüm..... 145
Fotoğraf 121: Yapının Doğu Cephesinden Görünüm 145
Fotoğraf 122: Yapının Güney Cephesinden Görünüm 146
Fotoğraf 123: Doğu Cephesi Örgü Sisteminin Deformasyonu 146
Fotoğraf 124: İç Mekânda Mihrap ve Minberin Görünümü 148
Fotoğraf 125: Harim Bölümünün Görünümü 148
Fotoğraf 126: Mahfil Katı Görünümü..... 149
Fotoğraf 127: Yapının Ahşap Tavanından Görünüm..... 150
Fotoğraf 128: Yapının Ahşap Tavanından Görünüm..... 150
Fotoğraf 129: Tavan Göbeğinden Görünüm 151
Fotoğraf 130: Mihrap Ayetinden Görünüm 152
Fotoğraf 131: Cümle Kapının Hemen Arkasında Bulunan Yapı Kitabesi..... 154
Fotoğraf 132: Saraçhane Camii'nin Güney Batı Cephesindeki Sivri Kemerli Çeşme. (1928) 156
Fotoğraf 133: 1935 Senesine Ait Saraçhane Camii'nin Minaresi ve Karşısında Yıldırım Bayezid Camii Görünümü 156
Fotoğraf 134: Saraçhane Camii'nin Önündeki Dükkânlar (Tarihsiz)..... 157
Fotoğraf 135: Saraçhane Camii'nin Girişi (Tarihsiz) 157
Fotoğraf 136: Aptullah Kuran Arşivi, Yapının Doğu Cephesi 158
Fotoğraf 137: Aptullah Kuran Arşivi, Yapının Güney Cephesi..... 158

Fotoğraf 138: Aptullah Kuran Arşivi, Yapının Kuzey Batı Cephesinde yer alan Minaresi 159
Fotoğraf 139: Aptullah Kuran Arşivi, Yapının Genel Görünümü 159
Fotoğraf 140: Yapıya Girişin de Yer Aldığı Doğu Cephesi..... 160
Fotoğraf 141: Sütunların Taşıdığı Revak Tarzında İnşa Edilmiş Yapıya Giriş Bölümü..... 161
Fotoğraf 142: Doğu ve Güney Cephesinden Görünüm..... 162
Fotoğraf 143: Kuzey Batı Köşesine düşen Minaresi ve Cephelerin Görünümü..... 163
Fotoğraf 144: Batı Cephede Bulunan Kuş Evinden Detay 163
Fotoğraf 145: Kuzey Cephede Bulunan Dükkânların Yerleşimi 164
Fotoğraf 146: Doğu Cephedeki Duvar Örgüsünün ve Açıklıların Deformasyonu 164
Fotoğraf 147: Harim Bölümünden Görünüm..... 165
Fotoğraf 148: Mahfil Katı 166
Fotoğraf 149: Kadınlar Mahfilinin İçinden Görünüm..... 166
Fotoğraf 150: Pencere Şebekelerinde Görülen Alçı Malzeme..... 167
Fotoğraf 151: Güney Batı Cephe Ucuna Gülbezek..... 168
Fotoğraf 152: Saraçhane Cami Giriş Kapısı ve Devşirme Sütunları..... 168
Fotoğraf 153: Kadınlar Mahfilinin İçinden Görünüm..... 169
Fotoğraf 154: Tabaklar Camii'nin Eski Görünümü 170
Fotoğraf 155: Yapının Kuzey Cephe Görünümü 175
Fotoğraf 156: Yapının Batı Cephesi..... 175
Fotoğraf 157: Yapının Cephelerinde Bulunan Kuş Evlerinden Detay..... 176
Fotoğraf 158: Yapının Harim Bölümü 177
Fotoğraf 159: Yapının Mihrabı 177
Fotoğraf 160: Yapının Minberinden Görünüm 178
Fotoğraf 161: Yapının kürsüsünden Görünüm 178
Fotoğraf 162: Yapının Mahfil Katı 179
Fotoğraf 163: Yapının Tavan Göbeğinden Görünüm 179
Fotoğraf 164: Yapının Cami Takımları ve Mihrap Ayetinden Görünüm 180
Fotoğraf 165: Semerkand Camii Genel Görünümü 181
Fotoğraf 166: Minareden Detay 182
Fotoğraf 167: Harim Bölümünden Görünüm..... 183

Fotoğraf 168: Mahfil Katından Görünüm 183
Fotoğraf 169: Yapının Tavan Göbeği 184
Fotoğraf 170: Caminin Ahşap İşçilikli Minaresinden Görünüm 185
Fotoğraf 171: Yapının Mihrap Ayeti 186
Fotoğraf 172: Yapının Kuzey Cephesinden Genel Görünüm 189
Fotoğraf 173: Yapının Batı ve Güney Cephesinden Genel Görünüm 190
Fotoğraf 174: Yapının Güney Batı Cephesinde Bulunan Bağımlı Çeşmesi 190
Fotoğraf 175: İç Mekân Görünümü 191
Fotoğraf 176: İç Mekândan Mihrap ve Minberin Görünümü 191
Fotoğraf 177: Mahfil Katı Görünümü 192
Fotoğraf 178: Mahfil Katı Üst Mekândan Görünüm 192
Fotoğraf 179: Caminin Minaresinden Görünüm 193
Fotoğraf 180: Caminin Mihrap Ayetinden Görünüm 194
Fotoğraf 181: Yapının Genel Görümü 196
Fotoğraf 182: Yapının Kuzey Doğuda Yer Alan Girişi ve Minaresi 197
Fotoğraf 183: Yapının İç mekânından Görünümü 198
Fotoğraf 184: Mahfil Katı Görünümü 199
Fotoğraf 185: Tavan Göbeğinden Görünüm 200
Fotoğraf 186: Somuncu Camii Kuzey Cephe 201
Fotoğraf 187: Yapının Güney ve Doğu Cephesinden Görünüm 202
Fotoğraf 188: Yapının İç Mekânından Görünüm 203
Fotoğraf 189: Mahfil Katı Görünümü 203
Fotoğraf 190: Mahfil Katına Çıkan Ahşap Merdivenlerin Görünümü 204
Fotoğraf 191: Aslahaddin Camii'nin Güney Batı Görünümü 208
Fotoğraf 192: Caminin Güney Doğu Cephesi ile Türbeye Çıkan Merdivenlerin Görünümü (Yapı Kuzey Güney Doğrultuda Eğimli Bir Arazide Bulunmaktadır) 208
Fotoğraf 193: Türbeye Girişin Sağlandığı Basık Kemerli Ahşap Kanatlı Kapı 209
Fotoğraf 194: Caminin Alt Kısmında Bulunan Türbe 209
Fotoğraf 195: Caminin Alt Katında Türbenin Karşısında Bulunan Mescid 210
Fotoğraf 196: Caminin Kuzey Cephesinde Bulunan Girişi 210
Fotoğraf 197: Sonradan Yapılan Caminin Harim Bölümü 211

Fotoğraf 198: Birinci Kitabeden Görünüm 212
Fotoğraf 199: İkinci Kitabeden Görünüm 213
Fotoğraf 200: Halk Arasında Cuma Yeri Olarak İsimlendirilen Alan ve Arkada Çavuşlar Camii'ni Gösteren Tarihsiz Bir Fotoğraf 215
Fotoğraf 201: Caminin Genel Görünümü 216
Fotoğraf 202: Camiye Girişin Sağlandığı Doğu Cepheden Görünüm 216
Fotoğraf 203: Kuzey Cepheden Görünüm 217
Fotoğraf 204: Batı Cepheden Görünüm 217
Fotoğraf 205: Haziresinin de Bulunduğu Güney Cepheden Görünüm 218
Fotoğraf 206: Harimden Görünüm 219
Fotoğraf 207: Mihraptan Görünüm 219
Fotoğraf 208: Minberden Görünüm 220
Fotoğraf 209: Mahfil Katı ve Kubbelerin Dizilimi 220
Fotoğraf 210: Mahfil Katı ve Kubbelerden Görünüm 221
Fotoğraf 211: Mahfil Katı ile Harim Arasındaki Kabir 221
Fotoğraf 212: Kubbelerden Görünüm 223
Fotoğraf 213: Ortadaki Kubbeden Detay 223
Fotoğraf 214: Mihrap Alınlığında Bulunan Tezyinattan Detay 224
Fotoğraf 215: İç Cephe Duvarlarındaki Tezyini Unsurlardan Detay 224
Fotoğraf 216: Gerede Yıldırım Bayezid Camii Genel Görünümü 227
Fotoğraf 217: Yapının Kuzey Cephe Görünümü 228
Fotoğraf 218: Yapının Doğu ve Güney Cephelerinden Görünüm 228
Fotoğraf 219: Yapının Batı Cephesinden Görünüm 229
Fotoğraf 220: Yapının Minaresinden Görünüm 229
Fotoğraf 221: Harim Bölümünden Görünüm 230
Fotoğraf 222: Mihraptan Görünüm 230
Fotoğraf 223: Minberden Görünüm 231
Fotoğraf 224: Mahfil Katından Görünüm 231
Fotoğraf 225: Son Cemaat Yerinden Görünüm 232
Fotoğraf 226: Aşağı Tekke Camii Türbesi Kitabesi 234
Fotoğraf 227: Aşağı Tekke Camii'nin 1928 Yılına Ait Fotoğrafı 234
Fotoğraf 228: Yapının Güney Cephesinden Günümüzdeki Durumu 235

Fotoğraf 229: Yapının Güney Batı Cephesindeki Haziresi ile Türbesi 236
Fotoğraf 230: Yapının Harim Bölümü 236
Fotoğraf 231: Caminin Güney Doğu Köşesinden Görünüm 238
Fotoğraf 232: Doğusunda Bulunan Cami ve Türbeye Girişin Sağlandığı Birim 238
Fotoğraf 233: Caminin Kuzey ve Batı Cephesi 239
Fotoğraf 234: Camiye Girişin Sağlandığı Basık Kemerli Kapı 240
Fotoğraf 235: Harim Bölümünden Görünüm 240
Fotoğraf 236: Mahfil Katından Görünüm 241
Fotoğraf 237: Aşağıovacık Köyü Genel Görünümü 242
Fotoğraf 238: Aşağıovacık Köyü Camii Kitabesi 243
Fotoğraf 239: Aşağıovacık Köyü Camii Genel Görünümü 245
Fotoğraf 240: Yapının Kuzey Cephe Görünümü 245
Fotoğraf 241: Yapının Güney ve Doğu Cephelerinden Görünüm 246
Fotoğraf 242: Yapının Harim Bölümünden Görünüm 247
Fotoğraf 243: Yapının Mihrabından Görünüm 247
Fotoğraf 244: Yapının Mahfil Katı Görünümü 248
Fotoğraf 245: Yapının Mahfil Katı İç Mekân Görünümü 248
Fotoğraf 246: Yapının Tavanından Görünüm 249
Fotoğraf 247: Tavan Göbeği Detay 250
Fotoğraf 248: Mihrap Ayetinden Görünüm 251
Fotoğraf 249: Caminin Kuzey Cephesinde Bulunan Kitabesi 252
Fotoğraf 250: Caminin Kuzey Cephesi 253
Fotoğraf 251: Yapının Batı Cephesi ile Kütüphanesi 254
Fotoğraf 252: Yapının Güney ve Doğu Cepheleri 254
Fotoğraf 253: Minareden Görünüm 255
Fotoğraf 254: Harim Bölümü 255
Fotoğraf 255: Mihrap ve Minber 256
Fotoğraf 256: Mahfil Katından Görünüm 256
Fotoğraf 257: Yapının Ahşap Tavanı 257
Fotoğraf 258: Şeyh Hüseyin Efendi Camii'nin Doğu Cephesi 259
Fotoğraf 259: Caminin Güney Cephesinden Görünüm 259
Fotoğraf 260: Batı Cephede Bulunan Cami Haziresi 260

Fotoğraf 261: Harim Bölümü 260
Fotoğraf 262: Mihraptan Görünüm 261
Fotoğraf 263: Minberden Görünüm 261
Fotoğraf 264: Mahfil Katından Görünüm 262
Fotoğraf 265: Mahfil Katı İç Bölümü 262
Fotoğraf 266: Tavan Göbeği 263
Fotoğraf 267: Yapıya Girişin Sağlandığı Kuzey Cephe 265
Fotoğraf 268: Güney Cephe 266
Fotoğraf 269: Doğu Cephesi 266
Fotoğraf 270: Kuzey Batı Cephe Görünümü 267
Fotoğraf 271: Harim Bölümü 268
Fotoğraf 272: Mihrap Görünümü 268
Fotoğraf 273: Minberin Görünümü 269
Fotoğraf 274: Harimden Mahfil Katının Görünümü 269
Fotoğraf 275: Mahfil Katının Arkasında Bulunan Geniş Odanın Görünümü 270
Fotoğraf 276: Ahşap Minareden Detay 271
Fotoğraf 277: Yapının Kitabesi 272
Fotoğraf 278: Mengen Güney Köyü Camii 273
Fotoğraf 279: Yapının Kuzey Cephesi 273
Fotoğraf 280: Yapının Kuzey Cephesinde Bulunan Hazire 274
Fotoğraf 281: Yapının Doğu ve Güney Cepheleri 274
Fotoğraf 282: Yapının Batı Cephe Duvarı 275
Fotoğraf 283: Yapının Harim Bölümü 276
Fotoğraf 284: Mihrabından Görünüm 276
Fotoğraf 285: Minberinden Görünüm 277
Fotoğraf 286: Mahfil Katından Görünüm 277
Fotoğraf 287: Kadınlar Mahfilinden Görünüm 278
Fotoğraf 288: Kuzey Cephedeki Yekpare Devşirme Malzemelerden Görünüm 279
Fotoğraf 289: Yapının Kuzey Cephesindeki Devşirme Malzemeden Detay 279
Fotoğraf 290: Yapının Kuzey Cephesindeki Devşirme Malzemeden Detay 280
Fotoğraf 291: Yapının Batı Cephesindeki Devşirme Malzemeden Detay 280
Fotoğraf 292: Yapının Mihrabındaki Devşirme Malzemeden Detay 281

Fotoğraf 293: Mescidin Genel Görünümü 282
Fotoğraf 294: Mescidin Kuzey Batı Cephelerinin Görünümü 283
Fotoğraf 295: Mescidin Güney Doğu Cephesinden Görünüm..... 283
Fotoğraf 296: Mescide Girişin Sağlandığı Batı Cephedeki Açıklık 284
Fotoğraf 297: İbadet Mekânından Görünüm..... 284
Fotoğraf 298: İbadet Mekânından Görünüm..... 285
Fotoğraf 299: Kuzeydeki Misafirhanenin Görünümü..... 285
Fotoğraf 300: Kuzeydeki Misafirhanenin Görünümü..... 286
Fotoğraf 301: Misafirhane ile İbadet Mekânı Arasındaki Korido (Koridorun Karşısı Abdest Alma Mekânı Olarak Kullanılmaktaydı)..... 286
Fotoğraf 302: Yapının Restorasyon Öncesi Güney Batı Cephelerinin Görünümü..... 288
Fotoğraf 303: Yapının Restorasyon Öncesi Mihrabım Bir Bölümü ile Minberin Görünümü..... 289
Fotoğraf 304: Samsa Çavuş Camii'nin Genel Görünümü. Önünde Bakımsız Haziresi Görülmektedir 290
Fotoğraf 305: Caminin Kuzey Cephesi..... 290
Fotoğraf 306: Caminin Kıble Duvarı 291
Fotoğraf 307: Caminin Güney Batısından Görünüm 291
Fotoğraf 308: Caminin Harim Bölümü 292
Fotoğraf 309: Mihrabından Görünüm..... 292
Fotoğraf 310: Minberinden Görünüm..... 293
Fotoğraf 311: Mahfil Katından Görünüm 293
Fotoğraf 312: Kadınlar Mahfili Görünümü..... 294
Fotoğraf 313: Mihraptan Detay..... 295
Fotoğraf 314: Mihraptan Detay..... 295
Fotoğraf 315: Yapının Kuzey Cephesi..... 298
Fotoğraf 316: Yapının Doğu Cephesi 298
Fotoğraf 317: Yapının Batı Cephesi..... 299
Fotoğraf 318: Yapının Güney Cephesi 299
Fotoğraf 319: Yapının Kuzeybatı Cephesinde Bulunan Minaresi 300
Fotoğraf 320: Harim Bölümü..... 301
Fotoğraf 321: Mihrap ve Minberden Görünüm..... 301

Fotoğraf 322: Mihraptan Ana Girişe Bakış 302
Fotoğraf 323: Caminin Genel Görünümü 304
Fotoğraf 324: Yapının Güney Doğu Cephesinden Görünüm 305
Fotoğraf 325: Yapının Kuzey ve Batı Cephelerinden Görünümü 305
Fotoğraf 326: Yapının Son Cemaat Yerinden Görünümü 306
Fotoğraf 327: Yapının Güney Cephesi ve Güney Cephesinde Bulunan Haziresi 306
Fotoğraf 328: Mihrap ve Minberden Görünüm 307
Fotoğraf 329: Mahfil Katından Görünüm 308
Fotoğraf 330: İç Mekândan Görünüm 308
Fotoğraf 331: Mahfil Katında Bulunan Kalem İşi Örnekleri 310
Fotoğraf 332: Mahfil Katında Bulunan Kalem İşi Örneklerinden Detay 310
Fotoğraf 333: Asil Bey Camii'nin Kuzey Cephe Görünümü ve Şadırvanı 312
Fotoğraf 334: Caminin Doğu Cephesi 313
Fotoğraf 335: Caminin Batı Cephesi 313
Fotoğraf 336: Caminin Güney Cephesi 314
Fotoğraf 337: Caminin Minaresi 314
Fotoğraf 338: Yapının Harim Bölümü, Mihrap ve Minberi 315
Fotoğraf 339: Mahfil Katı 315
Fotoğraf 340: Hatice Hatun Camii'nin Genel Görünümü 317
Fotoğraf 341: Hatice Hatun Camii'nin Doğu ve Kuzey Cepheleri 318
Fotoğraf 342: Caminin Güney Cephesi 318
Fotoğraf 343: Caminin Batı Cephesi 319
Fotoğraf 344: Harim Bölümü 320
Fotoğraf 345: Caminin Mihrap ve Minberi 320
Fotoğraf 346: Mahfil Katından Görünüm 321
Fotoğraf 347: Mahfil Katı Hanımlar Bölümü 321
Fotoğraf 348: Giriş Kapısı Üzerindeki Kitabe 323
Fotoğraf 349: Yapının Genel Görünümü 324
Fotoğraf 350: Yapının Güney ve Batı Cepheleri 325
Fotoğraf 351: Kuzey Batı Cephesinden Yapıya Giriş Sağlanan Ahşap Merdiven Sistemi 325
Fotoğraf 352: Yapının Kuzey Cephesi 326

Fotoğraf 353: Yapının Doğu Cephesi 326
Fotoğraf 354: Yapının Güney Cephesi 327
Fotoğraf 355: Yapının Minaresi 327
Fotoğraf 356: Harim Bölümü 328
Fotoğraf 357: Mihrap ve Güney Cephe Duvarı 329
Fotoğraf 358: Harim Bölümü Yer Döşemesi 329
Fotoğraf 359: Mahfil Katı 330
Fotoğraf 360: Mahfil Katı 330
Fotoğraf 361: Mahfil Katı ve Tavan 331
Fotoğraf 362: Mesicide Açılan Çift Kanatlı Ahşap Kapı 331
Fotoğraf 363: Toplanma Odası ve Yer Döşemesi 332
Fotoğraf 364: Toplanma Odası 332
Fotoğraf 365: Toplanma Odası 333
Fotoğraf 366: Giriş Holü 333
Fotoğraf 367: Mutfak Bölümü ve Ocaklık 334
Fotoğraf 368: Toplanma Odasındaki Ay ve Yıldız Motifi 335
Fotoğraf 369: Toplanma Odasındaki Vazo Taviri 336
Fotoğraf 370: Tavana Uygulanan İhlas Suresi 336
Fotoğraf 371: Odanın Kuzey Cephesindeki Şiir 337
Fotoğraf 372: Caminin Kuzey Cephesi 338
Fotoğraf 373: Caminin Batı Cephesi 339
Fotoğraf 374: Caminin Güney ve Batı Cepheleri 339
Fotoğraf 375: Yapının Güney Cephesi 340
Fotoğraf 376: Harim Bölümü 341
Fotoğraf 377: Mihrap ve Minberden Görünüm 341
Fotoğraf 378: Mahfil Katından Görünüm 342
Fotoğraf 379: Mahfil Katının İç Kısmından Görünüm 342
Fotoğraf 380: Caminin Genel Görünümü 344
Fotoğraf 381: Caminin Kuzey Cephesinden Görünümü 345
Fotoğraf 382: Doğu Cephesinin Önündeki Alanda Bulunan Hazire ve Caminin Görünümü 345
Fotoğraf 383: Doğu Cephesinden Görünüm 346

Fotoğraf 384: Güney Cephesinden Görünüm 346
Fotoğraf 385: Batı Cephesinden Görünüm 347
Fotoğraf 386: Yapının Minaresinden Görünüm..... 347
Fotoğraf 387: Harim Bölümünden Görünüm..... 348
Fotoğraf 388: Minberden Görünüm 349
Fotoğraf 389: Mahfil Katından Görünüm 349
Fotoğraf 390: Kadınlar Mahfilinden Görünüm..... 350
Fotoğraf 391: Tavan Göbeğinden Görünüm 351
Fotoğraf 392: Mihrap Ayetinden Görünüm 351
Fotoğraf 393: Caminin Minaresindeki Mermer Kitabe..... 352
Fotoğraf 394: Caminin Genel Görünümü 354
Fotoğraf 395: Caminin Kuzey Cephesinden Görünüm..... 354
Fotoğraf 396: Doğu Cephesinden Görünüm 355
Fotoğraf 397: Batı Cephesinden Görünüm 355
Fotoğraf 398: Minaresinden Görünüm..... 356
Fotoğraf 399: İbadet Mekânından Görünüm..... 357
Fotoğraf 400: Mahfil Katından Görünüm 357
Fotoğraf 401: Kadınlar Mahfilinden Görünüm..... 358
Fotoğraf 402: Son Cemaat Yeri ve Mahfil Katına Ulaşan Merdivenlerden Görünüm 358
Fotoğraf 403: Ak Mescidin Görünümü. 1944 Yılı Öncesi 365
Fotoğraf 404: Ak Mescid Mahallesi ve Mescidin Görünümü. 1944 Yılı Öncesi 365
Fotoğraf 405: Saraçhane Camii Minaresinden Batıya Doğru Çekilmiş Fotoğraf, Önde Ortada Eski Belediye Binası, Sağda Üstte Ak Mescid (Leylekler Camii) 1937 Yılı..... 366
Fotoğraf 406: Leylekler Camii, Minaresinden Şehrin Doğusuna Bakış. Karşıda Yıldırım Bayezid Camii Görülmektedir, 25.10.1935 366
Fotoğraf 407: 1944 Depreminden Sonra Yıkılan Mescidin Yerine İnşa Edilen Apartmanın, 1944 Yılı Sonrası..... 367
Fotoğraf 408: Çukur Mahalle Mescidinin 1927 Yılına Ait Görünümü 372
Fotoğraf 409: 1. Fotoğrafta Yapının 1930'lu Yıllara Ait Görüntüsü 2. Fotoğraf 1941 Yılına Ait Yapının Yıkım Aşaması 372
Fotoğraf 410: Mescidin Minaresinden Detay (Tarihsiz)..... 373

Fotoğraf 411: Çukur Mahallenin Görünümü (Tarihsiz)..... 373
Fotoğraf 412: 1927 Yıllarına Ait Çukur Mahallenin Görünümü Sağ Köşede Çukur Mahalle Mescidi 374
Fotoğraf 413: 1925 Tarihli Bolu Vilayeti Salnamesinde Yer Alan Hükümet Camii.. 377
Fotoğraf 414: Bolu Kız Muallim Mektebi'nin Cumhuriyet Bayramı Kutlama Töreni (Fotoğrafın arkasında " Bolu Kız Muallim Mektebi'nin Cumhuriyet Bayramı'ndan Bir Görünüm " yazmaktadır. Kız Muallim Mektebi 1928 de kurulup 1932 de kaldırılmıştır. Fotoğraf 1929 ile 1932 yılları arasına ait olmalıdır. Solda; Jandarma Binası, sağda Hükümet Camiinin bir kısmı görülmektedir.)..... 377
Fotoğraf 415: 1930'lu Yıllara Ait Bu Fotoğrafta Sağda Hükümet Konağı, Ortada Arkada Hükümet Camii Görülmektedir 378
Fotoğraf 416: 1930'lu Yıllarda Hükümet Binası Önünde Bir Bayram Kutlaması (Sağda, Jandarma Binası, Solda, Hükümet Camii Görülmektedir).... 378
Fotoğraf 417: Tarihsiz Olan Bu Fotoğrafta Önde Hükümet Camii, Hükümet Çeşmesi ile Arkada Planda Hükümet Konağı Yer Almaktadır 379

ÖZET

Başlık: Bolu Yöresinde Bulunan Cami ve Mescidlerin Osmanlı Mimarisindeki Yeri

Yazar: Hüseyin CAN

Danışman: Prof. Dr. Mehmet MEMİŞ

Kabul Tarihi: 20/07/2023 **Sayfa Sayısı:** xxiii (ön kısım) + 455 (ana kısım)

Bolu, tarihte birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış, bu süreçte Batı Karadeniz'in önemli bir şehri olmuştur. 1323 yılında Osmanlı hâkimiyetine giren Bolu ve yöresi 14. yüzyıldan itibaren dini, ticari ve sosyal amaçlı birçok anıtsal kültür varlığının yer aldığı bir Türk-İslam şehri haline gelmiştir. Osmanlı hâkimiyeti sürecinde bölgeye dini mimari örneklerinden birçok cami ve mescid kazandırılmıştır. Bölgede erken Osmanlı döneminden başlayıp geç döneme kadar uzanan Cami ve mescidler bulunmaktadır. Yapılar genellikle başta Bolunun merkezi olmak üzere Göynük, Gerede, Mudurnu ilçelerinde yoğunlaşmıştır. Bu yerleşim yerlerinin yanı sıra Dörtdivan, Mengen, Seben ve Yeniçağa ilçelerinde de eserler inşa edilmiştir. Katalogda günümüze ulaşan yapılar Bolu merkezinde; on üç, Dörtdivan'da; bir, Gerede'de; altı, Mengen'de; üç, Mudurnu'da; beş, Seben'de; iki, Yeniçağa'da; iki olmak üzere toplamda otuz bir adettir. Bolu merkezinde günümüze ulaşamayan yapılar ise beş tanedir. Göynük cami ve mescidleri farklı bir çalışmada ele alındığı için kataloğa dâhil edilmemiş ancak değerlendirmede ele alınmıştır.

1 Şubat 1944 yılında meydana gelen ve Cumhuriyet döneminin en şiddetli depremlerinden biri olarak kayıtlara geçen Bolu- Gerede depremi şehir dokusunu ve özellikle anıtsal mimarlık örneklerini etkilemiştir. Bu nedenle günümüze ulaşan ve kullanımı devam eden cami ve mescidlerin birçoğu deprem sonrasında hasar almış sonraki süreçlerde onarım görmüştür.

Bu minvalde hazırlanmış olan "Bolu Yöresinde Bulunan Cami ve Mescidlerin Osmanlı Mimarisindeki Yeri" isimli doktora tezi, Sanat Tarihi disiplini içerisinde ele alınmıştır. Tezin hazırlanmasında belirli bir metot takip edilmiştir. İlk olarak konu ile ilgili literatür çalışması hazırlanmış, elde edilen kaynaklar ışığında saha çalışmasına başlanmıştır. Bölgede tarihi niteliğe sahip cami ve mescidler tespit edilip, yapılar ve mimari ögeler yerinde incelenmiştir. İncelenen bu yapılar, belirli bir metot çerçevesinde ele alınmış ve Türk-İslam mimarisindeki yerleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bolu, Cami, Mescid, Türk İslam Mimarisi, Mimari

ABSTRACT

Title of Thesis: The Place of Mosques and Masjids in the Bolu Region in Ottoman Architecture

Author of Thesis: Hüseyin CAN

Supervisor: Prof. Dr. Mehmet MEMİŞ

Accepted Date: 20/07/2023 **Number of Pages:** xxiii (pre text) + 455 (main body)

Bolu has hosted many civilizations in history and has been an important city of the Western Black Sea throughout this process. Bolu and its region came under Ottoman rule in 1323 and has become a Turkish-Islamic city with many monumental cultural assets for religious, commercial and social purposes since the 14th century. During the Ottoman rule, many mosques and masjids, examples of religious architecture, were brought to the region. There are mosques and masjids in the region go back to the early Ottoman period until the late Ottoman period. The structures are mainly located in the districts of Göynük, Gerede and Mudurnu and especially in the center of Bolu. In addition to these settlements, monuments were also built in Dörtdivan, Mengen, Seben and Yeniçağa districts. The structures that have survived to the present day in the catalog are thirteen in Bolu center, one in Dörtdivan, six in Gerede, three in Mengen, five in Mudurnu, two in Seben, and two in Yeniçağa, for a total of thirty-one. There are five buildings in Bolu center that have not survived to the present day. Göynük mosques and masjids were not included in the catalog because they were addressed in a different study, but they are included in the evaluation.

In February 1, 1944 Bolu-Gerede earthquake, which was recorded as one of the most severe earthquakes of the Republican period, the urban environment and especially monumental architectural structures has been affected. For this reason, many of the mosques and masjids that have survived and are still in use were damaged after the earthquake and were repaired in the following periods.

The doctoral dissertation titled "The Role of Mosques and Masjids in Ottoman Architecture in Bolu Region", which was prepared in this manner, was handled within the discipline of Art History. A certain method was followed in the preparation of the thesis. In the first instance, a literature study on the subject was prepared and field study was started in the light of the resources acquired. The mosques and masjids with historical qualifications in the region were detected and the structures and architectural elements were examined on site. These buildings were analyzed within the frame of a certain method and their place in Turkish-Islamic architecture was tried to be determined.

Keywords: Bolu, Mosque, Masjid, Turkish Islamic Architecture, Architecture

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Batı Karadeniz bölgesinde yer alan Bolu, tarihi süreç içerisinde birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Adı geçen bölgede Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar sırasıyla Frigler´in bir kolu olan Bitinler, Roma İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu, hüküm sürmüştür. 12. yüzyılda Anadolu Selçuklarının, ardından İlhanlılar, bütün bu yöreyi ele geçirmişlerdir. 1323 yılında Orhan Gazinin komutanlarından olan Konuralp bu toprakları Osmanlı hâkimiyetine alarak 14. yüzyıldan itibaren dini, ticari ve sosyal amaçlı, birçok anıtsal kültür varlığını Bolu ve yöresine kazandırmıştır. Osmanlı hâkimiyeti sürecinde bölgeye dini mimari örneklerinden olan birçok cami ve mescid de inşa edilmiştir. Özellikle Bolu merkez başta olmak üzere Göynük, Mudurnu, Mengen, Gerede, Yeniçağa, Dörtdivan ve Seben ilçelerinde Osmanlı Devleti'nin farklı dönemlerine ait önemli cami ve mescitler bulunmaktadır. Bolu merkezde; Yıldırım Bayezid, Kadı, İmaret, Saraçhane, Ilıca, Karaköy Camileri. Göynük'te; Gazi Süleyman Paşa, Yaylabaşı, Hacı Kadın Camileri. Gerede'de; Yıldırım Bayezid, Aşağı Tekke, Yukarı Tekke, Hacı Emin Efendi Camileri (1893), Mudurnu'da; Samsa Çavuş, Yıldırım Bayezid ve Kanuni Camileri, Mengen'de; Divan, Güney Köyü Camileri Dörtdivan ilçesinde; Çavuşlar (merkez) Camii, Seben'de; Dedeler Köyü Cuma Camii ve Nimetli Köyü Mescidi, Yeniçağa'da ise Yıldırım Bayezid ve Reşadiye Camileri konuyu oluşturan başlıca önemli kültür varlıklarıdır. Bu bağlamda erken Osmanlı döneminden Cumhuriyetin kuruluşuna kadar geçen sürede inşa edilen cami ve mescidler incelenmiştir. Bolu şehir merkezinde günümüze ulaşan on iki, Dörtdivan ilçesinde bir, Gerede ilçesinde altı, Mengen ilçesinde iki, Mudurnu ilçesinde beş, Seben ilçesinde bir, Yeniçağa ilçesinde iki adet olmak üzere yirmi dokuz cami, Mengen ve Seben ilçelerinde bulunan iki adet mescid ile birlikte günümüze ulaşan toplamda otuz bir adet yapı kataloğa dâhil edilmiştir.

Göynük ilçesinde bulunan cami ve mescidler başka bir araştırmaya konu olduğundan kataloğa eklenmemiştir. Aliye Özsüner'in 2019 yılında hazırlamış olduğu "Göynük'te Türk Dönemi Yapıları" isimli yüksek lisans tezinde bu eserler detaylıca ele alınmıştır.[1] Ancak Bolu ve yöresindeki cami ve mescidlerin üslup birliğini tespit etmek açısından

[1] Aliye Özsüner, *Göynük'te Türk Devri Mimarisi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

değerlendirme bölümünde Göynükteki söz konusu eserlere yer verilmesi uygun görülmüştür.

Çalışmanın konusunu, Bolu ve ilçelerinde bulunan cami ve mescidlerin tarihi süreç içerisinde geçirdiği değişimler ile birlikte plan, biçimsel düzenleme, malzeme-teknik ve süsleme programı açısından değerlendirilmesi oluşturmaktadır.

Araştırmanın Önemi

Bolu şehrinin taşınmaz kültür varlığı açısından zenginliği dikkate değerdir. Bunun en önemli sebebi ise, bölgenin erken Osmanlı toprakları içerisinde bulunması ve önemli bir yol güzergâhı üzerinde yer almasıdır. Bolu şehir merkezi tarihi dokunun hissedildiği bir yerleşim alanıdır. Bu bölgede, özellikle dini mimari içerisinde cami ve mescitler önemli bir yere sahiptir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan son bulmasına kadar geçen sürede Bolu'ya birçok cami ve mescid kazandırılmıştır. Bu cami ve mescidler bir külliyenin parçası olarak veya tek bir eser olarak inşa edilmişlerdir. Eserler zaman içerisinde birçok doğal afet ve yangın geçirmiştir. Birçoğu restore edilmiş veya yenilenmiştir.

Bolu yöresine ait mimari eserlere dair çalışmalar kısıtlıdır. Özellikle Osmanlı dönemine ait mimari eserleri konu alan kaynaklar, Osmanlı mimarisinin gelişimi hakkında fikir sahibi olmak amacıyla yapıyı bir bütünün parçası olarak değerlendirmiştir. Çalışmaların bir kısmında ise yapılar tarihi süreç ve bölge içerisinde sınırlandırılmak suretiyle kaleme alınmıştır. Sözü edilen kaynaklar genellikle Göynük, Mudurnu ve Bolu merkezde yoğunlaşmakta fakat bölgesel açıdan bir üslup birliği sağlayamamaktadır. Dar kapsamlı olarak hazırlanan çeşitli matbu eserler, şüphesiz bir ihtiyaca cevap vermiş olmakla birlikte, farklı yerlerde dağınık olarak kalmıştır. Bu çalışmayla Bolu ili sınırları içerisindeki cami ve mescitler tespit edilmiş, yapılar kronolojik olarak ele alınıp bu yapıların tarif ve tasnifleri yapılmıştır. Bu yönüyle konu, genelde Türk İslam mimarisine özelde ise Bolu yöresine ait kapsamlı bir çalışmanın ürünü olacaktır.

Araştırmanın Amacı

Son yıllarda Türk İslam Mimarisi içerisinde önemli bir yere sahip olan cami ve mescidler üzerine yapılan çalışmalar artmıştır. Ancak köklü bir tarih geleneğine sahip olan Bolu şehrindeki camilerin ve mescitlerin bugüne kadar ayrıntılı bir analizi ve değerlendirmesi yapılmamıştır. Bu çalışmanın temel amacı Bolu şehri özelinde dini mimariyi cami ve

mescitler ölçeğinde ele alarak bu yapıların farklı dönemlerde geçirdiği değişimi ile günümüzdeki durumlarını Sanat Tarihi disiplini içerisinde incelemektir.

Özellikle son yıllarda gelişen teknolojiyle birlikte hızlı ve düzensiz kentleşme önemli bir problem oluşturmakta, şehirlerin fiziki görünümleri de günden güne değişmektedir. Bunun sonucunda ise yapıların ya kendi kaderlerine terk edildikleri veya yapılan yanlış onarımlar sonucunda özgünlüğünü kaybettiği gözlemlenmektedir. Bu çalışmayla yapıların mimari özellikleri belirlenmiş, görsel malzeme ile desteklenmiştir.

Araştırma sonucunda elde edilecek veriler ışığında Osmanlı sanatının dini mimari ölçeği içerisinde bölgesel anlamda bir boşluğunun doldurulacağı düşünülmektedir. Bu kapsamda Bolu'da Osmanlı dönemi cami ve mescidleri incelenerek Türk- İslam mimarisindeki yerleri belirlenmeye çalışılacaktır.

Araştırmanın Yöntemi

Sanat Tarihinin bilimsel araştırma yöntemlerine sadık kalınarak hazırlanan bu çalışmada veri toplama çalışması iki aşamada gerçekleşmiştir.

İlk olarak ilgili kütüphane ve arşivlerde belge taraması yapılmıştır. Konuyu oluşturan kültür varlıkları ile ilgili birincil kaynaklara ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda araştırma için önem arz eden salnameler, şer'iye sicilleri, seyahatnameler araştırılmıştır. Ayrıca şehirlerin ve yapıların fiziki değişimlerini yansıtmak amacıyla ulaşılabilen görsel arşivlerden de (gravürler, çizimler, planlar, projeler ve fotoğraflar vb.) yararlanılmıştır.

İkinci olarak saha araştırmalarına çıkılmıştır. Yapılar ve mimari öğeler yerinde incelenerek kaynak taraması sonrası elde edilen bilgilerle plan, biçim ve süsleme programları kontrol edilerek fotoğraflar çekilmiştir. Saha çalışması sonrası elde edilen veriler ışığında, çizim ve fotoğraflarla ayrıntılı olarak betimlenen kültür varlıkları kendinden önceki, kendi dönemi ve sonraki dönem örnekleriyle; plan, biçimsel düzenleme, süsleme dağılımı, motif ve kompozisyon özellikleri açısından karşılaştırılarak Türk mimarisi ve süslemesi içindeki yeri ve önemi vurgulanmıştır.

Literatür Taraması

Konu ile ilgili literatür taramasında tespit edilen Bolu ve yöresine ait önemli çalışmalar aşağıda belirtilmiştir.

İ. Aydın Yüksel'in hazırladığı, "Bolu Yıldırım Bayezid Külliyesi Hamamlar ve İmaret Camii" isimli çalışmada Bolu'daki eski eserlerin bir kısmına yer verilmiştir.[2] Bunlar Yıldırım Bayezid Külliyesi, Tabaklar Hamamı ve Sultan Hamamları ile İmaret Camisidir. Yazar bu yapıları detaylıca incelemiş, güncel çizim ve fotoğraflarını eserinde okuyucuyla paylaşmıştır.

Semavi Eyice'nin kaleme almış olduğu "Tarihde Bolu" isimli makale on sekiz sayfadan müteşekkildir. Fasikül şeklinde ayrı basım olarak yayınlanmıştır.[3] Bu çalışmayı yazar, "İlk Çağda ve Bizans Devrinde Bolu", "Türk Devrinde Bolu" ve "Türk Devri Eserleri" olmak üzere üç kısımda ele almıştır. Bölgenin kültür varlığı açısından zenginliğini belirttiği eserinde özellikle Türk dönemi kültür varlıklarına değinmiştir. Dini, ticari ve sivil mimari eserlerine vurgu yapılmıştır. Yazar, makalenin giriş bölümünde eseri kaleme alma amacını şu şekilde belirtmiştir:

"Bu yazımızda Bolu ilinin Sanat Tarihi bakımından çeşitli devirlere ait eski eserleri hakkında genel bir fikir vermek gayesini güdüyoruz. Bolu İli'nin bütününü görmemiz mümkün olmadığından, yayınlardan derlediğimiz bilgileri de bu özetimize kattık. Böylece bu yazımızın Sanat Tarihine meraklı olanlarla bu bölge hakkında daha etraflı çalışacaklara bir dereceye kadarda olsa faydalı olacağını umuyoruz."

Yazar eserinde Bolu'nun taşınmaz kültür varlıklarını genel anlamda değerlendirmiş, üzerinde detaylı bir araştırma yapılabileceğini ifade etmiştir.

Ahmet Gökoğlu'nun 1952 yılında yayınlanan Paphlagonia - Paflagonya (Kastamonu, Sinop, Çankırı, Safranbolu, Bartın, Bolu, Gerede, Mudurnu, İskilip, Alaçam ve Civarı Garyr-ı Menkul Eski Eseri ve Arkeolojisi) isimli eserinde Bolu, Gerede, Mudurnu bölgelerinde yer alan arkeolojik bulgular ve mimari gözlemlere yer vermiştir. Kastamonu müze müdürlüğü esnasında çıkmış olduğu gezilerde eski adı ile Paphlagonia – Paflagonya

[2] İ. Aydın Yüksel, *Bolu Yıldırım Bayezid Külliyesi Hamamlar ve İmaret Camii* (İstanbul: 1993).
[3] Semavi Eyice, *Tarihte Bolu* (İstanbul: 1975).

sınırları içerisinde kalan bölgelerdeki gerek arkeolojik gerekse mimari bulguları not defterine eklemiştir. Not defterine Osmanlı öncesi ve sonrası dönemi olarak Türk dönemi eserlerini de kaydetmiştir. Tasnif sisteminde türbeler, dergahlar, hanlar, cami ve mescidler şeklinde gruplandırmaya gitmiştir. Gezileri esnasında fotoğraflar çekip çizimlerini yapmıştır. Bu yönüyle bu eser ilk elden kaynak niteliği taşımaktadır.

Hamdi Birgören ve Güray Önal'ın ayrı ayrı hazırladıkları Bolu ile ilgili salnameler yöredeki mimari yapıların tasnifi ve durumları ile ilgili önemli bilgiler içermektedir. Hamdi Birgören'in kaleme aldığı "Bolu vilayeti salnamesi" 1925 yılına ait şehrin geçmişinden haber veren temel kaynaklardandır.[4] Güray Önal ise "Osmanlı Devri Kastamonu Vilayeti Salnamelerinde Bolu Sancağı" isimli iki ciltten oluşan eseri ile bir dönem Kastamonu'ya bağlı bulunan Bolu'yu ele almıştır.[5] Bolu'nun Kastamonu'ya bağlı bir sancak olduğu H.1286/ M.1869 tarihinden başlayarak H.1321/ M.1904 yılına kadar geçen otuz beş yıllık bir süreyi kapsamaktadır. Kastamonu salnameleri toplam yirmi bir adet olup içinden Bolu ile ilgili bölümlere yer verilmiştir.

Fuat Uçarın, "Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları"[6] isimli eserinde; Bolu'da vakıf kuran paşaların biyografileri ile vakıfların müstakil tarihleri anlatılmıştır. Ayrıca paşa vakıflarının özellikleri ve şehre katkıları üzerinde durulmuştur.

Fatih Özçelik, "1944 Bolu-Gerede Depremi isimli makalesinde Bolu'nun 1944'te geçirmiş olduğu büyük depremin hasarları ve dönemin inşaat faaliyetleri hakkında bilgi vermesi hasebiyle önemli kaynaklar arasında yer almaktadır.

[4] *Bolu Vilayeti Salnamesi: Miladi 1925 Rumi 1341*, haz. Hamdi Birgören (Bolu: Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi, 2008).
[5] Güray Önal, *Osmanlı Devri Kastamonu Vilayeti Salnamelerinde Bolu Sancağı* (Bolu: Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi, 2011).
[6] Fuat Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları* (Bolu: 2009).

1. BÖLÜM: BOLU ŞEHRİNİN KÜLTÜREL VE MEKÂNSAL GELİŞİMİ

1.1. Osmanlı Hâkimiyetinden Önceki Dönem

Bu bölümde konuyu oluşturan Bolu şehrinin kültürel ve mekânsal gelişimi kronolojik olarak ele alınacaktır. Genel hatları ile Bolu şehrinin ilk çağlardan itibaren kurulumu gelişimi ve önemli eserleri incelenecektir. Akabinde şehrin Türk dönemi ile birlikte başta imar faaliyetleri olmak üzere, yönetimi, idare biçimi, nüfus hareketleri, mahalleleri gibi önemli görülen hususlar aktarılmaya çalışılacaktır.

Bolunun ismi üzerine birçok görüş belirtilmiştir. Bolu isminin nereden geldiğine dair fikir ve görüşler şöyledir. Bolunun antik dönemdeki ismi Bithynion'dur. Bu sözcük Helen dilinde "Bithynios- Bithyn yeri" anlamında olan "Bitthynia1 halkından olan kişi anlamına gelir. Roma döneminde ise I. Claudius'a atfen "Claudiopolis" olarak anılmıştır. Bolu şehri adı üzerine ileri sürülen görüşlerden bir tanesi ise isminin içerisinde polis (şehir) eki bulunan sözcüklerin zamanla değişime uğrayarak "Poli" ye dönüşmesidir. Bolu adı "Poli" sözcüğünden bozmadır. Bu görüşü desteklemek amacıyla içerisinde Bolu eki bulunan İnebolu, Safranbolu, Hayrabolu, Tirebolu vb. şehir isimleri örnek gösterilmektedir. Bu konuda Kastamonu örneği dikkat çekicidir. Kastamonu'nun "Kastabolu" dan Kastamonu'ya dönüşmüş olabileceği ileri sürülür.[7] Diğer bir görüş ise Filyos Nehrinin antik dönemdeki ismi olan "Billaious- Bilion – Bileum" adları ile bir yakınlık olduğudur.

Konu ile ilgili diğer araştırmalara ait fikirler ise bölgeye yerleşen Türk boylarından kalma bir isim olduğu ve Kıpçak Türklerinden bir boy olan Bor Türklerinden geldiğidir. Aslında Bolunun ismi "Borlu" olup zamanla değişime uğrayarak "Bolu" olmuştur. Bu tezin en kuvvetli dayanağı ise Göynük şehrinin eskiden "Taraklı Borlu" olmasıdır. Ayrıca Osmanlı döneminde Bolu'ya bağlı bir kasaba olan "Eflaniborlu" isminin tespit edilmiş olmasıdır.[8] Ancak şimdiye kadar yapılan araştırmalarda Bolu şehri kökeninde dair görüş birliğine varılamamıştır.

[7] Tuncay Özdemir, *Bolu Şehri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Beşerî ve İktisadi Coğrafya Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1992), 25.
[8] Özdemir, *Bolu Şehri*, 27.

Bolu ve çevresinde daha önce yapılan kazı ve saha çalışmaları ilk yerleşmelerin tarih öncesi devirlerde, Bakır Çağı'nda başladığını göstermektedir. Ancak şehrin tarihi ile ilgili ilk bilgiler Bithynia dönemine aittir. Thrak asıllı kabile, Güney Marmara'da ve Bolu bölgesinde yayılmıştır. Thynler, Mariandyenler ve Kaukonlar birlikte yaşamışlardır. Zamanla Bithynialılar olarak isimlendirilmişlerdir. M.Ö. 279 yılında I.Nikomedes tarafından İzmit merkez olmak üzere kurulmuştur.

Bithynialılar Güney Marmara ve Bolu çevresinde önemli yerleşim yerleri inşa etmişlerdir. Bithynia'nın ilk ve orta çağdaki önemli yerleşim yerleri arasında; Nikomedia, Sophon, Tarsia, Demetrium, Lateas Prusias, Bithynion, Krateia, Koinon, Gallikanon, Dablis, Kabaia, Modrene bulunurken sahil taraflarında ise Thynia, Dia ve Herakleia Pontika yer almaktaydı.[9]

Bolu'da şehir yerleşmesinin ilk örneği Bithyniondur. Şehir Hz. İsa'nın doğumundan evvel, M.Ö. 280-260 tarihleri arasında I.Nikomedes zamanında Bithyn'ler tarafından kurulmuştur.[10] Şehrin kurulduğu bölge günümüzde de önemli kültür varlıklarını barındıran Hisartepe, Kargatepe, Hıdırlık Tepe, Uğurlunaip Tepesi üzerinde kurulmuştur. Günümüzde bu tepe üzerinde Orman İl Genel Müdürlüğü, Bolu Atatürk Lisesi, Bolu Meteoroloji Müdürlüğü, Bolu Müzesi gibi kurumlar bulunmaktadır. Bolu Lisesi'nin bahçesinde geçmişte Roma Dönemine ait kalıntılar bulunmaktaydı.[11] 1854 yılında Bolu'yu ziyaret eden Mortmann bu durumu kanıtlar nitelikte bilgiler vermiştir. Mortmann adı geçen lisenin bulunduğu tepe ve çevresinde iri taşlardan yapılmış duvar kalıntılarının Bitinya Kral Saraylarından kaldığını ileri sürmüştür. 1807 tarihinde bölgeyi ziyaret eden coğrafyacı seyyah şehrin birçok noktasından görülebilen çökmüş antik mermer sütün başlıkları ve kalıntıların varlığından söz etmektedir.[12]

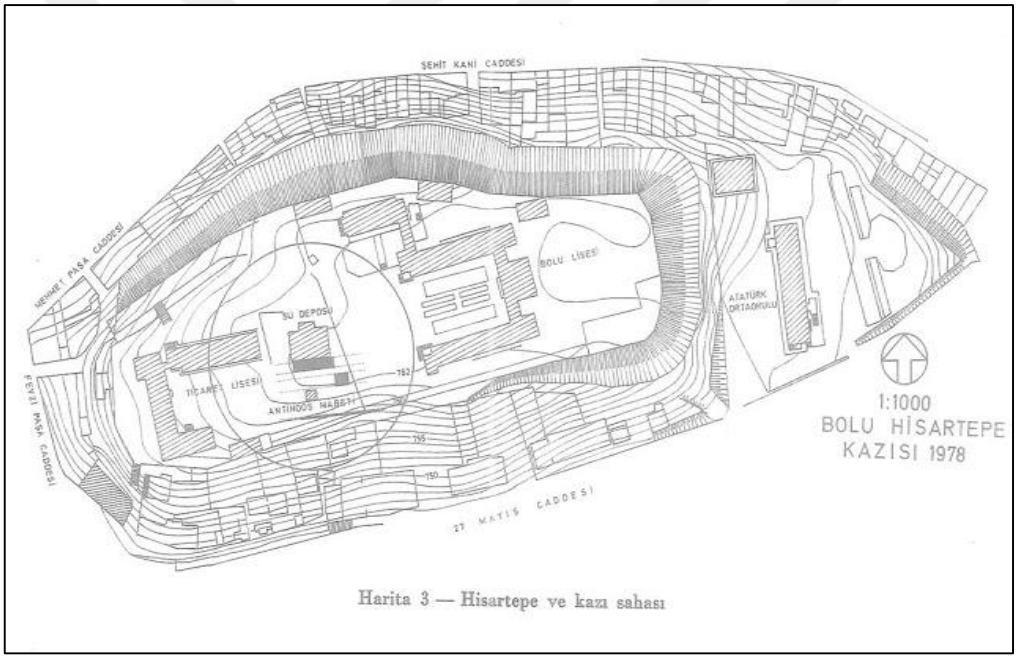
Bolu'da Roma hâkimiyeti M.Ö. 74 yılında başlamıştır. Bithynion Şehrinde meydana gelen depremler neticesinde şehir Roma İmparatoru Claudius zamanında (41-54) yeniden imar edilmiştir. Zamanla Bithynion ismi terkedilerek şehre imparatora ithafen

[9] Didem Sevtap Kaya, *XIX. Yüzyılda Bolu Şehrinin Tarihi Coğrafyası* (İstanbul: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992), 31
[10] Özdemir, *Bolu Şehri*, 25.
[11] *Bolu İl Yıllığı* (Bolu: 1998).
[12] Enver Konukçu, "Bolu'dan Geçen Seyyahlar", *Çele Dergisi* 19 (1964), 22-23.

Claudiopolis adı verilmiştir. İmparator Konstantin zamanında, Hristiyanlık benimsenerek bu dönemde Claudiopolis kilisenin piskoposluk merkezi olmuştur.[13]

İmparator I. Theodos, Paflagonya ve Bithynia şehirlerinden birkaçını alarak Honorias eyaletini kurmuştur. Bolu, Üsküdü, Ereğli, Filyos, Gerede ve Viranşehir Honorias eyaletine bağlanmıştır. Bu eyaletin merkezi Claudiopolis'tir. Ayrıca Claudipolis, kilisenin metropolitlik merkezi de olmuştur.[14]

I. Theodos, zamanında devam eden karışıklık ve isyanlar nedeniyle Roma İmparatorluğu dağılmış ve Claudiopolis Doğu Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde kalmıştır. Şehrin bu dönemdeki gelişimi Hisartepe mevkiinde devam etmiş olup, günümüzde Roma Dönemi'ne ait kalıntılar 1. ve 2. arkeolojik sit alanı içerisinde kalmaktadır.[15]

Harita 3 — Hisartepe ve kazı sahası

Şekil 1: Farklı Kültürler Katmanlarının Yer Aldığı Hisartepe Kazı Sahası

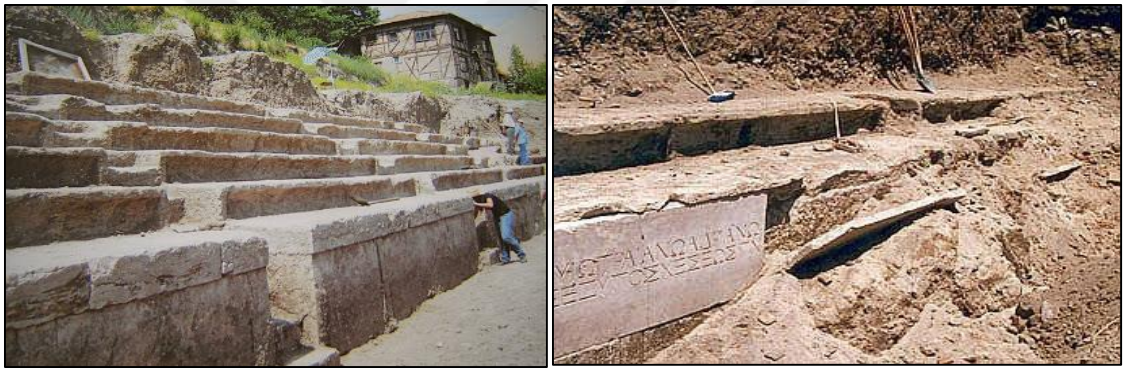
Kaynak: Semih Dimicioğlu Arşivi.

Hadrianus döneminde (117-138), muhtemelen Hadrianus'un gözdesi Antinoos'un doğduğu bu kente, tanınan ayrıcalıklardan dolayı Hadrianon Kladiopoleiton adı verilmiştir. Roma döneminde şehir tasfirlerini gösteren paralar basılmıştır. Hadrianus

[13] Kaya, *XIX. Yüzyılda Bolu Şehrinin Tarihi Coğrafyası*, 32.
[14] M. Zekai, Konrapa, *Bolu Tarihi (*Bolu: 1964), 30.
[15] Sema Çetinkaya, *Bolu Şehrinin Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyon Alanları* (Karabük: Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 41.

tarafından bastırıldığı düşünülen bronz ve gümüş sikkelerin bir yüzünde sekiz sütunlu tapınak, ön yüzünde Hadrianus'un portresi işlenmiştir. [16]

Bithynion kentinin yerleşim bölgesi, Osmanlı döneminde de olduğu gibi bugün de aynı işleve sahip olan kent merkezidir. Günümüze ulaşmış yapı temelleri kısmen görülebilmektedir. Kenttin ana yerleşimi üç bölgeye dağılmış olup bunlar; Hisartepesi, Kargatepesi ve Fırkatepesi olarak kayıtlara geçmiştir. Günümüze kadar yapılan araştırmalar ve yazılı kaynaklar neticesinde saptanan bulgulara göre; İmparator Traianus zamanında (98-117) Seben Dağı civarında kaplıcalar yapılmıştır. M.S. 2. yüzyılda.'da Hadrian döneminde muhtemelen Hisartepesi'nde Hadrian Tapınağı, Hisartepesi'nin eteklerinde stadion, Bizans dönemi kilise, nekropol alanı Fırkatepesi'nin güneyinde tiyatro, Kargatepesi'nde; kentin agorası ve ikinci tiyatronun inşa edildiği yapılan araştırmalarla ortaya konulmuştur.

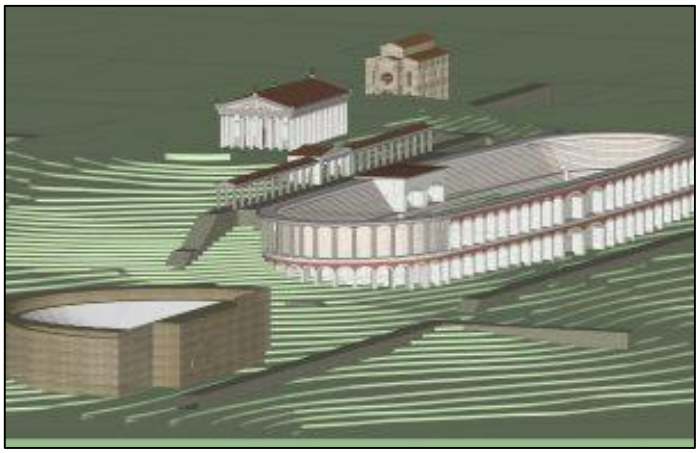

Fotoğraf 1: 2008 Yılında Hisar Tepesinin Güney Yamacındaki Kurtarma Kazıları

Kaynak: Bolunun Sesi, Bolu Müzesi, (19 Aralık 2008).

Roma imparatorluğunun 395 yılında dağılmasıyla Bolu sehri Doğu Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde kalmıştır. Bizanslıların Claudiopolis hâkimiyeti genellikle sakin geçmiştir. Şehir bu dönem içerisinde hayvancılık, çeşitli gıda ve orman ürünleri yönünden Bizans'ın önemli şehirlerden biri olmuştur. Bolu, Türk akınlarına kadar Bizans için önemli bir dini yönetim ve ticaret merkezi olmaya devam etmiştir. Kutalmış oğlu Süleyman Şah'ın Bithynia şehirlerini fethetmesiyle, Bithynia'daki Bizans hâkimiyeti sona ermiştir.[17]

[16] Bolu Valiliği, *Bolu İl Yıllığı* (Bolu: 1998), 61.
[17] Kaya, *XIX. Yüzyılda Bolu Şehrinin Tarihi Coğrafyası*, 33.

Şekil 2: Claudiopolis Şehrinin Rekonstrüksiyon Çalışması

Kaynak: Semih Dimicioğlu Arşivi.

9. yüzyılda Orta Asya'dan Anadolu'ya başlayan Türk Boylarının göçü Anadolu'nun fethi ile birlikte 11. yüzyılda Anadolu'nun tamamına yayılmıştır. Bu dönemde Bolu Şehrine Selçuklu Türkleri hâkim olmuştur. 12 ve 13. yüzyıllarda Boluya Türkmen nüfus yerleşmeye başlamıştır. Bu yerleşim Moğol İstilasından sonra artarak devam etmiştir.[18] Zeki Velidi Togan'ın Aktardığı bilgilere göre Bolu ve civarında otuz bin çadırlık Türkmen nüfus yerleştirilmiştir.[19] Türkmen nüfus süreç içerisinde bulundukları yerlerde köyler kurmuşlardır. Bu köy yerleşimlerinden en çok rastlanılan isimler ise Kızık, Kayı, Avşar, Kınık, Alpagut, Alpagutbey, Bayındır, Iğdır, Berk, Dodurga, Salur, Banaz, Çivril, Dadıç gibi yer isimleridir.[20] Bu isimler günümüzde de Bolu ve civarında varlığını sürdürmektedir.

Bolu ve civarında Türklerin ilk fetih yılları ile Selçuklu Dönemi'ne ait eserler içerisinde Kemal Ümmi Tekkesi zikredilmektedir.[21] Ancak Kemal Ümmi Divanı'nı neşreden Hayati Yavuzer bu bilgilerin çelişkili olduğunu belirtmektedir. Hayati Yavuzer'in vermiş olduğu bilgilerden Kemal Ümmi'nin 15. yüzyılda yaşadığı öğrenilmektedir. Bu durumda Kemal Ümmi Tekkesi Osmanlı Devleti'nin ilk dönemine ait olmalıdır.[22]

[18] Özdemir, *Bolu Şehri*, 30.
[19] A. Zeki Vedidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981), 197.
[20] Özdemir, *Bolu Şehri*, 31; Selman Soydemir, *Bir Şehrin Aynası Bolu* (Ankara: Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi, 2016), 10.
[21] *Bolu Vilayeti Salnamesi*, 193.
[22] Hayati Yavuzer, *Kemal Ümmi Divanı* (Bolu: Bolu Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2008), 19-20.

Müstakil Bolu Salnamesinde de günümüzde Karacasu Beldesi sınırları içerinde kalan Ilıcalar Bölgesinde Selçuklular dönemine atfedilen eserlerin bulunduğu hatta kaplıcaların bir kısmının bu dönemden kalmış olabileceği belirtmektedir.[23] Ancak bu bilgileri teyit etmek için kapsamlı bir saha çalışmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Selçuklulardan her ne kadar günümüze eser ulaşamamışsa da şehrin Türkleşmesi sürecinde bu dönemin önemli bir katkısı olduğu yadsınamaz. Selçuklu Dönemi'nde olduğu gibi Beylikler Dönemi'ne ait eserler günümüze kadar ulaşmadığı için bu dönem de Bolu şehrinin Türkleşme sürecinde, önemli bir aşama olarak nitelendirilebilir. Selçuklu hâkimiyetinden sonraki süreçte Bolu Osmanlı devleti sınırları içerisine dâhil olmuştur.

1.2. Osmanlı Döneminde Bolu

Bolu şehri Osmanlı devleti sınırları içerisine dâhil olduktan sonraki süreçte, farklı yönetim şekilleri ile idare edilmiştir. Bolunun Osmanlı dönemindeki idari tarihçesi özetle aşağıdaki gibidir.

1- "Sancak Beyliği Devri (1324-1692): Bu devirler arasında Bolu'yu sancak beyleri idare etmiştir. İlk sancak beyi Konuralp olmuştur. Yardımcısı ise Sungur Beydir. Bu devirde şehzade Süleyman yani Kanuni Sultan Süleyman da bulunmaktadır.
2- Voyvodalık Devri (1692-1811): Sancak beyliği kaldırılınca Bolu voyvodalar tarafından idare edilmiştir. İlk Voyvoda sarı Osman ağadır. Bu dönemlerde Bolu'yu on altı Voyvoda idare etmiştir.
3- Mutasarrıflık Devri (1811-1864): Voyvodalık II. Mahmud'un kararı ile kaldırılınca yerine Bolu Viranşehir Sancakları isimli mutasarraflık kuruldu. İlk mutasarrıf Hüsrev Mehmet Paşadır.
4- Bağlı Mutasarraflık Dönemi (1864-1908): Bu dönemde yeni vilayetler kuruldu. Bolu Sancağında vilayet merkezi olan Kastamonu'ya bağlandı. Bu devirde 17 kişi mutasarrıflık yapmıştır. İlki Ali Asaf Paşa'dır.
5- Müstakil Mutasarrıflık Devri (1908-1923) İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra Bolu müstakil bir mutasarrıflık haline geldi. Cumhuriyete kadarda devam etti. Bu dönemlerde 13 mutasarrıf Bolu'yu yönetmiştir.

[23] *Müstakil Bolu Sancağı Salnamesi*, haz. Hamdi Birgören (1334/1916); *166. Bolu Vilayeti Salnamesi,* haz. Hamdi Birgören (1341/1925), 193-239.

6- Son Devir (1923): Cumhuriyetin ilanından sonra Bolu vilayet olmuştur. Bu dönemde son Mutasarrıf Ahmed Fahrettin Bey Bolu Valisi olarak atanmıştır." [24]

Osmanlı Beyliğinin hızlı biçimde gelişip, genişlemesiyle birlikte 1323 yılında Osman Gazi Bey'in komutanlarından Konuralp tarafından bölge, Osmanlı topraklarına katılmıştır. 15. yüzyıl tarihçilerinden Âşık Paşazade de "Konuralp Akyazı, Konurapa ili, Bolu ve Mudurnu Ülkelerini yer edindi. Akça Kocayı Kandıra'ya yolladı. Maksatları Samandıra'ya varmaktı." İfadesi ile bu fethi dile getirmiştir.[25] Bolu'nun fethinden sonra belirli bir süre şehrin "Konurapa" ismiyle anıldığı belirtilmektedir.[26] 1334 senesinde Güney Anadolu'dan Sinop'a doğru giderken Mudurnu, Bolu ve Gerede'den geçerek Kastamonu yönüne devam eden İbni Battuta "Bolu'da bir zaviyede konakladıklarını ve ahilerin misafirperver ve Bolu'nun bir Türk şehri "olduğunu seyahatnamesinde belirtmiştir. Bolu ve çevresindeki Osmanlı dönemine ait ilk cami örnekleri arasında Mudurnu Güvey Tepe Köyü'ndeki Samsa Çavuş ile yine Göynükteki Süleyman Paşa Camileri bulunur. Bu eserler aynı zamanda Osmanlının ilk devir camileri arasında zikredilmektedir.[27]

Bolu merkezi Osmanlı döneminden önce farklı medeniyetlerin izlerine rastlanan, Hisar Tepesi Mevkii ile anılan küçük bir yerleşim yeriydi. Günümüzde Yukarı Çarşı olarak da anılan Hisar Tepesi Mevkii Osmanlı Devleti'nin imar faaliyetleri sonrasında oldukça gelişmiştir. Yerleşim birimleri ile sosyal ve ticari bir merkez olma yolunda ilerlemiştir. Bölgede imar faaliyetlerinin gelişme gösterdiği dönem olarak M. 1389-1402 yılları arasında Yıldırım Bayezid'in yaptırmış olduğu cami ve etrafında gelişen külliyenin etkisi oldukça büyüktür. Külliye; cami, medrese, çifte hamam ve kütüphaneden oluşmaktadır.[28] Ancak medrese ve kütüphane günümüze ulaşamamıştır. Külliyenin ilk inşasından itibaren oluşmaya başlayan Bolu Arastası ticaret yapılarıyla tarih boyunca kentin merkezi

[24] Bolu ilinin geçmişteki yönetim şekilleri derli toplu olarak "Bolu İl Yıllığı" isimli eserde verildiği için bu kaynağı kullanmayı uygun gördük. Bknz: *Bolu İl Yıllığı* (İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1967), 51.
[25] Aşıkpaşaoğlu, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970), 36.
[26] Semavi Eyice, *Tarihde Bolu,* 4.
[27] *Bolu Vilayeti Salnamesi,* 195; Ekrem Hakkı Ayverdi, "Orhan Gazi Devrinde Mi'mari", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü Yıllık Araştırma Dergisi* 1 (1956-1957), 116.
[28] Sabih Erken, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1983), 2/310.

konumunda olmuştur. Şehrin ekonomik ve sosyal açıdan gelişmesine katkı sağlamıştır. Bolu Arastası'na ileriki sayfalarda detaylıca değinilecektir.

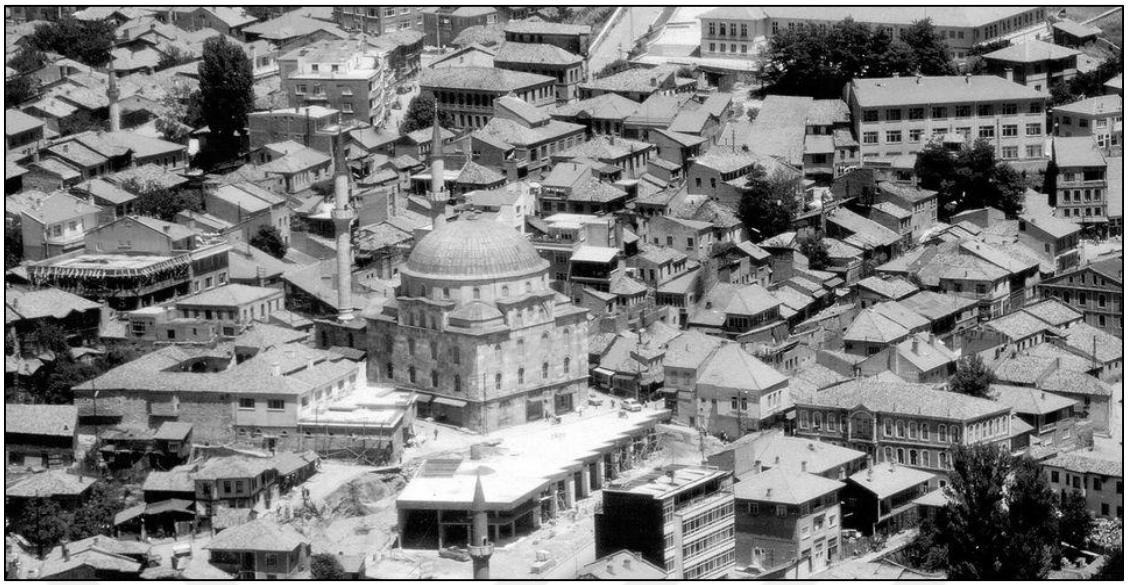
Fotoğraf 2: 1920'li Yılara Ait Hisar Tepesinden Yıldırım Bayezid Camii ile Tarihi Arastanın Çevresi

Kaynak: Sebilci Bolu Kültür Derneği Arşivi.

Fotoğraf 3: 25 Ekim 1935 Tarihli Fotoğrafta Yıldırım Bayezid Camii ve Çevresi

Kaynak: Sebilci Bolu Kültür Derneği Arşivi.

Fotoğraf 4: 1973 Yılında Bolu Arastası ve Yıldırım Bayezid Camii'nin Güneybatıdan Görünüşü

Kaynak: Sebilci Bolu Kültür Derneği Arşivi.

Fotoğraf 5: 1937 Sonrası, Yıldırım Bayezid Camii Minaresinden Batıya Doğru Çekilmiş Bir Fotoğraf (Fotoğrafın sağ alt tarafında önde Saraçhane Camii arkada ise Kadı Camii minareleri görülebilmektedir)

Kaynak: Sebilci Bolu Kültür Derneği Arşivi.

1402 yılında Yıldırım Bayezid ile Timur arasında gerçekleşen Ankara Savaşı sonrasında Bolu'da düzen kısa süreliğine bozulmuştur. Timur'un geri çekilmesi ve sonrasında bölge

Çandaroğulları ile Osmanlı devletinin karşılıklı saldırılarına sahne olmuştur. Mehmed Çelebinin 1416 yılında Çandaroğulları'nın merkezi olan Kastamonu'yu ele geçirmesinin ardından bölge nihai olarak Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir.[29] Sultan II. Murad bir süreliğine bulunduğu Bolu'da kendi adına para bastırmıştır. Fatih Sultan Mehmed döneminde Amasra ve Sinop seferlerinde önemli bir yol güzergâhı olan şehir "Serhat Şehri" unvanı ile nitelendirilmiştir.[30] Sonraki süreçlerde Bolu bir sınır şehri olmaktan çıkmış, çevresinin merkezi pazar yeri özelliğini kazanmıştır. Anadolu'da sefere çıkan askerlerin ve kervanların uğrak noktası olmuş, her türlü ticaretin yapıldığı bir merkez halini almıştır. Bu süreç 18. ve 19. Yüzyıllara kadar devam etmiştir.[31]

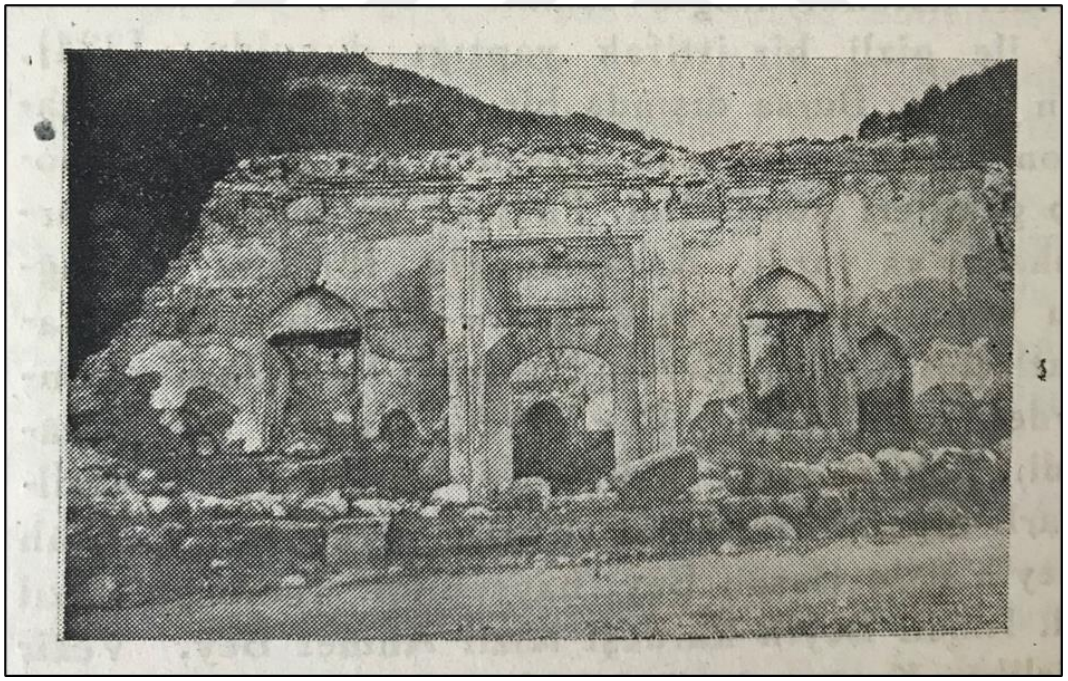
Yukarıda Çandaroğulları ile Osmanlı devleti arasındaki mücadeleye değinmişken İsfendiyaroğullarının Bolunun imarındaki öneminden bahsetmek yerinde olacaktır. Özellikle Çandaroğularının son hükümdarı olan Kızıl Ahmet Bey[32] ve onun sülalesinden yetişmiş önemli kişiler Bolu'da önemli yapılar inşa etmişlerdir. Bu yapılardan günümüze ulaşan en eski yapılardan bir tanesi il merkezine 7 km. uzaklıkta yer alan Karaköy Camii'dir. Bu eser İsfendiyar oğulları sülalesinden Musa Paşa oğlu Mehmet Bey'in annesi tarafından M. 1501-1502 tarihinde Cuma Camisi olarak yaptırılmıştır.[33] Diğer bir yapı ise M.1510-1511 yılları arasında İsfendiyaroğlu Musa Paşa tarafından validesi adına yaptırılan camidir. Bu cami günümüzde merkeze 5 km. uzaklıktaki Ilıca Mevkiinde bulunmaktadır. Aynı sülaleden gelen Şemsi Ahmet Paşa'da Bolu'nun merkezinde bir külliye inşa ettirmiştir. Bu külliye cami, imaret, medrese, hangâh, ve han gibi yapılardan müteşekkildir. Bu külliyenin tarihi için Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki vakıf kaydında M.1570-71 tarihleri düşülmüştür.[34]

[29] Kenan Ziya Taş, *Osmanlının Arka Bahçesi Bolu Sancağı* (İstanbul: Post Yayınları, 2017), 15.
[30] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: 1998), 2/48.
[31] Özdemir, *Bolu Şehri,* 32.
[32] İsfendiyaroğulları diye de anılan Candaroğlu Beyliği, bazı eserlerde bu son hükümdarının adıyla Kızılahmedliler şeklinde de zikredilir. Kızıl Ahmed Bey'in oğulları Mûsâ ve Mirza Mehmed Osmanlı Devleti hizmetinde bulunmuşlardır. Bunlardan Mehmed, II. Bayezid'in kızlarından biriyle evlenmiş ve bu evlilikten II. Selim ve III. Murad dönemlerinin önemli devlet adamlarından Şemsî Ahmed Paşa dünyaya gelmiştir. Bkz: Abdülkadir Özcan- Kızıl Ahmed Bey, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002) 25/543.
[33] *Bolu Vilayeti Salnamesi,* 193-239; *Müstakil Bolu Sancağı Salnamesi,* 76-77.
[34] Lala İsmail Efendi, *Şemsi Paşa Vakfiyesi* (Süleymaniye Kütüphanesi, t.y.), 737/13.

Fotoğraf 6: II. Abdülhamid Arşivinde Yer Alan Bolu Ilıcalarının ve Musa Paşa Camiinin Güneyden Çekilmiş Fotoğrafı

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı.

Fotoğraf 7: 1944 Yılındaki Depremde Ağır Hasar Alan Ilıca Musa Paşa Camii

Kaynak: Konrapa, *Bolu Tarihi*, 572-573.

Fotoğraf 8: Karaköy Cuma Camii Ön Cephe Görünüşü (10 Mart 2018)

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Yukarıdaki bilgilerden İsfendiyar ailesinin Bolu ve çevresinde uzun bir süre etkin bir güce sahip olduğu fikri çıkarılabilmektedir. Ayrıca şehrin imarında banilik yaptığı inşa edilen eserlerden de anlaşılmaktadır.

Bolu'da klasik dönemin en önemli eserlerinden bir tanesi şehrin ana caddesi üzerindeki Kadı Camiidir. 15. yüzyılın sonları ile 16. yüzyılın başlarına tarihlendirilen bu yapı Timurtaş Paşazade Mehmet Bey tarafından yaptırılmıştır. Bu yapının az ilerisinde yine cadde kenarında Saraçhane ismiyle anılan bir cami mevcuttur. Kitabesine göre Silahdar Mustafa Paşa'nın eseri olarak bilinen eser Mimar Sinan'ın Tezküretül Ebniye adlı eserindeki camiler bölümünde de geçmektedir. Yine Evliya Çelebinin Mimar Sinan'ın eseri olarak bahsettiği Mustafa Paşa Camii ile aynı olduğu düşünülebilir. Mimar Sinan'ın yaptırdığı Mustafa Paşa Camii zamanla harap düştüğünden Silahdar Mustafa Paşa günümüze ulaşan eseri yaptırmış olmalıdır. [35]

Osmanlı devletinin kuruluşundan gelişmesine kadarki süreçte Bolu'da su yapılarının en önemli örneklerinden olan hamamlarda inşa edilmiştir. Bu hamamların birçoğu külliyenin

[35] Semavi Eyice, *Tarihde Bolu*, 9-10.

bir parçası olarak inşa edilmiştir. Bu hamamlar Bolu yöresinde özellikle Bolu Merkez, Mudurnu ve Göynükte yoğunlaşmıştır. Yıldırım Bayezid'in Mudurnu ve Bolu'da yaptırmış olduğu hamamlar bir külliyenin parçası olarak tasarlanmışlardır. Bu hamamlardan Mudurnu'da M.1382'de yapılmış olan eser anıtsal taç kapısı ve vakfiyesiyle dikkat çekmektedir. Bolu merkezindeki hamam ise M. 1389 yılına tarihlendirilmekte ve Bolu'da Saraçhane Camii ile Şemsi Ahmed Paşa camilerinin az ilerisinde yer almaktadır. Hem Mudurnu'daki hamam hem de Bolu merkezdeki hamamların kilit taşında mimarının isimleri Ömer Bin İbrahim olarak geçmektedir. Her iki eserde çifte hamam olarak tasarlanmıştır. Yine göynükte Süleyman Paşa Hamamı 14. yüzyıl mimarisi karakteri gösteren önemli bir eserdir. Çifte hamam olarak inşa edilmiştir. Bolu'da çifte hamam olarak inşa edilen bir diğer yapı ise Tabaklar Hamamıdır. Tabaklar Hamamı günümüzde tabaklar diğer bir ismi ile Debbağlar Camii'nin karşısında ana cadde üzerindedir. İnşa tarihi ve mimarı bilinmemektedir. Ancak Tavîl Mehmet Paşa ya da bilinen adıyla Sokullu Mehmet Paşa Vakfı'nın mülkü olduğu ve günümüze ulaşmamış Mehmet Paşa Camii'ne gelir getirmesi amacıyla yapıldığı belirtilmektedir.[36] Yapı geçmişte birçok onarım geçirerek günümüze ulaşmıştır.[37] Bolu merkezdeki diğer bir hamam yapısı ise "Sultan Hamamı" ismiyle anılan eserdir. Bu hamamın banisi ve tarihi belli değildir. Kaynaklarda farklı görüşler mevcuttur. Bolu Livası Salnamelerinde yapı ile ilgili bilgiler mevcut değildir. "Vakıf Abideler ve Eski Eserler" isimli kitapta 16. yüzyıl eseri ve Sokulu Mehmed Paşa vakfından olduğu belirtilmektedir.[38] Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde Şemsi Paşa Hamamından bahsetmektedir. Ancak Şemsi Paşanın Vakfiyesinde hamam kaydına rastlanılmamıştır. Semavi Eyice'de "Tarihde Bolu" isimli eserinde hamamın Şemsi Ahmed Paşa'nın yaptırmış olduğu İmaret Camii'ne yakınlığından dolayı banisinin Şemsi Ahmed Paşa olabileceğini belirtmektedir. Kızılay hamamı da Bolunun önemli hamamları arasında yer almaktadır. Hamam, M. 1306-H. 1889 tarihli Kastamonu Vilayeti Salnamesi Bolu Sancağı bölümünde 16 Ocak 1883 – 17 Ekim 1891 yılları arasında Kastamonu Valiliği görevinde bulunan Abdurrahman Paşa

[36] Uçar, *Bolu'da Paşa Vakıfları*, 100.
[37] Mehmet Emin Yılmaz vd., "Bolu Tabaklar Hamamı Restitüsyon Denemesi", *Vakıflar Dergisi* 34 (Aralık 2010), 40.
[38] Erken, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler II*, 2/342-343.

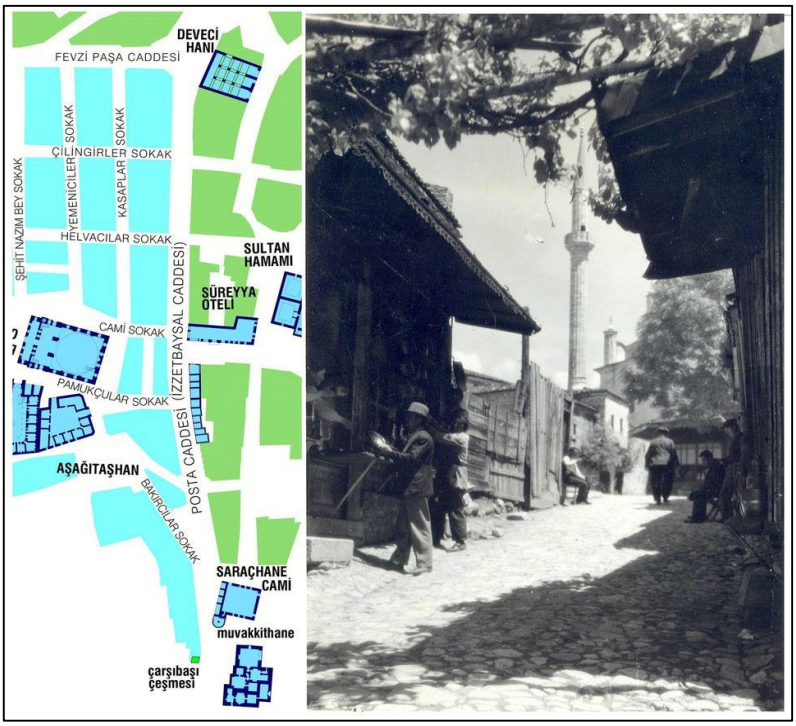
tarafından 26 Mart 1888 tarihinde yapılan Frengi hastanesinin hamamı olarak yapıldığı belirtilmiştir.[39]

Osmanlı çarşıları, orta kısmında cami, bedesten, çevresinde ticari dükkânlar, han, hamamın yer aldığı yapılar bütünüdür. Bu çarşıların şekillenmesinde, yollarının, ticaret akslarının ve bu bölgelerde bulunan ticari yapıların fazlaca katkısı olmuştur. Bolu şehri tarih boyunca bu yol akslarının kesişim noktası konumunda yer almıştır.[40] Bunun neticesinde Bolu Şehrinin de Türk İslam şehirlerinin oluşma serüveniyle ortak noktaları bulunmaktadır. HisarTepesi Mevkii'nde Yıldırım Bayezid'in yaptırmış olduğu külliye çevresinde şekillenen ticaret yapıları şehrin ekonomik ve sosyal yönden gelişmesine önemli bir rol oynamıştır. Şehrin gelişiminin daha iyi anlaşılması amacıyla şehirdeki ticaret yapılarına değinmek yerinde olacaktır.

Bolu arastası günümüzde yukarı çarşı diye adlandırılan bölgede bulunmaktadır. 14. yüzyılda Yıldırım Bayezid külliyesinin kurulması ile birlikte külliyenin etrafında şekillenmeye başlamış ve günümüze kadar ulaşmıştır. Bolu arastası geçmişte zanaat erbaplarına göre farklı esnaf gruplarına ayrılmıştı. Bu gruplar arasında demirciler, terziler, yemeniciler, kasaplar bulunmaktaydı ve hepsinin birer çarşısı mevcuttu. Her çarşıda esnaf kahvesi vardı. Arastada satılan mallar, kadıyla ilgili esnafın ve şehrin ileri gelenlerinin maliye miktarına ekledikleri kâr ile tespit ettikleri sabit fiyattan satılmak zorundaydı, ancak kaliteli mal üreten esnafa daha yüksek fiyattan ürünlerinin satmasına izin veriyordu. Kentin ticaret merkezi konumunda olan arasta ve çevresi 1960'lı yıllara kadar kent ile bir bütün oluşturmaktaydı. 1960 sonrasında şehrin iç noktalarına açılan yollar ile bu bağlantı ve tarihi doku birbirinden kopmuştur. [41]

Yukarıdaki bilgilerden Bolu Arastası'nın düzenli bir faaliyet yürüttüğü öğrenilmektedir. Esnafların kendi içerisinde gruplara ayrıldığını ve her esnaf grubunun bir sokağı bulunduğu bunun yanı sıra arastada fiyat kontrolünün yapıldığı önemli bir ticaret merkezi konumunda olduğu anlaşılmaktadır. Uzun yıllar kentin ticaret merkezi konumu olma özelliğini korumuştur.

[39] Bolu Gazetesi, (30 Haziran 2020).
[40] Özlem Atalan vd., "15. ve 16. Yüzyıllara ait Osmanlı Han Yapılarının Mekânsal Analizi", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 11/2 (2016), 220.
[41] Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Bolu Arastası" *Sebilci Bolu Kültür Derneği 4* (Haz. Semih Dimicioğlu) (Bahar 2013), 4.

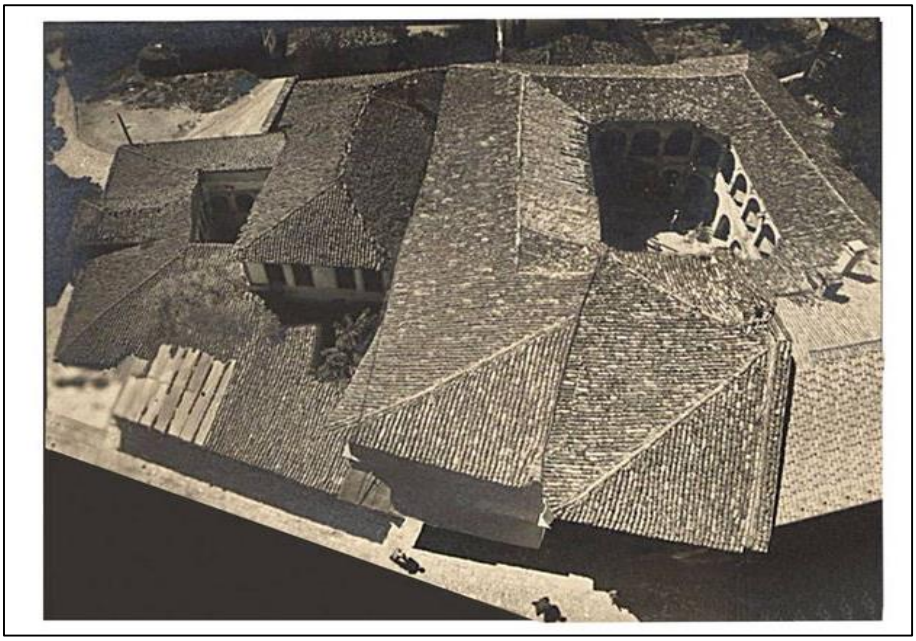
Fotoğraf 9: Tarihsiz Fotoğrafta Posta Caddesi'nden Arasta'ya Ayrılan Bakırcılar Sokak (Sağında ve Solundaki Dükkânlarda Bakır Eşya Satılan Sokakta Üstte Karşıda Aşağı Taşhan'ın Ana Giriş Kapısı ve Yıldırım Bayezid Camii Bulunmaktadır. Sağdaki Krokide İse Bolu Arastası İçerisindeki Sokaklar işaretlenmiştir)

Kaynak: Semih Dimicioğlu Arşivi.

Bolu Arastası'nın çevresinde bulunan hanlarda ekonomik hayatın canlılığı hakkında bilgiler vermektedir. Özellikle Yıldırım Bayezid Camii'nin batı kısmında yer alan Aşağı ve Yukarı Taş hanlar bunun en güzel örneklerini oluşturmaktadır. Geleneksel Türk İslam şehrinin Bolu ölçeğinde ekonomik ve sosyal anlamda tamamlayıcıları arasındadır. Tamamen kesme taştan inşa edilen hanlardan Aşağı Taş Han M. 1750 senesinde Emin Ağa tarafından inşa edilmiştir. Yukarı Taş Han ise cümle kapısı üzerindeki kitabesine göre M. 1804 senesinde Serbevvab Hacı Abdullah Ağa tarafından yaptırılmıştır. Yukarı Taş Han Aşağı Taş Han'a göre daha büyük yapılmış olup orijinalliğini korumaktadır. Aşağı Taş Han ise küçük değişimler geçirmiştir.[42] Şehirdeki diğer önemli hanlardan bir tanesi ise günümüzde Deveci Hanı olarak bilinen Fil Hanı'dır. Semih Dimicioğlu bu hanın Şemsi Ahmet Paşa Vakfına ait olduğunu ve hanın 17. yüzyıda yaptırıldığını belirtmiştir. Bu han günümüzde yeni yapılaşmanın arasında sıkışmış vaziyettedir. Bolunun Gölyüzü Mahallesi, Şehitkani Caddesi'nde konumlanan Katırcılar Han'ı ise 19.

[42]Erken, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler II,* 2/337-339; Selman Soydemir, *Bir Şehrin Aynası* (Bolu, 2016), 59; "İmaret Meydanı", 10.

yüzyıl han planı hakkında önemli bilgiler vermektedir.[43] Ancak bu han günümüzde oldukça bakımsız olup yıkım kararı çıkarılmıştır. Bu karar Bolu'daki dernekler tarafından tepkiyle karşılanmıştır.[44] Sonrasında ise proje iptal edilip yıkılmaktan kurtarılmıştır.[45]

Fotoğraf 10: Aşağı Taş Han ve Yukarı taş Han'ın Aynı Açıdan 1942 Yılına Ait Fotoğrafları

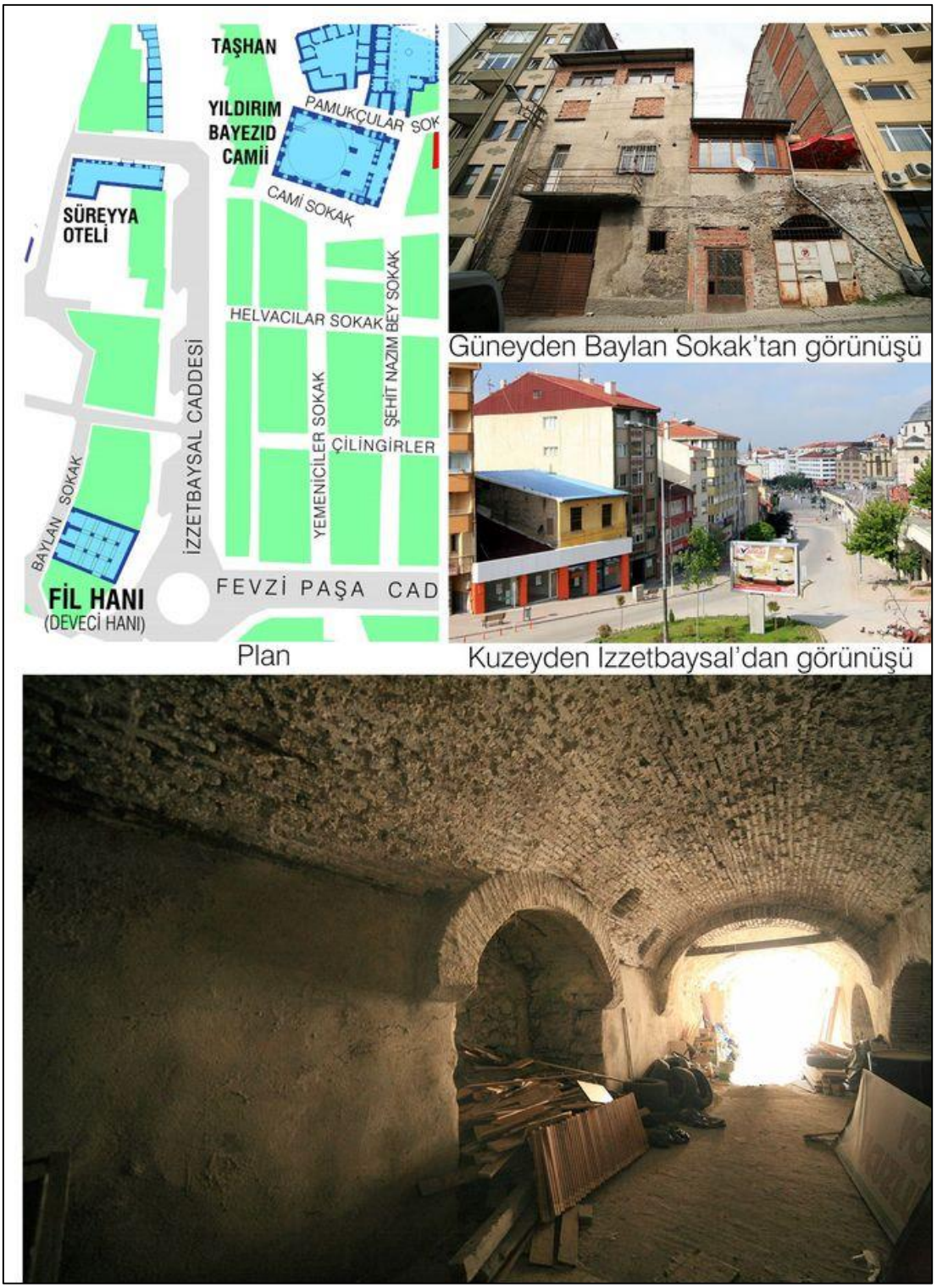
Kaynak: Semih Dimicioğlu Arşivi.

[43] Dimicioğlu, "Posta Caddesi", 16-17.
[44] Bknz: Bolu Gündem, "Tarihi Han Yıkılıyor" (Erişim 7 Eylül 2020); *Arkeolojik Haber*, "Bolu'daki Tarihi Katırcı Han Yol İçin Yıkılmak İsteniyor" (Erişim 7 Eylül 2020); *Bolunun Sesi*, "Yapmayın Yıkmayın Efendiler" (Erişim 7 Eylül 2020).
[45] Doğan Haber Ajansı (DHA), "Bolu'da Katırcılar Hanı Yıkılmaktan Kurtuldu" (Erişim 7 Eylül 2020); Bolu Ekspres, (Erişim 7 Eylül 2020).

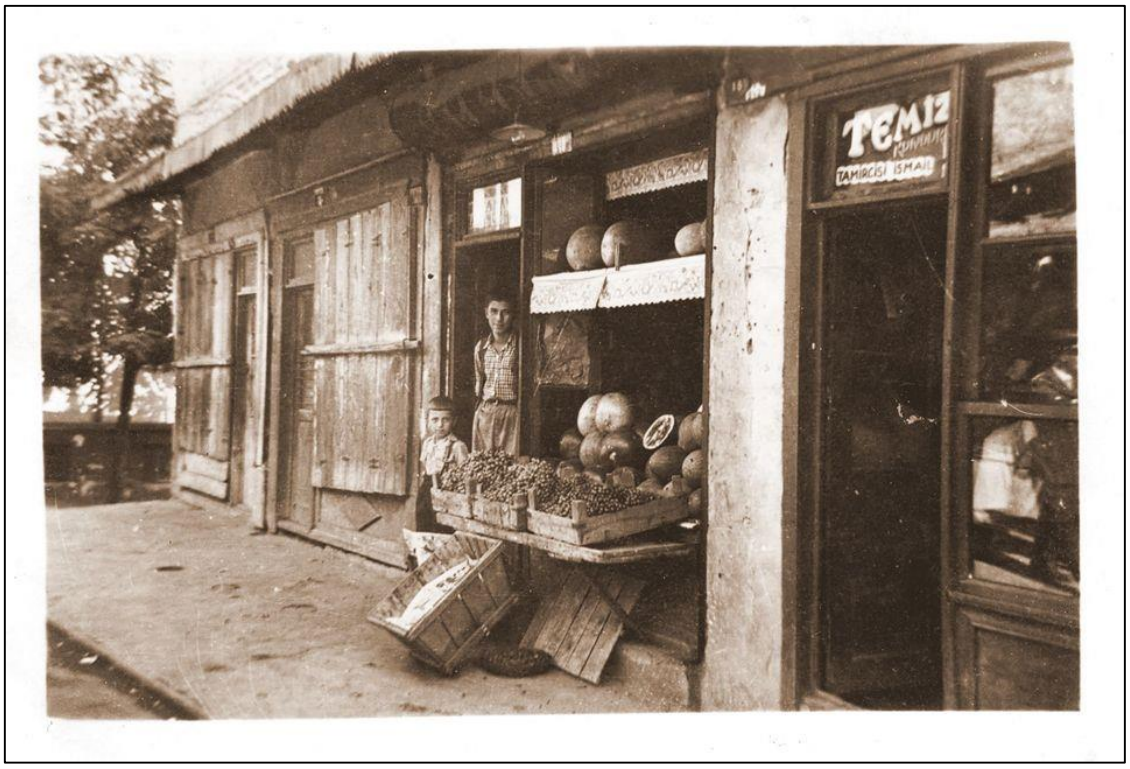
Fotoğraf 11: Aşağı Taş Han ve Yukarı taş Han'ın Aynı Açıdan 2014 Yılına Ait Fotoğrafları

Kaynak: Semih Dimicioğlu, Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Taşhan" (Sebilci Bolu Kültür Derneği, 2013), 10.

Fotoğraf 12: Deveci, Diğer Adıyla Fil Hanı'nın Planı ve Farklı Açılardan Görünüşleri

Kaynak: Semih Dimicioğlu, "Filhanı" Sebilci Bolu Kültür Derneği, Bolu Kültür Dergisi Sebilci, 7 (Bahar 2014), 14-17.

Fotoğraf 13: Tarihsiz, Saraçhane Camii Müştemilatına Bağlı Olan Dükkânlar

Kaynak: Semih Dimicioğlu Arşivi.

Şehrin Osmanlı döneminde büyüyüp gelişmesi ile birlikte yerleşim birimleri de oluşmaya başlamıştır. Bu birimlerin başında ise mahalleler gelmekteydi. Bolu'da da ilk mahalleler ekonomik ve sosyal hayatın merkezi olan külliye ile arasta çevresinde oluşmaya başlamıştı.

Bolu mahallelerine dair en eski bilgilere 16. Yüzyıla ait tahrir defterlerinde rastlanmaktadır. Bu dönemde 1519 ve 1568 yılları arasında Bolu'da on üç mahalle bulunmaktaydı. Bu mahalleler Akmescit, Asıl Hatun (Aslahaddin), Cami, Debbağlar, Gölyüzü, Hatip, Hocabey, Karaçayır, Naib-i Emin (Karamanlı), Tataran, Veled-i Hacı İlyas, Veled-i Solak, Veled-i Turşucu isimleri ile anılan yerleşim birimleridir.[46]

17. yüzyılda Bolu'da bazı mahallelerin değiştiği gözlenmektedir. 1568 yılına ait Tahrir Defterleri ile 1687-1688 yıllarına ait mahalle Şer'iye Sicilleri karşılaştırıldığında mahalle sayısının azaldığı ve mahalle isimlerinin değiştiği görülmektedir. Akmescit, Aslahaddin, Debbağlar, Gölyüzü, Hocabey, Karaçayır ve Karamanlı gibi mahalleler 17. yüzyıla

[46] Didem Sevtap Kaya - Mehmet Bayartan, "XVI. Yüzyıldan Günümüze Bolu Şehri Mahallelerinin Tarihi Gelişimi", *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/21 (2019), 164.

ulaşmıştır. 16. yüzyıldan 17. yüzyıla ulaşamayan Veled-i Turşucu, Veled-i Hacı İlyas, Veled-i Solak ve Tataran gibi mahallelerin yerini, Akpınar, Camiyi Cedid, Çukur ve Semerkand mahalleleri almıştır.[47]

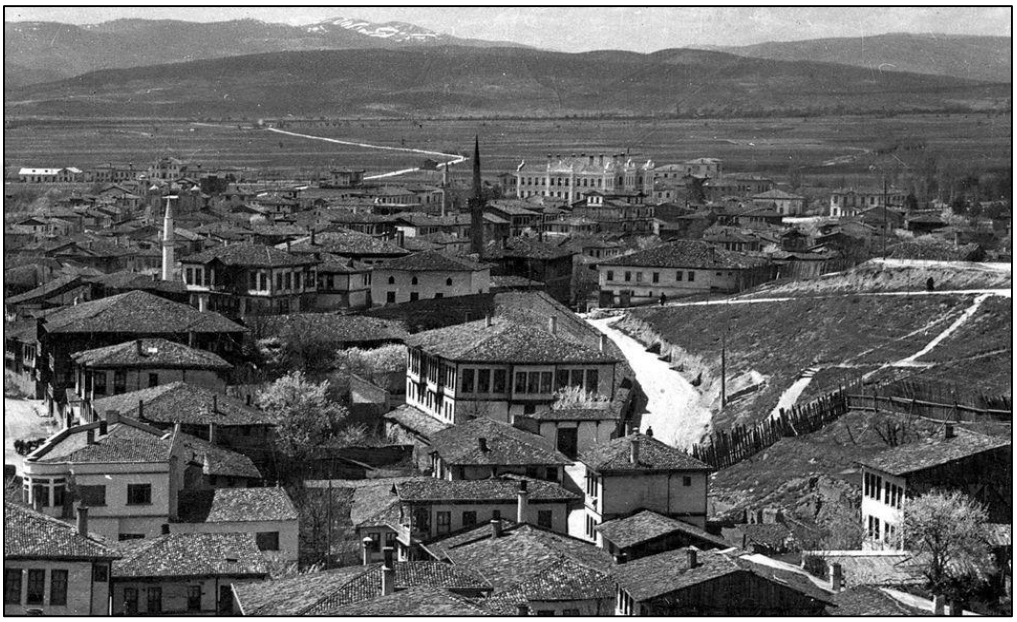
Fotoğraf 14: Gölyüzü Mahallesi. Fotoğrafın üzerinde "Bolu Hisardan Gölyüzü Mahallesi görünüşü" ibaresi yer almaktadır. Bu mahalle bir zamanlar Sokullu Mehmed Paşa Camii'nin bulunduğu yerdir. Fotoğrafta görülen cami ise sonradan inşa edilmiştir.

Kaynak: Semih Dimicioğlu Arşivi.

18. yüzyıla gelindiğinde şehrin mahallelerinde bir değişiklik olmadığı gözlemlenmektedir.[48] 19. yüzyılda mahalle sayılarında iki artış göstererek on dört mahalleye yükselmiştir. Burada şehrin demografisiyle ilgili önemli bir özelliği bu iki mahallenin de Ermenilere ait olmasıdır. Ermeni vatandaşların yaşadığı mahallelerin muhtemelen daha önce ortaya çıktığı ancak kayırlarda 18. yüzyılda yer aldığı düşünülmektedir. Bu dönemdeki mahalleler Akmescit, Akpınar, Aslahaddin, Cami-i Kebir, Çukur, Debbağlar, Ermeniyan-ı Atik, Ermeniyan-ı Cedid, Gölyüzü, Hocabey, Karaçayır, Karamanlı, Semerkand, Yeni Cami mahalleleridir.[49]

[47] 836 Numaralı Bolu Şer'iye Sicilin'den akt. Kaya - Bayartan, "XVI. Yüzyıldan Günümüze Bolu Şehri Mahallelerinin Tarihi Gelişimi", 165.
[48] 842-846 Numaralı Bolu Şer'iye Sicilleri'nden akt. Kaya - Bayartan, "XVI. Yüzyıldan Günümüze Bolu Şehri Mahallelerinin Tarihi Gelişimi", 166.
[49] 1844 tarihli Bolu Şehri Temettüat Defterlerinden akt. Kaya - Bayartan, "XVI. Yüzyıldan Günümüze Bolu Şehri Mahallelerinin Tarihi Gelişimi", 166, 177.

20. Yüzyılın ilk yarısında ise Bolu Vilayeti Salnamesinde mahalle gelişiminde fazla bir değişiklik olmamıştır. Bu dönemde İhsaniye Mahallesi şehrin mahalleleri arasındaki yerini almış ancak bir önceki yüzyılda gördüğümüz Ermeni mahalleleri tehcir sonrasında ortadan kalkmıştır. Toplamda on üç mahalle mevcuttur.[50] Daha sonraki yıllarda yapılan mahalle sınırlarındaki değişimler ile birlikte geçmişteki mahalle isimlerinin bir kısmı günümüze ulaşamamıştır. Eski mahalleler yeni kurulan mahalle sınırlarına dâhil edilmiştir.

Fotoğraf 15: Akmescid Mahallesinden Görünüm (Arkadaki ahşap minareli yapı Ak Mescid [Leylekler Camii] olarak bilinen yapıdır. Mahalleye ismini vermiştir. Ne yazık ki bu yapı günümüze ulaşamamıştır. Yine Akmescid Mahallesi de 20. yüzyıldaki düzenlemeler ile birlikte Tabaklar ve Karamanlı mahalleleri arasında bölüştürülmüştür)

Kaynak: Semih Dimicioğlu Arşivi.

Şehrin imarı ile nüfus hareketleri de birbirine paralel olarak artış göstermiştir. Gerek ekonomik ve sosyal birimlerin oluşması gerekse yerleşim birimlerinin genişlemesi ile birlikte şehir büyümeye devam etmiştir. 16. Yüzyılın ilk çeyreğinde Bolu merkez nüfusu ortalama 1603 kişi iken M. 1568 yılında ise bu nüfus 2199 olarak belirlenmiştir. 1519-1568 yılları arasındaki 49 yıllık süreçte, en fazla artış kaydeden mahalle Debbağlar Mahallesi'dir. Debbağlar 1519'da 229 nüfuslu bir mahalleyken 150 nüfus 64 artarak 379 nüfuslu bir mahalle haline gelmiştir.[51] Osmanlı döneminde 17 ve 18. yüzyıllarda nüfus

[50] Kaya - Bayartan, "XVI. Yüzyıldan Günümüze Bolu Şehri Mahallelerinin Tarihi Gelişimi", 177.
[51] Kaya, *XIX. Yüzyılda Bolu Şehrinin Tarihi Coğrafyası,* 70.

hareketleri hakkında net bir bilgi yoktur. Bu durum Bolu şehri içinde geçerli olup ancak 10 ve 20 yüzyıllar için sağlıklı bir değerlendirmede bulunmak mümkündür. 18, 19 ve 20 yüzyıllarda nüfus sayımlarının sağlıklı yapılamadığını da söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra şehirdeki siyasal ve sosyal olaylar ile salgın hastalıklarında da bunda önemli bir yeri vardır.[52] Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımı 1829 da yapılmak istenmiş fakat tamamlanamamıştır.

1831 yılında II. Mahmut döneminde yapılan sayımda sadece erkekler sayılmıştır. Kadınlar, yetimler, Hristiyan çocuklar, engelliler, vergi vermekle veya askerlik hizmeti ile yükümlü olmayan kişiler sayılma dâhil edilmemiştir. Ancak Bolu'da bu sayımda erkek nüfus olarak Gayri Müslimlerden Ermeni vatandaşı 256 kişi yaşamaktadır. Müslüman nüfus sayıma dâhil edilmemiştir. Başbakanlık devlet istatistik müdürlüğünün verilerine göre bu yılda Bolu'nun nüfusu 24 bin 670 olarak verilmiştir.[53] 1874'te Tahrir-i Nüfus Umum Müdürlüğü kurulmuştur. Sonrasında yapılan sayımlarda Bolu'nun nüfusu bu dönem için farklı kaynaklarda 43 bin 521 ile 52 bin 369'dur. Şemseddin Sami'nin 1893'te yayınlanan, "Kamus-ul Alam" isimli eserinde tüm Bolu Sancağı nüfusu 180.000 olarak ifade etmiştir. 1914 yılına ait nüfus sayımında hem Bolu Kazası hem de Bolu Sancağının nüfusu verilmiştir. Bu sayıma göre toplam nüfus 408.648, Bolu merkez nüfusu ise 54.835 olarak kayırlara geçmiştir.[54]

Bolu şehrindeki mahalle nüfusları ve sınırları tarihi süreç içerisinde değişmiştir. Didem Sevtap Kaya'nın kaleme almış olduğu "19. yüzyılda Bolu Şehrinin Tarihi Coğrafyası" isimli doktora araştırmasında bu konuda önemli veriler sunmaktadır.

> "Karaçayır mahallesi 1844 sayımına göre nüfusu en yüksek mahalle idi. 1568 yılı tahrir defterlerine göre 50 hanede toplam 275 olan nüfus, 1844 sayımında 222 hanede toplam nüfus1011'di. 16. yüzyılda ismi geçmeyen Akpınar mahallesi ise 1844 sayımına göre ikinci büyük nüfusa sahip mahalle idi. 154 hane bulunan mahallenin nüfusu 718'dir. 16. yüzyılda Naib-i Emin adını taşıyan Karamanlı Mahallesi 1568 tahririnde 43 hanede toplam 248 kişi, 1844'te ise 139 hanede toplam 613 nüfus bulunmaktaydı. 16. Yüzyıldan günümüze ulaşan diğer bir mahalle ise debbağlar mahallesidir. Bu mahalle günümüzde tabaklar mahallesi ismiyle

[52] Kaya, *XIX. Yüzyılda Bolu Şehrinin Tarihi Coğrafyası,* 71.
[53] Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), 2003, 23.
[54] Bknz; Kaya, *XIX. Yüzyılda Bolu Şehrinin Tarihi Coğrafyası*, 72-74. Kamusal Alan (Erişim 16 Eylül 2020

anılmaktadır. 1568 tahririnde 43 hanede toplam 248 kişi, 1844'te ise 139 hanede toplam 613 nüfus bulunmaktaydı. Gölyüzü Mahallesi'nde yine 16. Yüzyıldan günümüze ulaşan bir mahalledir. Bu mahalle 1568 tahririnde 42 hane ve 218 nüfusa sahipken, 1844'te 126 hane ve 527 nüfusa sahip olduğunu görülmektedir. En köklü mahallelerden olan Cami-i Kebir (Ulu Cami) Mahallesi, 1568 tahririnde 21 hanede toplam 106 nüfus bulunmaktadır. 16. yüzyıldaki ismi Cami Mahallesi olarak kayıtlarda geçmekteydi. Cami-i Kebir Mahallesi'nde 1844'teki sayımda 60 hanede toplam 288 nüfus yaşamaktaydı. Bu mahalle bugün Büyük Cami ismiyle anılmaktadır. Diğer bir eski mahalle ise Ak Mescid Mahallesidir. Bu mahalle ismini Yıldırım Bayezid'in yaptırmış olduğu ve günümüze ulaşamayan mescitten almaktadır. Mahalle; 1568 tahririnde 19 hane ve 112 nüfusa sahipken 1844'te 43 hanede toplam 191 nüfus bulunmaktadır. Bugün Akmescit adında bir mahalle bulunmamaktadır. Akmescit Mahallesi, günümüzde Tabaklar Mahallesi sınırları içerisine dâhil edilmiştir. Semerkand Mahallesi ise 1844'te 94 hanede toplam 417 nüfus bulunmaktaydı. Bu mahalle kaydına 16. yüzyıl öncesi ve sonrasında karşılaşılmamaktadır. Geç dönemde ismine rastlanılan bir mahalledir. Diğer bir mahalle ise Yeni Cami ya da İmaret Mahallesidir. 16. yüzyılda yer almayan bu mahallede 1844 yılında ise 40 hanede 184 nüfus bulunmaktadır. Günümüzde Bolu'da Yeni Cami ya da İmaret adlı bir mahalle bulunmamaktadır. Aktaş Mahallesi sınırları içinde İmaret Camii bulunmaktadır. Mahalle muhtemelen Aktaş Mahallesi'nin sınırları içinde dâhil edilmiştir. Bolu fatihlerinden olan Aslahaddin Hazretlerinden adını alan Aslahaddin Mahallesi 1844'te en az nüfusa sahip olan üç mahalleden biridir. 1844 yılında 41 hanede 177 nüfus bulunmaktadır. Bu mahallede günümüzde Akpınar Mahallesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Hocabey Mahallesi, 1568'de 11 hanede 73 nüfusa sahipken 1844 yılında mahallede 40 hanede 184 nüfus bulunmaktadır. Hocabey Mahallesi'nin Temettüat Defteri bulunamadığı için nüfus defteri verileri kullanılmıştır. En az nüfusa sahip olan mahallede 1840'ta 26 hanede toplam 134 nüfus bulunmaktadır. Günümüzde Hocabey Mahallesi isimli bir mahalle bulunmamaktadır. Hocabey Mahallesi'nin günümüzde Karaçayır Mahallesi sınırlarında kaldığı tahmin edilmektedir. Çukur Mahallesi, 1844'te en az nüfuslu mahallelerdendir. Bu dönemde 36 hanede toplam 156 nüfus mevcuttur. Günümüzde Bolu şehrinde Çukur isimli bir mahalle bulunmamaktadır. Mahalle bugün Büyükcami Mahallesi sınırları içerisindedir. Ermeniyan-ı Cedid Mahallesi'nde 1844'te 76 hanede toplam 349 nüfus vardır. 16. yüzyılda şehirde

Ermeni vatandaşlara ait herhangi bir mahalle kaydı bulunmamaktadır. Ermeniyan-ı Atik Mahallesi'nde 1844'te 59 hanede toplam 266 nüfus bulunmaktadır."[55]

Yukarıdaki bilgilerden Bolu merkezindeki mahallelerin geçmiş zaman içerisindeki fiziki durumu ile nüfus değişimleri incelenebilmektedir. Geçmişte kurulan bir kısım mahallelerin ortadan kalktığı veya yeni kurulan mahalle sınırları içerine dâhil edildiğini görmekteyiz. Bazı mahallelerde günümüzde varlığını devam ettirmektedir.

Bolu coğrafyası sivil mimari açısından da zengin bir bölge konumundadır. Özellikle Göynük, Mudurnu başta olmak üzere merkez ve tüm ilçelerinde sivil mimari örneklerinin güzel örnekleri ile karşılaşmak mümkündür. Günümüze ulaşan Sivil mimari örneklerinden dikkat çeken yapılar ise konaklar ve evler olmuştur. Coğrafyanın da etkisiyle Bolu konak ve evlerinde tercih edilen malzemenin ahşap olduğunu söylemek mümkündür. Sivil mimaride genel olarak dolma (hımış) tekniği, dolma üzeri bağdadi uygulama, dolma ve dolma üzeri bağdadi tekniğin bir arada olduğu teknik, yığma tuğla olmak üzere farklı inşa teknikleri kullanılmıştır. Genel olarak Bolu merkez evlerinde Bolu Merkez eski evlerinde iç sofalı, orta sofalı ve dış sofalı olmak üzere üç plan tipi görülmektedir. İki katlı, üç katlı, zemin, birinci kat ve çatı katından oluşan örnekleri görmek mümkündür. Bu evler genellikle kırma ve beşik çatılıdır. İç mekânda sedir, sergen, ocak, çiçeklik, gusülhane ve yüklük yer almaktadır. Sivil mimari örneklerinden birkaçı şöyle sıralanabilir; Yeşil Konak, Gülezler Konağı, Alibey Konağı, Benli Ay Konağı, Erva Sultan Restoranı, Hülya Orhan Evi, Mimarlar Odası Evi, Emina Tağcı Evi ile isimsiz evler mevcuttur.[56]

Günümüzde Bolu'da birçok sivil mimari örneği koruma altına alınmıştır. Göynük, Mudurnu şehirleri tarihi, kültürel ve mimari dokusunu korurken ne yazık ki Bolu merkezi için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bolu merkezindeki tarihi evlerin birçoğu yeni yapılaşma alanları içerisinde varlığını sürdürmektedir.

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda değişen dünya düzeninin içerisinde yer almak için köklü değişim ve dönüşüm adımları atmıştır. 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile birlikte devletin idari birimlere ayrılması başkent ve taşralarda teşkilatlanma ihtiyacını da

[55] Kaya, *XIX. Yüzyılda Bolu Şehrinin Tarihi Coğrafyası,* 97-100
[56] Bknz; Ebru Eroğlu, *Bolu İl Merkezinde Bulunan Eski Evler* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 376-379. Soydemir, *Bir Şehrin Aynası Bolu*, 72

beraberinde getirmiştir. Özellikle II. Abdülhamid döneminin modernleşme ve merkeziyetçilik fikrini devletin her kademesinde hissedilebilir kılmak için hem fiziksel hem de zihinsel olarak her alanda yoğun çaba harcanmıştır. Bu dönemde hükümdarın ve devletin nesnel olarak ifadesi sadece camiler, medreseler, imaretler değil; eğitim, sağlık vb. gibi önceden var olan yapı türlerinin yanı sıra hükümet konağı, cezaevi, karakol gibi yeni yapı türlerinin inşasını da gerekli kılmıştır. Dönemin yapıları mimari tarz olarak klasik dönem mimarisinden farklı gelişmiştir. Büyük konut tipleri bu dönemde simetrik olarak kat planı uygulaması şeklinde olmuştur. Batılı üsluplar dönemin mimari ve tezyinatında etkisini göstermiştir. Bu bağlamda 19. yüzyıl Bolu'sunda da birçok idari ve sosyal yapılar inşa edilmiştir. Bu yapılar şehrin gelişimi ve idaresi noktasında önemli rol oynamıştır. Bolu merkezindeki geç dönem yapıları daha çok kamu binaları ölçeğinde yapılmıştır.

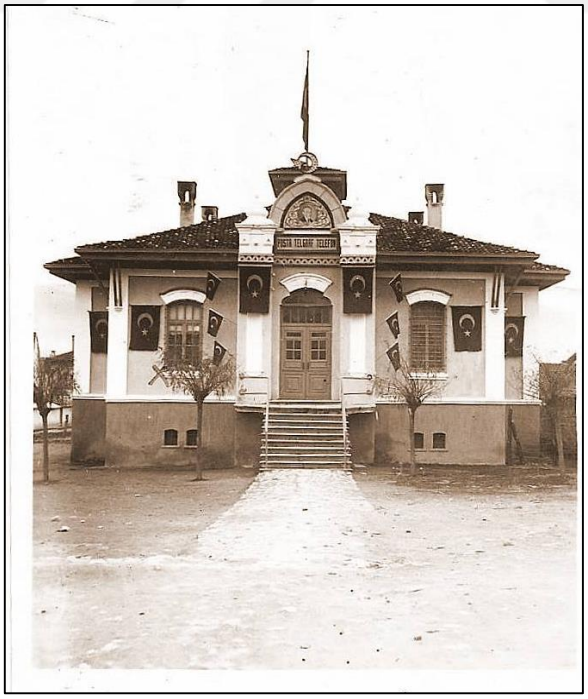
19. yüzyıl yapılarının birçoğu günümüzde hükümet meydanı denilen çevre içerisinde konumlanmaktadır. Bu bölge kentin batı yönünde bulunmaktadır. Buradaki ilk yapılaşma evresi Bolu voyvodası İbrahim ağanın yaptırmış olduğu Nizam-I Cedit Kışlası (M.1804) ile birlikte olmuştur. Hemen sonrasında ise Hüsrev Paşa tarafından M. 1811 yılında Hükümet Konağı inşa edilmiştir. Memleket Hastanesi, Mutasarrıf İsmail Bey tarafından 1886 yılında yaptırılmıştır. 1900'lü yıllara kadar devam eden yapıların devamı ise şu şekildedir, Posta ve Telgrafhane Binası, Jandarma Binası, Askerlik Şubesi, Vilayet Matbaası yapılarıdır. [57]

[57] Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Hükümet Meydanı ve Binalar 1930" *Sebilci Bolu Kültür Derneği 6* (Haz. Semih Dimicioğlu) (Kış 2014), 4.

Fotoğraf 16: Hükümet Meydanında 1930'lu Yıllara Ait Bir Tören Görseli (Hükümet Meydanı ve Çevresi 19. Yüzyılda İdari Binaların İnşa Edildiği Bir Muhit Olarak Dikkati Çeker)

Kaynak: Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Filhanı" *Sebilci Bolu Kültür Derneği 6* (Haz. Semih Dimicioğlu) (Kış 2014), Arka Kapak İkinci Fotoğrafı.

Fotoğraf 17: Telgrafhane Binası

Kaynak: Murat Peçenek Arşivi.

Cumhuriyetin ilk yıllarına tekabül eden 1934 yılına ait Halkevi Binası günümüzde Hıdırlık Tepesi adı verilen Mevkide bulunmaktadır. 1944 depreminde hasar alan bina sonraki yılarda onarılmıştır.[58]

Kamu yapılarının yanında Bolu merkezde arasta civarında günümüze ulaşamamış olan saat kulesinin varlığı eski fotoğraflardan anlaşılmaktadır. Bolu Salnamesinde de bu konu ile ilgili saat kulesinin Sultan Mahmud'dan önceki devirlerde inşa edildiği belirtilmektedir.[59]

Fotoğraf 18: Hisar Tepenin Eteklerinde Bulunan Ancak Günümüze Ulaşamamış Olan Bolu Saat Kulesinden Görünüm

Kaynak: Semih Dimicioğlu Arşivi.

Şehirlerin hafızalarını barındıran kabristanlar içinde bulundurdukları mezar taşları ile tarihsel kaynak olarak dikkati çeker. Bolu şehrinde de geçmişte önemli kabristanlar mevcut olup içerisinde önemli mezar taşları vardı. Ne yazık ki bu kabristanların birçoğu günümüze ulaşamamıştır. Bu kabristanlara kısaca değinmekte fayda vardır. M. 1925 tarihli Bolu Vilayet Salnamesinde yer alan bilgilerde toplam yedi adet kabristan geçmektedir. Bu kabristanlar; Eski Belediye Binası çevresinde yer alan Taş Mektep Mezarlığı, Uğurlu Naib Tepesinde aynı isimle Anılan Uğurlu Naib Mezarlığı, Hıdırlık Tepesi (Fırka Tepesi) Üzerinde Hıdırlık Mezarlığı, Kadı Camii karşısında, Leylekler

[58] Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Halkevi Binası" Haz. Semih Dimicioğlu, *Sebilci Bolu Kültür Derneği,* 10 (Güz 2016), 6-7.
[59] *Bolu Vilayeti Salnamesi,* 200.

Camii civarında olduğu belirtilen Akhocazade Medresesi Mezarlığı. Diğer bir mezarlık olan Koca Alaybeyzade Silahşör Mezarlığının yeri tam olarak tespit edilememiştir. Somuncu Camii Mezarlığı ise geçmişte Somuncu Camii'nin olduğu yerdedir. Şeyh Bedreddin Dergâhı Mezarlığı ise Hıdırlık Mezarlığı civarında olduğu düşünülmektedir. Ancak yukarıda ismi gecen mezarlıklar günümüze ulaşamamıştır. Yukarıdaki mezarlıklardan kaydedilebilen mezar taşları ise toplamda seksen iki adettir. Bu mezar taşlarının bir kısmı günümüzde Bolu Müzesinde, bir kısmı ise Bolu Şehitliğinde bulunmaktadır.[60]

Bolu'da günümüzde mevcut olan mezarlıklar ve hazireler ise şöyledir; Öksüz Tekke Mezarlığı, Yukarı Soku Mezarlığı, Çıkınlar Mezarlığı, Aktaş Mahallesi Aktaş Camii Haziresi, Semerkand Mahallesi Semerkand Türbesi Haziresi, Keçecizade Camii Haziresi Sayılabilir. Yukarıdaki mezarlıklar ve hazirelerde Osmanlı dönemine ait az miktarda da olsa mezar taşlarına rastlanmaktadır. Ancak günümüze ulaşmayan mezar taşlarının birçoğu Bolu Müzesi ile Şehitler Mezarlığı'na taşınmıştır.[61]Bolu'daki mezar taşları genellikle 17. yüzyıl ile 20. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir.[62] Tarihi niteliğe sahip mezarlıklar ile mezar taşları imar değişiklikleri, şehirleşme, doğal afetler ve bakımsızlık gibi nedenlerden dolayı korumasız kalmış veya ortadan kalkmıştır.

Su yapılarının en küçük mimari örnekleri arasında yer alan çeşmeler tarihi süreç içerisinde Bolu'da da inşa edilmiştir. Gerek Bolunun ilçeleri gerekse Bolu merkezde tarihi dokunun birer parçası olarak dikkat çekerler. Bolu merkez ölçeğinde toplam on üç çeşme tespit edilebilmiştir. Bu çeşmelerin bir kısmı bağımlı çeşme bir kısmı ise bağımsız çeşme olarak nitelendirilebilir. Ancak geçmişte çeşme sayılarının daha fazla olduğu düşünülmektedir. Çeşmeler genel olarak 18. Yüzyıldan 20. Yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir. Bolu çeşmelerinde en çok rastlanan tarz, yapının her iki yanında ayakları ve başlıkları olan plasterli çeşmelerdir. Bu plasterler esere dekoratif anlamda ayrı bir estetik katmıştır. Bunun yanında geniş ve sivri kemerli çeşme uygulamaları da görülmektedir. Bolu'da günümüze ulaşan çeşmeler şunlardır. Yukarı Çarşı (Vahdet) Çeşmesi, Karamanlı Cami Çeşmesi. Semerkand Hayrat Yanı Çeşmesi, Semerkand

[60] Bkz: *Bolu Vilayeti Salnamesi* 210-214; Azize Aktaş Yasa vd., "Bolu'da Osmanlı Dönemi Mezarlıkları ve Mezar Taşları", *XVI. Türk Tarih Kongresi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015), 175-182.
[61] Bkz: Yasa vd., "Bolu'da Osmanlı Dönemi Mezarlıkları ve Mezar Taşları", 184-186; Bahri Ata, "Tarihi Mezarlıklar Eğitim ve Bolu Örneği", *Bolu Bilim Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* (1998), 9-13.
[62] Yasa vd., "Bolu'da Osmanlı Dönemi Mezarlıkları ve Mezar Taşları", 187.

Mahalle Çeşmesi, Samukaş Çeşmesi, Tevfik Bey Çeşmesi, saraçhane camii çeşmeleri, Keçecizade camii Çatal Çeşme, Bolu şantiyesinde bulunan Şantiye Çeşmesi ile Karaağaç Köyü Çeşmeleridir.[63] Bolu'daki birçok çeşme farklı nedenlerden dolayı günümüze ulaşamamıştır. Bir kısmı ise bakıma muhtaçtır.

Bolu şehri özellikle Mudurnu ve Bolu merkezine bulunan kaplıcaları ile de tanınmaktadır. Mudurnu Babaz Kaplıcaları ile şehrin merkezine 6. Km uzaklıktaki Ilıcalar Bölgesi tarihi oldukça eskilere dayanan bir şifa merkezi konumundadır.

Özellikle burada Bolu Merkezde bulunan Ilıcalar Bölgesi ile ilgili bilgi vermek yerinde olacaktır. Kaynaklarda Ilıca Mevkii olarak geçen bölge günümüzde Bolu Karacasu Beldesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Bu bölge Bolu merkeze 6 km. mesafede bulunmaktadır. Bolu ile ilgili arşiv kayıtları ve kaynaklarda ismi sıkça geçmektedir. 15. yüzyıllarda Bolu Sancak Beyi olan Kızıl Ahmet Bey Ilıca'nın doğu kesimindeki havuzları da ekleterek kaplıcaların ana şeklini almasını sağlamıştır. Yine Kızıl Ahmet Bey'in oğlu Musa Paşa 16. Yüzyılın başlarında bir cami yaptırmış ve bölgeyi geliştirmiştir.

Evliya Çelebi ılıcalar ile ilgili şöyle bir kayıt düşer:

> "Bu şehrin cenup tarafi, haricinde, bağlara yarım saat yakın bir yerde müfit ve muhtasar, kar-i kadim bir ılıca vardır. Gayetül gaye şiddetli sühunet üzere olup cebri illetine nafidir. Suyu içenin midesini islah, vücudunu pembe misal eder. Birçok nafilleri görülmüş bir ılıcadır. Şehrin büyük ve küçüğü araba araba bu ılıcaya gelip, tendürüst olur. Meşhur-u afak bir kermaye-i hallâktir. Bolu'da ziyaretgâhlardan Yozgat Baba Tekkesi namıyla ılıca kurbunda bir dergâh vardır."

Bolu'yu ziyaret eden seyyahlar bu bölgeye de uğramışlardır. 1743 senesinde M. Otter, 1808 senesinde ise Adrien Dupré ve meşhur Fransız Mimar Charles Texier de Ilıcalardan bahsetmektedir. 1856 yılında alman A.D. Mortman Ilıcayı ziyaret etmiş ve burada her biri dört havuzdan oluşan iki kaplıcanın yer aldığını belirtmiştir.[64]

Müstakil Bolu salnamesinde, Claudiopolisin yadigârı olan Ilıcalar bugün Aladağların eteğinde olduğunu kaplıca yanında harap durumda olan kemerlerin ve su yolların keşfedildiği belirtilmektedir. Bolu Vilayeti Salnamesinde ise bu bölgede Selçuklulardan

[63] Ayrıntılı olarak Bkz.: Hüseyin Can, *Bolu ve Yöresinde Bulunan Tarihi Çeşmeler* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 20-59.
[64] Soydemir, *Bir Şehrin Aynası Bolu*, 79-80.

kalma eserlerin olduğu belirtilmiş ve sözü geçen kaplıcaları Selçuklu eseri olarak tanımlamıştır.[65] 1967 tarihli Bolu İl Yıllığı'nda ise şu bilgilere yer verilmiştir.

> "Seben Dağı'nın eteğindedir. İki tesis halindedir. Büyük kaplıcanın yanında bir otel ve sayfiye yeri ile özel banyolar vardır. Küçük kaplıcada da turistik tesisler olmasına rağmen diğeri kadar değildir. Kaplıcaların kuruluş tarihleri çok eskiye varır. Son yıllarda yapılan kazılarda eski temeller, bina enkazı ve başka sıcak su kaynakları çıkmıştır. Bunlar bu suların eski çağlarda kullanıldığı ve orada hamamların varlığını göstermektedir."[66]

Günümüzde de bu bölgede işletmeler varlığını sürdürmektedir. Ayrıca burada Devlet Fizik Tedavi Rehabilitasyon Merkezi ve Hastanesi mevcut olup aktif olarak kullanılmaktadır. Bu bölge 1985-1987 yılları arasında bakım ve onarım görmüş, 1994 yılında ise termal turizm merkezi ilan edilmiştir.[67]

Yukarıdaki bilgilerden yola çıkarak Ilıca Bölgesinin tarihi süreçte önemli bir yerleşim yeri ve şifa merkezi olduğunu öğrenmekteyiz. Bununla birlikte nüfus hareketliliğinin yoğun olduğu bir yerleşim birimi olduğu söylenebilir.

Bolunun geçmişte eğlence ve ticaret anlamında önemli bir değeri ise meşhur panayırları olmuştur. 1932'li yıllara kadar ılıca muhitine yakın bir bölgede kurulan panayır,[68] sonrasında Karaçayır Mevkii'ne taşınmıştır.[69] Bolu Panayırı günümüzde düzenlenmemektedir. Onun yerini festivaller almıştır. Ancak Gerede Panayırı günümüzde devam etmekte ve çevre il ve ilçelerden ziyaretçilerini ağırlamaktadır.

Bolu'da geçmiş dönemlere ait eğitim ve öğretim faaliyetlerinin etkinliği Bolu salnameleri ile il yıllıklarından öğrenilmektedir. Gerek medreseler gerekse mahali eğitim kurumlarının varlığı Cumhuriyet dönemi öncesi ve sonrası Bolu'nun eğitimine önemli katkılar sunmuştur.

H.1334 M.1916 tarihli Müstakil Bolu Sancağı Salnamesinde eğitim kurumları ile ilgili aşağıdaki bilgiler paylaşılmıştır.

---

[65] *Müstakil Bolu Sancağı Salnamesi*, 166; *Bolu Vilayeti Salnamesi Rumî*, 193-239.
[66] *Bolu İl Yıllığı*, 287.
[67] Soydemir, *Bir Şehrin Aynası Bolu*, 80-81.
[68] Konrapa, *Bolu Tarihi*, 572-573.
[69] Vahap Tuncer, *Neler Yazmadık Şu Bolu İçin* (Bolu: 1963), 28.

> "Gayet iyi bir Mektebi Sultani, dört derslikli bir Darül Muallim, yüz mevcutlu Darülaceze Eytam, altı dershanesi ve muallimi olan merkez İmaret ve dört dershaneli İttihad ve Terakki Zükur ile merkez İnas Feyzi Meşrutiyet, İnas Mektebi İptidaileri mevcuttur ayrıca ana mektep olmak üzere on sekiz kariye mektebi de bulunmaktadır. Şehrin önemli okullarından birtanesi olan Mektebi sultaninin 302 de inşa edilmiştir. Bu yapının inşasında da surlardan kalan taşların kullanıldığı belirtilmiştir."[70]

1973 tarihli İl Yıllığı (Cumhuriyetin 50. Yılında Bolu) isimli eserde de eğitim öğretim ile ilgili kapsamlı bilgiler mevcuttur. Burada Bolu'da bulunan medreselerden başlayarak Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyetin ilanından sonraki dönemlere ait eğitim kurumlarının yapılanması aktarılmıştır. İl yıllığında verilen eğitim öğretim ile ilgili bilgilerde İlk olarak medreselerin bulunduğu devirden başlanmıştır. Bu devirde Bolu'da 12 adet medrese mevcuttur. Bu medreseler şu şekildedir. Yıldırım Bayezid medresesi, Şems'i Ahmet Paşa, Alaybey, Müftü Hacıemin, Duhanizade Zeki, Rüştü Efendi, Tayyip Efendi, Mehmet Ali Hoca Akhoca, Tebbedci Hoca, Kalaycılar, Debbağlar ve Hamzalardır. Tanzimat dönemine gelindiğine Milli Eğitim Teşkilatı kurulmuştur. Bu dönem öncesine kadar Bolu mahalli eğitim ve öğretim kurumları ile devam ede gelmiştir. 1869 yılında maarifi umumiye nizamnamesi ile Bolu'da yeni bir eğitim teşkilatı kurulmuştur. Zamanla Bolu'da eğitim Kastamonu Milli Eğitim Teşkilatının yönetimine geçmiştir. Bu durum Bolu'nun müstakil sancak haline gelmesine kadar devam etmiştir. 1908 yılında ise ilk milli eğitim müdürlüğünü Halil Bey yapmıştır. Bolu'da ilk Rüştiye 1872 yılında Abdurrahman Zühtü Efendi önderliğinde 59 öğrenci ile birlikte açılmıştır. Sonrasında ise 1886 da dört sınıflı rüştiye, 1888 de yedi sınıflı idadi, 1902 de altı sınıflı idadi ve beş sınıflı idadi, 1914'te iki devreli gündüzlü sultani, aynı tarihlerde dört sınıflı yatılı Darül Muallimin,1915'te Yatılı Sultani Okulu bulunmaktadır. Meşrutiyetten sonra biri kız, diğeri erkek iki ilk okul, 1908 de Gölyüzü Mahallesinde Feyzi Meşrutiyet İlkokulları mevcut idi. Sonrasında kızlara ait İdadi, yatılı Mektebi Sanayi, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Darül Eytam (Yetimhane) kurulmuştur. Cumhuriyetin ilanından sonra Bolu'da açılıp çeşitli sebeplerden dolayı kapanan okullar olmuştur. Bu okullar ise kız ilk öğretmen okulu açılmış 1932 de kapanmıştır. Kız Ortaokulu 1932 kaldırılan Kız Öğretmen Okulunun aynı yerine açılmıştır. 1935'te ortadan kalkmıştır. 1938 yılında ise Tarım Bakanlığına bağlı Orman Okulu açılmış 1951 yılına kadar varlığını devam

[70] *Müstakil Bolu Sancağı Salnamesi*, 165.

ettirmiştir. 1962'de Bolu anaokulu ile 1971 de kız sanat enstitüsü uygulama anaokulu görev yapmaktadır. 1908'lerden 1950'lere kadar ise Bolu'da sekiz adet ilkokul bulunmaktaydı.[71]

Bolu'da gençlere sanat ve kültür bakımından fayda sağlamak düşüncesi ile 1965 senesinde eski özel idare binası Güzel Sanatlar Galerisi olması için devredilmiştir. Buraya, İstanbul resim heykel müzesinden 55 adet tablo, 6 adet heykel, 6 adette Sümer, Gerek, İtalyan, Hint sanatına ait heykeltıraşlık örnekleri verilerek süslenmiştir. Bu galerinin Türk İslam resim sanatının bütün devirlerini ve çeşitli akımları kapsayacak nitelikte olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bir bölümünde küçük bir kitaplık oluşturulmuştur.[72]

Bolu'da kendi adını taşıyan bir adet müzede bulunmaktadır. Bu müze Bolu ili eski eserleri koruma ve müze yaptırma derneği teşebbüsü ile oluşturulmuştur. 1967 senesinde belediye pasajındaki bir dükkânda müze için eserler toplanmıştır. Birçok tarihi eser mevcuttur. Burada kitabeler, sütun başlıkları, folklor ürünleri, mevcuttur.[73] Daha sonra ise kültür ve turizm bakanlığına bağlı Bolu'da bir müze binası inşa edilmiştir. Günümüzde Bolu'da İl Halk Kütüphanesi ile bitişik bu müze işlevini devam ettirmektedir.

H.1334 M.1916 tarihli Müstakil Bolu Sancağı Salnamesinde Bolu'da bulunan kütüphane ile ilgili bilgilerde mevcuttur. Bolu'da okul ve medreselerin fazla olmasına rağmen tek bir adet kütüphanesi bulunduğu belirtilmiştir. Burada 77 cildi matbu 171 cildi ise eski yazma eserin mevcudiyetinden bahsedilmiştir.[74] 1960'lara gelindiğinde Bolu Maarif Kütüphanesi, Bolu çocuk kütüphanesinden oluşan iki kütüphane bulunmaktaydı. Ayrıca ilçelerde de halk kütüphaneleri mevcut idi.[75] Günümüzde ise İl Halk Kütüphaneleri mevcuttur.

[71] 1973 Tarihli İl Yıllığı, *Cumhuriyetin 50. Yılında Bolu*, 89-91.
[72] 1973 Tarihli İl Yıllığı, *Cumhuriyetin 50. Yılında Bolu*, 174.
[73] *Müstakil Bolu Sancağı Salnamesi*, 275.
[74] *Müstakil Bolu Sancağı Salnamesi*, 161.
[75] *Müstakil Bolu Sancağı Salnamesi*, 272-273.

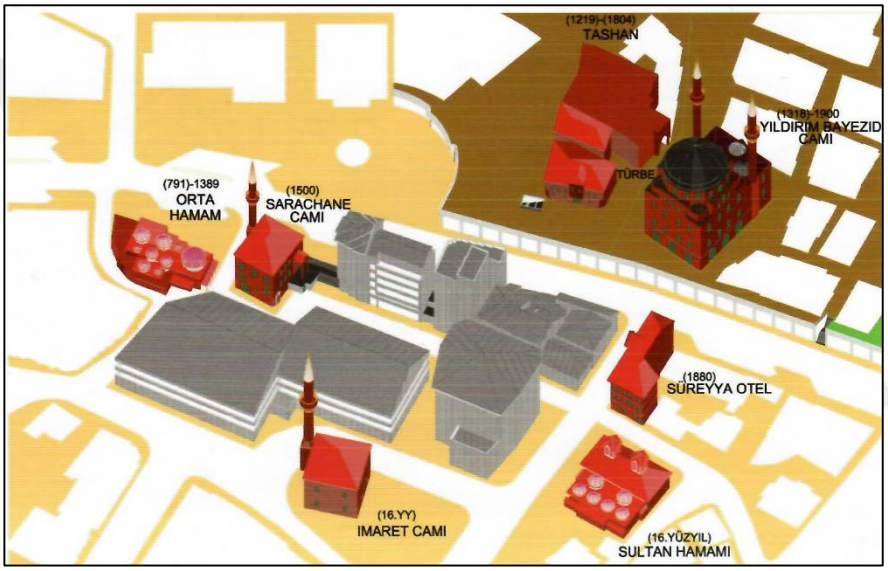
2. BÖLÜM: BOLU VE YÖRESİ TARİHİ CAMİLERİ VE MESCİTLERİ (KATALOG)

2.1. Bolu Merkezinde Bulunan Camiler

2.1.1. Yıldırım Bayezid Camii (Büyük Camii)

Yapının Konumu

Bolu'nun Merkezinde Pamukçular ve Büyük Cami sokakları arasında tarihi Bolu Arastası içerisinde yer almaktadır.

Şekil 3: Bolu Yıldırım Bayezid Camii ve Etrafındaki Yapı Topluluğu

Kaynak: Semih Dimicioğlu Arşivi.

Tarihlendirme

Yapı tarihi süreç içerisinde birçok değişikliğe uğramış, II. Abdülhamid döneminde H.1317/M.1900 tarihlerinde tekrardan inşa edilmiştir. Onarım ve restorasyonlar ile günümüze kadar ulaşmıştır. Eseri ele alırken iki aşamada incelemekte fayda vardır. Birinci aşama olarak Yıldırım Bayezid dönemindeki durumundan başlayarak yeniden inşa süreci olarak ele alacağımız H.1317/M.1900 tarihine kadar geçen dönemdir. İkinci aşama ise yapının tekrar inşa süreci ile başlayan ve günümüze kadar ulaşan onarım ve restorasyon dönemini kapsamaktadır.

Caminin Yıldırım Bayezid döneminden günümüze ulaşan orijinal kitabesi bulunmamaktadır. Yıldırım Bayezid, Bolu'da M. 1389-1402 yıllarında kendi adına cami, medrese, çifte hamam ve kütüphaneden oluşan bir külliye yaptırmıştır.[76] Ancak medrese ve kütüphane günümüze ulaşamamıştır.

Yapı ile ilgili önemli bir kitabeye Yıldırım Bayezid külliyesinin bir parçası durumunda olan Yıldırım Bayezid Hamamında (Orta Hamam) karşılaşılmaktadır. Yapının cümle kapısı üzerinde iki satır halindeki kitabesi aşağıdaki gibidir. Ayrıca banisi ve mimarının adını veren ikinci bir kitabe kilit taşı üzerindedir.

Kad emera bi imâret-i hâze'l hammami'r' râfi' ve'l binâi'l- müni' el- emîrul- kebîr es sultân ibnü's- sultanü'l müeyyed mine'r Rahmân

Çelebi Bâyezîd ibnü Murad ibn i Orhan zâdehu'llâh filikbâl fe benâ fi'l âmi'l-hâdî ve't-tis'în ve sebamie bârekâllâhü li- sâhibih.

Kitabeye göre hamam, H.791/ M.1389 tarihinde Murat Hüdavendigar'ın saltanat yıllarında Yıldırım Bayezid'in şehzadeliği döneminde yaptırılmıştır.[77] Hamamın iki satırlık kitabesi altında kilit taşı üzerinde mimarının ismi "amel-i Ömer bin İbrahim" olarak yazılmıştır.

Yıldırım Bayezid'in Bolu merkezde yaptırmış olduğu eserler ile ilgili orijinal vakfiyesi günümüze ulaşamamıştır. V.G.M. Vakıf araştırmaları merkezi ve Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda yapılan araştırmalarda da vakfiyeye rastlanılmamıştır. Bu durum farklı yayınlarda da belirtilmektedir.[78] Ancak bazı arşiv ve vakıf kayıtlarında külliyeden ve vakıf gelirlerinden bahsedilmektedir.

Vakıflar genel müdürlüğü arşivinde bulunan "kayd-ı hâkâani" isimli vakıf kaydında Sultan Yıldırım Bayezid'in Bolu'da inşa ettirdiği cami ve medreseye Bolu'da yaptırdığı hamamın vakfedildiği belirtilmiştir. Bu hamam külliyenin bir parçası olan orta hamam

[76] Erken, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, 2/310.
[77] Birsen Erat, *Anadolu'da XIV. Yüzyıl Türk Hamam Mimarisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 375.
[78] Ayrıntılı olarak bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri* (İstanbul: 1966); .381; İ. A. Yüksel, *Bolu Yıldırım Bayezid Külliyesi Hamamlar ve İmaret Camii* (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993), 4-5. Erat, *Anadolu'da XIV. Yüzyıl Türk Hamam Mimarisi,* 376.

olmalıdır. Ayrıca bu kayıtta hamamın günlük gelirinin cami ve medresedeki vazifelilere pay edildiği öğrenilmektedir. [79]

> "Hamam der nefs-i Bolu merhum Sultan Bayezid Han Gazi nefs-i Bolu'da bina eylediği medresesine ve camiine vakfeylemiş mezbur hamamın hasılın müderris ve talebeye ve imam ve Çağa'da bina olunan camiine tayin olunup hamamı mezbur otuz akçe üzerine tevziğ olunmuş imiş haliyen zikrolunan hamam yevmi yirmiüç akçeye dutulmağın yirmiüç akçe üzerine tevziğ olundu".[80]

Aynı belgenin devamı niteliğindeki ikinci nüshasının devamında Sultan Yıldırım Bayezid'in Bolu'da otuz dükkân vakfettiği bu dükkânlardan yıllık olarak 1360 akçe gelir elde edildiği görülmektedir."

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'ndaki iki belgede ise Bolu Geçit Veren Mezrasının üçte bir hissesinin Yıldırım Bayezid Camii'nde görevli vaizlere ayrıldığına dair vesikadır. Bu iki belgede tayin belgesi olup 18464 ve 10733 gömlek numarası ile kayıtlıdır. Her iki belgede birbirinin devamı niteliğindedir.

18464 no'lu belge H. 8 Şevval 1211/M. 6 Nisan 1797 tarihlidir. Bu belgede döneminin Yıldırım Bayezid Camii vaizi olan Horasâni zâde esseyyid Mehmet Sadık Efendi'nin görevini sürdürememesi sonucunda Bolu'nun Geçit Veren Mezrası vakfı hissesinin üçte bir şartı ile zamanın uleması ve kadı vekili Hudeybi Hasan'ın tasdiki ile yerine oğlu Ahmet Arif Efendiye görevin tevcih edilmesini konu edinmektedir. Sonrasında ise görev Ahmet Arif Efendinin oğluna geçmiştir. 10733 no'lu, H. 17 Zilhicce 1218/ M. 29 Mart

---

[79] Hamam gelirinin cami ve medresedeki görevlilere dağılımı şu şekildedir; müderris:7 akçe, cami imamı: 2 akçe, hafızlar: 3 akçe, hatip: 1 akçe, tevliyet üç akçe, câbî: üç akçe olarak tayin edilmiştir. Bkz. Erat, *Anadolu'da XIV. Yüzyıl Türk Hamam Mimarisi,* 375-376.

[80] Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri isimli* eserinde Yıldırım Bayezid'in Bolu merkezde yaptırmış olduğu eserler ile ilgili vakıf kaydını aktarmıştır. İ. A. Yüksel, *Bolu Yıldırım Bayezid Külliyesi Hamamlar ve İmaret Camii* isimli eserinde Ekrem Hakkı Ayverdi'den *yararlanmıştır.* Birsen Erat *Anadolu'da XIV. Yüzyıl Türk Hamam Mimarisi* isimli doktora çalışmasında V.G.M.A, 619 no'lu defterin 138. sayfa 73. sırasında kayıtlı bulunan Yıldırım Bayezid'in Bolu'daki vakıflarına ait Kayd-I Hakani isimli evrağı eserinde açıklamıştır. Yukarıdaki Bilgiler Dahilinde Kayd-ı Hakani isimli belgeye ulaşmak için V.G.M.A. Gidilmiştir. Ancak arşive giriş izni alınamamıştır. Çalışmamızda kronolojik olarak Ekrem Hakkı Eyverdi, İ.A. Yüksel ve Birsen Erat'ın kaleme almış olduğu eserlerden aktarma yapmak sureti ile faydalandık. Ayrıntılı olarak bkz: Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, 381; Yüksel, *Bolu Yıldırım Bayezid Külliyesi Hamamlar ve İmaret Camii,* 4-5; Erat, *Anadolu'da XIV. Yüzyıl Türk Hamam Mimarisi,* 376.

1804 tarihli ikinci vesikada ise birinci vesikadaki şartlar aynı olup Ahmet Arif Efendinin çocuklarının vaizliğe intikal ettiği belgedir.[81]

Belgeler ışığında cami vakıflarının hamam ve otuz dükkândan oluştuğu, hamamın gelirinden Yıldırım Bayezid'in Yeniçağa İlçesinin Eskiçağa Beldesindeki camisine pay verildiği ayrıca Geçit Veren Mezrası'nın üçte bir hissesinin Yıldırım Bayezid Camii vaizlik görevine ayrıldığı bilgisi mevcuttur. Ayrıca 19. Yüzyılın sonlarına kadar caminin aktif olarak kullanıldığı atamalardan öğrenilmektedir.

20. Yüzyılın sonu, yapının günümüze aktarılmasında önemli bir zaman dilimidir. Bu yüzyılda yapı ile ilgili birçok arşiv kaydı bulunmaktadır. Bu arşiv kayırlarında eserin geçirmiş olduğu yangınlar, onarımlar ve tekrar inşa süreci yer almaktadır. Aşağıda verilen arşiv kayıt ve belgeleri ışığında bu süreç aktarılmaya çalışılmıştır.

Bolu Vilayeti Salnamesinde, Bolu yukarı çarşı mevkiinde bir yangın çıktığı belirtilmektedir. H.13 Şevval 1218' de perşembe gecesi saat altı buçukta (M. 26 Ocak 1804) Nuhoğlu hanında başlamıştır. Yangının Yıldırım Bayezid Camii'ne kadar geldiğinden bahsetmekte olup birçok hanların ve dükkânlarının bu yangında yok olduğu belirtilmektedir. Yangından bir yıl sonra inşa edilen Yukarı Taşhan'ın kitabesinde de bu yangınla ilgili "İlahî sakla bu şehri âfetden bu şehri aksi hâletden, ahâlisin hasâretden kederden eyle kıl âbâd " ifadede de bu yangına atıf vardır.[82] Yıldırım Bayezid Camii'nin geçirdiği yangın sonucu hasarı hakkında bir fikrimiz yoktur. Ancak caminin bulunduğu civarda büyük hasara neden olmuştur. Bu nedenle caminin yangından etkilenmemesi mümkün değildir. Bu yangından sonraki süreçte yıldırım Bayezid caminin yeniden inşası gündeme gelmiştir. Yeniden yapılacak caminin planı da netleşmeye başlamıştır.

H. 1310- M. 1892 tarihli arşiv kaydı Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin inşası ve çifte hamamın su yollarının tamiri ile ilgilidir. Bu kayıtta caminin harap durumda olduğu belirtilmiş, tekrardan inşa edilmesi gündeme gelmiştir. Evrakın detayında Evkaf-ı Hümayun; caminin vaziyetinin çok kötü olduğunu belirtmiştir. Devamında ise caminin duvarlarının kâgir olmak sureti ile bir kubbe üzerine iki minareli olarak inşa edilmesi ve altına on bir adet dükkân yapılmasının uygun olacağı belirtilmiştir. Bunun yanında

[81] Türkiye Cumhuriyeti Cumhur Başkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA), *Cevdet Evkaf*, No. 18464; BOA, No. 10733.
[82] *Bolu Vilayeti Salnamesi*, 198-199.

Bazarçeşme Suyu'nun akar vakfından çifte hamamın su yollarının tamir edilmesi de belgede yer almıştır. Toplamda yüz seksen altı bin yüz yetmiş yedi kuruşla tamirin mümkün olacağı hesaplanmıştır. İnşaatın 1/3 masrafını ahalinin karşılayacağı taahhüt edilmiştir. Yukarıdaki bilgiler M. 1892 senesinde caminin o günkü durumunu vermesi açısından önemlidir. Ayrıca külliyenin bir parçası olan çifte hamam su yollarının tamirinin de yapılması gündeme gelmiştir.[83]

Caminin yeniden inşa sürecinin gündeme gelmesinden yaklaşık dört ay sonra H. 3 Cemaziyülevvel 1310- M. 12 Kasım 1893 Senesinde Kaynaklarda "Büyük Bolu Yangını"[84] olarak geçen olay meydana gelmiştir. Bolu çarşısında çıkan yangında Yıldırım Bayezid Camii'nin de hasar gördüğü anlaşılmaktadır. Yangında ticaret yapıları, halkın yaşadığı meskenler, Yıldırım Bayezid Camii, saat kulesi ile üç sıbyan mektebi zarar görmüştür. Yıldırım Bayezid Camii ile saat kulesinde oluşan hasarın kendilerine ait vakıf gelirlerinden, üç sıbyan mektebinin ise Maârif Nezareti'nce ödenmesine karar kılınmıştır. Ancak kayıtlarda Yıldırım Bayezid Camii'nin hasar durumuna ilişkin detaylı bilgiler yer almamaktadır. Daha çok yangın zedelerin ihtiyaçlarının giderilmesi için ihtiyaç duyulan ve toplanan meblağlardan bahsedilmektedir.[85] Yangınla ilgili birçok arşiv kaydı bulunmaktadır. Ancak bu arşiv kayıtları genellikle yangın zedelere yapılması planlanan yardımlar ile ilgilidir.

Büyük Bolu yangınından sonraki süreçte de caminin inşa faaliyetlerinin devam ettiği görülmektedir. H. 25 Şevval 1311 /M. 1 Mayıs 1874 tarihli kayıtta yeniden inşasına başlanan caminin geçirmiş olduğu yangına değinilerek caminin inşaatına başlandığı ancak çarşıda çıkan yangınla birlikte bu inşaatın aksadığı anlaşılmaktadır. Yangın öncesi çarşı ahalisinin caminin inşaatı için taahhüt ettikleri yardımı yapamayacakları belirtilmiştir. Bunun için lazım gelen; atmış sekiz kuruş, dört bin üç yüz otuz üç kuruş farkın mal sandığından karşılanması talep edilmiştir. Evrakla bağlantılı farklı bir arşiv

[83] Evraklar H. 9 Cemaziyülevvel 1310 M. 29 Kasım 1892 ile H. 22 Cemaziyülevvel 1310 M. 12 Aralık 1892 Tarihli Olup İki Adettir. (İ. EV, No:002. Gömlek No:19,1/a), (İ. EV, No:002. Gömlek No:19,1/b)

[84] Mehmet Süme, *Evliya Çelebi'nin İzinde Bolu* (Ankara: 2003), 24; Cemal Sezer, "1983 Büyük Bolu Yangını", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15/1 (2015), 239-241.

[85] Yangında; 21 han, 409 dükkân, 138 hane yanmıştır. Yanan mesken ve eşyaların değeri 580 bin kuruş olarak hesaplanmıştır. Yangın zedelerin ihtiyaçlarının karşılanması için padişah tarafından 500 lira, Kastamonu vilayetinden 500 kuruş, Bolu Mutasarrıflığından 2 bin kuruş sağlanmıştır. BEO, No. 409, Gömlek No. 30649, 1a; BEO, No. 409, Gömlek No. 30649, 1b; Sezer, "1983 Büyük Bolu Yangını", 239-241.

kaydında ise yeniden yapılan caminin masraf keşfinde miktarı geçen paranın tahsilatına aittir. Kayıtlarda caminin duvarları kargir olmak üzere bir kubbe ile iki minareli olarak inşa edilmesi ve caminin altına on bir adet dükkân yapılması ibaresi mevcuttur.[86] H. 17 Zilkade 1311- M. 22 Mayıs 1894 tarihli Evkaf Müdürlüğü'nden Maliyeye gönderilen evrakta "Sultan Bayezid Han Hazretlerinin Bolu'daki camii şerifinin müceddeden tamiri için masraflarının ödenmesi" ile ilgili ayrıca bir evrak mevcuttur.[87] Bu evrakta caminin durumuyla ilgili bilgi verilmemiştir. Bunun için gerekli ödemelerin sağlanması amacıyla girişimlerde bulunulduğu söylenebilir. Bu belgeler ışığında yangından sonra da Yıldırım Bayezid Camii'nin inşasının devam ettiği anlaşılmaktadır.

Yıldırım Bayezid Camii ile ilgili diğer önemli bir evrak ise H.19 recep 1317-M. 23 Kasım 1899 senesine aittir. Burada kırk kuruş gündelik ile kalfabaşılığa tayin olan Kalfa Andon'un sonrasında gündeliği otuz kuruşa düşürülmüştür. Daha sonra cami kalfabaşılığından el çektirilen Andon'un komisyon reisi Arif Efendi tarafından köprülerin tamiri ile ilgili birime gönderildiği belirtilmiştir. Bundan dolayı Kalfa Andon Arif Efendinin kendisine husumet beslediğini düşünmüştür. Sonrasında günlüğü kırk kuruş olarak tekrar kalfa başılığı'na getirilmiş ve cami inşaatına devam etmiştir. Yukarıdaki dilekçe değerlendirilip Dahiliye Mektubi Kalemi'nden Kastamonu Vilayeti'ne gönderilmek üzere hazırlanmıştır. Bu bilgiler ışığında yeniden inşa süreci devam eden Yıldırım Bayezid Camii'nin Kalfabaşı'nın Andon olduğu, ayrıca cami inşaatından da günlük kırk kuruş yevmiye aldığı öğrenilmektedir.[88]

Arşiv kayıtlarından yapımı devam eden Yıldırım Bayezid Camii'nin ihtiyaçları için sık sık keşif yapıldığı ve giderlerinin hesaplandığı öğrenilmektedir. Bu kapsamda H. 2 Şaban 1314- M. 6 Ocak 1897 tarihli yazışmada da yapılan keşifte caminin tamamlaması için gerekli olan meblağ belirtilmiştir. Ayrıca yapının inşasının yarım bırakılmasının uygun olmayacağı da evrakta yer almıştır. Caminin tamamlanması için ihtiyaç duyulan meblağ ise üç yüz on sekiz bin yedi yüz seksen sekiz kuruş olarak bildirilmiştir. Bu meblanın hazineden karşılanması istenmiştir.[89]

[86] İEV, No. 006, Gömlek No. 33, 1a; İEV, No. 006, Gömlek No. 33, 1b.
[87] BEO, No. 407, Gömlek No. 30466, 1.
[88] DH.MKT, No. 2321, Gömlek No. 23,1.
[89] İEV, No.16, Gömlek No.76, 1a; İEV, No.16, Gömlek No.76, 1b.

Yıldırım Bayezid Camii'nin inşaatının devam ettiği süreçte Yıldırım Bayezid Külliyesi'nin müştemilatından olan medresenin tamiri içinde ödenek istendiği farklı bir evrakta belirtilmiştir. H. 26 Şevval 1316- M. 9 Mart 1899 senesindeki kayıtta da medresenin tamire muhtaç olduğu belirtilmektedir. Ancak vakıfta medresenin tamiri için yeterli mebla bulunmamaktadır. Bunun için halktan yıllık olarak alınan aşar vergisinin medresenin tamirinde kullanılması için dört bin beş yüz elli bir kuruş on paraya ihtiyaç olduğu kayıtta bildirilmiştir.[90]

Yıldırım Bayezid Camii'nin yeniden inşası ortalama sekiz yıllık süreçte tamamlanmıştır. Yapının tamamlandığına ve açılışının yapıldığına dair arşiv kaydına göre:

H. 13 Rebiü'l-Evvel 1318/ M. 11. Temmuz 1900 Çarşamba günü dönemin mutasarrıfı Mustafa Zihni Bey tarafından Mâbeyn-i Hümâyun Baş Kâtibine gönderilen evrakta Yıldırım Bayezid Camii'nin tamamlandığı ve açılışının yapıldığı belirtilmiştir. Ayrıca on iki adet fotoğrafta postaya verilmiştir. Evrakta caminin H. Rebiü'l-Evvel on ikinci Pazar ertesi (M. 10 Temmuz Salı) öğle namazına müteakip açılışının yapıldığı öğrenilmektedir. Açılışa memurların, ulemaların ve halktan birçok kişinin katıldığı, dualaların edildiği aktarılmıştır.[91]

Caminin Yıldırım Bayezid döneminden günümüze ulaşan orijinal kitabesi bulunmamaktadır. Ancak H.1317 / M.1899-1900 tarihinde yazıldığı söylenen Emiri'ye ait caminin yapılışını anlatan kâğıt üzerine yazılmış levha mevcuttur. 1990'lı yıllara kadar caminin batı kapısı iç yüzünde ahşap bir cam çerçeve içinde muhafaza edilen bu kitabe 2002 yılındaki onarım sonrası Bolu Müftülüğü tarafından Diyanet İşleri Başkanlığı'na teslim edilmiştir.[92] Celi sülüs hat ile kaleme alınan on yedi beyitlik, üç bölümden oluşan kitabe şu şekildedir.

Birinci Bölüm

Hazret-i Sultan Hamîd Hânın vücûd-ı pâkidir
Kâinât-ı hayr ü ecrin âfitâb-ı lâmiî
Ceddi âli'l-âlî sultan Bâyezid hân-ı kadîm

[90] BEO, No. 1286, Gömlek No. 96425, 1.
[91] YMTV, No. 204, Gömlek No. 67, 1.
[92] Yüksel, *Bolu Yıldırım Bayezid Külliyesi Hamamlar ve İmaret Camii,* 8-15; Dimicioğlu, *Bolu Kültür Dergisi*, 18-19.

Boluda inşâ buyurmuşdı bu âlî câmiî
İtdi beşyüz yıl derûnında ibâdet müslimîn
Gark-ı nûr-ı Kibriyâ eylerdi kalb-i râkıî
Gerdiş-i ahvâl-i dünyâ âkıbet itdi harâb
Tâ esâsından bu âlî câmi-i pür sâtıî
Olmadı makbul-ı tab-ı hazret-i zıll-i ilâh
Böyle beytullah-ı kudsînin ziyâı vâkıî
Bezl idüb nakd-i kesîr ol pâdişâh-ı bî nazîr
İtdi ihyâ tâzeden bu secdegâh-i vâsıî

İkinci Bölüm

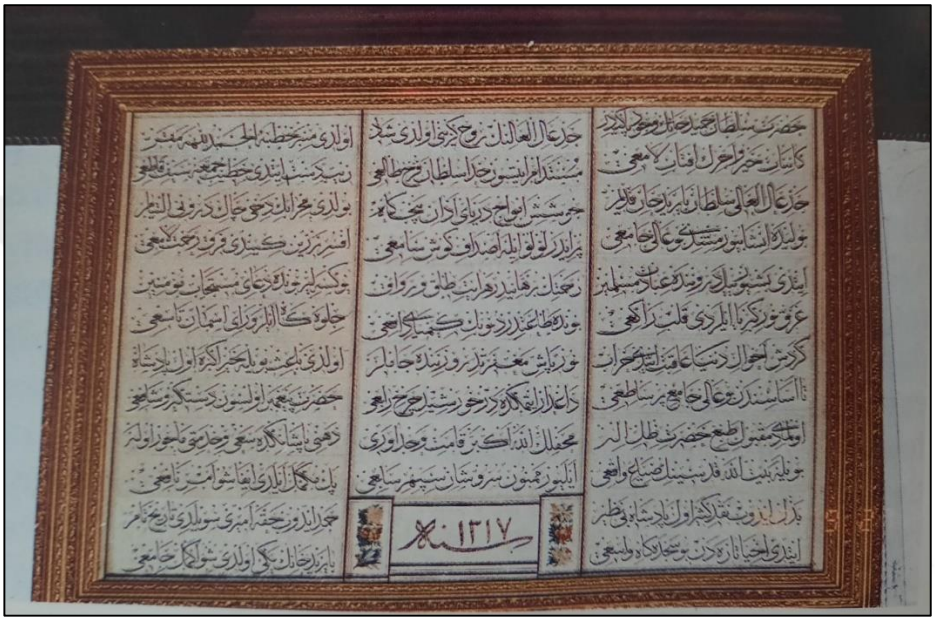
Cedid-i âli'l- âlinin rûh-ı güzini oldu şâd
… tedâm itsin Hudâ sultân-ı Ferruh taliî
Cûşiş-i emvâç-ı deryâyı ezân-ı pencüğâh
Pür ider lü'lü ile esdâf-ı gûş-ı sâmiî
Rahmetin burhanıdır her âyet-i tâk u revâk
Bunda tâatıdır zünûbın kimyâ-yı dâfiî
Nûr pâş-i mağfiretdir revzeninde camlar
Dağdâr itmektedir hurşîd-i çarh-ı râbiî
Mahfilin allâhu ekber kaamet-i vecdâveri
Eyliyor memnûn sürûşan-ı sipihr-i sâbiî

Üçüncü Bölüm

Oldı minber hutbe-i elhamdülillaha makarr
Ziyb-i dest itdi hatîb-i Cum'a seyf-i kaatıî
Buldı mihrabın dahî çâk-i derûnî iltiyâm
Efser'i zerrîn giyindi fark-ı rahmet lâmiî
Yükselir bunda duâ-yı müstecâb-ı mü'minîn
Cilvegah eyler verâyı âsmân-ı tâsıî
Oldi bâis böyle hayr-ı ekbere ol pâdişâh
Hazret-i peygamber olsun destgîr ü şâfiî
Zihnî paşanın da sa'y ü hizmeti me'cûr ola
Pek mükemmel eyledi iyfâ şu emr-i nâfiî

Hamd idüb Hakka Emîri söyledi târîh-i tâm
Bâyezid Hânın yeni oldı şu ekmel camii
Sene 1317

Yukarıdaki kitabede yapının harap olduğu, padişahın emri ile H.1317/ M. 1899-1900 tarihinde tekrardan yapıldığı ve Zihni Paşa'nın da[93] yapının inşasında önemli görevler aldığı belirtilmiştir.

Fotoğraf 19: Yapının Emiri'ye Ait Günümüze Ulaşamayan Levha

Kaynak: Yüksel, *Bolu Yıldırım Bayezid Külliyesi Hamamlar ve İmaret Camii*, 8.

Yapıda mevcut diğer bir tarih ise mihrap ayetinde bulunmaktadır. Ayetin hemen altında H.1317/M.1900 tarihi işlenmiştir. Emiri'nin manzum biçimli levhada belirtilen tarih ile mihrap ayeti aynı tarihi vermektedir.

Cami üzerinde yer alan kitabeler M. 1989-1900 yılında eski caminin yerine II. Abdülhamid'in emriyle yapılmış olan camiye aittir.

Kronolojik olarak ele alınan arşiv kaynakları içerisinde Yıldız Albümlerinde bulunan fotoğraflar önemli bir görsel belge niteliğindedir. Yıldırım Bayezid Camii'nin tamamlanmasının hemen ardından çekilen fotoğraflar Sultan II. Abdül Hamit tarafından

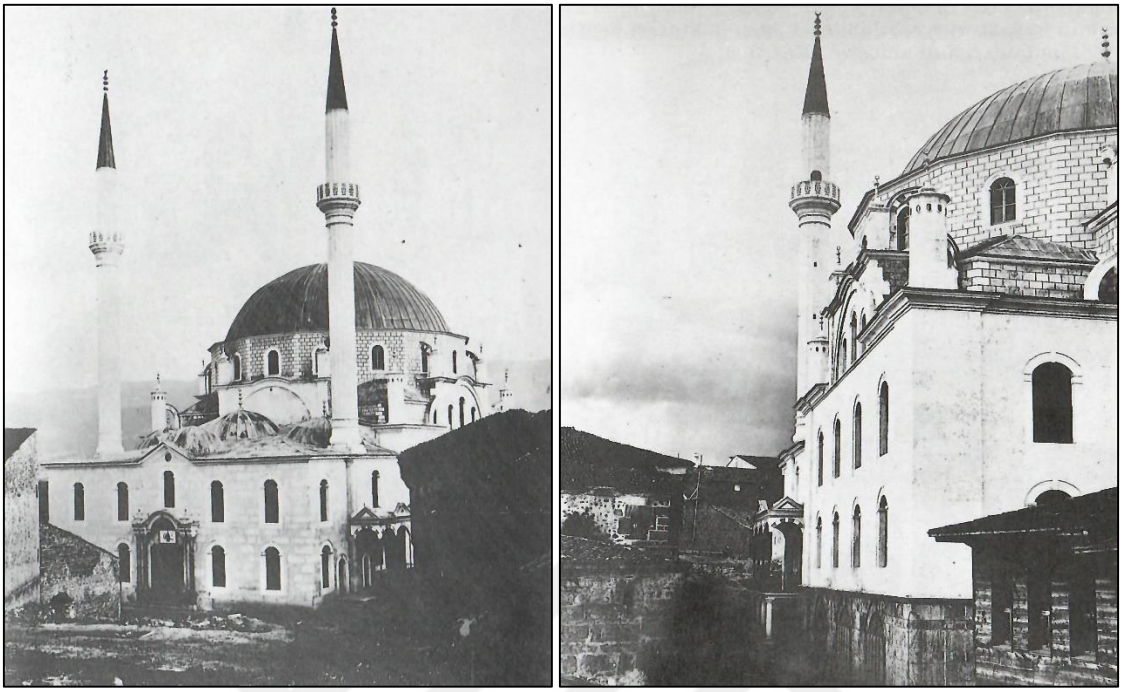
[93] Mustafa Zihni Paşa Kastamonu Vilayetine bağlı Bolu Sancağını idare eden mutasarrıf görevinde bulunuyordu. Mustafa Zihni Paşa bu görevinden H. 1319/M. 1903 senesinde şehirde istenmeyen olaylardan dolayı ayrılmak zorunda kalmıştır. Ayrıntılı olarak bakınız: Konrapa, *Bolu Tarihi*, 572-573.

oluşturulan Yıldız Albümleri arşivi içerisinde yer almaktadır. Bu arşiv içerisinde cami ile ilgili dokuz adet fotoğraf mevcuttur. Bu fotoğrafların dört tanesi dış cephe, geri kalanlar ise yapının içerisindeki görüntülerden oluşmaktadır. Yıldız Albümlerindeki cami ile ilgili fotoğraflara bakıldığında caminin tamamlanmasından hemen sonra fotoğraflandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca yıldız albümlerinin oluşturulma zamanı yapının inşa ve tamamlanma süreci ile yakın tarihlidir.[94] Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde M. 11. Temmuz 1900 tarihli bir belgede "yapının inşasının tamamlandığı, açılışının yapıldığı ve on iki adet fotoğrafın da postaya verildiği" belirtilmiştir.[95] Bu bilgiler ışığında Yıldız Albümlerinde yer alan caminin fotoğraflarının Bolu'dan gönderilen fotoğraflar olduğu düşünülebilir.

Yıldız albümlerinde mevcut olan fotoğraflar geçmiş ile günümüzdeki yapının durumu hakkında bilgi veren önemli görsel kaynaklardır. Yapı bu fotoğraflar üzerinden değerlendirildiğinde günümüzde yapının orijinalliğinin büyük ölçüde koruduğu söylenebilir.

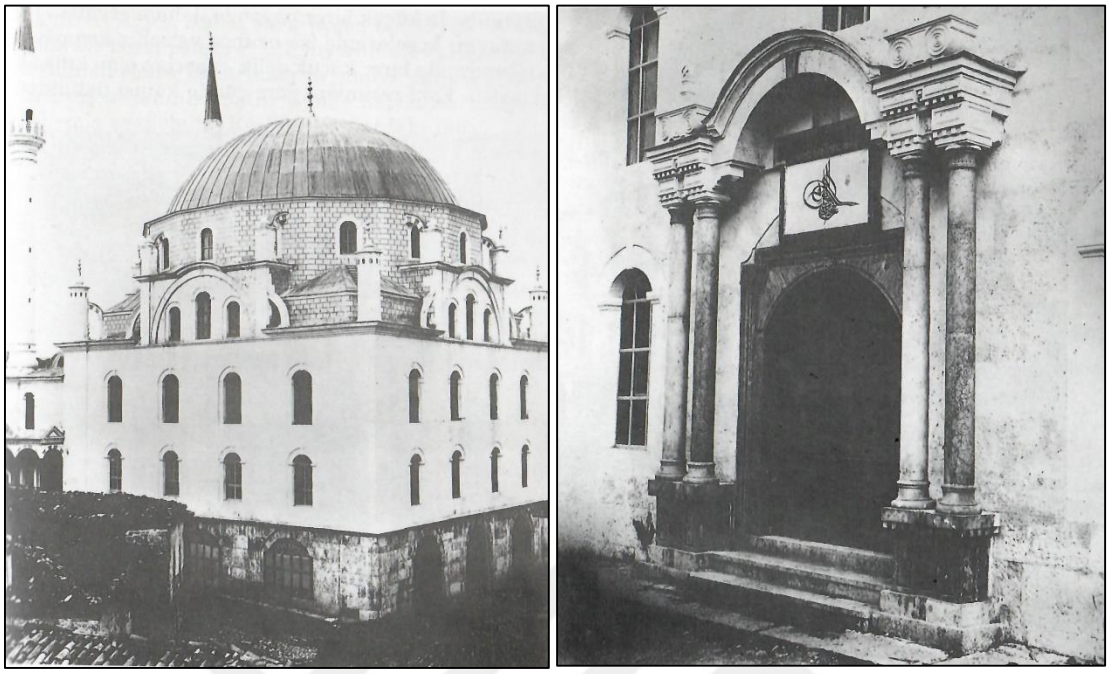
Burada önemli bir hususu açıklamakta fayda vardır. 1992 yılında basılan Bolu Yıldırım Bayezid Camii ile ilgili önemli bir kaynak olan İ. Aydın Yüksel'in kaleme aldığı "Bolu Yıldırım Bayezid Külliyesi Hamamlar ve İmaret Camii" isimli eserde yapının mimari öğeleri ve süsleme programı ile ilgili eksiklikler mevcuttur. Bu eksikliklerin nedeni olarak; yazarın eserini kaleme aldığı yıllarda Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin restorasyonda olduğu düşünülmektedir. Haklı olarak yazar bu eksiklikleri II. Abdülhamit albümündeki cami fotoğrafları ile kıyaslayarak belirtmiştir. Ancak yapı günümüzde aslına sadık kalınarak restore edilmiş ve eksiklikler zamanla büyük ölçüde giderilmiştir. Bu bağlamda yapı klasik Osmanlı mimarisi geleneğini plan şeması olarak devam ettirmekle birlikte özellikle tezyinat ve bazı mimari öğelerde geç dönem izlerini görmek mümkündür.

[94] II. Abdülhamid Albümleri olarak da bilinen Yıldız Albümleri, 19. yüzyılın son çeyreğinde, kapsamlı bir fotoğraf projesi olarak ortaya çıkmıştır. *Bu albümler,* IRCICA (İslam Tarih, Sanat, Kültür Araştırma Merkezi)'nın tespitine göre, 962 albümde toplanan 38599 kareden meydana gelmiştir. Bkz: Erkan Çiçek, "Abdülhamid Dönemi Yıldız Fotoğraf Albümlerinin Siyasal-Sosyal ve Teknik Açıdan İncelenmesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/59 (2018), 479; Ayşe E. Yüksel, "Sultan II. Abdülhamid'in Sanat Hâmiliği", *Sanat Tarihi Dergisi* 26/2 (2017), 284.
[95] YMTV, Gömlek No. 67.

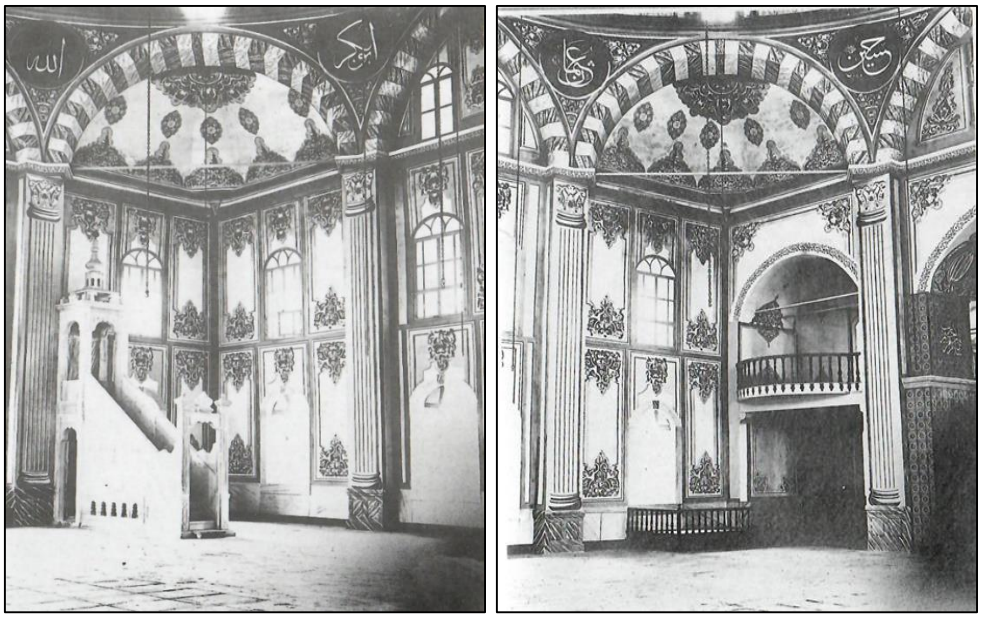
Fotoğraf 20: Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin Yıldız Albümlerinde Yer Alan Fotoğrafları

Kaynak: II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri Kataloğu, İstanbul Üniversitesi, Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı.

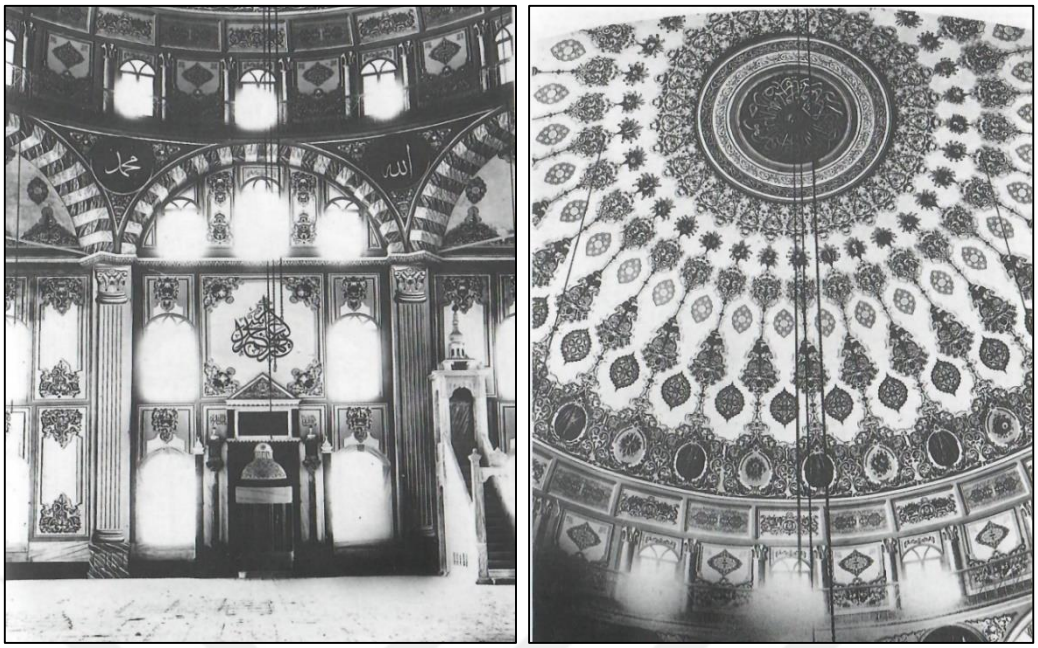
Fotoğraf 21: Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin Yıldız Albümlerinde Yer Alan Fotoğrafları

Kaynak: II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri Kataloğu, İstanbul Üniversitesi, Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı.

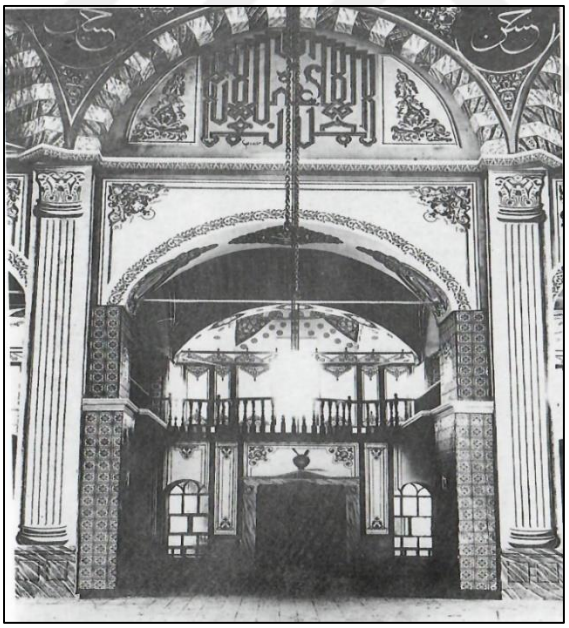
Fotoğraf 22: Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin Yıldız Albümlerinde Yer Alan Fotoğrafları

Kaynak: II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri Kataloğu, İstanbul Üniversitesi, Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı.

Fotoğraf 23: Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin Yıldız Albümlerinde Yer Alan Fotoğrafları

Kaynak: II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri Kataloğu, İstanbul Üniversitesi, Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı.

Fotoğraf 24: Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin Yıldız Albümlerinde Yer Alan Fotoğrafları

Kaynak: II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri Kataloğu, İstanbul Üniversitesi, Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı.

Yıldırım Bayezid Camii'nin yeniden inşa sürecinin tamamlanmasından sonra 1 Şubat 1944 yılında Bolu'da büyük bir deprem meydana gelmiştir. Bu depremde cami büyük

hasara uğramıştır. Caminin iki minaresi yıkılmış minarelerden biri caminin kuzeydoğusuna diğeri ise kubbenin üzerine devrilmiştir. Kubbe tahribata uğramış ve taşlar iç mekânlara kadar girmiştir. Deprem sonrasında onarımı yapılsa da caminin birçok orijinal mimari öğe ve unsurları yapıya dâhil edilmemiştir. Orijinalinde yer alan ince zarif minareler yerine sonrasında inşa edilen, kalın kısa ve tek minare olarak uzun yıllar kullanılmıştır.[96]

Fotoğraf 25: 1930'lu Yıllarda Yıldırım Bayezid Camii

Kaynak: M. Nevzat Özdemir Arşivi.

[96] Soydemir, *Bir Şehrin Aynası Bolu,* 67-68.

Fotoğraf 26: 1944 Yılı Öncesi Bolu ve Yıldırım Bayezid Camii

Kaynak: M. Nevzat Özdemir Arşivi.

1944 depremi ile ilgili dönemin Bolu gazetelerinde birçok haber yayınlanmıştır. Bu haberler vasıtası ile cami hakkındaki gelişmeler ve restorasyon süreci takip edilebilmiştir.

Fotoğraf 27: 1944 Yılının Hemen Sonrası Yapının Durumu

Kaynak: M. Nevzat Özdemir Arşivi.

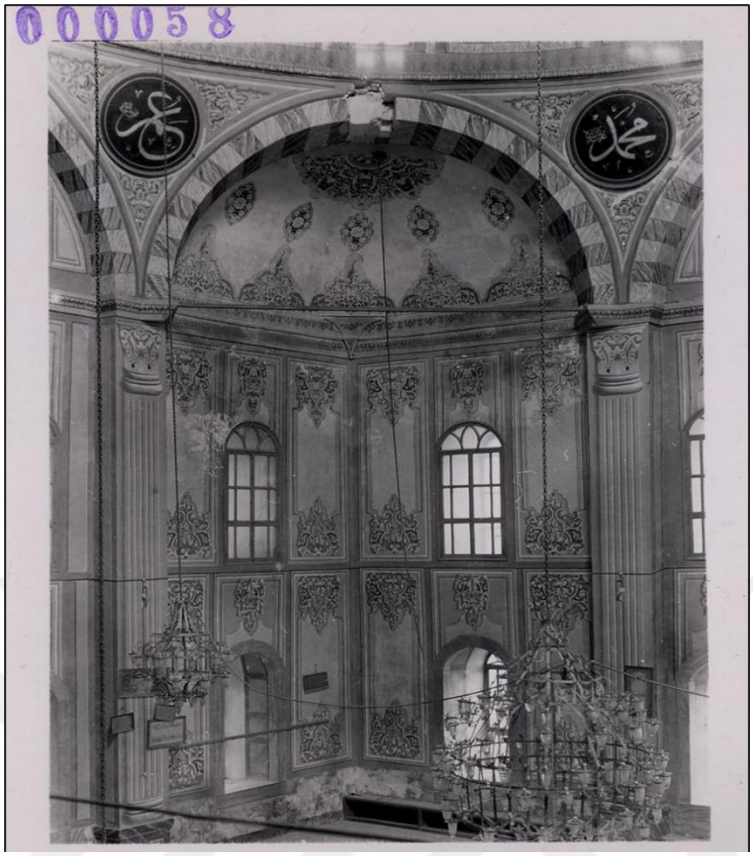
Fotoğraf 28: 1944 Yılı Sonrası Yapının Durumu

Kaynak: M. Nevzat Özdemir Arşivi.

Fotoğraf 29: 1944 Yılında Meydana Gelen Depremde Yapının Delinmiş Kubbesi

Kaynak: Ali Saim Ülgen Arşivi Salt Online Araştırma Arşivi.

Fotoğraf 30: 1944 Yılında Meydana Gelen Depremde Yapının İç Görünümü Kemerdeki Kilit Taşı Yıpranmış Vaziyettedir

Kaynak: Ali Saim Ülgen Arşivi Salt Online Araştırma Arşivi.

Fotoğraf 31: 1944 Yılında Meydana Gelen Depremde Yapının İçinden Görünümü, İç Mekânda Deprem Sonrası Önlem Alınmış

Kaynak: Ali Saim Ülgen Arşivi Salt Online Araştırma Arşivi.

9 Ekim 1952 tarihli Bolu Gazetesi'ndeki habere göre minarelerin yapım işi verilen Selim Özdemir'in, minareleri zamanında bitirememesi ile sözleşmesi feshedilmiştir. Ayrıca burada minare için yapılmış keşif bedeli de belirtilmiştir. Bu bedel yüz elli üç bin elli dört kuruş olarak hesaplanmıştır.[97] 5 Ekim 1958 tarihine gelindiğinde yine Bolu Gazetesi'nde yazar Hayrettin Arıkan vakıflar genel müdürlüğüne "İki Dilek" isimli bir yazı kaleme almıştır. Yazıda Bolu'nun 26 Mayıs 1957 de ikinci bir deprem yaşadığı ve Yıldırım Bayezid Camii'nin kubbesinin çatladığı belirtilmiştir. Burada yapılan tetkikat sonucunda kubbenin çember içine alınması kararlaştırılmıştır. Minarede oluşan Çatlakların tamir işi yapılmış ve hizmete açılmıştır. Ancak kubbe çember içine alınmamış ve tehlike oluşturmaya devam etmiştir.[98]

Aynı gazetenin 13 Kasım 1958 tarihindeki haberinde Vakıflar İdaresine dayandığı haberde caminin 1958 yılında onarım ihalesi yapıldığı belirtilmiştir. Eserin ikinci minaresi içinde Mart 1959 yılında ihale yapılacağı duyurulmuştur.[99] 4 Aralık 1958 senesinde ise restorasyon işlemlerine fiilen başlandığı belirtilmiştir. Restorasyon programı kapsamında zelzelede çatlamış olan kubbenin içten tamiri, yine kubbenin dıştan beton kuşakla takviyesi ve iç mahfil kısımlarının onarılması düşünülmüştür. 1959 yılında ise kalem işleri ile 1944 depreminde yıkılmış olan ikinci minaresinin yapılması kararlaştırılmıştır. 1 Ocak 1959 yılında vakıflar genel müdürlüğünden bütçe çıkarılmış ve ihalesine başlanılacağı duyurulmuştur. 1960 yılında caminin tamirat ve tezyinatının yapıldığı ve caminin ibadete açıldığı belirtilmiştir.[100] 1960 yılında caminin kubbe ve iç mekânlardaki tamiri ve eksiklikleri giderilmiştir. 25 Temmuz 1960 tarihli Dostadam isimli gazetede 1944 yılında yıkılan caminin ikinci minaresinin halen yapılmadığı vurgulanmıştır. Aynı gazetenin 1962 tarihli nüshasında ise caminin iki minareli olarak yapımının kısa zamanda tamamlanacağı haberi verilmiştir.[101]

Ancak 1975 senesine gelindiğinde Büyük Cami Minarelerinin yıkımına başlanmıştır. Bunun nedeni dönemin Büyüksu Gazetesi'nde şöyle belirtilmiştir. "Birkaç sene önce

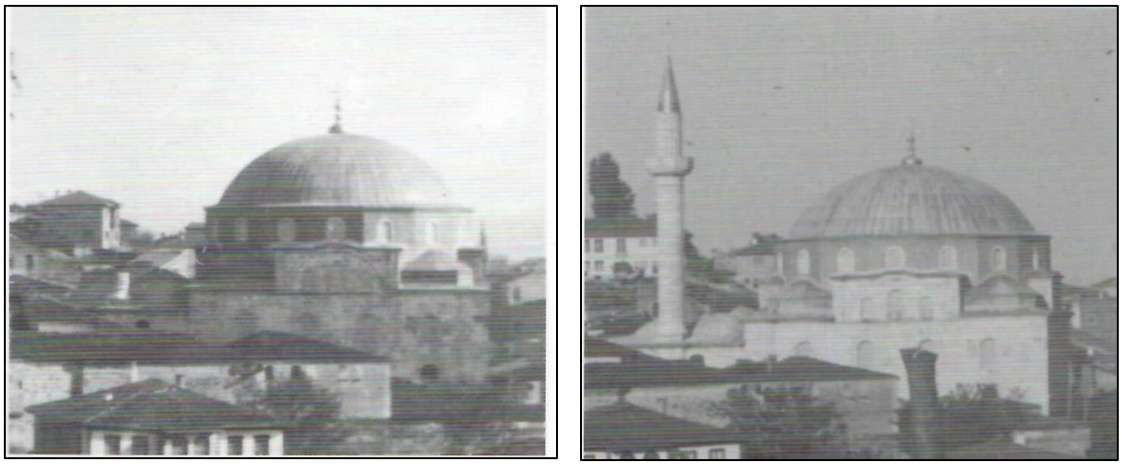
[97] *Bolu Gazetesi*, "Bolu Vakıflar Memurluğundan" (9 Ekim 1952), 1.
[98] Hayrettin Arıkan, "Vakıflar Umum Müdürlüğünden İki Dileğimiz", *Bolu Gazetesi,* 5 Ekim 1958, 1.
[99] *Bolu Gazetesi*, Vakıflar İdaresine Ait Haberler" (13 Kasım 1958), 2.
[100] *Bolu Gazetesi,* "Bolu'daki Yıldırım Camii Tamirine Başlandı" (4 Aralık 1958), 1; *Bolu Gazetesi,* "Vakıflar İdaresinin 1958 Yılı Çalışmaları" (1 Ocak 1959), 2; *Bolu Gazetesi.* "Büyük Cami İbadete Açıldı" 18 Şubat 1960, 1.
[101] *Dostadam,* "Yıldırım Camiinin İkinci Minaresi Ne Zaman Yapılacak?" (25 Temmuz 1960), 1.

Bolu'da vuku bulan hafif bir depremde çatlayan büyük caminin minarelerinin yıkılarak yeniden yapılması için başlayan çalışmalar devam etmektedir. Minarelerden birinin yıkımı tamamlanmış ikincisinin yıkım işinin de kısa sürede bitirileceği belirtilmiştir. Bundan önceki inşaat esnasında kullanılan taşların dayanıklı olmaması nedeniyle minarelerin yeniden inşaatında daha değişik ve sağlam bir taşın kullanılacağı öğrenilmiştir."[102]

Bu sökülen iki minare 26 Eylül 1975 yılındaki Büyüksu Gazetesi'nde tekrar yer almıştır. Minarelerin yeniden yapılmaya başlandığı belirtilmiştir. Gazetede ayrıca dönemin Bolu Müftüsü İrfan Yücel'in ifadeleri yer almış, müftü minarelerin sağlam olmadığı ve tehlike arz ettiğini belirtmiştir. Bu durum ilgili birimlere bildirilmiş ve altı yüz bin liraya ihale edilmiştir.[103]

Yukarıdaki bilgiler ışığında anlaşılıyor ki 1944 yılında meydana gelen depremde cami büyük hasar almış, deprem sonrasında eser birçok bakım ve onarım geçirmiştir. Bu bakım ve onarımlar özellikle kubbe, minareler ve diğer müştemilatla ilgilidir. Deprem sonrası yapıya küçük ve kalın gövdeli minare ilave edilmiştir. Arkasından bir minare daha eklenmiştir. 1957 yılındaki depremde cami tekrar hasar almış kubbe ve minareler tekrar onarılmıştır. Ancak kamuoyu minarelerin boyutlarının birbirine uyumsuzluğunu görmüş ve minarelerin tekrar yapılması için baskı yapmıştır. Yeniden inşa edilen minarelerin malzemesi sağlam olmadığından orijinal minarelerinin yapılması 1975'li yıllara kadar süre gelmiştir. Bu süreçte sadece kubbe ve minareler onarım görmemiş aynı zamanda yapının iç mekânları ile tezyinatında da restorasyon çalışmaları gerçekleşmiştir.

[102] *Büyüksu Gazetesi,* "Büyük Camii Minarelerinin Yıkımı Devam Ediyor", (1975), 1.
[103] *Büyüksu Gazetesi,* "Tarihi Yıldırım Bayezid Camiinin Çatlayan Minareleri Yapımına Devam Ediliyor", (26 Eylül 1975), 1.

Fotoğraf 32: 1944 Depreminde Yıkılan Minareler ile 1958'li Yıllarda Kısa ve Kalın Olarak Yapılan Tek Minare

Kaynak: Semih Dimicioğlu Arşivi.

Fotoğraf 33: 1963'lü Yıllarda Tek Minare Yıkılmış ve Yerine İlk Minarelerin Üslubuna Yakın Minareler Eklenmiştir

Kaynak: Semih Dimicioğlu Arşivi.

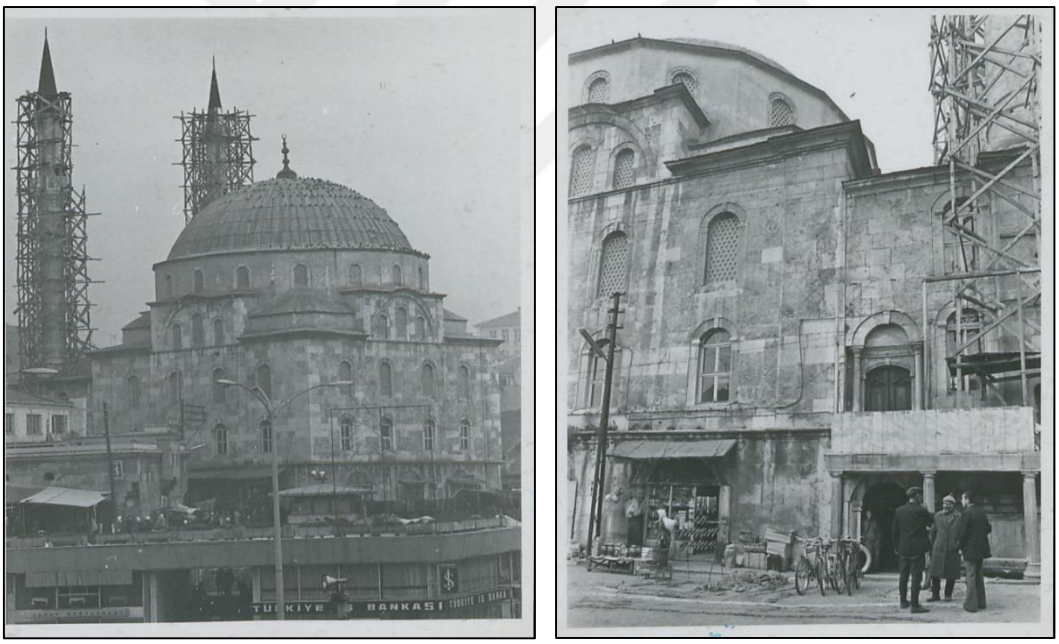
Sonraki süreçler hakkında fikir sahibi olabileceğimiz önemli bir kaynak ise Aptullah Kuran arşividir.

Prof. Dr. Aptullah Kuran'ın Bolu Yıldırım Bayezid Camii'ne ait 1976 tarihli 48 adet fotoğraf, notlar ve çizimlerden oluşan bir arşivi bulunmaktadır. Arşivde yer alan fotoğraflar yapının dış cephelerine, iç mekânlarına ve detaylarda ise mihrap, minber ve kitabelerine aittir.[104] Yapının o dönemdeki durumu hakkında önemli bilgiler vermektedir.

[104] Aptullah Kuran Arşivi, Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi, Dijital Arşivi

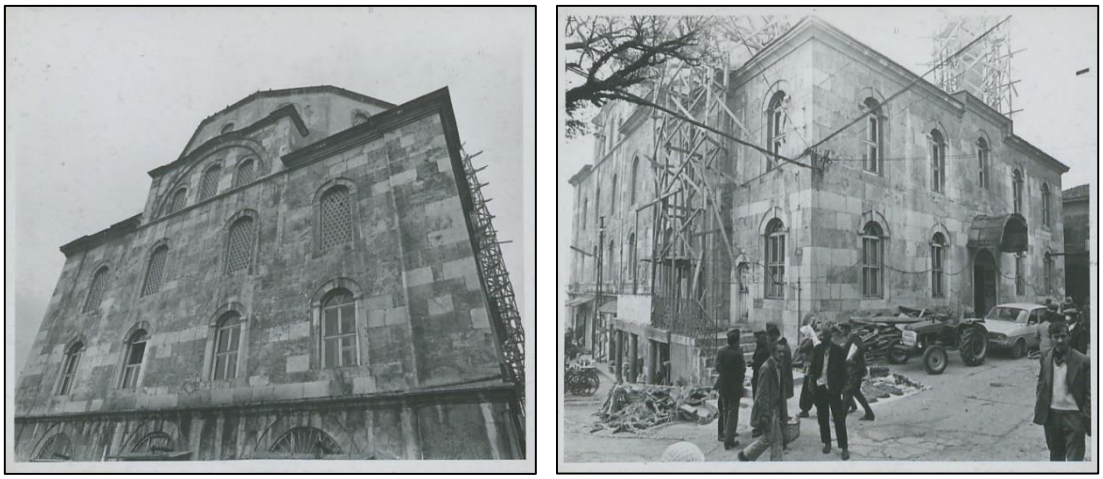
Çünkü eser daha öncesinde 1944 depremi ve sonrasında küçük zelzeleler geçirmiş bu yüzden büyük hasar almıştır. 1976 yılına kadar yapı üzerinde çeşitli inşa ve onarım faaliyetlerinde bulunulmuştur.

Arşivdeki Fotoğraflar dikkatlice incelendiğinde yapının restorasyonda olduğu görülebilmektedir. İki minaresi inşaat halindedir. Yıldız albümlerindeki fotoğraflar ile kıyaslandığında farklılıklar ve eksiklikler olduğu görülmektedir. Yapının ana giriş kapısında yer alan sultanın tuğrası, yanlardaki çift sütun ile oval formlu silme görülememektedir. Yapının her iki yanındaki mahfil hizasına tekabül eden üç sütün üzerine oturan kemerli bölümler mevcut değildir. Muhtemelen bu bölümler için minarelerin tamamlanması beklenilmiştir. İç kısımdaki kalem işlerinin bir kısmı tamamlanmış olup beden duvarlarındaki süsleme programları eksiktir. Ayrıca mahfil katı hizasında kubbeyi taşıyan ayaklardaki çiniler görülememektedir. Mihrabın tezyinatında da eksiklikler mevcuttur.

Fotoğraf 34: Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin Aptullah Kuran Arşivinde Yer Alan Fotoğrafları

Kaynak: Aptullah Kuran Arşivi, Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi.

Fotoğraf 35: Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin Aptullah Kuran Arşivinde Yer Alan Fotoğrafları

Kaynak: Aptullah Kuran Arşivi, Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi

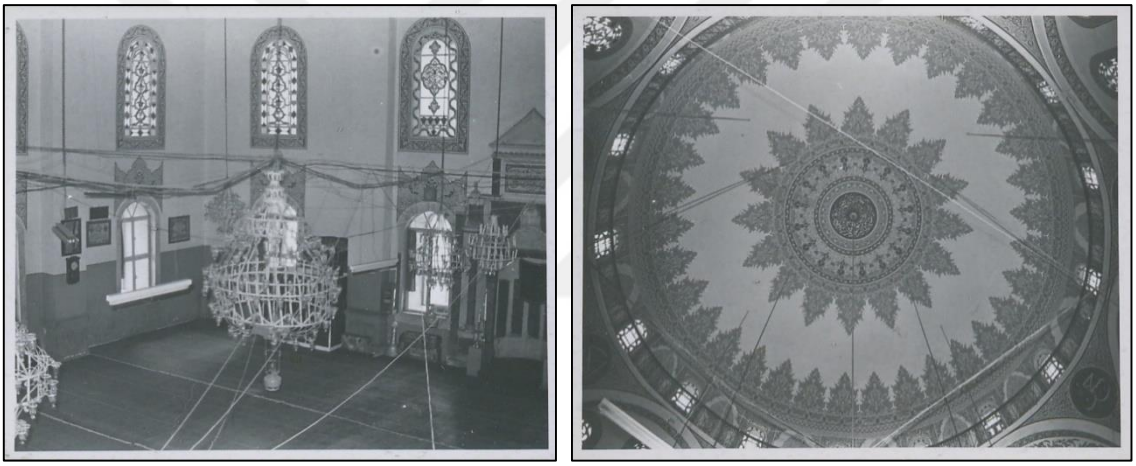
Fotoğraf 36: Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin Aptullah Kuran Arşivinde Yer Alan Fotoğrafları

Kaynak: Aptullah Kuran Arşivi, Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi.

Fotoğraf 37: Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin Aptullah Kuran Arşivinde Yer Alan Fotoğrafları

Kaynak: Aptullah Kuran Arşivi, Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi.

Fotoğraf 38: Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin Aptullah Kuran Arşivinde Yer Alan Fotoğrafları

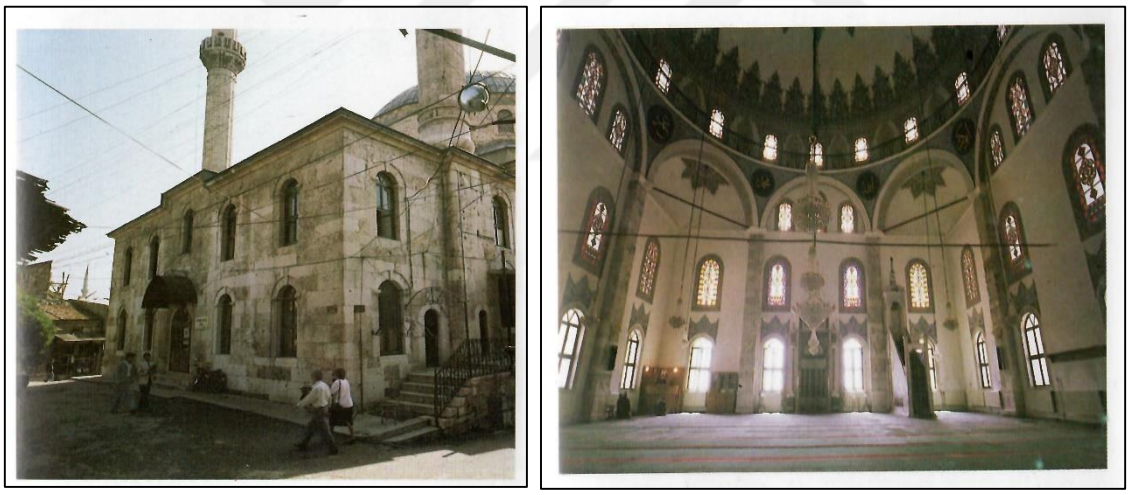
Kaynak: Aptullah Kuran Arşivi, Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi.

Fotoğraf 39: Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin Aptullah Kuran Arşivinde Yer Alan Mihrap Ayeti (Al-i İmran Suresi 39.ayeti) Fotoğrafı

Kaynak: Aptullah Kuran Arşivi, Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi.

İ. Aydın Yüksel'in kaleme almış olduğu eserde de minarelerin tamamlandığı ancak yukarıda zikredilen bölümlerdeki eksikliklerin giderilemediği belirtilmiştir.[105]

Fotoğraf 40: İ. Aydın Yüksel'in Eserinde Bulunan Fotoğraflar

Kaynak: Yüksel, *Bolu Yıldırım Bayezid Külliyesi Hamamlar ve İmaret Camii*, 35-39.

II. Abdülhamit zamanında yeniden inşa edilen cami 1944 depreminde büyük hasar almıştır. Yapının sonraki süreçlerde onarım ve inşa faaliyetleri devam etmekle birlikte yapı orijinaline uygun bir biçimde tamamlanamamıştır. Bu durum yıldız albümlerindeki fotoğraflar, Aptullah Kuran'ın arşivi ve İbrahim aydın yükselin eserinde kullandığı

[105] İ. A. Yüksel, *Bolu Yıldırım Bayezid Külliyesi Hamamlar ve İmaret Camii*, 35-51.

görsellerden kıyaslanabilmektedir. Ayrıca dönemin kaynaklarından da bu durum tespit edilebilmektedir.

Yıldırım Bayezid Camii en kapsamlı restorasyon programını 1999 depreminden sonra geçirmiştir. Bolulu Mimar Semih Dimicioğlu vermiş olduğu bilgilerde 2002 yılında tamamlanan restorasyonda daha önce yapılan onarımlardaki eksikliklerin giderildiğini Yıldız Albümlerindeki Fotoğraflardan yararlanılarak iç tezyinatın tamamen yenilendiğini söylemiştir. Kalem işlerini Mimar ve Nakkaş Semih İrteş'in yaptığı bilgisini paylaşmıştır.[106]

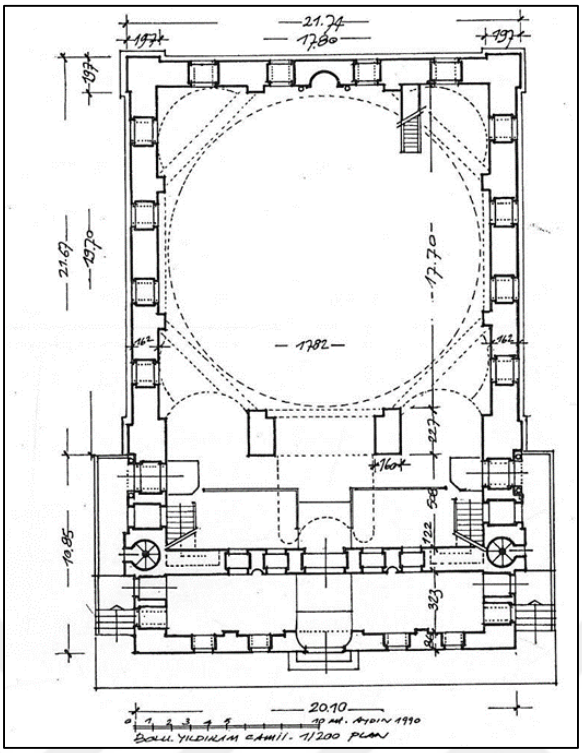
Mimari Tanımı:

Yıldırım Bayezid M. 1389-1402 tarihlerinde cami, hamam, medrese ve kütüphaneden oluşan bir külliye yaptırmıştır. Kütüphane ile medrese günümüze ulaşamamıştır. Şu an mevcut olan cami ise 1891 yılındaki yangında harap olmuş ve M. 1889-1900 yılında tekrar inşa edilmiştir. Yıldırım Bayezid döneminde inşa edilen esas caminin farklı kaynaklarda ahşap tavanlı ve çatılı olup bugünkü yapıya nazaran daha küçük ölçülere sahip olduğu belirtilmiştir.[107]

Günümüzde cami; ana hatları ile dikdörtgen planlı olup üzeri 17.90 m. çapında kubbe ile örtülüdür. İki katlı olarak inşa edilmiştir. Yapının birinci katında dükkânlar ve depolar bulunmaktadır. İkinci katı ise kare planlı bir ana mekân ile iki katlı mahfil ve son cemaat yerinden müteşekkildir.

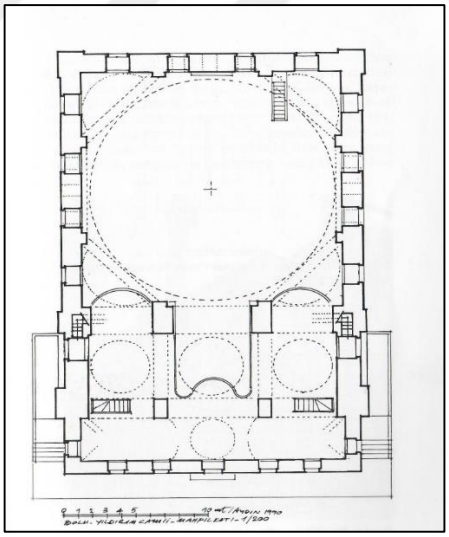
Yapı 21.74 x 32.52 m. ölçülere sahiptir. Eğimli bir arazi üzerine yapılmıştır. Eserin tamamı kesme taştan inşa edilmiştir.

[106] Semih Dimicioğlu, Mimar, 47 Yaşında.
[107] Ayrıntılı olarak bkz. Semavi Eyice, *Tarihde Bolu* (İstanbul: 1975), 10; İ. A. Yüksel, *Bolu Yıldırım Bayezid Külliyesi Hamamlar ve İmaret Camii*, 6; Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Yıldırım Bayezid Camii", 17. Soydemir, *Bir Şehrin Aynası Bolu*, 63.

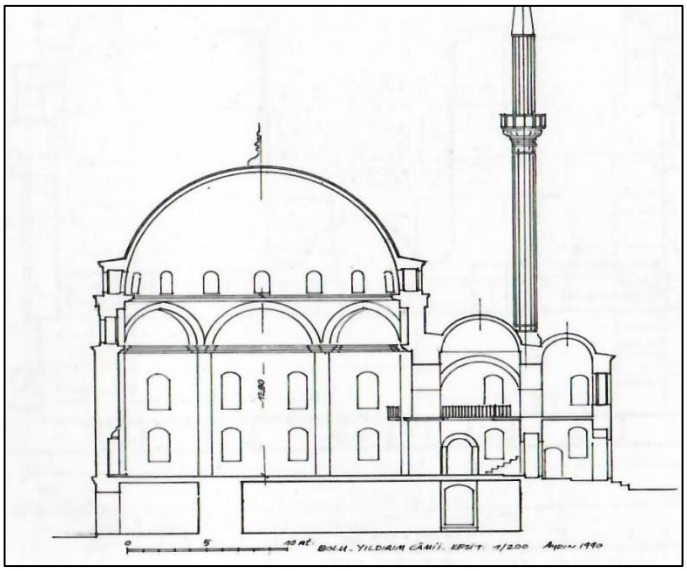
Şekil 4: Bolu Yıldırım Bayezid Camii Giriş Katı Planı

Kaynak: Yüksel, *Bolu Yıldırım Bayezid Külliyesi Hamamlar ve İmaret Camii*, 32.

Şekil 5: Bolu Yıldırım Bayezid Camii Mahfil Katı Planı-1990

Kaynak: Yüksel, *Bolu Yıldırım Bayezid Külliyesi Hamamlar ve İmaret Camii*, 33.

Şekil 6: Bolu Yıldırım Bayezid Camii Kesiti

Kaynak: Yüksel, *Bolu Yıldırım Bayezid Külliyesi Hamamlar ve İmaret Camii*, 34.

Yapının güney cephesi aynı zamanda kıble duvarının olduğu bölümdür. Sade bir görünümüne sahiptir. Önünde günümüzde geniş bir alan bulunmaktadır. Cephenin birinci katında kemerli girişe sahip üç adet dükkân yer almaktadır. Bu katta pahlı köşe duvarları mevcuttur. Dükkânların hemen üzerinde birinci kat ile ikinci kat arasında kademeli bir silme dolanmaktadır. İkinci katında ise cephelere simetrik olarak açılmış olan üzeri kemerli sekiz adet pencere vardır. Ayrıca bu cephenin üst kısmındaki yükseltide üç adet pencere yerleştirilmiştir. Üst köşelerde dışarıya taşkın çıkmalar, köşeler arasında da silmeler mevcuttur. Çıkmaların üzerinde ayrıca köşe kuleleri yer almaktadır. Cephe silmeler ile sonlanmaktadır.

Fotoğraf 41: Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin Güney Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 42: Yıldırım Bayezid Camii'nin Genel Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Yapının doğu cephesi tarihi Bolu arastasına bakmaktadır. Bu cephede caminin harim, mahfil ve son cemaat yerleri kendi içlerinde ayrılmaktadır. Harim duvarında güney

cephedeki gibi silme ile kat ayrımına gidilmiştir. Birinci katta yuvarlak kemerli girişe sahip üç adet dükkân vardır. İkinci katta ise harimi aydınlatan yuvarlak kemerli sekiz pencere mevcuttur. Katın hemen üzerinde kubbe hizasında yer alan yarım daire içine alınmış üç adet pencere bu bölümde de bulunmaktadır.

Doğudaki giriş kısmında dışarıya taşkın bir görünüm oluşturan revaklı tarzda bir bölüm yer alır. Burası dışarıya taşkın kademeli silme ile belirginleştirilmiş dört sütun üzerine oturan kemerli bir bölüm olarak düzenlenmiştir. Üç yönde küçük üçgen alınlık ile sonlanmıştır. Hemen altında ise abdest muslukları vardır. Bu cephede ayrıca son cemaat yerine girişi sağlayan bir kapı bulunmaktadır. Girişin hemen altında sonradan yapıldığını düşündüğümüz plasterli ve yuvarlak kemerli iki adet çeşme mevcuttur.

Mahfil katında bir, son cemaat yerinde altlı üstlü iki adet basık kemerli pencere yer alır. Harim bölümüne açılan pencereler ile birlikte bu cephede toplamda on dört adet pencere bulunur. Cephe, dışa taşkın kademeli silmeler ile sonlanmaktadır.

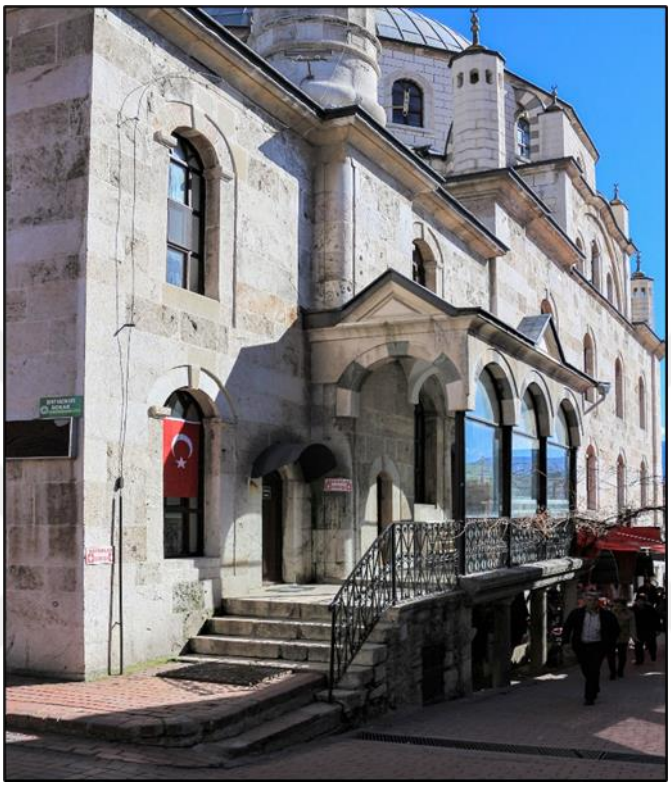

Fotoğraf 43: Bolu Yıldırım Bayezid Camii Doğu Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Batı cephesi Aşağı Taşhan ile Yukarı Taşhan'ın bulunduğu ara sokağa bakmaktadır. Bu cephe, doğu cephesi ile simetrik bir görünüm oluşturmaktadır. Bu cephede katları birbirinden silmeler ayırmaktadır. Birinci katta üç adet dükkân yer almaktadır. İkinci katta harim kısmında sekiz adet, hemen üzerinde ise yarım daire kemer içerisinde dört

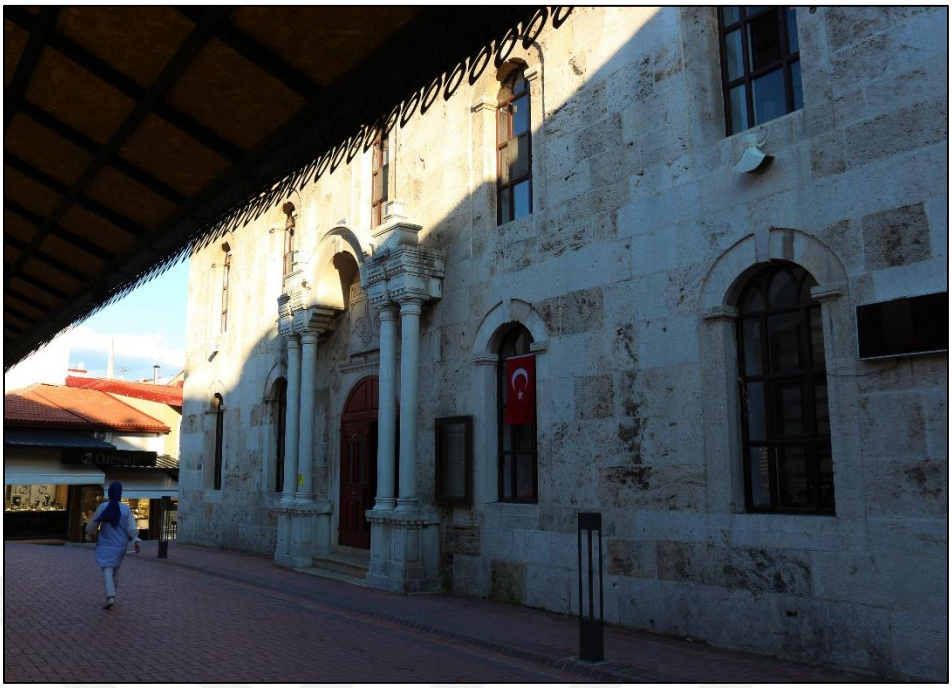
adet pencere mevcuttur. Harim hizasındaki batı giriş kısmında doğu cephedeki düzenleme ile aynı olan revaklı alan tarzında bir çıkma mevcuttur. Hemen altında abdest muslukları bulunmaktadır. Burada son cemaat yerine geçişi sağlayan bir giriş, ayrıca mahfil ve son cemaat bölümlerine açılan üç adet pencere mevcuttur. Silmeler ile sonlanmaktadır.

Fotoğraf 44: Bolu Yıldırım Bayezid Camii Batı Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Kuzey cephenin etrafında Tarihi Bolu Arastası bulunmaktadır. Yapıya giriş bu cepheden sağlanmaktadır. Cephenin ortasında Neo klasik üslupta yapıldığını düşündüğümüz cümle kapısı yer almaktadır. Sağında ve solunda hafif yüksekçe kaide üzerine çifter sütun yerleştirilmiştir. Bu sütunlar kare formlu başlıklar ile birlikte saçaklı yuvarlak kemer ile birleşmektedir. Yuvarlak kemerin hemen altında Sultan Abdülhamid'in tuğrası mevcuttur. Son cemaat yeri üzerinde beşi üstte dördü ise alt kısımda bulunan yuvarlak kemerli dokuz adet pencere dizilidir. Ayrıca bu bölüm bina ile birleştirilmiş ve mahfil bu son cemaat yeri üzerine kadar taşmaktadır. Giriş kapısı dışında oldukça sadedir. Son cemaat yerini kapsamaktadır. Minareler bu bölümün sağında ve solundadır.

Fotoğraf 45: Yıldırım Bayezid Camii'nin Kuzey Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 46: Caminin Ana Giriş Kapısı

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Ana girişin yer aldığı son cemaat yeri dışa taşkın silmeler ve bu silmelerin birleştiği üçgen alınlıkla sonlanmaktadır. Günümüzde minareler, mahfil katı ile son cemaat yerinin kesiştiği yerdedir. Bu yüzden ayrı bir kaideye lüzum kalmamıştır. Pabuçluklar şişkin karınlı (oval) olarak hemen üzerinde iki silme ile belirtilmiştir. Yivli bir gövdeye sahiptir. Şerefeler gövdede olduğu gibi yivlerle geçişi sağlanmıştır. Korkulukları mevcuttur. İnce uzun bir külahla sonlanmaktadır.

Yıldırım Bayezid Camii iç mekân, harim bölümü, mahfil bölümü ve son cemaat yerinden müteşekkildir. Kubbe; altısı duvara bitişik, ikisi serbest olmak üzere toplamda sekiz ayak üzerine yerleştirilmiştir. Serbest olan ayaklar, duvara bitişik ayaklara nazaran daha büyük ve geniştir. Ayakların bağlantısı üst kısımda kemerler ile sağlanmış olup kubbeye geçiş elamanı olarak pandantif kullanılmıştır. Hemen üzerinde kubbe kasnağı ve kubbe ile son bulmaktadır.

Fotoğraf 47: Caminin Harim Bölümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Büyük kubbe genel itibari ile harim kısmını örtmektedir. Tek kubbenin kapladığı mekânın dışındaki bölümler ise mahfil katı ile son cemaat yeridir. Mahfil dört küçük kubbe ve bunlara bağlı tonozlar ile örtülmüştür. Son cemaat yeri dönemin mimari anlayışına uygun olarak binanın içinde yer almakta ve mahfil katı son cemaat yerinin üzerine taşmaktadır.

Harim bölümü, mahfil ve son cemaat yerine göre daha yüksekte tutulmuştur. Bu durumun oluşmasında cami yerleşim alanın eğimli olması da etkilidir.

Fotoğraf 48: Kubbe Sistemi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 49: Harimden Mahfil Bölümüne Bakış

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Harim kısmı büyük kubbe ile örtülüdür. Köşelerde küçük kubbeler ile mekân genişletilmiştir. Kubbeyi taşıyan ayakların beden duvarları ile birleştirilmesi ibadet mekânını ferahlatmış ve bütünlüğü sağlamıştır. Kubbe kasnağının yerden yüksekliği 12.80 m. dir. On altı adet pencere mevcuttur.

Mihrap kahverengi ve beyaz mermerler ile Neo Klasik üslup izlerini taşır. Mihrabın her iki tarafına yerleştirilmiş kaide ve başlıklı sütunlar bulunmaktadır. Oval formlu mihrap nişi kahverengi ve beyaz mermerler ile panolara ayrılmıştır. Kademeli olarak yükselen mihrapta muhtelif batı etkisinde bezemeler yer almaktadır. Mihrabın çevresi her iki yanda da plasterler ile çevrelenmiştir. Mihrabın hemen üzerinde ise mihrap ayeti yazılmış ve altına tarih düşülmüştür. Mihrap üçgen alınlıkla sonlanmaktadır.

Fotoğraf 50: Caminin Mihrap ve Minberinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 51: Yapının Mihrabı

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Minber beyaz mermerden olup form olarak klasik dönem özellikleri hakimdir. Aynalık kısmı geometrik panolara ayrılmıştır. Ortasında büyük bir rozet bulunmaktadır. Süpürgeli kısmında ise beş adet açıklık yer almaktadır. Yine köşk ve köşk kemerlerinde de derin olmayan geometrik kabartmalar mevcuttur.

Fotoğraf 52: Minberden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

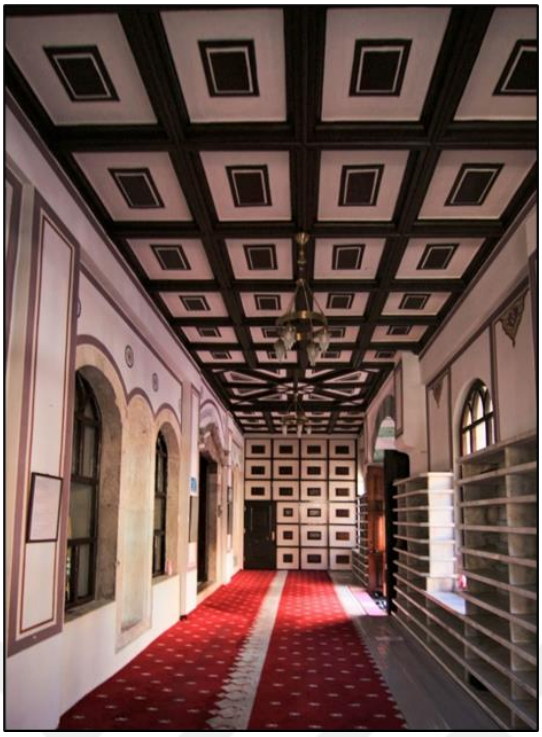
Mahfil bölümü dikdörtgen planlı olarak düzenlenmiş iki serbest ayağa ve son cemaat yerinin üzerindedir. Genel olarak tabanı ve korkulukları ahşaptır. Üzeri yarım kubbe ve bağlantılı olarak tonozlar ile örtülmüştür. Mekâna her iki köşesinden ahşap merdiven ile çıkılmaktadır.

Fotoğraf 53: İkinci Kat Mahfil Bölümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Son cemaat yeri kuzey yönünde bulunmaktadır. Bu bölümde ayrıca camiye her iki yönden giriş kapısı mevcuttur. Enine dikdörtgen planlıdır. Burada kıble yönünde iki adet mihrap yer almaktadır. Mihrapların bulunduğu cephenin ortasında harime bağlanan bir kapı mevcuttur. Tavanı ahşaptır. İmam odası ve ayakkabılık bu bölümde yer almaktadır.

Fotoğraf 54: Son Cemaat Yeri

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Yapının aydınlatılmasında alt katta mahfile açılan pencereler ile birlikte on sekiz, mahfil katı hizasında yirmi bir, kemer içlerinde dokuz, kubbe kasnağında on altı, son cemaat yerinde altı pencere ile birlikte toplamda elli dört pencere mevcuttur.

Malzeme

Yıldırım Bayezid Camii'nde genel olarak kesme taş, mermer, ahşap ve çini kullanımı görülmektedir. Yapının beden duvarları ve minareleri kesme taştandır. Mermer malzeme özellikle mihrap, minberde dış cephede abdestlik çeşmelerinin kaplamasında kullanılmıştır. Mihrapta kahverengi ve beyaz renkler hakimdir. Minber ise tamamen beyaz mermerden yapılmıştır. Ahşap malzeme kullanımı mahfil katının tabanında, merdivenlerinde ve korkuluklarında uygulanmıştır. Çini malzeme ise kubbeyi taşıyan serbest ayaklarda mevcuttur.

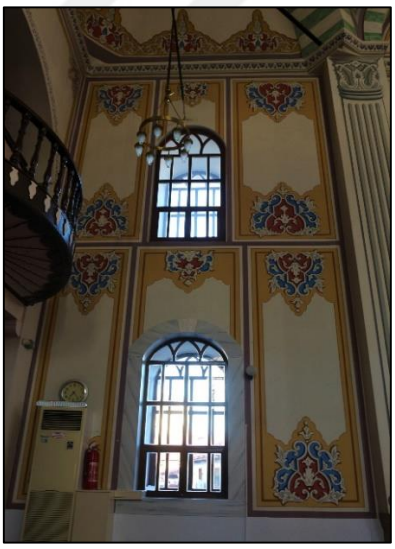
Tezyinat

Yapı geç Osmanlı döneminde tekrar inşa edilmiş olsa da mimari üslup olarak klasik dönem izlerini taşımaktadır. Bu durum özellikle plan şemasında izlenebilmektedir. Ancak yapıda yer alan mimari öğeler ile süslemelerde dönemin sanat anlayışı da görülmektedir.

Yapının dış cepheleri süsleme acısından oldukça sadedir. Dış cephede yapıyı hareketlendiren unsurlar; dışa taşkın silmeler, üst örtü sistemi (kubbe) güney doğu, güney batı köşelerinde pahlı duvar örgüsü, doğu batı duvarlarında sütun ve kemerlerle dışa açılan üçgen alınlıklı mahfiller ile son cemaat yerindeki ana giriş kapısıdır.

Kuzey cephedeki ana giriş kapısında, her iki yanda kaide ve başlıkları bulunan çifte sütunlar bulunmaktadır. Çifte sütunlar başlıkları ile birlikte daire kemer ve dışa taşkın silmeler ile birleştirilmiştir. Kemerin hemen altında sultan II. Abdülhamid'in tuğrası bulunmaktadır. Giriş kapısındaki bu uygulamanın dekorasyon amaçlı olduğu düşünülebilir. Dönemin neoklasik üslup anlayışına uygun düzenlemelerdir.

İç mekân cephe duvarlarında panolara ayrılmış kare ve dikdörtgen alanlar, mekânın durumuna göre rumî ve palmet motifleri ile süslenmiştir. Kare formlu panolarda tezyinat genellikle köşelerden başlamış ve bitmiş orta kısım boş bırakılmıştır. Dikdörtgen panolarda ise motifler köşelerden değil üst orta kısımdan başlamıştır. Cephelerde uygulanan kalem işi süsleme programı panolara ayrılmış rumî ve palmet motifi tekrarından oluşmaktadır. Genellikle sarı, kırmızı, mavi ve beyaz renk tercih edilmiştir.

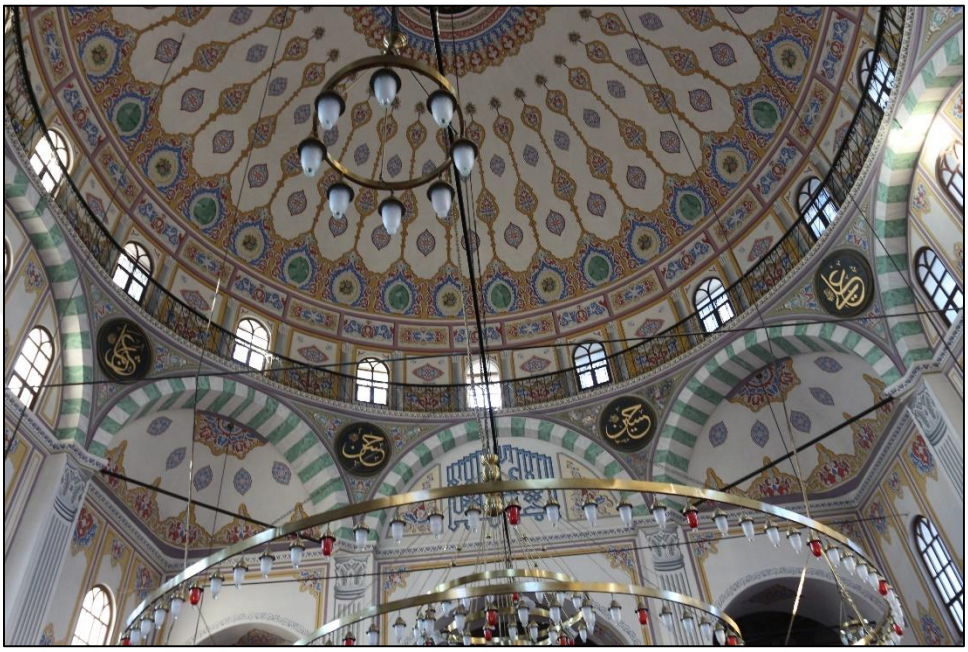

Fotoğraf 55: İç Mekândaki Süsleme Panolarından Detay

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Üst örtü sisteminde ana kubbe dışındaki alanlarda da mekân kullanımına göre farklı bir form düşünülmüştür. Küçük kubbelerin iç kısımları, üstte beş kollu içleri rumî ve palmet motifleri ile bezenmiş altta yine yayvan beş kollu bir form ile rumî ve palmet uygulaması

görülür. Orta kısımda ise beş uca tekabül eden şemse motifleri yapılmıştır. Kubbe kasnağı panolara ayrılmış, panolar pencereler ve pencere kenarlarındaki boşluklara yerleştirilmiştir. Pencere kenarı boşluklarında altta yarım şemse hemen üzerinde ise şemse motifi görülür. Pandantiflerin üzerinde ise ortada Hz. Muhammed ve dört halifenin isimlerinin yazılı olduğu hatlar ile etrafında üç adet iri palmet motifi yer almaktadır.

Fotoğraf 56: Kubbe ve Kubbeye Geçiş ile Tezyinat Örnekleri

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 57: Kubbeye İşlenen İhlas Suresi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Ana kubbe motifleri biraz daha küçük işlemeli olup klasik üsluba daha yakındır. Diğer alanlara göre farklı bir süsleme programı mevcuttur. Merkezinde ihlas suresi çevresindeki iki adet bordür içerisinde rumiler yerleştirilmiştir. Bunun dışında ise mavi kırmızı tonun yoğun olduğu palmet sıraları bulunur. Dıştan merkeze doğru gidildiğinde tığlar ile birbirine bağlanmış şemseler devam etmektedir. En dışta dendanların içerisine yerleştirilmiş çelenkler yer alır. Çelenklerin içerinde yapraklı gül ile damarlı yeşil mermeri andıran soyut uygulama vardır. Yapraklı gül motifi natüralist üslupta yapılmıştır. Şemse formlarının içleri ise palmet ve rumî motifleri ile zenginleştirilmiştir.

Caminin mermer minberi sade olmakla birlikte aynalık bölümünde büyükçe, sekiz yapraklı natüralist motifli bir rozet işlenmiştir.

Fotoğraf 58: Minberden Detay

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Cami Yazıları

Mihrabın üzerindeki üçgen alınlığın hemen üzerinde mihrap duvarında Mimarzade Mehmet Ali Efendi imzalı "terâhüm rukkea'n sücceden", 1317 (Onları rükü ederken görürsün) ayeti vardır. Üçgen alınlığın altında mermere işlenmiş mihrap ayetinde ise "Fenâdethü'l- melâiketüve hüve kâimün yüsallî fi'l-mihrab" (o mihrapta namaza durduğunda melekler ona nida ettiler) ayeti bulunmaktadır. Mihrabın her iki yanında ise

Mimarzade'ye ait "Bârekallah ve Mâşallah" ibareleri yer almaktadır. Mahfil katı üzerinde bulunan diğer bir yazı ise Bolu'lu ressam ve hattat olan Mimarzade Mehmed Ali tarafından kufi hatla yazılmış olan "Elhamdülillahi Alâ Niamillâh" ibaresidir. Üzeri çini ile kaplı olan serbest taşıyıcı ayakların iç yüzeylerinde mermer levha halinde "Ya Hannân" ve "Ya Mennân" isimleri mevcuttur. Kubbeye geçiş elamanı olan pandantiflerin üzerinde cami takımları bulunur. Kubbede ise celi sülüs hat ile "Bismillâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm. gul huvallâhu ehad. Allâhu's-samed. Lem yelid ve lem yûled. Ve lem yekun lehû kufuven ehad" (ihlas Suresi) yazılıdır.

Fotoğraf 59: Mihrap Ayeti

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 60: Mahfil Katı Üzerinde Bulunan Mimarzade Mehmed Ali Tarafından Kufi Hatla Yazılmış Olan "Elhamdülillahi'al lâ Niamillâh" İbaresi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 61: Ana Girişte Bulunan II. Abdülhamid Tuğrası

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

2.1.2. Ilıca (Musa Paşa) Camii

Yapının Konumu

Bolu İli, Merkez İlçe, Karacasu Beldesi, 4 pafta, 368 parselde bulunmaktadır. Günümüzde bu bölge, halk tarafından Ilıcalar olarak adlandırılmaktadır.

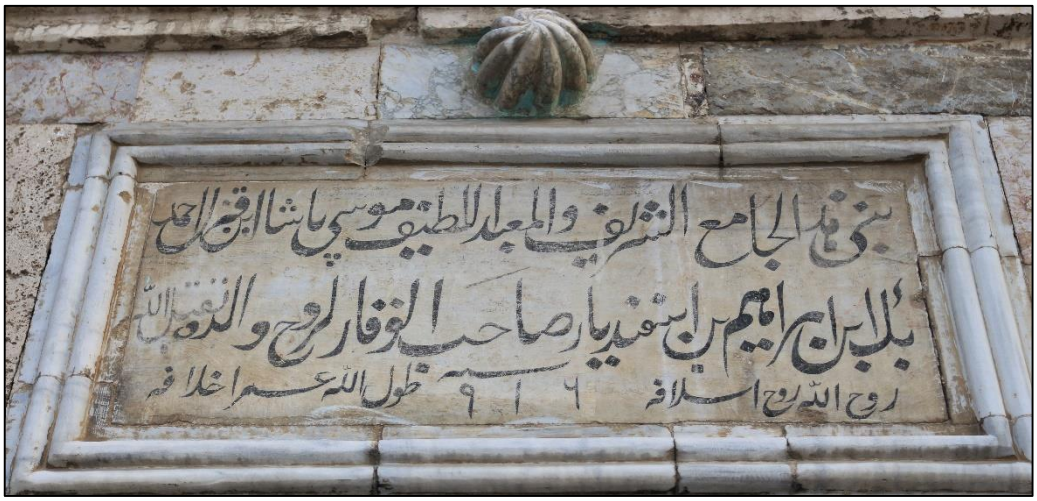
Tarihlendirme

Ilıca Musa Paşa Camii inşa kitabesi ana giriş kapısı üzerinde bulunup günümüze kadar iyi bir vaziyette ulaşmıştır. Üç satırlık celi ta'lik kitabesi aşağıdaki gibidir.

> Benâ hâze'l-câmi'i'ş-şerîfi ve'l-ma'bedi'l-latîfi Musa Paşa İbn Kızıl Ahmed Beg İbn-i İbrahim bin İsfendiyâr sâhibü'l-vekâr li-rûhi vâlideti tekabbelallâhu Ravvehallâhu rûha eslâfehû-sene 916 tavvelallâhu ömre ahlâfehû [108]

Kitabesinden öğrenildiği kadarıyla yapı H. 916 / M.1510-1511 tarihlerinde İsfendiyar Bey sülalesinden Kızıl Ahmed Oğlu Musa Paşa tarafından validesi için inşa edildiği belirtilmektedir.

[108] *Müstakil Bolu Sancağı Salnamesi*, 76-77; *Bolu Vilayeti Salnamesi*, 195.

Fotoğraf 62: Yapının Günümüze Ulaşan Kitabesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Bu kitabe kaynaklarda, Musa Paşa ile ilgili en erken kayıt olarak zikredilmektedir.[109] Musa Bey burada "Musa Paşa ibn Kızıl Ahmed" olarak geçmektedir. Bazı araştırmacılar tarafından kitabenin yapıya daha sonra eklendiği fikri ortaya atılmıştır. İsa Akpınar'ın kaleme almış olduğu "Uzlette Bir Şair: Mehmed Bey b. Musâ Paşa (Emîrî)" isimli makalesinde Musa Paşa'nın doğum tarihini sorguladığı bölümde şu bilgilere yer vermiştir. "Hâlen ayakta olan bu câminin yapılış tarihinden hareketle Musâ Paşa'nın doğum tarihi hakkında tahminde bulunmak sağlıklı görünmüyor. Şöyle ki kitâbe'de yer alan "Musâ Paşa" ifadesi, bu kitabenin caminin inşasından uzun zaman sonra buraya konulduğuna işaret etmektedir. 916/1510-1 yılında Kızıl Ahmed oğlu Musâ'dan, Paşa unvanıyla bahsedilmesi imkânsızdır. Bu sebeple bu kitabe en iyi ihtimalle 1530 sonrasına aittir."[110]

Kaynaklarda yer alan bilgilerde Yapının inşasından önce ve sonrasında Bolu Mirlivalığı H.915/M. 1509 yılında Murad Çelebi, H. 916/M.1510 yılında ise Sultan Alaaddin'in elindedir. 405 bin akçe ile Bolu livasını mutasarrıf olan Musa Bey, H. 935-937/M.1528-1531 yılları arasında sancaktaki görevine devam etmiştir.[111] Bu bilgiler ışığında eserin

[109] Mehmed Zeki Pakalın, "Pîrî Mehmed Paşa", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* 16/18 (1926), 350 akt. İsa Akpınar, "Uzlette Bir Şair: Mehmed Bey b. Musâ Paşa (Emîrî)", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı* 17/26 (2019), 214.

[110] Akpınar, "Uzlette Bir Şair: Mehmed Bey b. Musâ Paşa (Emîrî)" 214.

[111] Yazarlar; Musa Paşa ile ilgili bilgileri tablo halinde sayfa 66 ve 96 vermiştir. Bkz: Kenan Ziya Taş, *Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Bolu Sancağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993), 66; Latif Armağan, *XVI. Yüzyılda Teke Sancağı: Tapu-Tahrir Defterlerine Göre* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996), 96.

inşa tarihlerinde Musa Bey'in Bolu'da herhangi bir görevi bulunmamaktadır. Bu durum ise kitabenin yapıya sonradan eklendiği fikrini ortaya çıkarmaktadır.

Musa Paşa ile ilgili Fuat Uçar'ın, "Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları" isimli eserinde Bolu Şer'iyye sicillerinden ulaştığı tarihsiz bir belgeden hareketle şu bilgileri paylaşmıştır. Musa Paşa'nın Bolunun Karacasu Köyünden olduğu ve dini eğitimini buradaki kurumlardan aldığını belirtmiştir.[112] Bu durumda Musa Paşa'nın bu bölgeden kopmadığını ve buraya aidiyet duygusunun nişanesi olarak bu camiyi yaptırdığı da düşünülebilir. Ancak kitabe, İsfendiyaroğullarının soy kütüğünün bir kısmını vermesi açısından önemli bir kaynaktır. Çünkü Bolu'da İsfendiyaroğulları diğer adıyla Çandaroğullarının hatırı sayılır bir yeri vardır. Bu aile Bolunun imarında önemli bir rol oynamıştır.

H. 1334 / M. 1916 Müstakil Bolu Sancağı Salnamesinde kitabenin asıl metni verildikten sonra farklı olarak üzerinde iki tane aynı tarihin belirtildiği nota yer verilmiştir. Bu notlar muhtemelen camiye ziyaret esnasında farklı yerlerden gelen ziyaretçiler tarafından düşülmüş olan tarihler olmalıdır. Salnamede belirtilen ve kapısı üzerine düşülen notlar aşağıdaki gibidir:

Dâmâd-ı Şâh-ı Îrân Şehriyâr
Hacı İbrahim gelüp ziyâret eyledi bu diyârı
7 Şevval 1156
Şâh Hüseyin kızı Hûri sultân
Gelüp ziyâret eyledi bu makâmı bir zâman
7 Şevval 1156[113]

Kapı üzerinde yer alan bu notlardan, İran Hükümdarı Şah Hüseyin'in damadı olan Hacı İbrahim ile kızı Hûri Sultan'ın yapıyı H. 7 Şevval 1156 / M. 24 Kasım 1743 tarihinde ziyaret ettiği öğrenilmektedir. Bu tarihler günümüzde kapı üzerinde görülememektedir. Bunun nedeni olarak da yapının geçmişte hasar alarak bu yazıların silinmiş olması olarak düşünülmektedir.

[112] Bolu 6608 No'lu Şeriye Sicilinden akt. Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, 67.
[113] *Müstakil Bolu Sancağı Salnamesi*, 76-77.

Yapının kapısı üzerinde ayrıca siyah mürekkeple yazılmış Hulefa-i Raşidin isimlerinin bulunduğu yazı yer almaktadır. Bu yazı asıl kitabenin sol alt köşesinde bulunmaktadır. Ancak burada herhangi bir tarihe rastlanılmamıştır.

Arşiv kayıtlarında konu ile ilgi kaynakların muhtevasını genellikle atama kayıtları, vakıf mütevelli heyeti ataması ve vakıf ile ilgili diğer bilgilerden oluşmaktadır.

H. 29 Zilhicce 1014 / M. 7 Mayıs 1606 tarihli vakıf mütevelli ataması kayıtlarında Bolu Kazasının Ilıca Bölgesinde Kızıl Ahmed Bey'in inşa ettiği cami vakfının yönetici olan Şemsi Paşazade Mehmet'in mektubunda vakıf mütevellisi olan Halil Bey'in yönetimden alındığı belirtilmiştir.[114] Bu belgeden yapının bir vakfı bulunduğu ve bu vakfın başında da İsfendiyaroğullarından Şemsi Paşazade Mehmet Bey'in olduğu öğrenilmektedir.

Bolu 6606 numaralı tarihsiz şer'iyye sicili belgesinde günlük iki akçe yevmiye ile camiye müezzin olan Receb'in vefatı üzerine boşalan makama Molla Mustafa oğlu Mehmed'in göreve talip olduğu öğrenilmektedir. Bu belge, şer'iyye sicil defterindeki diğer belgeler ile birlikte yer aldığından, defter içerisindeki diğer belgelerin tarihleri ile kıyaslandığında belgenin H. 1096 / M.1684-1685'li yıllara ait olabileceği söylenebilir.[115]

H. 22 Şevval 1114 / M. 11 Mart 1703 tarihli belgede Vakıf nazırı Mehmed Bey tarafından Bolu Kazası Ilıca mevkiinde Ahmed Beyin inşa ettiği caminin bir akçe yevmiye ile görevli kayyımı Zülfikar Bey'in vefat ettiği ve yerine oğlu Abdullah'ın atandığına dair atama kaydıdır.[116] H. 07 Şaban 1124 / M. 9 Eylül 1712 tarihli diğer bir belge ise Bolu Kazasına tabi Kınık İlçe Karyesindeki hamam yakınında bulunan Musa Paşa Camii hitabetinin Mehmed Beye tevcihi hakkındaki kayıttır.[117] 18. yüzyılda karşılaşılan diğer belge ise yine bir atama belgesi olup vakıf mütevelli heyeti değişimi görülmektedir. H.11 Şevval 1158 / M. 6 Kasım 1745 tarihinde Bolu Kazasına tabi Ilıca Mahallinde Kızıl Ahmed Camiinin mütevellisi olan Ali Bey'in yerine Mehmed Beye tevcihi söz konusudur. [118] Bu üç belge birbirine yakın tarihli olup vakıf mütevelli heyeti ile cami

[114] Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri BOA, No. 3478, 30.
[115] Bolu 6606 No'lu Şeriye Sicilinden aktaran, Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, 67. Erdinç Şahin, *1684- 1686 Yılları Arasında Bolu'da Ekonomik ve Sosyal Hayat (835 Numaralı Bolu Şer'iye Siciline Göre)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 167.
[116] BOA, No. 3478, 30.
[117] BOA, No. 6970, 1, 2.
[118] BOA, No. 29, 1725.

görevlilerinin atamalarını içermektedir. Bu durum yapının 18. yüzyılda aktif olarak kullanıldığı ve vakıf sisteminin işlediğini göstermesi bakımından önemlidir.

H. 29 Cemaziyülevvel 1256/ M. 29 1840 Temmuz tarihli kayıtta Bolu'da Kızıl Ahmed Bey Camii vakfına ait bölgelerden elde edilen hasılatın tahsil edilmesi ile ilgi belgede vakıf ile ilgili önemli bilgiler yer almaktadır. Burada da vakıflar Kızıl Ahmed bin İbrahim Mehmed vakfı olarak geçmektedir. Gerede nahiyesine bağlı Çardak Karyesinde bulunan değirmen, bağ ve bahçelerin Ilıca bölgesindeki caminin hatip ve imamının ve diğer ihtiyaçların karşılanması için vakfedildiği belirtilmiştir. Tahsil edilecek gelirinin ise dört bin dört yüz elli beş akçe olduğu yazılmıştır.[119] Bu belgeden vakfa gelir getirmesi için Gerede'nin Çardak Karyesindeki bir değirmenin camiye vakfedildiği yine aynı bölgedeki bağ ve bahçelerin vakfa aktarıldığını öğrenmekteyiz.

H. 16 Zilhicce 1267/ M. 12 Ekim 1851 tarihli şer'iye sicilinde ise konu ile ilgili dava kaydı mevcuttur. Bu davada caminin mütevellisi Cebecioğlu Ali, Göl Köyünden Süleyman Çelebi oğlu Süleyman tarafından camiye hatip olanlara gelir getirmesi için vakfettiği Gülen Köyü'ndeki gölde bulunan kamışları haksız yere kesmesi ile davacı olmuştur. Bu davada Karaçayır Mahallesinden Çukadar Ahmed Ağa ile Ilıca ve Göl Köyü Muhtarı Civelek Oğlu Hasan Ağa ibn Hasan şahit olarak gösterilmiştir.[120]

Caminin vakıf idaresinin işlerliği gerek atamalardan gereksese vakfa gelir getiren birimlerden öğrenilmektedir. Ayrıca vakıf mütevelli heyeti atamaları ve cami görevlilerinin yıllara göre atamalarına bakıldığında caminin Osmanlı döneminde aktif olarak kullanıldığı söylenebilir.

Arşiv belgeleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde bazı belgelerde caminin banisinin Kızıl Ahmet Bey bazılarında ise Musa Paşa olarak geçtiği gözlemlenmektedir. Buradaki önemli bir husus ise vakıflar ile ilgili arşivler ile tapu Kaydında Kızıl Ahmed Bey'in isminin sıkça zikredilmesidir. Burada "Kızıl Ahmet Bey vakfı" veya "camisi" gibi tabirler Kızıl Ahmed Paşa adına bir vakfın mevcut olduğunu göstermektedir. Ilıcadaki Musa Paşa Camii de muhtemelen Kızıl Ahmed Paşa vakfı içerisinde yer almaktaydı. Bu vakfın da böylece bir aile vakfı olduğu çıkarımında bulunulabilir.

[119] BOA, No. 439, Gömlek No. 22209, 1, 2.
[120] Bolu 6674 No'lu Şeriye Sicilinden aktaran, Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, 67.

Ilıca Musa Paşa Camii ile ilgili önemli bir görsel kaynak niteliğinde olan arşiv belgelerinden bir tanesi ise II. Abdülhamit'in Yıldız Albümlerinde bulunan fotoğrafıdır.[121] Bu fotoğrafta Musa Paşa Camii ile birlikte "Küçük Ilıca" olarak adlandırılan kaplıca yapılarına yer verilmiştir. Fotoğraf bölgenin güneyinden kadraja alınmış ve görselde ön cephedeki yapı konumuzu oluşturan Musa Paşa Camii'dir. Eser fotoğrafta günümüzdeki yapı ile benzerlikler göstermesi bakımından önemlidir.

1928 yıllarına ait Yapı ile ilgili diğer önemli görsellere alman arkeoloji enstitüsü arşivinde ulaşılmıştır. Bu fotoğraflarda II. Abdülhamit'in Yıldız Albümlerinde bulunan fotoğraf ile benzerlikler vardır. Gerek cephelerdeki mimari unsurlar gerekse yapının durumu hakkında karşılaştırmalı bilgi vermektedir. 1928 yılında yapının durumunun iyi olduğu gözlemlenmektedir.

Kırma çatı ve moloz malzemenin kullanımı görseldeki yapı ile benzerlikler göstermektedir. Eserin 1944 yılındaki depremden ağır hasar almasına rağmen orijinaline yakın bir biçimde onarımının gerçekleştirildiği söylenebilir.

Fotoğraf 63: Bolu Ilıcalarının ve Musa Paşa Camiinin Güneyden Çekilmiş Fotoğrafı

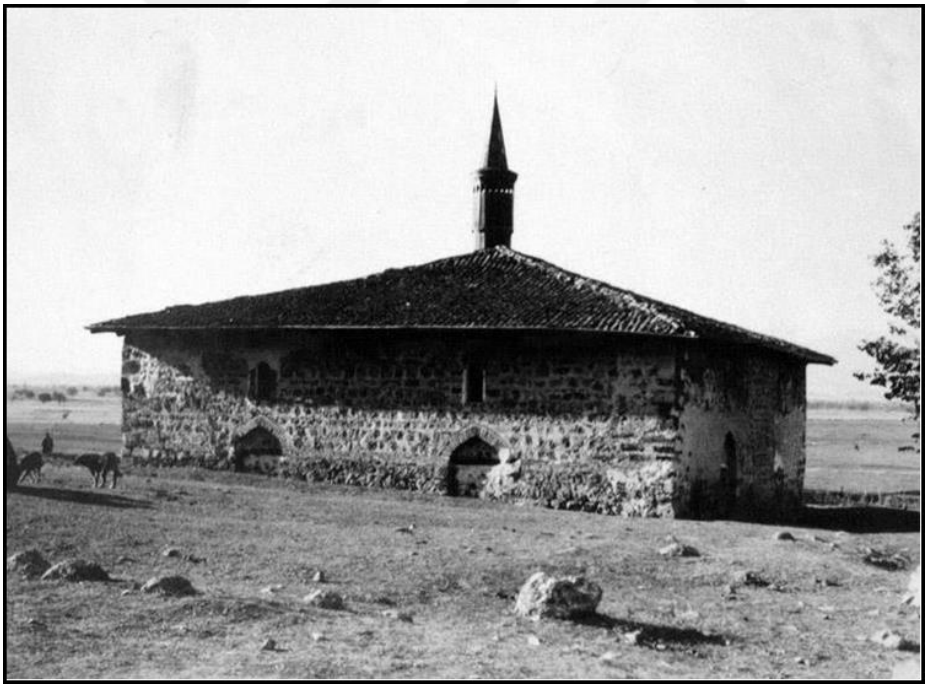
Kaynak: İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı.

[121] İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı, "II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri", (Erişim 9 Haziran 2020).

Fotoğraf 64: Ilıca Musa Paşa Camii'nin 1928 Yıllarına Ait Görünümü

Kaynak: Alman Arkeoloji Enstitüsü Arşivi.

Fotoğraf 65: 1928 Yıllarında Ilıca Musa Paşa Camii'nin Görünümü

Kaynak: Alman Arkeoloji Enstitüsü Arşivi.

Konuyla alakalı olarak Bolu Ilıca mevkiinden[122] bahsetmek yerinde olacaktır. Kaynaklarda Ilıca mevkii olarak geçen bölge günümüzde Bolu Karacasu Beldesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Bu bölge Bolu merkeze 6 km. mesafede bulunmaktadır. Bolu ile ilgili arşiv kayıtları ve kaynaklarda ismi sıkça zikredilmekte ve aşağıdaki bilgiler paylaşılmaktadır.

Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Ilıcalar ile ilgili;

> "Bu şehrin cenup tarafi, haricinde, bağlara yarım saat mesafede bir yerde müfit ve muhtasar, kar-i kadim bir ılıca vardır. Gayetül gaye şiddetli sühunet üzere olup cebri illetine nafidir. Suyu içenin midesini islah, vücudunu pembe misal eder. Birçok nafilleri görülmüş bir ılıcadır. Şehrin büyük ve küçüğü araba araba bu ılıcaya gelip, tendürüst olur. Meşhur-u afak bir kermaye-i hallâktir. Bolu'da ziyaretgâhlardan Yozgat Baba Tekkesi namıyla ılıca kurbunda bir dergâh vardır."

Diye bahsetmektedir.[123]

Müstakil Bolu salnamesinde, Claudiopolisin yadigârı olan ılıcalar bugün Aladağların eteğinde olduğunu kaplıca yanında harap durumda olan kemerlerin ve su yollarının keşfedildiği belirtilmektedir. Bolu vilayeti salnamesinde ise bu bölgede Selçuklulardan kalma eserlerin olduğu ifade edilmekte ve bu kaplıcalar Selçuklu eseri saymaktadır.[124]

1967 tarihli Bolu İl Yıllığı'nda ise şu bilgilere yer verilmiştir.

> "Seben dağının eteğindedir. İki tesis halindedir. Büyük kaplıcanın yanında bir otel ve sayfiye yeri ile özel banyolar vardır. Küçük kaplıcada da turistik tesisler olmasına rağmen diğeri kadar değildir. Kaplıcaların kuruluş tarihleri çok eskiye varır. Son yıllarda yapılan kazılarda eski temeller, bina enkazı ve başka sıcak su kaynakları çıkmıştır. Bunlar bu suların eski çağlarda kullanıldığını ve orada hamamların varlığını göstermektedir."[125]

---

[122] Ilıca Mevkii Bolunun Karacasu Beldesi sınırları içerisinde bulunmaktadır. Bu bölgeden, arşiv kayıtları, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, II. Abdülhamit Yıldız Fotoğraf Arşivi, Salnameler ve İl Yıllıklarında ismi sıkça zikredilmektedir. Geçmişi çok öncelere dayanan Ilıca bölgesinde iki adet kaplıca bulunmaktadır. Tarihi süreçte oldukça ilgi gören ılıcalar günümüzde de Bolu'da ziyaret edilen önemli bir yerdir. Yukarıdaki bilgiler ışığında bölgenin önemli bir nüfus sirkülasyonu içerisinde olduğunu göstermektedir.

[123] Kahraman- Dağlı, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 202-203.

[124] *Müstakil Bolu Sancağı Salnamesi*, 166; *Bolu Vilayeti Salnamesi*, 193-239.

[125] *Bolu İl Yıllığı*, 287.

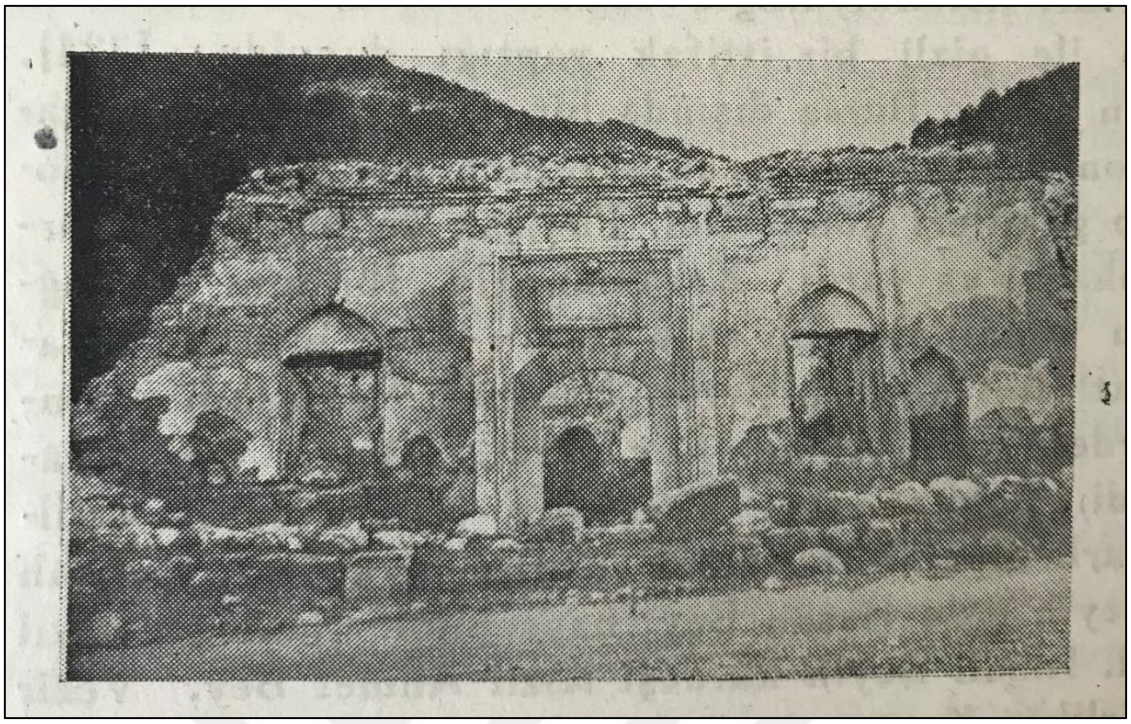
1950'lili yıllara kadar Bolu panayırı bu bölgede kurulmakta imiş.[126] Günümüzde de bu bölgede işletmeler varlığını sürdürmektedir. Ayrıca burada devlet fizik tedavi rehabilitasyon merkezi ve hastanesi mevcut olup aktif olarak kullanılmaktadır.

Yukarıdaki bilgilerden yola çıkarak Ilıca bölgesinin Tarihi süreçte önemli bir yerleşim yeri ve şifa merkezi olduğunu öğrenmekteyiz. Bununla birlikte nüfus hareketliliğinin yoğun olduğu bir yerleşim birimi olduğu söylenebilir.

Cumhuriyet döneminde Bolu ve çevresinde yaşanan 1944 depreminde diğer yapılar gibi ılıca Musa Paşa Camii de etkilendi. Bu depremde eser büyük bir hasar aldı. Ahmet Gökoğlu "Paphlagonia-Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi" isimli eserinde bu bölgeyi 1949 yılında ziyaret ettiğini belirtmiş ve ahşap çatısının göçtüğünü, enkaz yığını halinde durduğunu, yapının sadece kesme taştan inşa edilen kapısı ile kemerlerinin ayakta kaldığını bildirmiştir.[127]

Yukarıdaki bilgileri teyit eden öneli bir arşiv niteliğindeki cami ile ilgili bir fotoğrafa M. Zekai Konrapa'nın "Bolu Tarihi" isimli kitabında rastlamaktayız.[128] Bu fotoğraf 1944 depreminden sonra çekilmiş olmalıdır. Ahmet Gökoğlu'nun vermiş olduğu bilgileri doğrulamaktadır. Fotoğraf incelendiğinde çatısı çökmüş güney, doğu ve batıdaki beden duvarları yıkılmıştır. Kuzey cephe ise kısmen ayakta kalmıştır. Kuzey cephe aynı zamanda taç kapının bulunduğu mekândır. Bu fotoğraf 1944 depremi sonrası yapının durumunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

[126] Konrapa, *Bolu Tarihi*, 572-573.
[127] Ahmet Gökoğlu, *Paphlagonia Paflagonya, Gayri Menkul Eserler ve Arkeolojisi* (Kastamonu: Doğrusöz Matbaası, 1952), 253.
[128] Konrapa, *Bolu Tarihi*, 572-573.

Fotoğraf 66: 1944 Yılındaki Depremde Ağır Hasar Alan Ilıca Musa Paşa Camii

Kaynak: M. Zekai Konrapa, *Bolu Tarihi*, 1964, 572-573.

Fotoğrafta taç kapının bulunduğu kuzey cephenin önünde bir boşluğun olduğu görülmektedir. Burada ince bir duvar çizgisi de dikkate çekmektedir. Bu görüntülerden yola çıkarak bazı kaynaklarda da belirtildiği üzere yapının geçmişte bir son cemaat yeri olabileceği düşünülebilir.[129] Bunu destekleyen diğer önemli bir mimari eleman ise kuzey cephenin batı kısmında mihrabiyeyi andıran bir nişin yer almasıdır.

1944 yılındaki depremde büyük ölçüde yıkılan eser ile ilgili 8 Mayıs 1958 tarihli Bolu Gazetesinde Bolu Musa Paşa Camii Onarma Cemiyetinin ilanı dikkat çekicidir. Yıllık toplantılarını yapacak olan cemiyetin kuruluş kararlarında şunlar geçmektedir:

*"*Madde 1- Ilıcalar civarında Musa Paşa Camii denmekle meşhur tarihi camiyi onarmak ve cemiyet kendisine bir merkez binası yaptırmaktır.

Madde 2- Cemiyet yıkılmış olan camii onardıktan sonra yine caminin muhafazasını temin için cemiyet merkezi yapmak üzere bir bina yapmaktan başka hiçbir maksadı ve gayesi yoktur."[130]

[129] Erken, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler II,* 2/329-330.
[130] *Bolu Gazetesi, "*Bolu Musa Paşa Camii Onarma Cemiyeti Başkanlığından*"* 2.

Bu bilgilerden yapının 1958 yıllarında da harap bir vaziyette durduğunu ortaya koymaktadır. Yapının tam teşekküllü onarımının bu tarihlerden sonra gerçekleştirilebildiği söylenebilir.

1967 tarihli Bolu İl Yıllığı kitabında yapı ile ilgili bir fotoğraf mevcuttur. Bu fotoğrafta kitabe ile birlikte ana giriş kapısı yer almaktadır.[131] Fotoğrafta yapı oldukça iyi bir vaziyettedir. Bu durumda yapı 1967 yılı öncesi restorasyon geçirmiş olmalıdır.

Fotoğraf 67: 1967 Tarihli Bolu İl Yıllığında Yer Alan Yapının Ana Giriş Kapısı

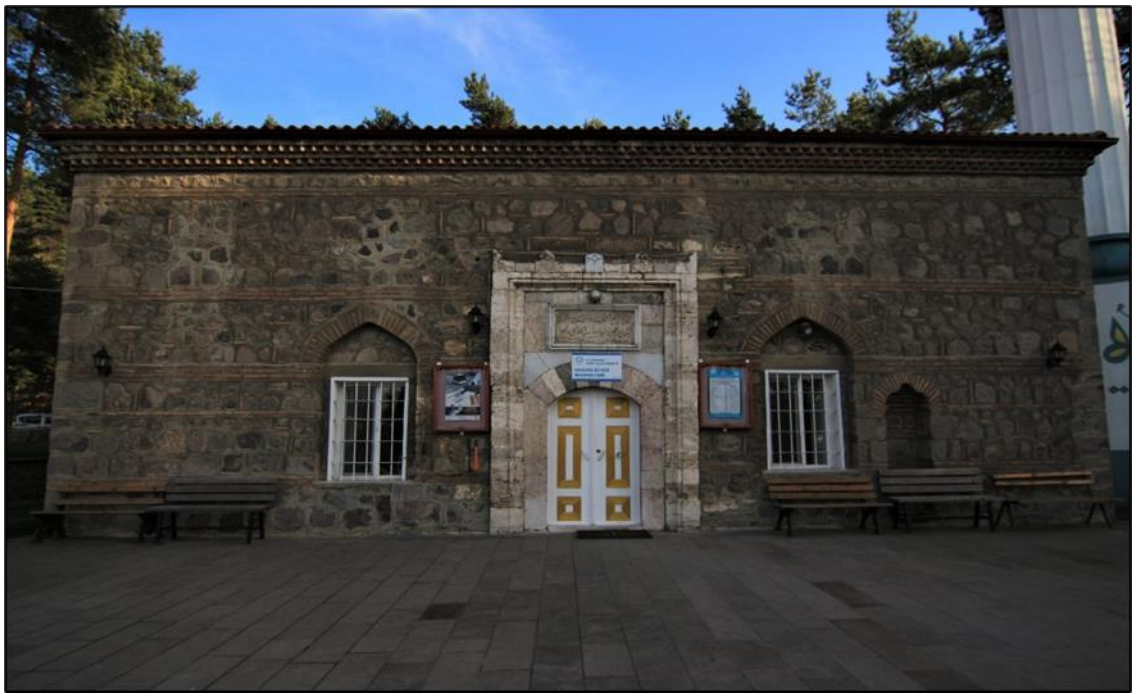
Kaynak: Bolu İl Yıllığı 1967, 290.

Mimari Tanımı

[131] *Bolu İl Yıllığı 1967*, 290.

Cami kitabesine göre H. 916 M.1510-1511 tarihlerinde, İsfendiyar oğullarından Kızıl Ahmet Bey'in oğlu Musa Paşa tarafından yaptırılmıştır.

Yapı günümüzde kare planlı olup tek katlı ve üzeri düz çatı ile örtülüdür. Yapının birimleri; ibadet mekânı, son cemaat yeri ve mahfil katından oluşmaktadır. Cephe duvarlarının büyük bir bölümü moloz taş ve tuğla almaşığı kullanılarak inşa edilmiştir. Köşelerde yapıyı sağlamlaştırmak amacıyla kesme taş kullanımı mevcuttur. Kitabesiyle birlikte iyi bir görünüme sahip olan taç kapısı tamamen kesme taştan yapılmıştır. Tavanı ahşaptır.

Fotoğraf 68: Caminin Giriş Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 69: Yapının Giriş Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Eserin dış cephede bulunan güney, doğu ve batı cepheleri form olarak birbirine benzemektedir. Bu cephelere hareket kazandıran unsurlar sivri kemerle çevrelenmiş pencerelerdir. Her üç cephede de pencere kurgusu aynıdır. Alt katlardaki pencereler üst katlardaki pencerelere oranla daha büyük tutulmuştur. Cephelerde üst katta iki alt katta iki pencere olmak üzere toplam dört adet pencere mevcuttur.

Fotoğraf 70: Yapının Güney Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 71: Ilıca Musa Paşa Camii'nin Güney ve Doğu Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Kuzey cephe yapıya girişin sağlandığı birimdir. Diğer cephelere oranla daha hareketli bir bölümdür. Moloz taş ve tuğla almaşık tekniği burada da uygulanmıştır. Cephenin tam ortasına taç kapı yerleştirilmiştir. Taç kapının her iki yanında sivri kemerli pencereler mevcuttur. Bu cephenin batısında mihrabiye formunda yuvarlak kemerli bir niş bulunmaktadır.

Taç kapı kesme taştan yapılmıştır. Etrafı silmeli bordür ile çevrelenmektedir. Basık kemerli kapının üzerinde silmelerle çevrelenmiş üç satırlık kitabesi bulunmaktadır. Kitabenin hemen üzerinde dışa taşkın vaziyette bir rozet yerleştirilmiştir.

Fotoğraf 72: Yapının Ana Giriş Kapsı

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Cepheleri üstte çepe çevre saran kademeli silmeler görülmektedir. Bu silmeler tuğlanın farklı dizilmesi ile oluşturulmuş kirpi saçak formundadır. Üzeri kırma çatı ile örtülüdür.

Minare kuzeybatıdadır. Altıgen formlu betonarme bir kaide üzerine yerleştirilmiştir. Hafif malzemeden yapılmış bir gövdeye ve aleme sahiptir. Günümüzdeki minarenin yapıya sonradan eklendiğini düşünmekteyiz.

İç müştemilat son cemaat yeri, mahfil katı ve harim bölümlerinden oluşmaktadır. Yapının harim bölümü kare planlıdır. Duvarlar sıvalı, farklı hat ve tezyinat unsurları ile bezelidir. Ahşap bir tavanla sonlanmaktadır. Tavanın göbek olarak adlandırılan orta bölümünde kare formlu bir çerçeve içerisinde ihlas suresi yazılmış ve farklı tezyinat unsurları işlenmiştir.

Mihrap mukarnaslı bir nişe sahiptir. Hemen üzerinde ahşap bir levha üzerine mihrap ayeti yer almaktadır. Minberi oldukça sade olup ahşaptan yapılmıştır.

Fotoğraf 73: Yapının Mihrap ve Minberi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 74: Yapının Harimi ve Mahfil Katı

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 75: Mihraptan Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Son cemaat yeri dikdörtgen planlıdır. Son cemaat yeri, mahfil katı ve harim kısmını ayıran duvar ahşaptan yapılmıştır. Bu bölümlerde ahşap malzeme kullanımı yoğundur. Yapının içi günümüzde tamamen yenilenmiştir.

Malzeme ve Teknik

Yapı malzeme olarak büyük ölçüde moloz taş ve tuğla almaşık tekniği kullanılarak inşa edilmiştir. Kesme taş yapıda sadece taç kapısında ve köşelerde yapıyı sağlamlaştırmak amacıyla kullanılmıştır. Almaşık teknik uygulamasının geçmişte daha düzenli olduğu ancak yapının geçirmiş olduğu depremler ve onarımlar neticesinde duvar örgüsünde bozulmalar meydana geldiği söylenebilir. Kuzey cephe ile diğer cepheler arasında tuğla dizilişleri açısından farklılıklar göze çarpmaktadır. Kuzey cephede farklı aralıklar ile sıra tuğla örgü görülmektedir. Tuğlaların dizilişleri ikişerli ve üçerli sıralar halindedir. Bu dizilerin arasında moloz taş örgüsü görülmektedir. Doğu cephesinde de durum aynıdır. Ancak batı ve güney cephesinde üç sıra halinde atılmış tuğla örgüleri dikkati çeker. Bu durumun doğal afetler ve onarımlarının yanı sıra yapının temeldeki kot farkından da kaynaklanabileceği düşünülebilir.

Tuğla sıraları yapıyı farklı biçimlerde çevrelerken pencerelerin alınlıklarında kavis yaparak kemer şekline dönüşmüş ve yapıya hareket katmıştır. Aynı durum kuzey cephede yer alan mihrabiyeyi andıran niş içinde geçerlidir. Bunun yanında tuğla malzeme beden duvarlarının çatı ile birleştiği bölgede silme şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Üzerindeki kademeli kirpi saçak silmelerde estetik bir görüntü oluşturmuştur. Cepheleri çepeçevre sarmıştır.

Ahşap malzeme kullanımı daha çok son cemaat yeri, mahfil katı ile asıl ibadet mekânında görülmektedir. Son cemaat yerinden mahfil katına çıkılan merdivenler ile mahfil katının korkuluk ve şebekelerinde kullanımı yoğundur. Tavanda ise beyaza boyanmış ahşap malzeme vardır. Minber tamamen ahşaptan yapılmıştır. Alçı malzeme ise mihrapta gözlenmektedir. Beyaz ve altın rengindedir. İç mekân sonradan tamamen yenilenmiş olup muhtemelen bu malzemeler yapıya onarım esnasında yerleştirilmiştir.

Tezyinat

Ilıca Camii geçmiş zamanlarda yapılan onarımlar ile birlikte günümüze kadar ulaşmış önemli bir yapıdır. Dış cepheleri moloz taşlar ilse aralarına atılmış iki ve üçerli tuğla sıralarından oluşmaktadır. Eserin en dikkat çeken bölümü ise yapıya girişi sağlayan kuzey cephesidir. Bu cephede simetrik olarak yerleştirilmiş sivri kemerli iki pencere ve bu pencerelerin ortasına yerleştirilmiş giriş kapısı bulunmaktadır. Giriş kapısı kesme taştan olup günümüze kadar iyi korunmuştur. İyi bir işçiliğe sahiptir. Basık kemerli giriş kapısının hemen üzerinde celi ta'lik hatla yazılmış üç satırlık kitabesi vardır. Kitabesi taş malzeme ile çerçeve içerisine alınmıştır. Kitabenin hemen üzerine orta aksta dışa taşkın vaziyette bir gülbezek yerleştirilmiştir. Kapı üzeri beş adet den dan ile sonlanmaktadır. Dendanların uçları ise dikkatli bakıldığında rumî motifleri ile süslenmiştir. Çatıda kademeli kirpi saçak uygulaması mevcuttur.

1944 depreminde hasar alıp büyük ölçüde yıkılan eserin iç cephe tezyinatı büyük hasar almış olmalıdır. Günümüzdeki iç cephe tezyinatı ve hat uygulamaları yapıya sonradan eklenmiştir. İç mekân tezyinat unsurları Osmanlının son dönem tezyinat uygulamaları ile benzerlik göstermektedir. Cephelerdeki boş alanlar gerek hat uygulamaları gerekse tezyinat ile doldurulmuştur.

Güney, doğu ve batı cephelerinde duvara kalem işi olarak cami yazıları, ayetler yerleştirilmiştir. Cami takımları duvara oval formda işlenerek çevresine tığlar yapılmış, alt ve üst pencerelerin çevreleri de kalem işi ile süslenmiştir. Ayrıca sağır pencere uygulamasını hatırlatan içleri hat örnekleri ile bezeli uygulamalar mevcuttur.

Mihrap alçıdan olup yapıya sonradan eklenmiştir. Mihrap nişinde mukarnas uygulanmış, hemen üzerinde ahşap zemine mihrap ayeti yerleştirilmiştir. Minber ise oldukça sadedir.

Tavan göbeğinde oval olarak yerleştirilmiş sülüs ve mâkılî hat uygulaması ile birlikte geometrik ve bitkisel süslemeler görülmektedir.

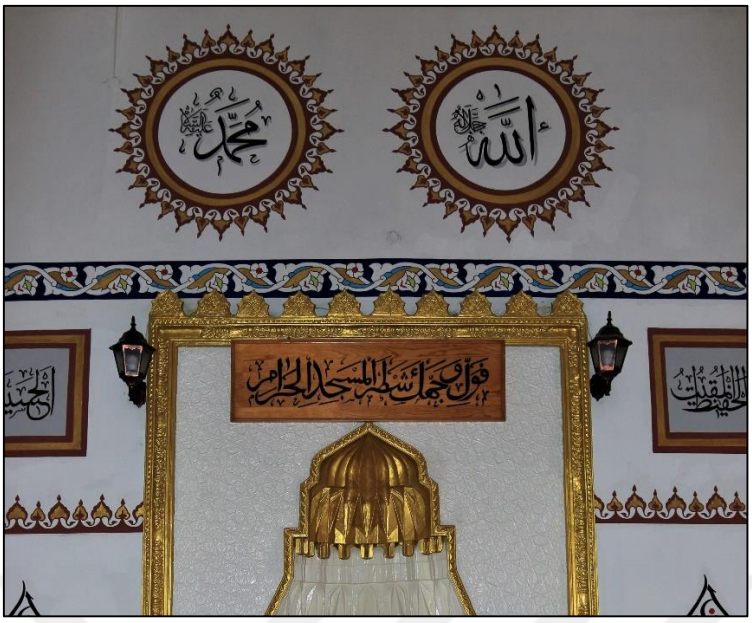

Fotoğraf 76: Caminin Duvar Tezyinatı

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Cami Yazıları

Ilıca Musa Paşa Camii, mihrap ayetinde Bakara Suresinin 149. Ayeti ahşap bir zemin üzerine siyah renkte işlenmiş, celi sülüs hatlıdır. Bunların yanında doğu, batı ve güney cephe duvarlarında kalem işi olarak güneş motifini andıran formun içerisinde celi sülüs hatla cami yazı takımları oluşturulmuştur. Cephelerde kalem işinin uygulandığı diğer bir tezyini unsur yatay dikdörtgen formlu bir çerçeve içerisinde Emaü-l Hüsna'nın işlenmesidir. Tavan göbeğinde ise celi sülüs hat ile dairevi olarak istiflenmiş İhlas Suresi'ne yer verilmiştir. Zeminde siyah, hatta ise altın yaldız kullanılmıştır. Etrafında makili hatla "Allâhu Ekber" ibaresi tekrarlanmıştır.

Fotoğraf 77: Caminin Mihrap Ayeti

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 78: Yapının Tavan Göbeğinde Bulunan "İhlâs-ı Şerif" ve Tezyinat Örneği

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur**.**

2.1.3. Kadı Camii

Yapının Konumu

Bolu Merkez Büyükcami Mahallesi 6. pafta, 86. ada, 1. parselde bulunmaktadır.

Tarihlendirme

Kadı Camii'nin inşa kitabesi günümüze ulaşamamıştır. Ancak Aptulah Kuran'ın 1976 tarihli arşivindeki fotoğraflarda taç kapının hemen üzerinde yapı kitabesi görülmekledir.[132] Kitabe bir dua kitabesi olup üzerinde herhangi bir tarih kaydına rastlanılmamıştır. Kitabede "Yâ mufettiha'l-ebvâb iftah lenâ hayral-bâb" (Ey kapıları açan, bize hayır kapısını aç) ibaresi bulunmaktadır. Arşivdeki bir fotoğrafa ait bu kitabe günümüzde yerinde değildir. Onun yerine silik siyah bir kalemle yazılmış farklı hat örneği görülebilmektedir. Yazının rengi okunamayacak derecede kaybolmuştur.

Fotoğraf 79: 1976 Tarihli Aptullah Kuran Arşivinde Bulunan Kadı Camii Taç Kapısının Üzerindeki Dua Kitabesi

Kaynak: Aptullah Kuran Arşivi, Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi.

[132] Aptullah Kuran Arşivi, Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi.

Fotoğraf 80: Günümüzde Kadı Cami Taç Kapısı Üzerindeki Kitabelik Kısmı

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Cami kaynaklarda 15. yüzyılın sonu 16. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir.[133] Yapının mimari plan özellikleri ve mimari elemanlarına bakılarak çağdaşları ile kıyaslandığında klasik dönem özelliklerini yansıttığı anlaşılmaktadır.

Arşiv kayıtlarında eseri yaptıran kişinin Timurtaş Paşazade Mehmet Bey (Eski Yenli Mehmet Bey) olduğu belirtilmektedir. Bazı kaynaklarda Timurtaş Paşazade Mehmet Bey'in isminin "Demirtaş Paşa" olarak geçtiği görülmüştür.[134] Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivlerindeki belgelerde "Timurtaş Paşa" ibaresi geçmektedir.[135]

Eserin kadılık makamına ve kadı konaklarına yakın olmasından dolayı Kadı Camii ismiyle anıldığı belirtilmektedir. [136] 1949 tarihli Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivinde ise caminin ismi "Karakadı Camii" olarak zikredilmektedir.[137] Günümüzde ise "Kadı Cami" ismi kullanılmaktadır.

Arşiv belgeleri ışığında yapılan incelemelerde eseri ilgilendiren evkaf defterleri ne rastlanılmıştır.[138] Evkaf defterleri geçmişte yapının vakıf yoluyla yönetildiği ve

[133] Eyice. *Tarihde Bolu*, 10-11; Soydemir, *Bir Şehrin Aynası Bolu*, 53.
[134] Demirtaş Paşa Olarak Belirtilen Kaynaklar İçin Bkz. *Bolu Livası Salnamesi*, 1921-1922, 289; *Bolu Salnamesi* (Bolu: Hükümet Matbaası, 1925),195; Eyice, *Tarihde Bolu*, 10-11; Soydemir, *Bir Şehrin Aynası Bolu*, 53.
[135] BOA, No.5, Gömlek No. 27, 1, 2; BOA, No.14, Gömlek No.38, 1, 2; BOA, Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO), No. 3581, Gömlek No, 269007, 1.
[136] *Bolu Livası Salnamesi*, 289; *Bolu Salnamesi*, 195; Eyice. *Tarihde Bolu*, 10-11.
[137] Cumhuriyet Arşivi (BCA), No. 151, Gömlek No. 76, 7.
[138] BOA, Evkaf Defterleri, Defter No. 09711.

ihtiyaçların vakıf idaresi tarafından karşılandığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Geçmişte yapının, mimari plan özellikleri bakımından kubbe ile örtülü olduğu araştırmacılar tarafından belirtilmektedir.[139] M. 1811 tarihli Bozoklu Osman Şakir Efendi'nin Bolu resmindeki kubbeli iki camiden birisinin Kadı Camii olduğu düşünülmektedir.[140]

Fotoğraf 81: Bozoklu Osman'ın Musavver İran Sefâretnâmesi'nde 1811'deki Bolu'yu Gösteren Bir Resmi

Kaynak: https://islamansiklopedisi.org.tr/bolu Erişim Tarihi 12.06.2021.

Osmanlı arşiv kayıtlarında M.1831 ile M. 1907 tarihleri arasında yapı ve müştemilatının geçirmiş olduğu onarımlar ve ihtiyaçlarını gösteren belgeler mevcuttur. Bu belgelerin en eski tarihli olanı H. 21 Safer 1252 M. 7 Haziran 1836 tarihli evkaf defterleridir. Bu defterler H. 1248, 1249 ve 1250 senesinde caminin onarım ve çeşitli ihtiyaçlarını gösteren bilgiler sunmaktadır.

[139] Eyice. *Tarihde Bolu*, 10-11; Soydemir, *Bir Şehrin Aynası,* 53.
[140] Cengiz Orhonlu, "Bolu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/277.

Bu defterlerde, H. 1248 tarihinde, caminin yakınında bulunan mezarlık duvarlarının tamiri, helaların tamirinde çalışan usta yevmiyeleri, cami kandilleri, yağ ve mum ihtiyaçları, kireç ihtiyaçları için tutulan muhasebe kayıtlarından bahsedilmektedir.

H.1249'da cami avlusu duvarları, şadırvan, hela yollarının tamiri, kireç ve usta boyaları, yağ, mum gibi cami ile ilgili giderler belirtilmiştir.

H. 1250 senesinde ise şadırvanın parmaklıkları ile helaların perde masrafları, cami yolunda olan duvarın tamiri, caminin avlusunda yer alan kuyu yerlerinin tamiratı, ayrıca yağ ve mum kandil pamuk ve kâğıt ihtiyaçları için harcanan masraflar. Ayrıca yukarıdaki üç yılda camiye su sağlayan yolların tamirinin muhasebesi gösterilmiştir.[141]

M. 1893 senesine gelindiğinde H.28 Rebiyülahir 1311 / M.8 Kasım 1893 ile H. 8 Cemaziyülahır 1311/ M. 17 Aralık 1893 tarihli iki arşiv kaydında caminin ihtiyacı olan yağ, mum ayrıca cami hizmetlileri için giderler yer almaktadır. Senelik olarak kırk beş kıyye yağ ile otuz kıyye[142] yağlı mum ihtiyacı belirtilmiştir.[143]

M. 1907 tarihinde Kadı Camii müştemilatı ve çevresinin tamiri ile ilgili bir çalışma yapıldığı arşiv kayıtlarında geçmektedir. H. 15 Safer 1325 M. 30 Mart 1907 ile H.10 Cemaziyülahır 1325 /M. 21 Temmuz 1907 tarihli birbiri ile bağlantılı bu kayıtlar, Kadı Camii avlusunda bulunan şadırvanın ve su yollarının tamirini içeren belgelerdir. Cami ve müştemilatında yapılan keşif sonucunda şadırvan ile su yollarının tamir edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ancak şadırvanın tekrar keşfe çıkarılması kararlaştırılmıştır. Burada su yollarının tamiri için otuz dört bin kusur kuruş bir bedel ortaya çıkmıştır. Yine bu evraklarda şadırvanın tamirinin ve hizmetli ödemelerinin vakıf tarafından karşılanacağı belirtilmiştir.[144]

Yukarıdaki belge ve kaynaklardan eserin Osmanlı dönemindeki fiziki durumu hakkında bilgiler edinilmektedir. Ayrıca yapının günümüze ulaşamamış birimleri hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamıştır.

[141] BOA, *EV.d,* Defter No. 09711.
[142] Okka, 400 dirhemlik ağırlık ölçüsü. *Kubbealtı Lugati*, "Kıyye" (Erişim 05 Mart 2020).
[143] BOA, *İ. EV*, No. 5, Gömlek No. 27, 1, 2.
[144] BOA, *BEO,* No. 3581, Gömlek No. 269007, 1.

Eserden günümüze sadece cami ulaşabilmiştir. Ancak arşiv kayıtlarından Geçmişte camiyi çevreleyen bir avlusunun bulunduğu, avlu içerisinde bir şadırvanın mevcut olduğu, kendine ait bir haziresi, su kuyularının ayrıca avlu dışında da kabristanın olduğu bilgisine ulaşılmaktadır.

Arşiv belgeleri ışığında kayda değer önemli bir bilgi ise cami birimlerinin belirli tarihlerde onarımlarının ve bakımlarının yapıldığıdır. Bunun dışında ise cami ihtiyaçlarının giderildiği ve cami görevlilerinin ihtiyaçlarının karşılandığı da kayırlarda yer almaktadır. Arşiv belgelerinden yapının dış cephe ile iç mekânlarının tamir ve onarımı hakkındaki bilgileri mevcut değildir. Fakat eserin günümüzdeki durumu göz önüne alındığında yapının dış cephe ile iç mekânlarının sağlamlığı söz konusudur. Bunun yanı sıra eserin aktif olarak kullanılması da bunun bir göstergesidir.

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivleri'nde bulunan belgelerde, Cumhuriyetin ilk yıllarından 1950'lere kadar Kadı Camii'nin farklı amaçlar doğrultusunda kullanıldığı görülmektedir. Belgelerin ilki olan 1936- 1937 tarihli yedi adet birbirinin devamı niteliğindeki yazışmaların muhtevasında caminin askeri depo olarak kullanıldığı ancak tarihi hüviyetinin bulunmasından dolayı depo olarak kullanılmasının uygun olmayacağı Vakıflar Umum Müdürlüğü tarafından belirtildiği, askeri kanatlardan gelen cevaplarda ise depo olarak kullanılacak münasip farklı yerlerin olmadığı beyan edilmiştir. Yeni bir yer yapılana kadar depo olarak kullanılmasının uygun olacağı belirtilmiştir. Ayrıca yapıya herhangi bir zararın verilmediği aksine yapının tahrip olan kısımlarının aslına uygun olarak onarıldığı ve bakımlarının devamlı yapıldığı da ayrıca bildirmiştir.[145]

Diğer bir belgede ise Kadı Camii'nin 4.03.1949 yılında kitaplık (kütüphane) olarak kullanılması için maarif vekaletine tahsis edilmesi kararname ile kabul edilmiştir. 17.02.1959 tarihinde cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile bu uygulamadan vazgeçildiği görülmüştür. [146]

[145] Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde 1936- 1937 tarihli yedi adet belge bulunmaktadır. Bu belgelerdeki yazışmalar Milli Müdafaa Vekaleti, Vakıflar Umum Müdürlüğü ile Başvekalet Yazı İşleri Müdürlüğü arasında geçmektedir. BCA, No. 192, Gömlek No. 316, 5.
[146] BCA, No. 151, Gömelk No. 76, 7.

Yukarıdaki arşiv kayıtlarından yapının belirli bir süre depo ve kitaplık olarak kullanıldığı bilgisine ulaşılmaktadır. Bu durumda yapı belirli bir süre ibadete kapalı kalmıştır. Bu süre içerinde yapıda birtakım dönüşüm ve onarımların yapıldığı söylenebilir.

1944 yılında Bolu'da meydana gelen deprem bölgeyi önemli ölçüde etkilemiştir. Bu depremden diğer yapılar gibi Kadı Camii de etkilenmiştir. Kaynaklarda minarenin şerefenin hemen üzerinden yıkıldığı belirtilmektedir. Minare restorasyonun ise uzunca bir süre yapılmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum dönemin Bolu basınında sıkça dile getirilmiştir. Aşağıda Kadı Camii ile ilgili çıkan gazete haberleri de ayrıca derlenmiştir. 1955 ile 1965 yılları arasında yayınlanan Bolu gazeteleri ve ulusal basında cami ile ilgili mühim bilgiler verilmiştir.

1952 senesinde Vatan Gazetesi'nin Bolu eki ilavesinde yer alan fotoğrafta Kadı Camii minaresinin şerefeye kadar yıkıldığı, hemen arkasında Yıldırım Bayezid Camii minaresiz olarak görülmektedir.[147] Bu fotoğraf depremden sonraki erken tarihli görsellerden birini oluşturması bakımından önemli bir kaynaktır.

 :

Fotoğraf 82: Kadı Camii'nin 1944 Yılında Yıkılan Minaresi

Kaynak: Vatan Gazetesi Bolu Eki Foto: Hilmi Şahenk (1952).

24 Ekim 1955 tarihli Bolu Gazetesinde de şu bilgilere yer almaktadır.

[147] *Vatan Gazetesi* "Vatan'ın Memleket Serisi 14 Bolu İlavesi" (2 Ocak 1952), 5.

> "Vilayetimiz merkezinde 1944 yılında vuku bulan yer depreminin acı izlerinden biri olan ve bir müddetten beri maarif vekâletinin emrinde umumi kütüphane olarak kullanılan belediye civarındaki Kadı Camii'nin o tarihte yıkılan minaresinin tamiri için gerekli keşif ve projeler ikmal edilmiş ve 16128 küsur bin lira keşif bedeli maarif vekaletinden istenilmişti. Bu defa alınan malumata göre bu miktar tahsisatın vilayet defterdarlığına gönderilmiş ve derhal eksiltmeye çıkarılması maarif vekaletinden tebliğ edilmiştir. Yakında eksiltmeye çıkarılacak ihaleye müteakip tamirata başlanacağı ve bu suretle acı izlerinin sonuncusunun da silineceği memnunlukla öğrenilmiştir. "[148]

Burada caminin 1944 yılındaki depremde yıkıldığı ve restorasyonun yapılması için gerekli keşfin yerine getirildiği ve ayrıca gerekli olan masrafında belirlendiği anlaşılmaktadır.

31 Kasım 1955 tarihli aynı gazetede ise Bolu Valiliği'nden restorasyon için ilana çıkıldığı Umumi kütüphane olarak Kullanılan Kadı Camiinin 16128 lira 04 kuruş keşif bedelli ile minare onarımının yapılacağı belirtilmiştir. Bunun için Buna ait keşif, şartname ve projeler Umumi Kütüphane Müdürlüğünde mesai saatleri dâhilinde görülebileceği açıklanmıştır.[149]

Vakıflar İdaresinin 1958 Yılı Çalışmaları kapsamında Tamir ve restorasyon ile ilgili Bolu gazetesine vermiş olduğu ilanda Kadı Camii ile ilgili bir çalışma görülmemektedir.[150]

12 Şubat 1959 tarihli Bolu Gazetesindeki "Kadı Camii Şerifi 10 Güne Kadar Cemaate Açılıyor" başlıklı haberde caminin onarım, tamir ve ihtiyaçlarının giderilmesi noktasında aşağıdaki bilgiler paylaşılmıştır.

> "Bazı noksan malzemeyi almak üzere vakıflar memuru İstanbul'a dün gitti. Bolu Merkezinde Umumi Kütüphane olarak kullanılmakta iken tahliye edilerek bir müddetten beri tamir edilen boya işleri de sona ermiş bulunan Temirtaş Kara Kadı Camii şerifi için İstanbul'dan teminine lüzum gösterilen halı, kilim, şamdan gibi teberrikat eşyasıyla cami takımları levhalarının bir kısmı vilayetimiz vakıflar ambarından ve bir kısmının da vilayetimizin vakıflar idaresinin bağlı bulunduğu Vakıflar Baş Müdürlüğü ambarından temin edilmesi Vakıflar Umum Müdürlüğünce

[148] *Bolu Gazetesi,* "Kadı Camisinin Yıkık Minaresi Onarılacak" (24 Ekim 1955), 1.
[149] *Bolu Gazetesi,* "Bolu Valiliğinden" (31 Kasım 1955), 1.
[150] *Bolu Gazetesi,* "Vakıflar İdaresine Ait Haberler" (13 Kasım 1958), 1.

> kabul edilmiş olduğundan bunları İstanbul'dan getirmek üzere vakıflar memuru Vecihi Ünlütürk dün İstanbul'a gönderilmiştir. Birkaç güne kadar gelecek olan malzemenin tefrişini müteakip mezkûr cami şerifinde cemaate açılacağı şeklinde ifade edilmiştir. [151]

Gazetenin 19 Mart 1959 yılındaki haberinde başbakanlık cumhuriyet arşivinden edindiğimiz17.02.1959 tarihli belge ile örtüşen haber yer almaktadır haberde "Kara Kadı Camiinin Maarif Vekaletine Tahsis Kararı Kaldırıldı" başlıklı haberde

> "Bolu Hayırseverler Cemiyeti tarafından tahliye ettirilerek her türlü tamiratı ve tefrişatı ikmal ile Ramazanın başından beri cemaate açılan Bolu Belediye meydanındaki Kara Kadı Camii şerifinin kitaplık olarak kullanılmak üzere maarif vekaletine tahsisi hakkında evvelce verilen 4/3/1949 tarihli ve 3/8835 sayılı kararnamesinin meriyetten kaldırılması için icra vekilleri heyetince 17/02/1959 tarihinde karar verildiği öğrenilmiştir." Şeklindeki bilgi paylaşılmıştır."[152]

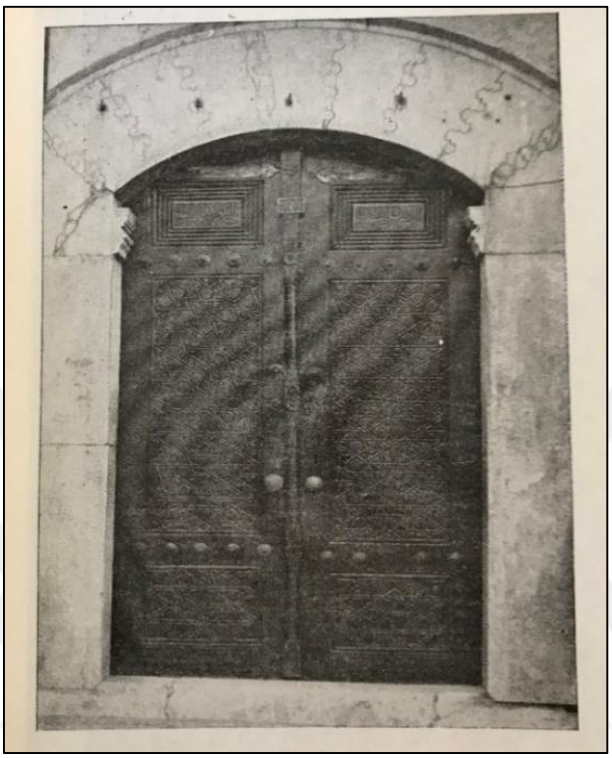
12 Mayıs 1960 yılına ait haberde cami ile ilgili önemli bir bilgi ise Kadı Camii Şerifinin minaresinin tamirine başlanılmış olmasıdır.[153]

Cumhuriyet döneminde gerek arşiv kayıtları gerekse dönemin Bolu basınında geçen haber ve ilanlarda caminin geçirmiş olduğu evreler birbiri ile paralellik göstermektedir. Bu süreçte yapının farklı amaçlar doğrultusunda kullanıldığı, birtakım tamir ve onarımlardan geçtiği öğrenilmektedir.

Bolunun önemli dergileri arasında yer alan Çele Dergisi'nin Ekim 1967 tarihli 54. sayısında Muhsin Karamanoğlu'nun kaleme almış olduğu "Fıkra ve Geçmişten Hatıralar: Hafız Mehmet" isimli yazısında gelip geçenden para isteyen Hafız Mehmet'i hatıralarında anlatmaktadır. Kadı Camii avlusunun içeresindeki şadırvanda Hafız Mehmet ile karşılaştığını belirtmektedir.[154] Bu bilgilerden günümüze ulaşamayan şadırvanın varlığından Ayrıca caminin bir çevre duvarının bulunduğundan haberdar olmaktayız. Muhtemelen 1967 yılı öncesinde bu birimler varlığını sürdürmekte idi.

[151] *Bolu Gazetesi,* "Kadı Camii Şerifi 10 Güne Kadar Cemaate Açılıyor" (12 Şubat 1959), 1.
[152] *Bolu Gazetesi,* "Kara Kadı Camiinin Maarif Vekâletine Tahsis Kararı Kaldırıldı" (19 Mart 1959), 1.
[153] *Bolu Gazetesi,* "Kadı Camii" (12 Mayıs 1960), 1.
[154] Muhsin Karamanoğlu, "Hafız Mehmet", *Çele,* 54 (Ekim 1967), 9.

1967 yılındaki önemli bir görsel ise 1967 tarihli Bolu İl Yıllığı'ndaki fotoğraftır.[155] Bu fotoğrafta Kadı Camii'nin ahşap kapı görüntüsü mevcuttur.

Fotoğraf 83: 1967 Tarihli Bolu İl Yıllığında Yer Alan Kadı Camii Ahşap Kapısı

Kaynak: Bolu İl Yıllığı, 1967, 294.

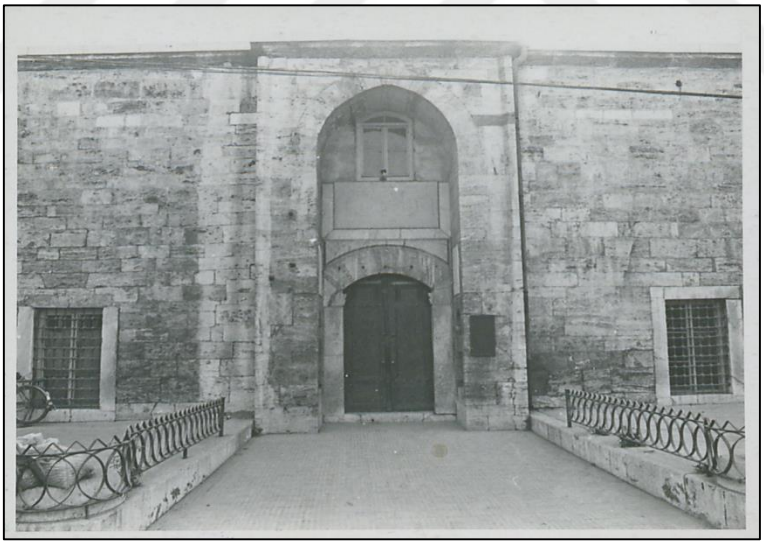
Kadı camii ile ilgili cumhuriyet dönemindeki en önemli arşiv kaynaklarından biride 15 Kasım 1976 tarihli Aptullah Kuran arşividir. Bu arşivde yirmi yedi adet fotoğraf bir adet ise kroki yer almaktadır. Ayrıca kısa kısa tutulmuş iki adet not bulunmaktadır. Arşivdeki en önemli fotoğraf ise günümüze ulaşamayan dua kitabesinin yer aldığı fotoğraftır. Diğer fotoğraflarda caminin o dönemki dış ve iç cephe fotoğrafları ile cami çevresinin görünümü bulunmaktadır. Bu fotoğraflar da dönemi aydınlattığı için ayrıca önem arz etmektedir.[156] Çünkü geçmişten günümüze yapıda meydana gelen değişimleri izleme fırsatı vermektedir.

[155] *Bolu İl Yıllığı 1967*, 294.
[156] Aptullah Kuran Arşivi, Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi, Dijital Arşivi

Fotoğraf 84: 1976 Tarihli Aptullah Kuran Arşivinde Yapının Genel Görünümü

Kaynak: Aptullah Kuran Arşivi, Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi, Dijital Arşivi.

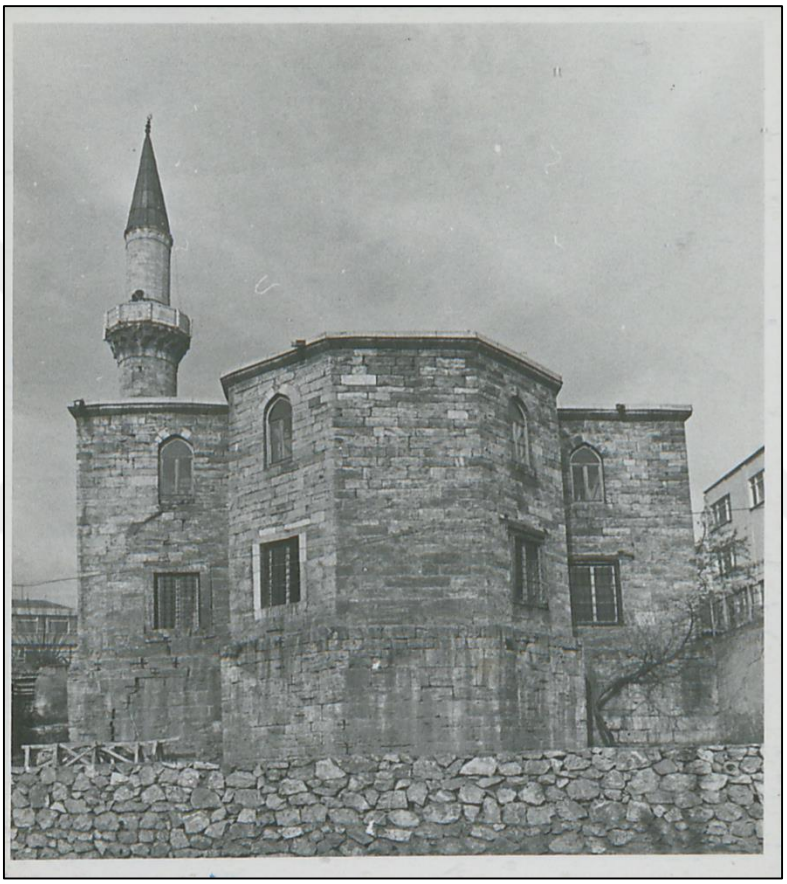

Fotoğraf 85: 1976 Tarihli Aptullah Kuran Arşivinde Bulunan Yapının Taç Kapısı

Kaynak: Aptullah Kuran Arşivi, Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi, Dijital Arşivi.

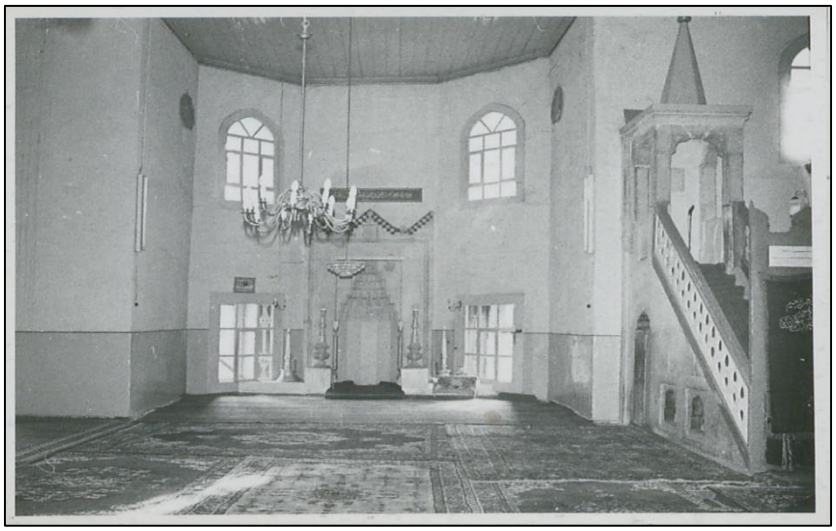
Aptullah Kuran'ın arşivindeki fotoğrafları günümüzdeki yapı ile kıyasladığımızda farklılıklar olduğu göze çarpmaktadır. Caminin güney cephesi yani kıble duvarının olduğu bölüm meyilli bir arazi üzerinde yükselmekte olduğu, buranın moloz taşlar ile bir set şeklinde örüldüğü görülmektedir. Günümüzde bu yükselti çevresinde farklı amaçlar için kullanılan dükkânlar bulunmaktadır. Dikkat çeken diğer bir özellik ise taç kapısı

üzerinde günümüze ulaşamamış duanın yer aldığı kitabe taşıdır. Bu kitabe taşının fotoğrafı arşivdeki fotoğrafta yer almasına rağmen gününüzde burada üzeri silik ve okunmaz vaziyette bir hat örneği mevcuttur. Muhtemelen sonradan yapıya yazılmış olmalıdır. İç cephede ise dikkat çeken özellik yapının tezyinat bakımından sıvalı ve sade olduğudur. Aptullah Kuran arşivi ile yakın tarihli olan Semavi Eyice'nin "Tarihde Bolu" isimli makalesinde ahşap tavanının yeşille boyalı olduğunu belirtmektedir. Günümüzde ise tavanın yenilendiğini düşünmekteyiz.

Fotoğraf 86: Kadı Camii'nin 1976 Tarihli Aptullah Kuran Arşivinde Bulunan Kıble Duvarından Görünümü

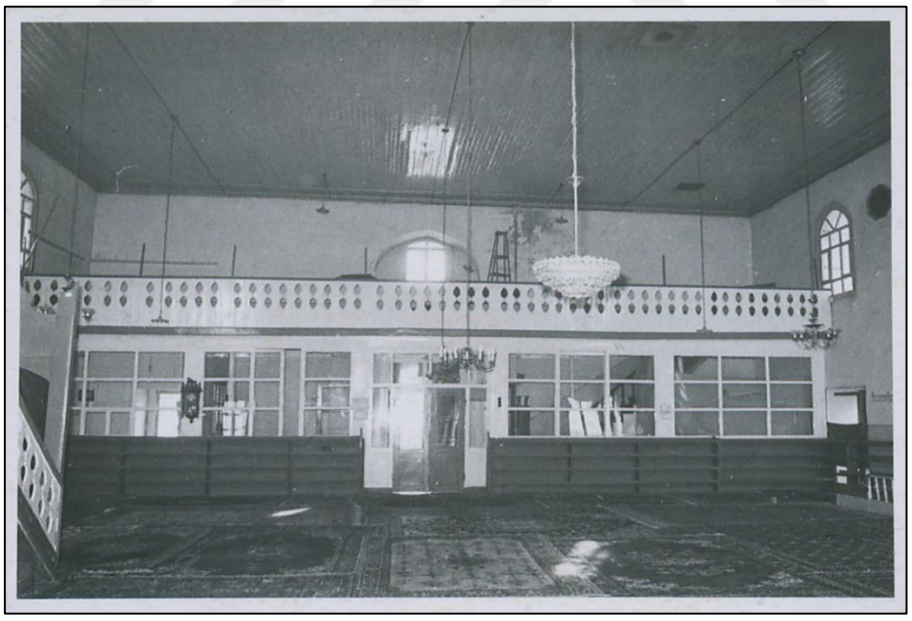
Kaynak: Aptullah Kuran Arşivi, Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi, Dijital Arşivi.

Fotoğraf 87: 1976 Tarihli Aptullah Kuran Arşivinde Bulunan Yapının Harim Bölümü

Kaynak: Aptullah Kuran Arşivi, Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi, Dijital Arşivi.

Diğer dikkat çeken husus ise fotoğrafların yapının geçmişte ahşap bir mahfili bulunduğunu göstermesidir. Günümüzde yapıda mahfil katı bulunmayıp bayanlar için ayrılmış bir bölüm mevcuttur.

Fotoğraf 88: 1976 Tarihli Aptullah Kuran Arşivinde Bulunan Ama Günümüzde Mevcut Olmayan Mahfil Katı

Kaynak: Aptullah Kuran Arşivi, Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi, Dijital Arşivi.

Geçmişte yapıda mevcut olan son cemaat yeri, şadırvan, hazire ise fotoğraflarda mevcut değildir. Cami 1999 depremi sonrası onarım görmüş ve minaresi yenilenmiştir.[157] Yapıda bulunan mihrap minber ve kapı gibi unsurların herhangi bir değişikliğe uğramadığını söylemek mümkündür.

Fotoğraf 89: 1976 Tarihli Aptullah Kuran Arşivinde Bulunan Yapının Ana Giriş Kapısı

Kaynak: Aptullah Kuran Arşivi, Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi, Dijital Arşivi.

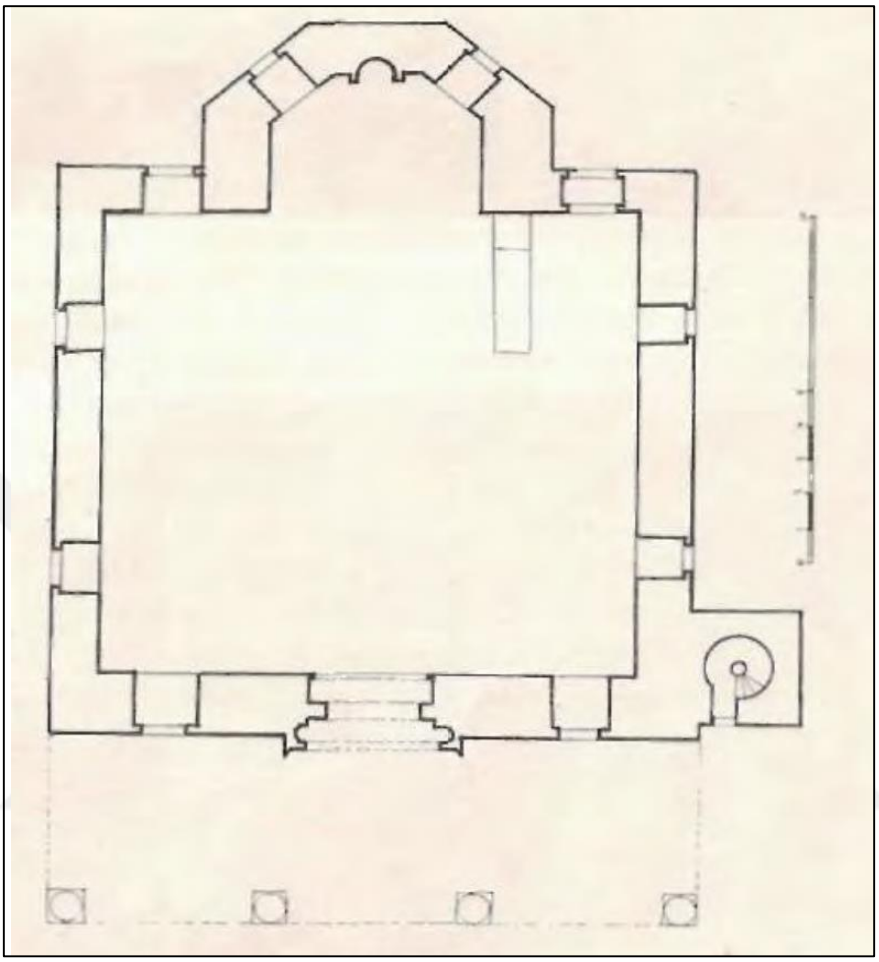
Mimari Tanımı:

Kaynaklarda 15. yüzyılın sonları 16. yüzyılın başlarına tarihlendirilen yapı,[158] Geçmişte civarında kadılık makamının bulunmasından dolayı Kadı Camii ismini almıştır.[159]

Tamamen düzgün kesme taştan inşa edilen eser altında dükkânların ve farklı birimlerin yer aldığı yükselti üzerinde bulunmaktadır. Dikdörtgen planlı bir yapı olup tek katlıdır. Günümüzde üzeri düz çatı ile örtülüdür. Araştırmacılar yapının mimari şekline göre orijinalinde bir kubbe ile örtülü olabileceğini belirtmektedir. Ancak yapının geçirmiş

[157] Kültür Portalı, "Kadı Camii – Bolu" (Erişim 16 Ağustos 2019).
[158] Eyice, *Tarihde Bolu*, (İstanbul: 1975), 10-11; Soydemir, *Bir Şehrin Aynası Bolu*, 53.
[159] *Bolu Vilayeti Salnamesi*, 196.

olduğu doğal afetler ve tahribat ile birlikte zamanla değişime uğradığı gözlemlenmektedir.

Şekil 7: Kadı Camii Planı

Kaynak: Sabih Erken, Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, 2/323.305.

Kıble duvarını oluşturan güney cephede dışarıya taşkın beş cepheli bir mihrap sofası yer almaktadır. Cephede toplamda sekiz adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Pencerelerin dördü dışa taşırılmış mihrap sofasında, dördü ise cephenin sağında ve solundaki duvarlarında konumlanmıştır. Bu pencerelerin üstteki dört tanesi sivri kemerli alt sıradaki dört tanesi ise dikdörtgen formludur.

Fotoğraf 90: Kıble Duvarını Oluşturan Güney Cephede Dışarıya Taşkın Beş Cepheli Mihrap Sofası

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Doğu ve batı cepheleri oldukça sadedir. Bu cephelerde pencere açıklıklarından başka cepheyi hareketlendiren unsur bulunmamaktadır. Pencere açıklıklıları bu cephelerde simetrik olarak yerleştirilmiştir. Toplamda sivri kemerli ve dikdörtgen formlu sekiz adet pencere mevcuttur. Bu pencerelerin dört tanesi doğu dört tanesi ise batı cephesindedir.

Kuzey cephe aynı zamanda yapıya girişin sağlandığı bölümdür. Bu cephede eyvan şeklinde düzenlenmiş sivri kemerli ve iki tarafı mihrabiyeli bir taç kapısı vardır. Taç kapı kemerinin hemen altında yarım daire formunda bir pencere mevcuttur. Bu cephedeki diğer iki pencere açıklıkları dikdörtgen formlu olup taç kapının sağına ve soluna yerleştirilmiştir.

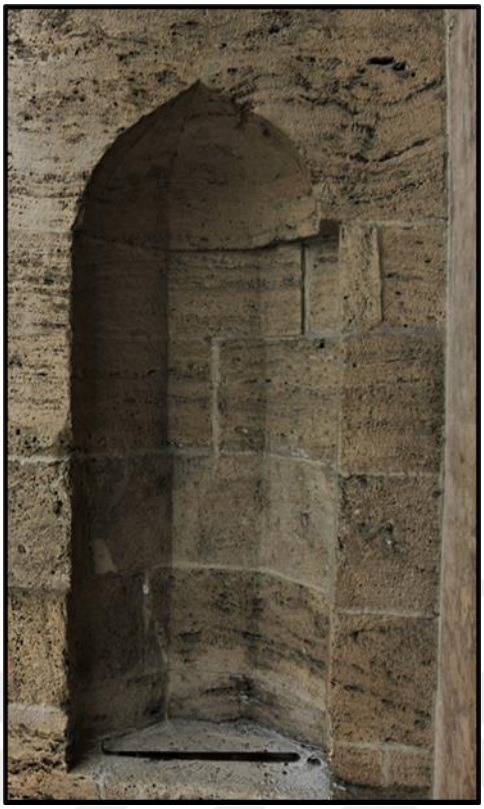
Fotoğraf 91: Kadı Camii'nin Kuzey Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 92: Yapının Ana Giriş Kapısı

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 93: Taç Kapının Sağında ve Solunda Bulunan Mihrabiyeden Detay

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

İbadet mekânına basık kemerli kündekari tekniği ile yapılmış ahşap bir kapıdan girilmektedir. Ahşap kapısının geçmeli kanatları Osmanlı ahşap sanatının tezyinat bakımından güzel bir örneğini teşkil etmektedir.

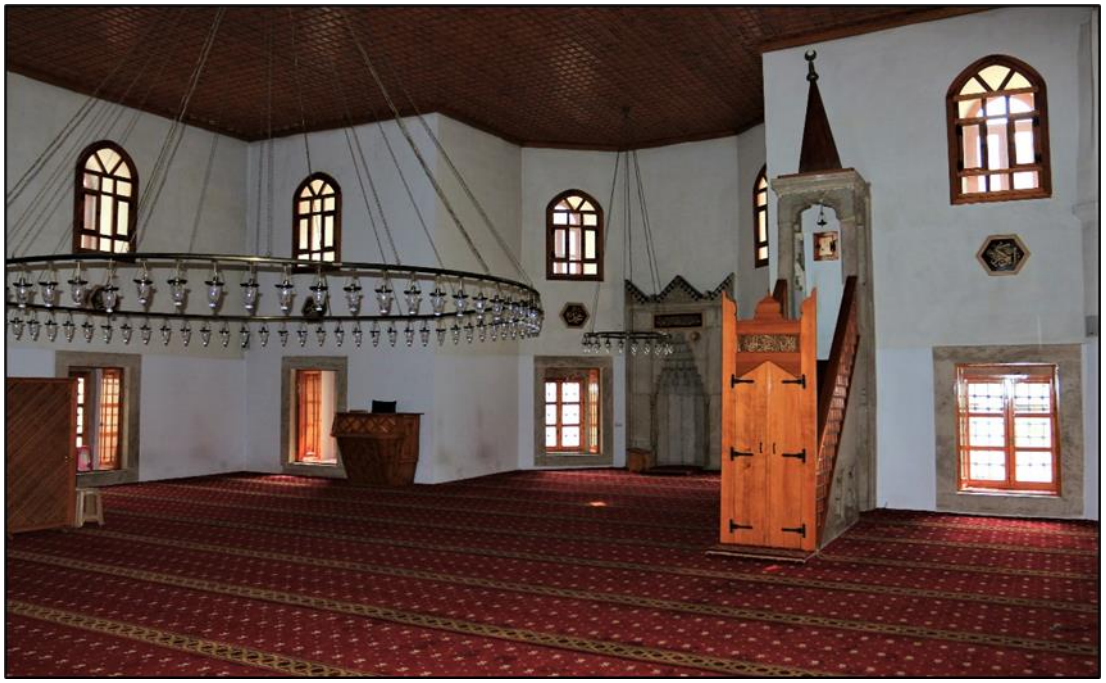
Caminin sütun kaideleri ve izleri mevcut olan son cemaat yeri günümüze ulaşamamıştır. Bu durum ayrıca kaynaklarda da belirtilmiştir.[160] Yapının geçmişte varlığını öğrendiğimiz şadırvanı da günümüzde mevcut değildir.

Minare caminin kuzeybatısında yapıya bitişik durumdadır. Kare formlu kaidesinden sekizgen pirizmal bir pabuçlukla gövde kısmına geçilmektedir. Onaltı kenarlıdır. Minarenin şerefesi mukarnas dolguludur. 1944 ve 1999 depremlerinde ağır hasar almış sonrasında ise restore edilmiştir.

Cümle kapısından ulaşılan ibadet mekânı 14 m. X 7 m. ölçülerinde olup kareye yakın planlıdır. İç kısımdan kıble duvarına bakıldığında beş bölümlü mihrap sofası dikkat

[160] Eyice, *Tarihde Bolu*, 11; Soydemir, *Bir Şehrin Aynası Bolu*, 53.

çekmektedir. Mihrap sofasının ortasında kesme taştan yapılmış mihrap yerleştirilmiştir. Sağında yine kesme taştan yapılmış minber yer almaktadır. Solunda ise sonradan yerleştirildiğini düşündüğümüz ahşap bir kürsü bulunmaktadır. Duvarlar oldukça sade olup sıvalıdır. Herhangi bir tezyinat unsuru mevcut değildir. Ancak kaynaklar zengin bir süslemeye sahip olabileceğini belirtmiştir.[161]

Fotoğraf 94: Caminin Harim Bölümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Mihrap klasik döneminin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Mukarnaslı bir nişe sahiptir. Nişin her iki tarafına sütünceler yerleştirilmiştir Köşeliklerin her iki yanında rozetler vardır. Alınlık kısmına sonradan mihraba konulduğunu düşündüğümüz tablo içinde ayet yerleştirilmiştir. Tepelik kısmı ise üçgen bir alınlıkla sonlanmaktadır.

Minber oldukça sadedir. İki adet süpürgelik nişi ile sivri kemerli bir dolaba sahiptir. Dört sütun üzerine oturan köşkü mevcuttur. Ahşaptan bir külah ile sonlanmaktadır. Kapısı ve korkulukları ahşap olup sonradan minbere eklenmiştir.

[161] Eyice, *Tarihde Bolu*, 11.

Fotoğraf 95: Yapının Mihrap ve Minberinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 96: Yapının Mihrabı

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Caminin mahfil katı bulunmamaktadır. Ancak hanımların ibadetini yapabilmeleri için belirli bir alan ibadet mekânı içerisinde ayrılmıştır.

Üst örtü sistemi içten ahşap bir tavanla sağlanmaktadır.

Malzeme ve Teknik

Camide kullanılan malzemeler arasında kesme taş, ahşap kullanımı yoğunluktadır. Yapının dış cepheleri muntazam kesme taş örgüye sahiptir. Ayrıca mihrap, minber, minare ve pencere çerçevelerinde de kesme taş kullanımı görülmektedir. Ahşap malzeme ise cümle kapısı, minber kapı ve korkulukları, pencereler, kürsü ve tavanda kullanılmıştır. Cümle kapısı kündekari tekniğiyle iki kanatlı olarak yapılmıştır. Oyma tekniğinde, geometrik ve bitkisel motifler işlenmiştir. Yapıda kullanılan diğer ahşap malzemeler ise yapıya sonradan ilave edilmiştir. Pencereler, kürsü ve tavan minber kapı ve korkulukları yapıya sonradan ilave edilen ahşap malzemeler olduğu görülmektedir.

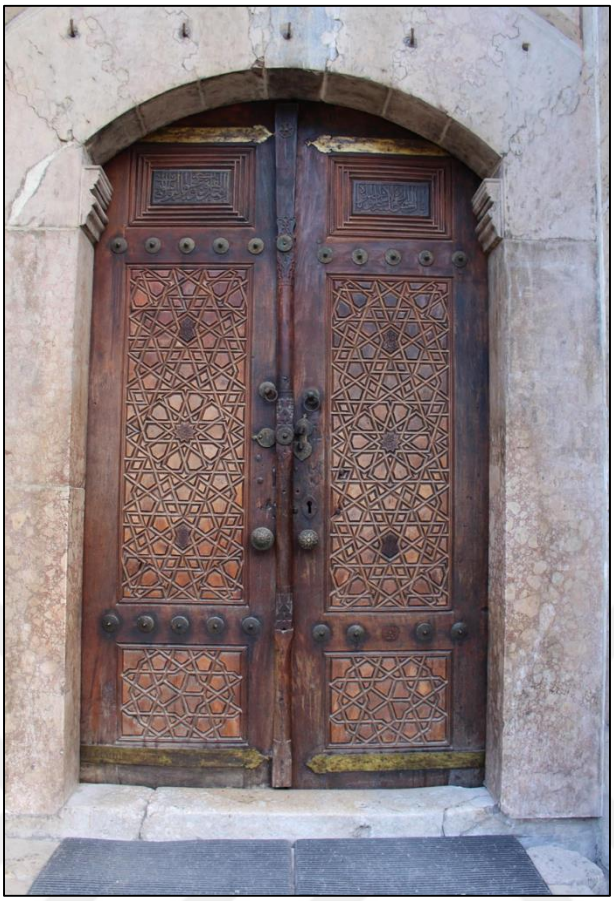
Tezyinat

Cami tezyinat açısından oldukça fakirdir. Dış ve iç cepheler oldukça sadedir. Yapının iç kısmı günümüzde sıvalı vaziyettedir. Ancak Semavi Eyice "Tarihde Bolu" isimli eserinde yapının mimari düzenine bakıldığında zengin bir süslemeye sahip olabileceğini belirtmiştir.[162]

Yapıda en önemli tezyinat unsurları ahşap cümle kapısında bulunmaktadır. Kapı kündekari tekniğiyle iki kanatlı olarak yapılmıştır. Türk İslam ahşap sanatının önemli bir yansımasıdır. Üzerinde geometrik ve bitkisel motifler yer almaktadır.

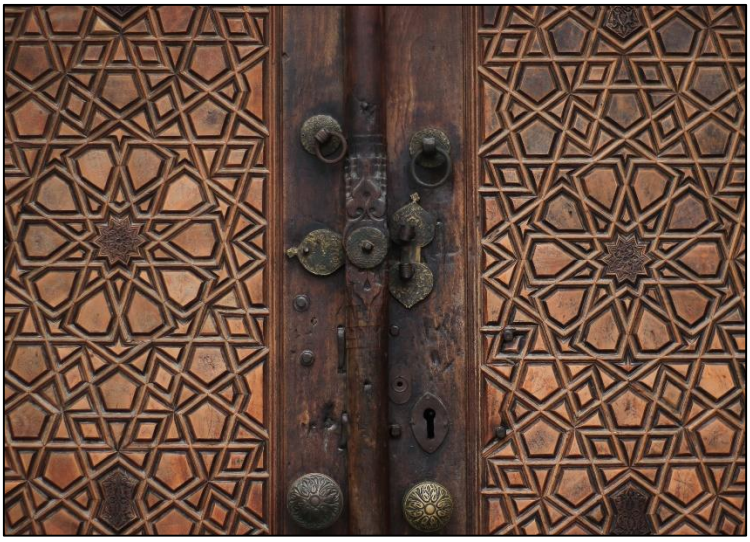
Geometrik motifler her iki kanadın ortasına yerleştirilmiş iç içe geçmiş üç adet on kollu yıldız ve bunlar ile birlikte oluşturulan çokgenlerden meydana gelmiştir. Bitkisel motifler ise kanatların birleştiği orta eşikte görülebilmektedir. Yine geometrik formlu bazı süslemelerin içerisine rumî ve yaprak motifleri işlenmiştir. Kapı kanatlarının üst aynalarında hat örneği bulunmaktadır.

[162] Eyice, *Tarihde Bolu*, 11.

Fotoğraf 97: Yapının Kündekari Tekniğinde Yapılmış Ahşap Kapısı

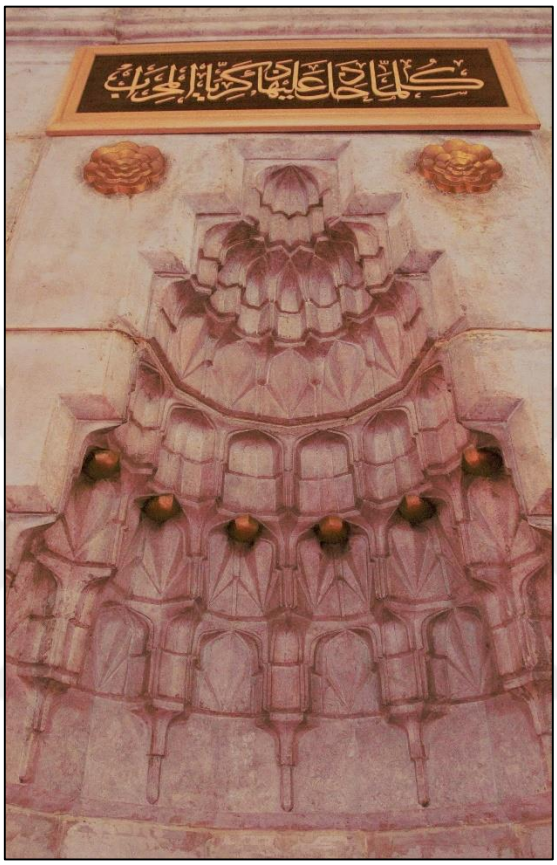
Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 98: Yapının Ahşap Kapısından Detay

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Tezyinatın kullanıldığı diğer bir mimari eleman ise mihraptır. Mihrap ayetinin altında köşelere yerleştirilmiş kabartma tekniğindeiki adet gülbezek bulunur. Mukarnaslı bir nişe sahiptir. Döneminin zarif, ince mukarnas uygulamalarındandır. Minarenin şerefe altlığındaki mukarnas uygulaması da diğer bir tezyinat örneğidir.

Fotoğraf 99: Mihrapta Bulunan Mukarnas Uygulaması

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Cami Yazıları

Mihrap ayetinde Ali İmran Suresi 37. Ayet işlenmiştir. Celi Sülüs hat ile yazılan ayet, ahşap bir levha içerisindedir. Siyah zemin üzerine, altın yaldızlıdır. Cami takımları mihrap ayetindeki gibi siyah zemin üzerine altın yazlı olup altıgen ahşap levhalardan oluşmaktadır. Yapıdaki diğer hat örneği ise tezyini bakımdan önemli olan yapıya girişi sağlayan çift kanatlı kapıdadır. Kapı kanatlarının üst aynalarında profilli çerçevelerin meydana getirdiği küçük levhalara yazılmış kitabeler yer almaktadır. Bu kitabelerde: "Kale'n-Nebiyyû aleyhis-selâm/ Accilû bi'ssalâti kablel-fevt/ ve accilû bi't-tevbeti kablel-mevt" ibaresi yer almaktadır. Kabartma tekniğinde yapılmıştır.

Fotoğraf 100: Çift Kanatlı Ahşap Cümle Kapısından Detay

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

2.1.4. Karaköy Cuma Camii

Yapının Konumu

Bolu İli, Merkez İlçe, Karaköy, 2 pafta, 478 parselde bulunmaktadır.

Tarihlendirme

Karaköy Cuma Cami İsfendiyaroğullarından günümüze ulaşan önemli bir yapıdır. Kaynaklarda Cuma Camii olduğu zikredilmektedir. Eser günümüzde Bolu merkezinin dışında Karaköy mevkiinde bulunmaktadır. Osmanlı döneminde bu bölgeden Karaköy Karyesi olarak bahsedilmektedir.

Giriş kapısı üzerindeki kitabesi çini üzerine iki satır olarak nakşedilmiştir. Oldukça güzel olan kitabe hem yazı hem de çini özellikleri bakımından Türk Sanatı açısından önemli bir belge niteliğindedir. Kitabe aşağıdaki gibidir:

> Benet hâze'l-câmiʿa'ş-şerîfe vâlidetü Muhammed bin Musa Paşa min ebnâʾi Hâlid bin Velîd radıyallâhu ʿanhu
> Elâ Hanım ve hiye bintü'l-vezîril-azami li's-Sultân Selîm Han Muhammed bin Muhammed Cemâlî Paşa, min ebnâʾi Ebi Bekri's-Siddîk radıyallâhu ʿanhu, vekaʿa itmâmehû fî sene: Sebʿîn ve tisʿa miʾe

Kitabeden Caminin H. 970 / M. 15062-1563 tarihinde Mehmet bin Musa Paşa'nın validesi Ela Hatun tarafından inşa edildiği öğrenilmektedir. Kitabede ayrıca Ela (Ala) Hatun'un Yavuz Sultan Selim Han'ın Vezir-i a'zamının kızı olduğu belirtilmektedir.[163]

Fotoğraf 101: Karaköy Cuma Camii Kitabesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Mehmed Bey Bin Musa Paşa H.916/M.1510-1511 tarihlerinde Bolu'da doğmuştur. 16. yüzyıl şairlerindedir. Annesi, Pîrî Mehmed Paşa'nın kızı Ala Hanım'dır. Babası Musâ Paşa Kızıl Ahmed Paşanın oğludur. Küçük yaşta devlet hizmetine giren Mehmed Bey, zamanla yükselerek sancak beyi olmuştur. Beyşehir, Ankara ve Bursa'da sancak beyi olarak görev yapmıştır. 1579 yılında, sancak beyliğinden ayrıldıktan sonra, memleketi Bolu'ya dönerek şiirle ilgilenmeye başlamış, "Emiri" mahlasını kullanarak şiirler vermiştir.[164]

Geçmişte yapının iki kitabesi olduğu ancak yapının içerisindeki kitabenin günümüze ulaşamadığı anlaşılmaktadır. İkinci kitabenin de çini üzerine celi sülüs hatla yazıldığı belirtilmektedir. Kitabe ile ilgili Bolu Kent Müzesi'nde yapmış olduğumuz araştırmalarda kayıp olduğu düşünülen kitabenin görseline ulaşılmıştır. Bu kitabe bir inşa kitabesidir. Kitabe aşağıdaki gibidir.

Rabbenâ âmennâ tekabbel hâzel binâ/ ve tüb aleynâ ve'hdinâ bi-fazlike
Fe-lemmâ temme hâza'l-câmiʿa'ş-şerîfe /Tekabelhü Rabbünallâhu'l-aʿlâ

[163] *Müstakil Bolu Sancağı Salnamesi*, 76-77.
[164] Akpınar, "Uzlette Bir Şair: Mehmed Bey b. Musâ Paşa (Emîrî)", 227.

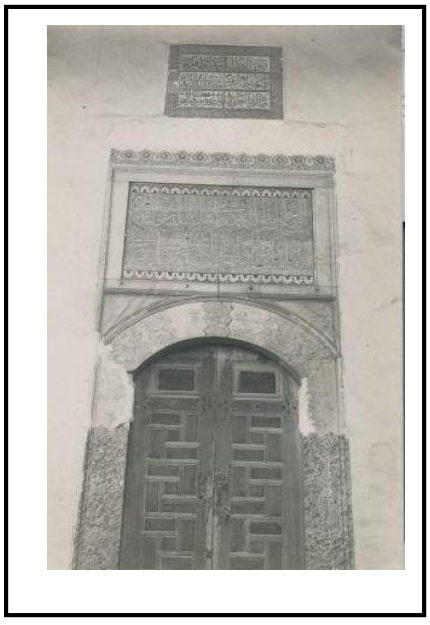
Fe-kâle’l-hâtifû’l-gaybiyyü târîhahû/ İnnehü’l-mescide üssise ale’t-takvâ -971

Fotoğraf 102: Günümüze Ulaşamayan inşa Kitabesi

Kaynak: Bolu Kent Müzesi Arşivi.

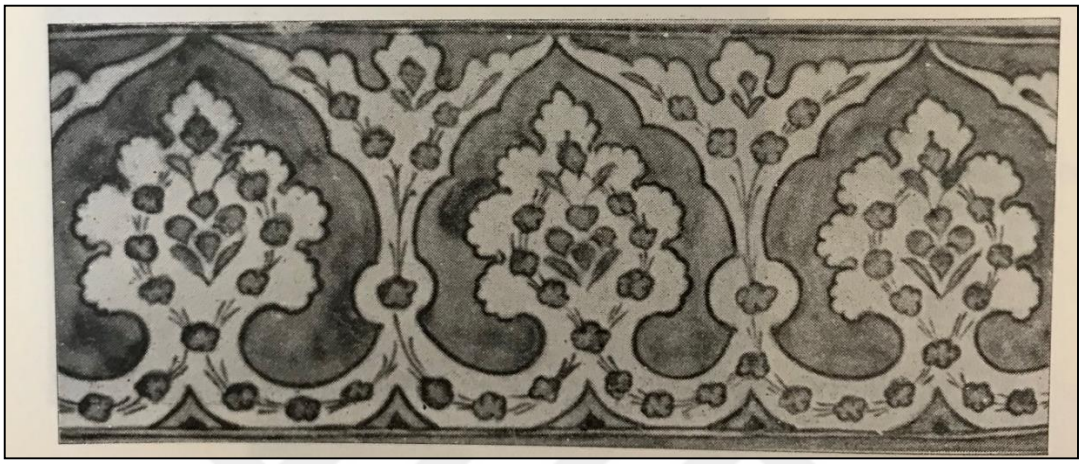
Günümüze ulaşamayan bu kitabe yapının inşa tarihiyle ilgili en önemli belgelerden birisidir. Son satırında ebced hesabıyla tarih düşürülmüştür.

Fotoğraf 103: Giriş Kapısı ve Kayıp Kitabesi

Kaynak: Serdar Gökkaya Arşivi.

Yakın zamanlara kadar içerideki depolarda saklanan bu çini panoların bugün kaybolduğu söylenmektedir. 1967 tarihli Bolu İl Yıllığı'nda çinili kitabelerin dışında çini bir panoya yer verilmiştir.[165] Bu çini pano kitabenin çevresinde bulunan çinilerin bir parçası olduğu düşünülmektedir. Yukarıdaki bilgilerden yola çıkarak geçmişte caminin döneminin önemli bir çini koleksiyonuna ev sahipliği yaptığı söylenebilir.

Fotoğraf 104: 1967 Tarihli Bolu İl Yıllığı'nda Yer Alan, Yapının Depolarında Saklanan Çini Pano Örneği

Kaynak: Bolu İl Yıllığı 1967, 194.

Yapının kapısı üzerinde geçmişte silinmeyen sabit mürekkeple yazılmış ziyaretçilerin notları mevcut imiş. Bunlar arasında:

"Damat-i Şah-i İran Şeriyar-i Hacı ibn Emir gelip ziyaret eyledi bu diyarı, H. 7 Şevval 1156 / M.1743 ibaresi düşülmüştür.

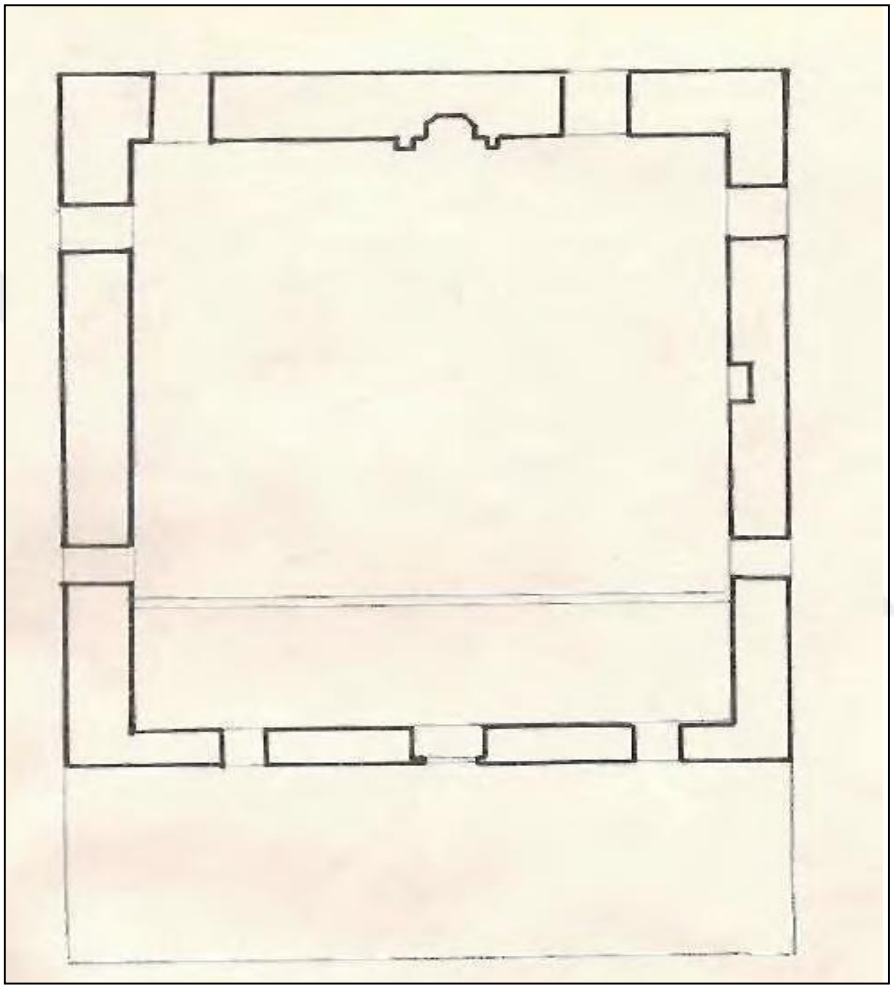
Günümüzde bu notların büyük bölümü kapı üzerinde görülmemektedir.

Karaköy Cuma Camii, isminde de anlaşılacağı üzere bir Cuma Camii olması muhtemeldir. Bolu ve yöresinde karşılaştılaşılan bu yapıların kendine has sosyolojik ve mimari özellikleri bulunmaktadır. Bu özellikler değerlendirleme bölümünde ele alınmıştır. Cuma Camii ismi bu yapılara genellikle halk tarafından verilmiş bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Karaköydeki bu camininde Bolu merkezinin dışında yeralması ve geçmişte bir yol güzergâhı ve birkaç yerleşim yerinin hemen dışına inşa edilmesi Cuma Camii olma ihtimalini güçlü kılmaktadır.

[165] *Bolu İl Yıllığı 1967*, 194.

Mimari Tanımı

Eser ana hatları ile dikdörtgen planlı olup harim bölümü, mahfil katı ile son cemaat yerinden oluşmaktadır. Ahşap bir çatı ile örtülüdür. Cephelerde büyük oranda moloz taş örgü sistemi görülmektedir. İç mekânda üst örtü taşıyıcı sistemi olarak ta ahşap direkler dikkati çekmektedir.

Şekil 8: Bolu Karaköy Camii Planı

Kaynak: Sabih Erken, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, 2/323.

Kuzey cephe yapıya girişi sağlayan cümle kapısının bulunduğu cephedir. Burada sekiz adet ahşap ayağın desteklediği sundurma şeklinde bir son cemaat yeri bulunmaktadır. iki ayak cephe duvarlarına bitişiktir. Cümle kapısı mermerden basık kemerli olup kapı kanatları ahşaptır. Kapının hemen üzerinde iki satırlık çini kitabesi mevcuttur. Bu çini kitabe döneminin önemli bir yansımasıdır. Cümle kapısının sağında ve solunda iki adet sivri kemerli pencere bulunmaktadır. Bu cephe günümüzde olduğu gibi sıvalıdır.

Fotoğraf 105: Karaköy Camii'nin Kuzey Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Güney cephesinde ikişerli sıra halinde sivri kemer alınlıklı dört adet pencere bulunmaktadır. Üst sıradaki pencereler alçı şebekelidir. Bu pencerelerin kenarları taş sövelidir.

Doğu ve batı cepheleri birbiri ile benzerlik göstermektedir. Her cephede iki sıra halinde üstte üç adet altta iki adet olmak üzere beş tane pencere bulunmaktır. Pencereler güney cephede olduğu gibi tuğla dizilimiyle oluşturulmuş sivri kemer alınlıklıdır. Üst pencereler alçı şebekeli ve kenar konturları taş sövelidir.

Fotoğraf 106: Karaköy Camii'nin Batı ve Güney Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 107: Karaköy Camii'nin Güney ve Doğu Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Dış cephelerde genellikle moloz taş kullanılmıştır. Ancak köşelerde yapıyı sağlamlaştırmak amacıyla kesme taş uygulaması mevcuttur. Cepheler dikkatli incelendiğinde yıllar içinde duvar örgü sisteminin yıprandığı ve duvarların hasar aldığı gözlemlenebilmektedir. Bu durumun oluşmasında 1944 depremi ile 1999 yılı depremlerinin etkisi olduğu düşünülebilir.

Yapı ahşap bir çatı ile sonlanmakta olup çatının hemen altında tuğladan bir silme dolaşmaktadır.

Yapının minaresi günümüzde yıkılmış olup kaidesi mevcuttur. Kaide kesme taştan yapılmıştır.

İç mekân oldukça sade olup günümüzde sıvalı durumdadır. Harim bölümü dört ahşap direk ile desteklenmektedir. Ahşap direklerin üzerine yine ahşap yastıklar yerleştirilmiştir.

Mihrap beş kenarlı bir nişe sahip olup kademeli olarak sonlanan mukarnaslı bir tezyinatı mevcuttur. Oldukça sade olan mihrabın üst kısmında mihrap ayeti bulunmaktadır. Minber ahşaptan sade bir görünüme sahiptir. Minberin süpürgelik ve dolap kısımları boş olup geçit tarzındadır.

Kuzeyde yer alan mahfil katı ahşaptan olup altı adet ayak tarafından desteklenmektedir. Şebekeli korkuluklar mevcuttur. Bu kat çok geniş olmamakla birlikte doğu batı doğrultusunda uzanmaktadır.

Pencere sistemi iç mekândan oldukça iyi görünmektedir. Alt sıradaki pencereler in üzeri alçıdan sivri kemerli bir alınlık uygulanmıştır. Pencereler ahşap çerçeve içerisine alınmıştır. Üst sırada ise alçı şebekeler ile birlikte renkli ve süslü revzenler dikkati çekmektedir.

İçeriden ahşap bir tavan ile sonlanmaktadır. Herhangi bir tezyinat unsuruna rastlanılmamaktadır.

Yapı iç mekân olarak birbiri ile uyumlu malzemeler ile hoş bir görünüm almıştır.

Malzeme ve Teknik

Yapının dış cephelerinde moloz tas ağırlıklı olmak üzere köselerde yapıyı sağlamlaştırmak için kesme tas kullanımı görülmektedir. Kesme taşın görüldüğü diğer bir mimarı öge ise minarenin kaidesidir. Ayrıca doğu cephedeki pencere sövelerinde de kesme tas kullanılmıştır. Cephelerde tuğla malzemenin görüldüğü alanlar ise pencere alınlıklarındaki kemer örgüleridir. Tuğla parçaları yer yer cephe duvar örgülerinde parçacıklar halinde dikkati çekmektedir. Ancak çok yoğun değildir. Dış cephedeki ahşap kullanımı ise altı destek üzerine oturan son cemaat yerinde ağırlıklıdır. Ayrıca batı ve kuzey duvarı pencere söveleri de ahşap uygulamalıdır. Alt sıra pencerelerinin alınlığı beyaz tastan olup pencere şebekelerinde alçı malzeme kullanılmıştır. Çini uygulamaya ise cümle kapısı üzerinde yer alan kitabede rastlamaktayız.

Doğu cephedeki küçük kot farkı moloz taş ile dengelenmiş, son cemaat yerindeki kot farkı yapılan onarım çalışmalarında farklı renkteki kesme taslar ile dengelenmiştir.

Dış cephedeki duvar örgülerinde dikkatli bakıldığında örgü sisteminin zamanla yıprandığı dikkati çeker. Yapılan restorasyonlar bu örgu sisteminin sağlamlaştırıldığı söylenebilir.

İç mekân sade olup sıvalıdır. İçeride ahşap malzemenin hâkimiyeti dikkat çekmektedir. Basta üst örtüyü taşıyan ayaklar olmak üzere tavan ve mahfil katı ve minber ahşap malzemeden yapılmıştır. Alcı malzeme kullanımı ise mukarnas nişe sahip mihrapta ve alt sıra pencerelerinin sövelerinde görülmektedir. Pencere alınlıkları ise beyaz tastandır. Üst sıra pencerelerde renkli revzen uygulaması görülmektedir.

Fotoğraf 108: Karaköy Camii'nin Harim Bölümünden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

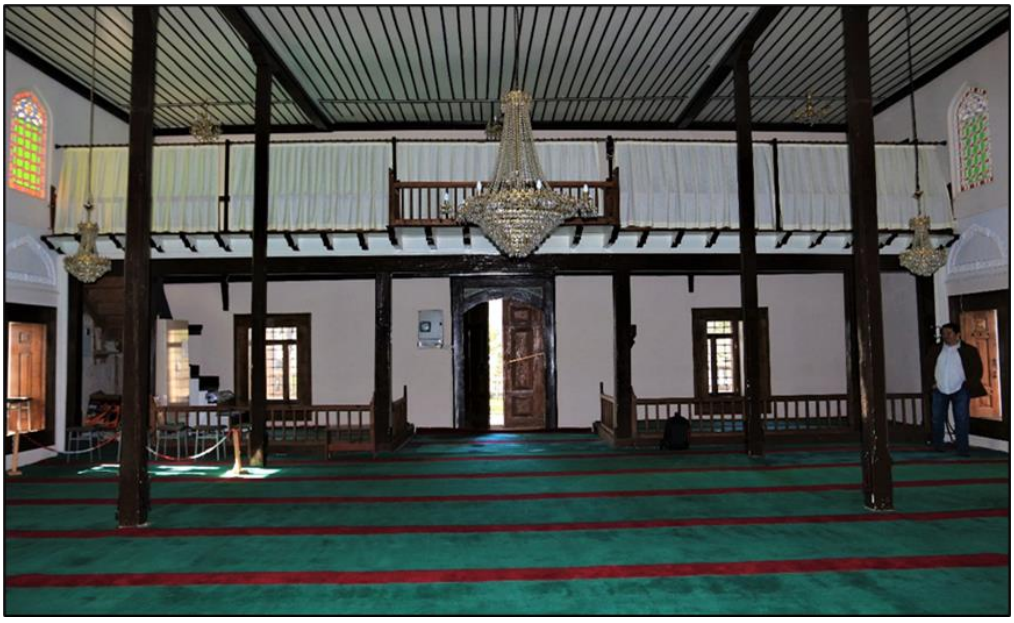
Fotoğraf 109: Mihrap ve Minberin Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 110: Mihraptan Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 111: Mahfil Katı

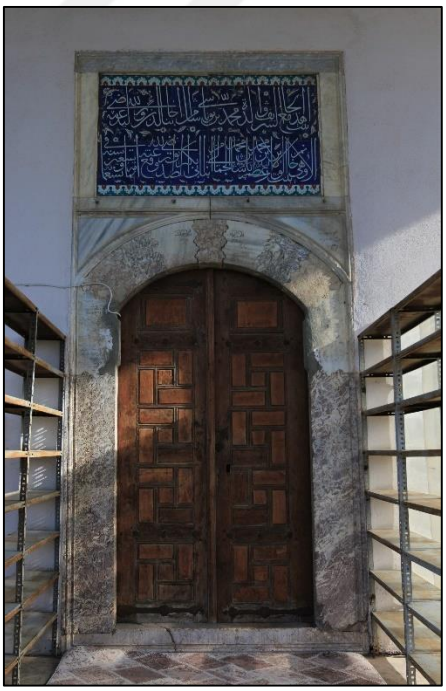
Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Devşirme malzemeyi bir sütun baslığı oluşturmaktadır. Caminin bahçesinde minare ile son cemaat yerinin yanında yapıdan bağımsız olarak yer almaktadır.

Tezyinat

Yapı iç ve dış cepheler olarak oldukça sadedir. Fazla tezyinat programı ile karşılaşılmaz. Ancak basık kemerli cümle kapısının hemen üzerinde bulunan çini kitabesi önemli bir yere sahiptir. Daha öncesinde iki adet olduğu bilinen kitabelerden üst taraftaki günümüze ulaşamamıştır. Bu kitabelerin İznik çinisi olduğu düşünülmektedir. Altta ve üstte bir sıra halinde bulunan bordürde içten dışa doğru sırasıyla kırmızı, beyaz ve firuze renkli Çin bulutu motifi karşımıza çıkar. Kitabede beyazrenkli yazıların arasına sıralanmış hançerli yaprak ve şakayık motifleri vardır. Günümüzde kayıp olan üst kitabe bir sıra mavi, kırmızı ve beyaz renkli çini bordürün çevrelediği pano altı dikdörtgen panodan oluşmaktadır. Alt kısımdaki kitabeye göre daha kalın bir hat ile yazılmış, üst kitabedeçini, beyaz zemin üzerine kırmızı ve lacivert renklerdedir.

Cümle kapısının ahşap kapı kanatları dikdörtgen ve kare formlu ahşap panolar şeklinde düzenlenmiş, kündekari tekniğindeyapılmıştır.

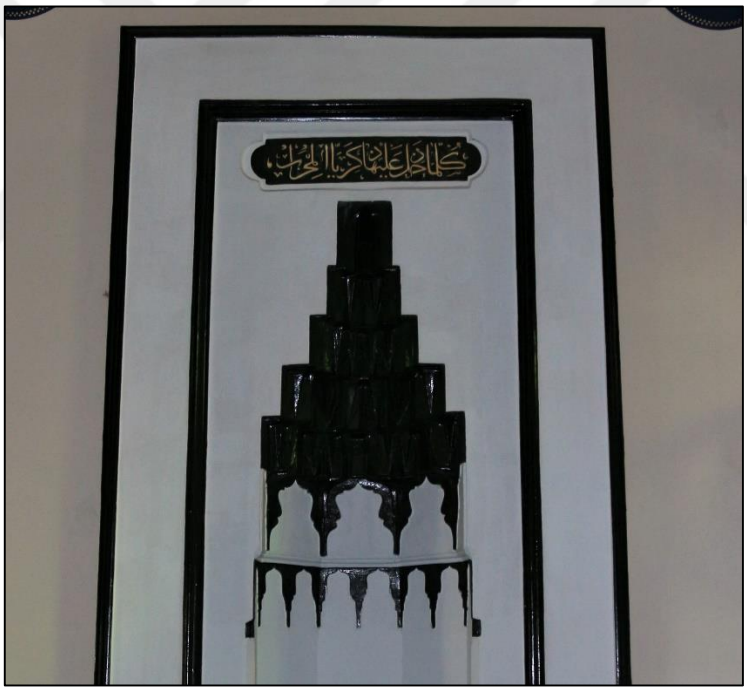
Fotoğraf 112: Karaköy Cuma Cami Çift Kanalı kapısı ve Üzerindeki Kitabesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Cami Yazıları

Caminin mihrabına celi sülüs yazı ile Ali İmran suresi 37. ayeti işlenmiştir. Alçı malzemeden siyah zemin üzerine altın yaldızlıdır. Cami takımları daire formlu olup celi sülüs yazı ile zeminde siyah, hatta altın yaldız kullanılmıştır.

Eserin, çini kitabesi celi sülüs hatlı, zemini lacivert, yazıları ise beyaz renktedir. Altta ve üstte bir sıra halinde bulunan bordürde ise sırasıyla kırmızı, beyaz ve firuze renkli Çin bulutu motifi vardır. Kitabede beyazrenkli yazıların arasına serpiştirilmiş hançerli yaprak ve şakayık motifleri görülmektedir. Günümüze ulaşamayan kitabe, bir sıra mavi, kırmızı ve beyaz renkli çini bordürün çevrelediği pano altı dikdörtgen panodan ibarettir. Alt kitabeye oranla daha kalın bir hat ile yazılmış üst kitabede çiniler, beyaz zemin üzerine kırmızı ve lacivert renklerdedir.

Fotoğraf 113: Karaköy Cuma Cami Mihrap Ayeti

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

2.1.5. İmaret (Şemsi Ahmet Paşa) Camii

Yapının Konumu

Bolu merkezinde, Büyükcami Mahallesinin, 6 pafta, 80 ada, 24 parseldedir. Saraçhane Camii'nin güney doğusundadır.

Tarihlendirme

Şemsi Ahmet Paşa 16. yüzyılda Osmanlı devletinde önemli görevlerde bulunan bir devlet adamıdır. Paşanın Bolulu olması hasebiyle Bolu yöresine çeşitli vakıf kurumları kazandırmıştır. Bu vakıf kurumlarından bir tanesi de günümüzde Bolunun merkezinde bulunmaktadır. Geçmişte külliye cami, medrese, imaret, misafirhane, hangah, kütüphane ve hamamdan oluşan yapı topluluğundan günümüze ne yazık ki sadece camisi ve hamamı ulaşabilmiştir.

Yapıdan günümüze herhangi bir inşa veya onarım kitabesi ulaşmamıştır. Cümle kapısı üzerinde iki satırlık bir dua kitabesi mevcuttur. Kitabesi aşağıdaki gibidir.

Yâ Müfettiha'l- ebvâb
İftah lenâ hayre'l bab

Ancak yapıyı tarihlendirmek için arşiv belgeleri ve çeşitli kaynaklar mevcuttur. Bu belge ve kaynaklar detaylıca ele alınacaktır.

Fotoğraf 114: İmaret Camii Dua Kitabesi

Kaynak: İ. Aydın Yüksel, Bolu Yıldırım Bayezid Külliyesi Hamamlar ve İmaret Camii,81.

İmaret Camii'nin günümüze ulaşmış bir vakfiyesi mevcuttur. İstanbul Süleymaniye kütüphanesinde bulunan vakfiyede paşanın; Üsküdar, Bolu ve Gerededeki cami, medrese,

imaret, hangah ve türbe yapıları için hazırlatmıştır.[166] Vakfiye format olarak Besmele Hamdele, Salvele ile başlayıp Vakıf kurucusunun tanıtıldığı bölüm ve sonrasında vakıf malları ile bu malların nasıl yönetileceği bilgileri mevcuttur. Bu yönü ile vakfiye Osmanlının geleneksel vakfiye sistemine göre hazırlanmıştır.

Vakfiyeye herhangi bir tarih düşülmemiştir. Ancak kütüphanedeki kayıtta vakfiyenin H. 978/ M. 1570-1571 tarihli olduğu belirtilmiştir. Şemsi Ahmed Paşa'nın kütüphanedeki kayıt tarihinden on yıl sonra vefat etmesi tarihin doğru olabileceğini göstermektedir. Şemsi Ahmed Paşa H. 18 Muharrem 988'de/ M. 5 Mart 1580 vefat etmiş ve Üsküdar'da kendi adına yaptırdığı caminin bitişiğindeki türbesine defnedilmiştir.[167]

Vakfiyede Şemsi Ahmed Paşanın soyundan başlayarak imaretin işleyişine dair önemli bilgiler sunulmaktadır. Bolulu olan Şemsi Ahmed Paşa'yı neseb olarak baba tarafından İsfendiyaroğullarından Beylerbeyi Mirza Paşa ve Nureddin Bey'e dayandırdığı vakfiyede oradan sahabilerden Halid b. Velid'e kadar götürmüştür. Annesi ise sultan II. Bayezid'in oğlu Şehzade Abdullah'ın kızıdır. Vakfiyede Paşanın soyu detaylı olarak tanıtılmıştır.

Vakfiyede Bolunun güzellikleri üzerinde de durulmuştur. Şehrin, nehirleri, ormanları, doğası ile uzun tasvirler ile anlatılmıştır. Şemsi Ahmet paşanın Bolu'da cami ve imaret yaptırmasının nedenlerine yer verilmiştir. "Kim, Allah için bir mescit yaparsa, Allah da ona (cennette) onun benzerini (onun gibi bir köşk) yapar". Hadisi-i şerifi düsturuyla Bolu'da öncelikle bir cami inşa ettiği belirtilmektedir.[168] Ayrıca caminin İslam dini ve toplumundaki yeri hakkında çeşitli ayet-i kerimeler zikredilmiş ve açıklanmıştır. Caminin hemen yanında ki imaret ise üç bölümlü olup yemekhane mahzen, odunluk bölümlerinden oluşmaktadır. Bolunun önemli bir ticaret yolu oluşu ve bu yolda gelip geçenlerin ihtiyaçlarını karşılaması amacıyla böyle bir imaret yaptırıldığı kayıtlıdır.[169] Yapı bu haliyle bir külliye görünümündedir. Külliyenin diğer bir parçası olan hangah ise dervişlerin ve müritlerin gece gündüz ibadetle meşgul olup Şemsi Ahmed Paşa'ya dua

[166] Lala İsmail Efendi, *Şemsi Paşa Vakfiyesi*, 13.
[167] Erkan Afyoncu, "Şemsi Ahmed Paşa" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010) 38/527.
[168] Lala İsmail Efendi, *Şemsi Paşa Vakfiyesi*, 22a.
[169] Lala İsmail Efendi, *Şemsi Paşa Vakfiyesi*, 22a.

ettikleri vakfiyede geçmektedir. Bu dervişlerin ikamet etmeleri için caminin hemen yanına beş odadan oluşan bir hangah yapılmıştır.[170]

Vakfiyede külliyenin işleyişine dair bilgiler de mevcuttur. Gerek personelin görev tanımları gerekse hizmetlerin aksamaması için alınan önlemlerde kayda alınmıştır. Camide vakfın şartlarına uygun kişilerin görev alması gerektiği vurgulanmış, alim, edip, belagat ve fesahatte kendisini geliştirmiş bir imam hatibin görevlendirilmesi işlenmiştir. Yine camiye bir imam ve iki müezzinin günlük üç akçeyle görevlendirilmesi, tecvit ilmini iyi bilen altı adet hafızın Cuma günleri toplanıp Kuran-ı kerimden bir cüz okumaları şart koşulmuştur. Günlük birer akçe verilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca camiye bir yöneticinin atanması ve ihtiyaçlarının eksiksiz olarak karşılanması sağlanmıştır. İmaret camiinin mum ve kandil hizmetleri bu yöneticiye verilmiş olup, mum ve kandillerin zamanında yakılıp söndürülmesi ve işini titiz yapması istenmiştir. Karşılığında ise günlük iki akçe alması kararlaştırılmıştır.[171] Hangah'da görevlendirilecek şeyhin özellikleri vakfiyede geçmektedir. Gece gündüz ibadetle meşgul olan kişinin şeyh olarak atanmasına ve günlük beş akçe verilmesi şartı kayıtta yer almıştır. Şeyhin gelen misafirleri Güleryüz ile karşılaması istenmiş, üç günlük misafirlikten sonra misafirhaneden ayrılmaları için izin verilmesi istenmiştir. Bu görevler içinde ayrıca günlük bir akçe tahsis edilmiştir.[172] Külliyenin bir parçası olan imaret ile ilgili esaslarda vakfiyede detaylıca anlatılmıştır. İmarette görev alacak personelin nitelikleri ve özlük hakları belirtilmiştir. Bu minvalde Vakfiyede imarette görev alacak olan aşçıların özellikleri belirtilmiş. İki aşçının görev yapacağı imarette aşçıların sanatlarında özenli olması istenmiştir. Mevsimine uygun yemekleri tam vaktinde hazırlayıp bekleyenlere ikram edilmesi şartına yer verilmiştir. Fırıncının genç olması, işinde yetenekli olması, ekmeğin ölçüsüne ve pişirilmesine dikkat etmesi istenmiştir. Bu görevlilere günlük birer akçe verilmesi hususu belirtilmiştir.[173] İmaretin ihtiyaçlarını temin edecek personelin alışveriş bilgisinin bulunması istenmiştir. Malların değerinden ve esnaftan karşılanması talep edilmiştir. Bu personele günlük bir akçe tahsis edilmiştir.[174] Kiler ile ilgilenen personelin malzemeleri ölçüp tartıp yerine düzenli bir biçimde yerleştirilmesi istenmiştir. Ekmek ve et işlerinden sorumlu ayrıca bir

[170] Lala İsmail Efendi, *Şemsi Paşa Vakfiyesi*, 22b.
[171] Lala İsmail Efendi, *Şemsi Paşa Vakfiyesi*, 25a.
[172] Lala İsmail Efendi, *Şemsi Paşa Vakfiyesi*, 25b.
[173] Lala İsmail Efendi, *Şemsi Paşa Vakfiyesi*, 26b.
[174] Lala İsmail Efendi, *Şemsi Paşa Vakfiyesi*, 26a.

eminin görevlendirilmesi şartı koşulmuştur. Bu personellere günlük birer akçe verilmiştir. İmarette görevli kapıcı ile hizmetlilere günlük birer akçe ödeme yapılması istenmiştir.[175]

Şemsi Ahmet Paşa'nın yaptırmış olduğu Üsküdar ve Bolu'daki yapılarını kapsayan vakfiyesi özellikle konumuzu oluşturan Bolu camileri özelinde İmaret Camii hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Burada bir külliye olarak yaptırılan eserin farklı mimari yapıları ve onların mimari plan özellikleri hakkında bilgi sahibi olmayı kolaylaştırmaktadır. Ayrıca külliyenin işleyişi hakkında da önemli bilgiler aktarılmıştır.

Şemsi Ahmet paşanın vakfiyesinde kaynaklarda vakfa ait olduğu bildirilen Sultan Hamamı'ndan bahsedilmemiştir. Evliya çelebi seyahatnamesinde Bolu'yu anlatırken "…hamamlarından Şemsi Ahmet Paşa Hamamı meşhurdur." cümlesini kullanmıştır.[176] Ayrıca H. 21 Cemaziyelevvel 1263/ M. 7 Mayıs 1847 tarihli şeriyye sicilinde geçen "Şemsi Ahmed Paşa Vakfı'nın Sultan Hamamı diye bilinen çifte hamamın mutasarrıfı Hüseyin Bey'in Kerimesi Şerife Hanım vefat etmiştir.[177] İfadesi yapının Paşanın vakfına ait olduğunun göstergesidir.

Evliya seyahatnamesinde Bolu'yu anlatırken eser için "…Şemsi Paşa Hamamı meşhurdur. Yedi adet hanı, bedesteni ve yedi adet çeşmesi mevcuttur. Tamamı Şemsi Paşa hayratıdır demekte devamında ise mektebi ve darulhadisi olduğunu bilmiyorum diye eklemektedir."[178]

Rumî: 1341 Milâdî: 1925 tarihli Bolu vilayeti salnamesinde ise Şemsi Ahmet Paşa'nın Bolu'da bir İmaret ile İmaret Camii bir de Fil Hanı ismiyle anılan kervansaray inşa ettiği bildirilmiştir. Ancak imaretin harap vaziyette olduğu belirtilmiştir.[179]

Yapı ile ilgili bilgiler paylaşan diğer bir kaynak ise M. Zekai Konrapa'nın, Bolu Tarihi, isimli eseridir. Bu eserde de diğer bilgiler tekrar edilmesine rağmen yapının çevresine cumhuriyetin başlarında yeni eserler inşa edildiği öğrenilmektedir. Eserde Şemsi Paşanın İmaret Camii denilen yeni camii inşa ettirdiği, etrafında kargir bir medrese ile bir imaret yaptırdığı caminin önündeki şadırvanın geniş avlunun ortasında gayet zarif bir şekilde

[175] Lala İsmail Efendi, *Şemsi Paşa Vakfiyesi*, 26b.
[176] Seyit Al İ Kahraman - Yücel Dağlı, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, t.y.), 1/202-203.
[177] Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Sultan Hamamı", 13.
[178] Kahraman- Dağlı, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 202-203.
[179] *Bolu Vilayeti Salnamesi*, 196.

durduğu bildirilmiştir. "Külliyenin çevresindeki yapılardan ise Erkek İlkokulu, Kız İlkokulu İmaret İptidaisi (Merkez İlkokulu) İmaret Camii avlusunda bulunurdu. Daha sonra yanına Hacı Emin Efendi Medresesi de yapılmıştı. İmaret İptidaisi okul binası ahşaptı. Üst kattaki uzun salon ile merdiven başındaki iki taraflı oda iki oda dersane yapılmıştı"[180] diye bahsetmektedir.

Fotoğraf 115: İmaret Camii ve Solunda Üzeri Ahşap Alt Katı Sıvalı Olan Yapı Külliyenin İmareti, (Tarihsiz)

Bolu'da gazeteci olarak çalışan Vahap Tunçer "Neler Yazmadık Şu Bolu İçin" isimli eserinde yapıyı şu şekilde tarif etmiştir.

> "Şemsi Ahmed Paşa Camii yapıldığında mükemmel bir külliye imiş. Geniş bir avlu ortasında kurulan cami civar ve hariminde sıcak aş verilen imaret varmış. Sonraları ilkokul olan bu bina, daha sonra yıktırılmıştır. Zamanında bir medrese varmış, sonrasında askerlik şubesine çevrilmiş, 1944 depremi sonrasın da yıkılmıştır. Avlunun ortasında revaklar ile örtülü ve öncesinde Bolu'da birkaç yerde varken eşi ve örneği kalmayan bir şadırvan vardı. Zamanla harap olan bu şadırvan tamir edilmeyip yıktırılmıştır. Caminin kıble ve batısında bir mezarlık mevcut idi."[181]

[180] Konrapa, *Bolu Tarihi*, 565-568.
[181] Tuncer, *Neler Yazmadık Şu Bolu İçin,* 78.

Tuncer'in Bolulu olması ve şehri gözlemlemesi açısından bu bilgiler yapı için önem arz etmektedir. Cumhuriyet döneminde yapının durumunu betimlemesi eser hakkında aydınlatıcı olmuştur.

Rıfkı Melül Meriç'in 1965 yılında hazırlamış olduğu "Mimar Sinan, Hayatı, Eserleri" isimli çalışmasında yapının mimar Sinan eseri olduğunu belirtmiş, Eser için "Tuhfetül'l Mimarin"de Bolu'da bir Şemsi Paşa İmareti geçmektedir. Buna göre cami Mimar Sinan eseridir." İfadelerini kullanmıştır. [182] Kaynaklarda İmaret Camii'nin zamanla ortadan kalktığı ve yerine II. Abdülhamid döneminde yeni bir yapı inşa edildiği belirtilmiştir. Ancak bu bilgiler yanlıştır. Yapı 19. Yüzyılda bir yangın geçirmiş ve harap olmuştur. Eser sonrasında onarılarak, bugünkü çatısının yapıldığı düşünülmektedir.[183]

Kaynaklardaki bilgilere göre İmaret Camii bir külliye olarak inşa edilmiştir. Banisi ise Şemsi Ahmet Paşadır. Ayrıca bir vakfiyesi de mevcuttur. Geniş bir avlu içerisinde konumlanmış, Külliyede cami, medrese, imaret, hangah, şadırvan gibi yapılar ve yapı öğeleri mevcuttur. Zamanla külliyenin çevresine yeni yapılar eklenmiş zamanla şehitler mezarlığı adı verilen mezarlık bölgesi oluşmuştur. Ancak cami ve hamam dışında bu yapılar günümüze ulaşamamıştır.

Şemsi Ahmet Paşa külliyesi sonradan eklenen yapılar ile birlikte çevresinde tarihi yapı halkaları oluşturmuştur. Bu tarihi yapı halkaları özellikle 1950'li yıllarda çevrede başlayan düzensiz imar faaliyetleri sonrası bölünmüş ve zamanla ortadan kalkmıştır.

[182] Rıfkı Melül Meriç. *Mimar Sinan Hayatı Eserleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,1965), 80.
[183] Eyice, *Tarihde Bolu,* 12.

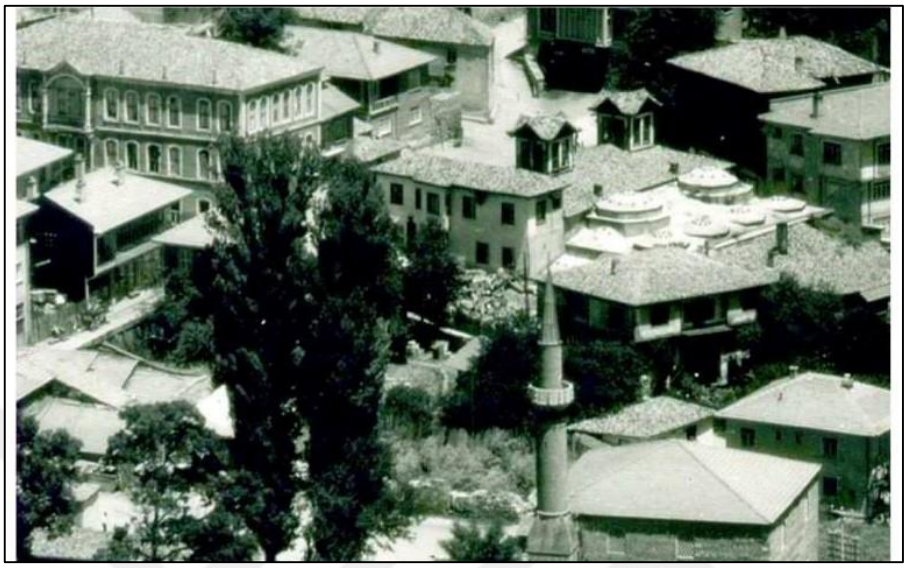
Fotoğraf 116: İmaret Camii Önünde Cumhuriyetin 10. Yıl Kutlamalarından Bir Kare (Merkez İlkokulunun İmaret bahçesindeki kutlamaları. Fotoğrafta ayrıca yapıya ait şadırvanda görülmekte. İmaret Camii'ne bitişik olan bina ise sonradan camiye eklenmiştir, 1933)

Kaynak: Semih Dimicioğlu Arşivi.

Vahap Tunçer 1963 yılında basılan "Neler Yazmadık Şu Bolu İçin" isimli eserinde külliyenin çevresinin değişimi ile ilgili mühim bilgiler sunmaktadır. Külliyenin yapıldığında mükemmel bir yer olduğundan bahsetmektedir. Ayrıca imaretin de olduğunu belirtip, zamanla bu imaret binasının İlk Okul olduğunu daha sonra da bu binanın maili inhidam raporu ile yıktırıldığını belirtmiştir. Yine külliyenin çevresinde bir medresenin olduğu sonrasında bu medresenin askerlik şubesi olarak hizmet verdiğini bu yapının da 1944 yılındaki depremle ortadan kalktığı belirmiştir. Avlusunda revaklar ile çevrili bir şadırvanın olduğunu zamanla bu şadırvanın harap duruma düşüp yıktırıldığını, caminin güney batısındaki mezarlığın da bakımsız olduğunu belirtmiştir. 1944 depreminde caminin minaresinin yıkıldığını bir hayrat sahibi tarafından da yaptırıldığını caminin harap durumdan kurtulduğunu geniş bir avlusu bulunduğunu, avlusunun içindeki iki büyük kavak ağacının kesildiğini belirtmiştir. Avlunun iç kısmının bakımsız ve çamur olduğunu bildirmiştir. Evkaf iradesini eleştiren Tuncer, evkaf müdürlüğünün bir şey yapmadığından yakınmıştır. Caminin önünde bulunan musalla taşının yıllardır boş durduğunu belirtmiş, hiçbir ahiret yolcusunun yolu buradan geçmemiştir diye eklemiştir.

Tuncer gazeteci olması hasebiyle bu bölgeyi uzun süre gözlemlemiş ve gözlemlerini aktarmıştır. Külliyenin geçirmiş olduğu değişim ve dönüşümden rahatsız olmuştur. Eserinin basım tarihi olan 1963 yılından geriye doğru giderek 1944 depremi öncelerine

kadar külliyenin çevresinde olup bitenlerden haberdar olmuştur. Yazarın paylaştığı bilgiler külliye çevresinin zamanla nasıl değişime uğradığının açık kanıtıdır. 1963 yılına gelindiğinde de külliyeden sadece cami günümüze ulaşabilmiştir.

Fotoğraf 117: Fotoğrafta İmaret Camiinin Karşısında Sultan Hamamının Görünümü

Kaynak: Semih Dimicioğlu Arşivi.

Külliye çevresinin değişiminde 1973 yılında başlayan otopark inşaatının etkisi de büyüktür. Bu otopark inşaatı külliyenin hemen kuzeyinde inşa edilmiş ve tarihi dokuyu etkilemiştir. İnşaat kazılarında külliyenin parçaları olan imarethanenin kalıntılarına ulaşılmıştır. 1977 tarihli "Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler" isimli kaynakta Kuzeyde avlu etrafını çevreleyen medrese odaları, imaret kalıntıları bulunduğu, bu kalıntıların camin eski kısımları ve duvarlar ile büyük bir benzerlik gösterdiği aktarılmıştır.[184]

[184] Erken, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler,* 2/321.

Fotoğraf 118: 1973 Yılında Başlayan Katlı Otopark İnşaatının Görünümü. İşaretli Noktalar İmaret Kalıntıları

Kaynak: Semih Dimicioğlu Arşivi.

İmaret camii son olarak 1999 depreminde hasar almış ve minaresi yıkılmıştır. Günümüzde de gerek çevre duvarı gerekse yapının etrafı bakımlı değildir. Yapının iyi bir duruma getirilmesi için çevre düzenlemesi yapılmalıdır.

Fotoğraf 119: 2010'lu Yıllarda İmaret Camii'nin Görünümü. Sol Öndeki Yapı

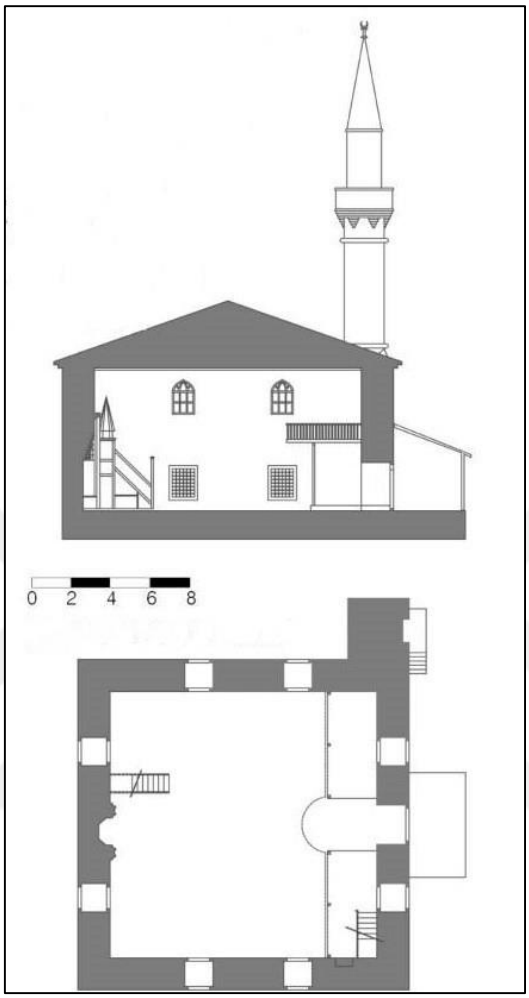
Kaynak: Semih Dimicioğlu Arşivi.

Mimari Tanımı

İmaret Camii Şemsi Ahmet Paşa tarafından 16. Yüzyılda külliyenin parçası olarak inşa edilmiştir. Ancak külliyeden günümüze sadece camisi ulaşabilmiştir. Dış ölçüleri dikkate alındığında yapı 15.75 x15.75 m. ölçülerinde olup kare planlıdır.[185] Cami içeride harim bölümü ile mahfil katından müteşekkildir. Geçmişte Kuzey cephe de beden

[185] İ. A. Yüksel, *Bolu Yıldırım Bayezid Külliyesi Hamamlar ve İmaret Camii*, 78.

duvarlarından çıkıntı teşkil eden iki sütunlu ve üç kemerli revak biriminin izleri olduğu kaynaklarda geçmektedir.[186] Ancak günümüzde bu izler kaybolmuştur.

Şekil 9: İmaret Camiinin Kesiti ve Planı

Kaynak: Semih Dimicioğlu Arşivi.

Cami güneyinden ve kuzeyinden geçen yol ve etrafındaki imar faaliyetleri sonucunda bakımsız bir yapı izlenimi uyandırmaktadır. Doğu cephesi tarafında ise çitlerle çevrili küçük bir bahçe bulunmaktadır.

[186] Bknz. Erken, Türkiye'de *Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, 2/320; Yüksel, *Bolu Yıldırım Bayezid Külliyesi Hamamlar ve İmaret Camii*, 79.

Fotoğraf 120: Yapının Kuzey Cephesinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 121: Yapının Doğu Cephesinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 122: Yapının Güney Cephesinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 123: Doğu Cephesi Örgü Sisteminin Deformasyonu

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Tüm cephelerin örgü sisteminde dört sıra tuğla bir sıra taş uygulaması mevcuttur. Doğu batı ve güney cephesinde ikisi üstte ikisi altta olmak üzere on iki adet pencere mevcuttur. Üst sıradaki pencereler sivri kemerlidir. Alt sıradakiler ise taş söveli, üzeri tuğladan geniş kemerli olup dikdörtgen formludur. Kuzey cephede ise alt sırada iki adet taş söveli

pencere mevcuttur. Mahfil katı hizasında pencere yoktur. Pencereler simetrik olarak yerleştirilmiştir.

Kuzey cephe, yapıya giriş sağlanan bölümdür. Önünde sonradan yapıldığı düşünülen ahşap bir kulübe tarzı birim ile iç mekâna giriş sağlanmaktadır. Eski görsellerde ise burada iki sütunlu üçgen alınlıklı, baldeken tarzda bir girişe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Minare yapının kuzeybatısındadır. Kaidesi almaşık teknikle örülüdür. Pabubuçluk kısmı yivli olup gövdesi külah kısmına kadar tuğla malzemelidir. Şerefe altında tuğladan oluşturulmuş prizmal tezyinat dikkati çeker.

Yapıda görülen Kuzey doğu duvarına bitişik düzensiz küçük bir yapı vardır. Bu yapı günümüzde muhtelif amaçlar doğrultusunda depo olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Cami kırma çatı ile sonlanmaktadır.

Cümle kapısı ahşap olup söveli ve ahşap bir kemer ile sonlanmaktadır. Cümle kapısının hemen üzerinde iki satırlık dua kitabesi bulunur. Kapı kanatları ise ahşap işçilik bakımından değerlidir. İki kanatta üç kısma ayrılmış içerisinde geometrik süslemeler işlenmiştir.

Cami içten 12.70x12.70 m. ölçülerinde kare planlıdır. Mihrap günümüze kadar değişerek gelmiş ise de altta beş kenarla başlayıp klasik üslupta yapılan mukarnaslar ile sonlanmaktadır. Hemen üzerinde ise siyah zemin üzerine ayet bulunmaktadır. Mihrap günümüzde beyaz yağlıboya ile boyanmıştır. Caminin minberinde ahşap malzemedendir. Klasik bir minber görüntüsünde olup süpürgelikleri mevcuttur.

Fotoğraf 124: İç Mekânda Mihrap ve Minberin Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 125: Harim Bölümünün Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 126: Mahfil Katı Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Mahfil katı ise altı taşıyıcı üzerine oturmaktadır. Ahşap malzemeden yapılmıştır. Kuzeybatı yönünden ahşap bir merdivenle üst mahfil katına ulaşılmaktadır.

Üst sıra pencerelerde renkli cam uygulanmıştır. Alt sıralar ise sade olup taş sövelidir.

Caminin en önemli ve dikkat çekici kısımlarından bir tanesi tamamen ahşap olan tavanıdır. On altı kenarlı olarak tasarlanan tavan merkezden çevreye doğru genişleyen üçgenlerden oluşmuştur. Tavanda ayetler ile köşelerinde dört meleğin isimleri yazmaktadır. Ayrıca süsleme motifleri olarak stilize edilmiş bitkisel motifler ile birlikte doğal çiçek resimleri bulunmaktadır. Oymalı tavan göbeği dışa dönük palmet dizileriyle çevrelenmektedir. Yapının içi günümüzde beyaz renkte sıvalıdır.

Fotoğraf 127: Yapının Ahşap Tavanından Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 128: Yapının Ahşap Tavanından Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 129: Tavan Göbeğinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Malzeme ve Teknik

Dış cephelerde beden duvarlarında dört sıra tuğla hatıl ile bir sıra taş örgü sistemi uygulanmıştır. Yine taşların arasına dikey olarak tuğla malzeme yerleştirilerek taşlar çerçeve içerisine alınmış bir vaziyet oluşturmaktadır. Minarenin kaidesi dışındaki bölümleri tuğladandır. İç mekân tamamen sıvalıdır. Ahşap malzemenin görüldüğü bölgeler cümle kapısı, minber, mahfil katı ve tavandır. Mihrapta alçı ile mermer kullanılmıştır. Ayrıca mihrap ve minber yağlı boya ile boyanmıştır. Tavanda motiflerin işlenmesinde kalem işi ve oyma tekniği dikkati çeker.

Tezyinat

Yapının dış cephe duvarlarında taş tuğla almaşık tekniğin oluşturduğu hareketlilik mevcuttur. Pencere üzerlerinde tuğla malzemeden geniş kemer uygulaması da bulunmaktadır. Onun dışında cephelerde herhangi bir tezyinat unsuruna rastlanmaz. İç mekânda sıva uygulaması olduğundan sadedir. Eserin dikkat çekici tezyinat unsurları ahşap tavanında görülmektedir. Dikdörtgen formlu ahşap tavanın ortasında on altı köşeli bir çarkıfelek bulunmaktadır. Tavan göbeğinden başlayarak genişleyen ve üç boyutlu

izlenimi veren üçgenlerle donatılmıştır. Tavan göbeği oymalıdır. Göbeği çevreleyen üçgenlerin orta kısmında realist üslupta farklı renkte çiçek demetleri yapılmıştır. Daha dış kısımlarında kırmızı renkte, bitkisel motiflerden oluşan bir bordür dolanır. Çarkıfeleğin dört köşesindeki üçgenlerde yer alan dört büyük meleğin isimlerinin yazılı olduğu celi sülüs hatlar palmet motifleri ile çevrelenmiştir.

Cami Yazıları

Caminin mihrabında Bakara suresi 144,149. Ayetleri işlenmiştir. Alçı üzerine beyaz zeminde altın yaldızlı, celi sülüs hatlıdır. İç cephelerde doğu, batı ve güney cephelerde cami takımları asılıdır. Cami takımları daire formlu olup siyah zemin üzerine altın yaldızlı, celi sülüs hatlıdır.

Cümle kapısının üzerinde bulunan alçı pano içerisinde iki satırlık dua kitabesi mevcut olup sülüs hatlıdır.

Fotoğraf 130: Mihrap Ayetinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

2.1.6. Saraçhane Camii

Yapının Konumu

Bolu İli, Merkez İlçe, Büyükcami Mahallesi, 6 pafta, 83 ada, (1-6) parsellerde, Belediye Meydanında bulunmaktadır.

Tarihlendirme

Caminin kitabesi günümüze ulaşmıştır. Giriş kapısının hemen arkasında ayakkabılığa bakar vaziyettedir. Kitabe on satırdan oluşmaktadır. Okunuşu aşağıdaki gibidir.

Muhammed Allah ana feth eyledi ebvâb-ı hayrâtı
Kılup mazhar bu hayr-ı mahza-ı izzet-i Hazreti Mevlâ
İdüp bu câmii ihyâ hulûs ile bu inşâda
Silahdârân ağası hayra mâlik Mustafa Ağa
kıla beş (?) vakit namaz anda duâya azm ide cümle
Diyüp fağfirlenâ yâ rabbenâ kıl ecrini evfâ
İmâm ve hem müezzinler ideler hizmete ikdâm
Olup hem kâim ü mihrâb salâh ile zühd-ı takvâ
Medâr-ı mestâneyi fevz-i dua eyle hem tarih
Ola sa'yi anın makbûl makâmı cennetü'l-me'vâ 1163

Yapı kitabesine göre H. 1163 M. 1749/1750 tarihinde Silahtar Mustafa Ağa tarafından ihya edilmiştir. Ancak yapı daha öncesinde Mimar Sinan'ın Tezkiretü'l Ebniye'sinin camiler ile ilgili bölümünde kırk sekiz sayılı eser olarak merhum Mustafa Paşa Camii ismiyle kaydedilmiştir. Ayrıca Evliya Çelebi eserinde bu yapıyı Mimar Sinan'ın eseri olarak göstermektedir. Semavi Eyice, "Tarihde Bolu" isimli eserinde "Bu duruma göre belki Mimar Sinan'ın Mustafa Paşa Camii herhangi bir sebepten harap olduğundan yerine Silahtar Mustafa Ağa bugün görülen camiyi yaptırmış olmalıdır." görüşünü paylaşmıştır. Diğer bir husus ise Mimar Sinan'ın tezkiresi ile Evliya Çelebinin eserinde adı geçen Bolu'daki Ferhat Paşa Camii hakkında da hiçbir malumat olmamasıdır.

Fotoğraf 131: Cümle Kapının Hemen Arkasında Bulunan Yapı Kitabesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Osmanlı arşivlerinde yapılan araştırmada Saraçhane Camii ile ilgili dört adet arşiv kaydına rastlanılmıştır. Bu arşiv kayıtları yapının vakıf muhasebesi ve tamirleri ile ilgi bilgiler sunmaktadır. Erken tarihli evraklar vakıf muhasebe defteri olup 19. Yüzyılın başlarına aittir.

Saraçhane Camii ile ilgili arşiv kayıtlarından eski olanı H. 1 muharrem 1213/ M.15 Haziran 1798 tarihi ile 29 Zilhiccenin 1215 / M.13 Mayıs 1801 tarihleri arasındaki Evkaf defterleridir. Bu muhasebe defterleri Sipahiler Ağası Hacı Mustafa Ağa'nın Bolu ve İstanbul'daki vakıflarına aittir. Buradaki bilgilerden vakfın Bolu'da tarlaları olduğu bilgisi edinilmektedir. Ayrıca Bolu'daki vakıfta vazifeli kırk yedi kişinin bulunduğu, bu yıllarda Bolu'daki cami masraflarının ise kırk iki bin dokuz kuruş olduğu öğrenilmektedir. Bunun yanında cami için kullanılacak mum vb. Malzemelerin kayıtları da yer almaktadır.[187]

İkinci erken tarihli evrak ise yine bir evkaf defteridir. Bu defterde H. 1 Muharrem 1228/ M.4 Ocak 1813 tarihleri ile H. 29 zilhicce 1229 /M.12 Aralık 1814 tarihleri arasında bir yıllık muhasebe defteridir. Bu defter iki sayfadan oluşmakta olup metin şeklinde kaleme alınmıştır. İkinci sayfası Bolu'da bulunan Sipahiler Ağası Hacı Mustafa Ağa'nın vakfına aittir.

[187] BOA, *Evkaf Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri (Ev.HMH.D),* No. 07443.

Burada vakfın giderlerinin birimlere göre pay edildiği bilgisi mevcuttur. Yüz atmış yedi bin kırk akçesinin vakıftaki görevlilere, elli altı bin dört yüz kırk akçesinin masraflar için kullanıldığı belirtilmektedir. Bolu'daki mütevelli heyetinin başında ise Hafız Mustafa Efendi'nin bulunduğunu öğrenmekteyiz.[188]

Eser ile ilgili tamir belgeleri 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarına aittir. Elimize ulaşılan ilk kayıt caminin tamiri ile ilgili bir belgedir. 20. yüzyılın başlarına ait olan evrak Sipahiler Ağası Mustafa Ağa Camii'nin vakfında yanmış olan dükkân ve iki odanın tamiri ile ilgilidir. H. 14 Safer 1314 /M. 9 Nisan 1906 tarihli bu evrak Evkaf-I Hümayundan Şurayı Devlet Maliye Dairesine gönderilmiş iki adet evraktan müteşekkildir. Caminin altında bulunan dükkân ve odalarda çıkan yangında on iki dükkân ve iki odanın yandığı belirtilmiştir. Bunun için lazım gelen on dokuz kuruştan otuz beş bin yüz doksan beş kuruş değerinde hasar oluştuğu bunun Kastamonu Vilayetinden Evkaf Sandığından karşılanmasının kararlaştırıldığı anlaşılmaktadır.

H. 27 Muharrem 1317 / M.7 Haziran 1899 tarihli bu belgede caminin tamiratı ile ilgili keşif sonucunda belirlenen meblağın ilgili birime bildirilmesi yer almaktadır. Saraçhane ismi ile anılan Hacı Mustafa Ağa Camii'nin keşif sonucunda altı bin dokuz yüz kuruş otuz parenin tamir için Evkaf-I Hümayundan Şurayı Devlet maliye dairesine iletilen bir yazı yer almaktadır.[189]

Arşiv belgelerinden özetle caminin bir vakfı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca cami yangın geçirmiş ve yangın sonucunda yanan dükkân ve odaları tamir edilmiştir.

[188] BOA, *Evkaf Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri (Ev.HMH.D),* No.08255, 1a; BOA, *Evkaf Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri (Ev.HMH.D),* No. 08255, 1b.
[189] BOA, *Bab-I Ali Evrak Odası (BEO),* No. 001325, Gömlek No. 099304, 1a.

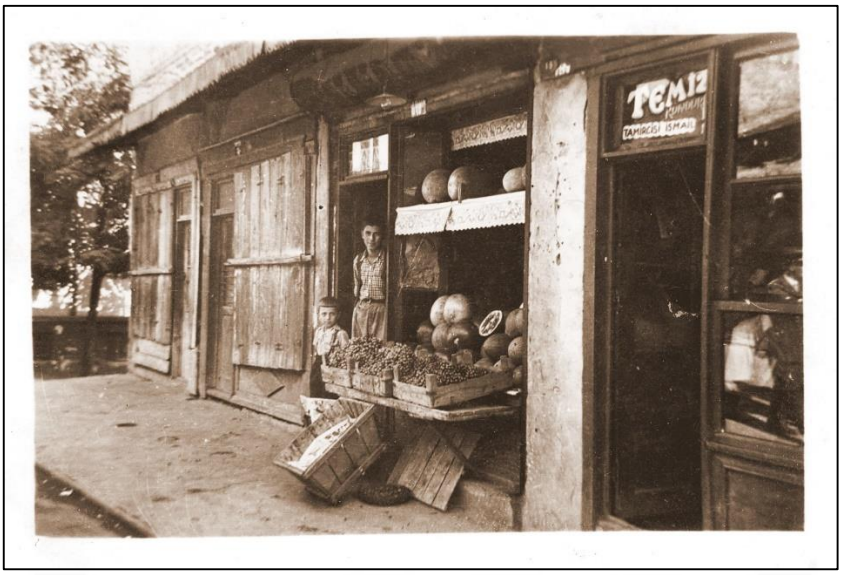
Fotoğraf 132: Saraçhane Camii'nin Güney Batı Cephesindeki Sivri Kemerli Çeşme. (1928)

Kaynak: Alman Arkeoloji Enstitüsü Arşivi.

Fotoğraf 133: 1935 Senesine Ait Saraçhane Camii'nin Minaresi ve Karşısında Yıldırım Bayezid Camii Görünümü

Kaynak: Sebilci Bolu Kültür Derneği Arşivi.

Fotoğraf 134: Saraçhane Camii'nin Önündeki Dükkânlar (Tarihsiz)

Kaynak: Sebilci Bolu Kültür Derneği Arşivi.

Fotoğraf 135: Saraçhane Camii'nin Girişi (Tarihsiz)

Kaynak: Sebilci Bolu Kültür Derneği Arşivi.

Aptullah Kuran'ın 1978 yılındaki Bolu ziyaretinde çekmiş olduğu düşünülen Saraçhane Camii fotoğrafları, o dönemde eserin durumu hakkında bilgi vermesi bakımından önemlidir. Eser ile ilgili toplamda dört adet fotoğrafın olduğu arşivde, yapının dış cepheleri fotoğraflanmıştır.[190]

[190] Aptullah Kuran Arşivi, Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi, Dijital Arşivi.

Fotoğraf 136: Aptullah Kuran Arşivi, Yapının Doğu Cephesi

Kaynak: Aptullah Kuran Arşivi, Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi, Dijital Arşivi.

Fotoğraf 137: Aptullah Kuran Arşivi, Yapının Güney Cephesi

Kaynak: Aptullah Kuran Arşivi, Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi, Dijital Arşivi.

Fotoğraf 138: Aptullah Kuran Arşivi, Yapının Kuzey Batı Cephesinde yer alan Minaresi

Kaynak: Aptullah Kuran Arşivi, Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi, Dijital Arşivi.

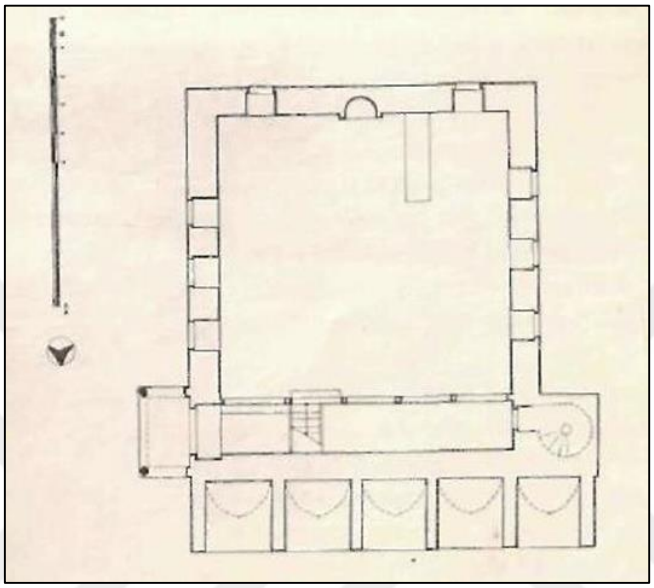

Fotoğraf 139: Aptullah Kuran Arşivi, Yapının Genel Görünümü

Kaynak: Aptullah Kuran Arşivi, Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi, Dijital Arşivi.

Mimari Tanımı

Saraçhane Camii dikdörtgen planlı olup, harim kısmı ile mahfil katından müteşekkildir. Yapı, kuzeyden güneye doğru meyilli bir arazi üzerinde bulunmaktadır. Altında yüksekçe bir bodrum kat mevcuttur. Moloz taş ve tuğla almaşık sistemiyle inşa edilen eserde dört sıra taş ve üç sıra tuğla sistemi uygulanmıştır. Her taş ve tuğla sırasının arasına derz atılmıştır. Bu uygulama esere güzel bir görünümün yanı sıra hareket katmıştır.

Şekil 10: Saraçhane Camii Planı

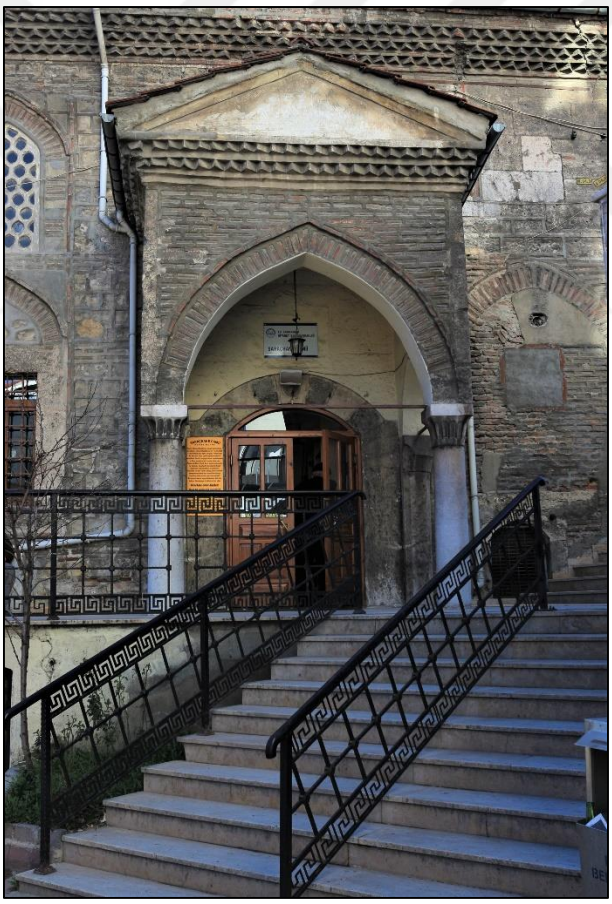
Kaynak: Sabih Erken, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, 2/*315.

Fotoğraf 140: Yapıya Girişin de Yer Aldığı Doğu Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Yapıya giriş doğu cepheden sağlanmaktadır. Merdiven ile çıkılan cümle kapısının hemen önünde dört adet sütun ve bu sütunların taşıdığı sivri kemerli, üç yönde açıklık bulunmaktadır. Bu kısmın üzeri beşik tonozlu olup üçgen alınlığa sahiptir. Doğu cephede girişin hemen güneyinde İki sıra halindeki pencerelerden alttakiler tuğla profilli dikdörtgenler içinde taş söveli, sivri tuğla kemer alınlıklıdır. Bunların kemerleri üzerindeki ikinci sıra pencereler ise yine sivri kemerli, fakat alçı şebekelidir. Girişin kuzeyinde ise günümüzde kapalı olan ancak geçmişte bir açıklığın olduğunu düşündüğümüz pencere sisteminin izleri mevcuttur. Burada ayrıca tuğladan sivri kemerli bir örgü mevcut olup duvar ile birleşmiştir. Bu cephenin güney kenarında hafif dışa taşkın vaziyette sivri kemerli bir çeşme yer almaktadır. Günümüzde bu çeşme cami cemaati tarafından abdest alma yeri olarak da kullanılmaktadır.

Fotoğraf 141: Sütunların Taşıdığı Baldeken Tarzda İnşa Edilmiş Yapıya Giriş Bölümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 142: Doğu ve Güney Cephesinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Kıble duvarında, üst kısımda üç sıra alt kısımda ise iki sıra halinde toplamda beş adet pencere bulunmaktadır. Bu cephelerdeki pencere uygulamaları doğu cephesi ile benzerlik göstermektedir. Yine güney cephenin batı tarafında bodrum kat hizasında hafif çıkıntılı sivri kemerli ikinci bir çeşme bulunmaktadır. Bu cephenin güney doğu köşesi kesilerek köşe pahalanmış ve üzeri kavisli kademelendirme ile tamamlanmıştır.

Batı cephesinde simetrik bir pencere sistemi dikkati çeker. Burada iki sıra hainde üçerden altı adet pencere vardır. Ayrıca kuzey batı kısmında, mahfil katı hizasında dikdörtgen formlu küçük bir açıklık mevcuttur. Cephede büyükçe bir kuş köşkü ile birlikte yer yer bazı kısımlara yapılmış küçük kuş köşkleri ve sulukları da ayrı bir inceliktir.

Kuzey cephe belediye meydanına bakmaktadır. Bu cepheye camin önünü tamamen kapatan sivri beşik tonozlu beş adet dükkân yerleştirilmiştir. Dükkânlar üzerinde kalan kuzey duvarı sade olup herhangi bir açıklık bulunmaz. Genellikle camilerin kuzey cephelerinde yer alan son cemaat yeri bu eserde uygulanmamış yerine camiye gelir getirmesi için dükkânlar yapılmıştır.

Fotoğraf 143: Kuzey Batı Köşesine düşen Minaresi ve Cephelerin Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 144: Batı Cephede Bulunan Kuş Evinden Detay

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 145: Kuzey Cephede Bulunan Dükkânların Yerleşimi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 146: Doğu Cephedeki Duvar Örgüsünün ve Açıklıların Deformasyonu

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Caminin minaresi Kuzey batıdadır. Kare kaideli minarenin, kaide kısmı kesme taştan, pabuç ve gövde tuğladan yapılmıştır. Üçgen satıhlarla kareden silindirik gövdeye geçilmekte olup, şerefe altı kirpi saçaklarla genişletilmiştir. Minarenin pabuç üstünde ve şerefenin altında silme kuşaklar vardır.

Çatının hemen altında yapıyı her cephede çevreleyen üç kademeli kirpi saçak uygulaması mevcut olup kiremitli kırma çatı ile örtülüdür.

Yapının iç mekânına doğu yönünden giriş sağlanmaktadır. Cümle kapısının hemen arkasında yapının iki bölümlü 10 satırlık kitabesi bulunmaktadır. Harim bölümü kareye yakın dikdörtgen planlıdır. İçi günümüzde sıvalı vaziyettedir. Yapıya sonradan yerleştirildiği düşünülen alçı kaplamadan yapılmış bir mihrap nişi yer almaktadır. Bu nişin üzerinde mihrap ayeti ve cami takımlarından iki levha yer almaktadır. Aynı zamanda harimin etrafına asılmış cami takımları da mevcuttur.

Altı ahşap ayağın taşıdığı minberde geçit kemeri yer alır, süpürgelik kısmı bulunmamaktadır.

Mahfil katı ahşap olup altı adet ayak tarafından desteklenmektedir. Kuzey cephesini içeriden tümüyle kapatmaktadır.

Ahşap tavanlı iç mekânın ortasında küçük bir tavan göbeği yer almaktadır.

Fotoğraf 147: Harim Bölümünden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 148: Mahfil Katı

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 149: Kadınlar Mahfilinin İçinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Malzeme ve Teknik

Saraçhane Camii dış cephelerinde moloz taş ve tuğla kullanımı görülmektedir. Moloz taş ile tuğlanın farklı diziliş sistemleri ile birlikte kullanımından oluşan almaşık teknik uygulanmıştır. Minarenin kaidesi taş olup gövdesi ise tuğla malzemelidir.

İç mekânda ahşap malzeme kullanımı yaygındır. Özellikle minber, mahfil ve tavan katında ahşap uygulamasını görmekteyiz. Alçı malzeme mihrapta ve pencere şebekelerinde karşımıza çıkmaktadır. Camiye girişi sağlayan baldeken tarzlı örtü birimi taşıyan iki sütün ise devşirme malzeme olarak karşımıza çıkmaktadır.

Fotoğraf 150: Pencere Şebekelerinde Görülen Alçı Malzeme

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Tezyinat

Eserde günümüze ulaşmış sistemli bir süsleme programı mevcut değildir. Ancak özellikle dış cephelerde malzemenin kullanımı cephelere hareketlilik katmıştır. Özellikle cephe duvarlarında tuğla ve taşın birlikte kullanımından oluşan almaşık teknik dikkat çekicidir. Pencerelerdeki tuğla ile sivri kemer uygulaması ve batı cephelerindeki kuş evleri de yapıya ayrı bir estetik kazandırmıştır. Bunun yanında kıble duvarı ve doğu cephesindeki iki bağımlı çeşmede yapı ile bir bütünlük oluşturması bakımından önemlidir. Bunun yanında güney batı cephesinin ucuna gülbezek işlenmiştir. Camiye girişi sağlayan baldeken tarzlı örtü birimi taşıyan iki sütün ise devşirme malzemeden oluşmaktadır.

Fotoğraf 151: Güney Batı Cephe Ucuna Gülbezek

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 152: Saraçhane Cami Giriş Kapısı ve Devşirme Sütunları

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Minare şerefesi altında tuğladan oluşturulmuş kirpi saçak uygulaması görülmektedir. Bu kirpi saçak uygulaması aynı zamanda yapının üç kademeli dışa taşkın saçağında ve girişteki üçgen alınlığın altında uygulanmıştır.

İç mekân oldukça sade olup duvarlar beyaz renkte sıvalı durumdadır. Harim mekânında cami takımları pencere aralarına dağıtılmıştır. Bunun yanında yapıya sonradan

eklendiğini düşündüğümüz mihrap alçı malzemeden olup klasik form özelliği taşımaktadır. Mihrabın üst köşelerinde iki adet cami takımı "lafzatullah ve ism-i nebi" yerleştirilmiştir. Bu yazıların arasında ayet bulunur. Mihrabın çevresini üç yönden kuşatan ince bir süsleme bordürü dolaşmaktadır. Süsleme bordürünün içesinde ise "S" kıvrımlı bitkisel bezeme mevcuttur.

Üst sıra pencereler alçı şebekeli olup bakla dilimini andıran geometrik unsurlar bulunmaktadır.

Cami Yazıları

Mihrap ayeti olarak Ali İmran Suresi, 39. Ayet işlenmiştir. Siyah zemin üzerine altın yaldızlı olup celi sülüs hatlıdır. Mihrap ayetinin her iki yanında daire formlu cami takımlarından "Allah" ve "Muhammed" lafızları siyah zemin üzerine yazılmıştır. Diğer cami takımları ise ikinci sıra pencere hizasında doğu, batı ve güney cephelere bölüştürülmüştür. Siyah zemin üzerine altın yaldızlı celi sülüs hatlıdır.

Fotoğraf 153: Kadınlar Mahfilinin İçinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

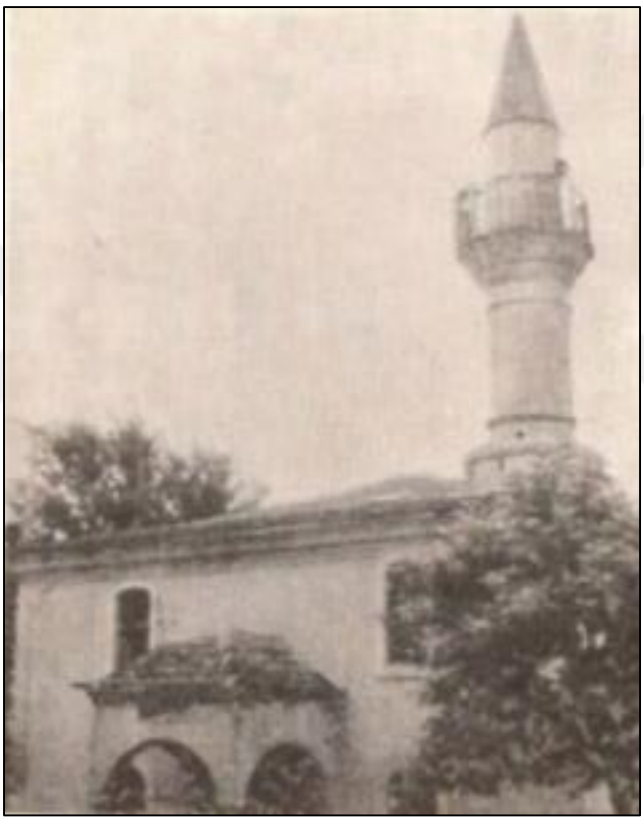
2.1.7. Tabaklar Camii

Yapının Konumu

Bolu İli, Merkez İlçe, İzzet Baysal Caddesi, 1 pafta, 12 ada, 28 parsel üzerinde bulunan cami nüfus yoğunluğunun fazla olduğu ana cadde üzerinde yer almaktadır.

Tarihlendirme

Yapı 19. yüzyılın sonlarına tarihlendirilmektedir. Günümüzde orijinalliğini büyük ölçüde yitirmiştir. Geçmişte kırma çatılı olan camii günümüzde tek kubbelidir.[191]

Fotoğraf 154: Tabaklar Camii'nin Eski Görünümü

Kaynak: Sabih Erken, Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, 2/327.

Mimari Tanımı

Cami günümüzde dikdörtgen planlı, tek kubbeli bir yapıdır. Üç kubbeli bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Cepheler günümüzde yeşil rengin tonlarında sıvalıdır. Kuzey cephe hariç her cephede iki adet pencere mevcuttur. Kuzey cephe de ise mahfil katına açılmış

[191] Erken, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, 2/327.

pencereler ile birlikte beş adet pencere bulunur. Üst kat pencereler ana hatları ile basık kemerli, taş sövelidir. Alt kat pencereler ise yuvarlak kemerli ve taş sövelidir. Dış cephelere hareket katan unsur köşelerde aşağıdan yukarıya doğru atılmış silme ile pencerelerin dışa taşkın çerçeveleridir.

Caminin, kuzeyde ana cadde tarafına çıkıntı teşkil eden iki sütunlu ve aynalı tonoz ile örtülü revağa açılan cümle kapısı bulunmaktadır. Bu cümle kapısından son cemaat yeri ve harim bölümüne ulaşılmaktadır. Harim bölümünde pandantiflerle geçilen tek kubbenin hâkimiyeti mevcuttur. Kubbede ve pandantif geçişlerinde klasik üslupta yapılmış tezyinat dikkat çekmektedir.

Mihrap klasik ölçülerde olup çini ile kaplıdır. Yeşil ve koyu renklerin hâkim olduğu bitkisel motif ağırlıklıdır. Nişin her iki yanında gülbezekler yerleştirilmiştir. Ortada mihrap ayeti yer alır. Yine mihrabın belirli bir çevresi yazı bordürleri ile çevrelenmiştir. Kıble duvarının çevresine cami takımları asılmıştır.

Minber oldukça sade olup ahşap malzemelidir. Şebekeli merdiven korkulukları vardır.

Mahfil katı iki ayak ile taşınmaktadır. Çok geniş olmayan mahfil bölümünün üst katı bayanlara ayrılmış alt katı ise imam, müezzin ve cemaatin kullanması için odacıklar şeklinde düzenlenmiş, ahşap korkuluklar ile çevrelenmiştir. Kuzeybatı köşesinde silindirik gövdeli bir minaresi bulunmaktadır.

Malzeme ve Teknik

Yapının dış cephesi günümüzde sıvalıdır. Pencere söveleri taştır. İç kısımda beden duvarları sıvalı olup belirli bir yüksekliğe kadar ahşap kaplamalıdır. Mihrabın yapıya sonradan yerleştirildiği düşünülmektedir. Mihrap tamamen çini kaplamalıdır. Minberi ahşaptır. Kuzeyinde yer alan mahfil katı iki ayak üzerine oturmuş, şebekeleri ahşaptır.

Tezyinat

Caminin tezyinatı yenidir. Mihrap yekpare çini kaplamalıdır. Kubbede kalem işi olarak şemse motifleri, şemse motiflerinin ucunda ve içlerinde rumî, palmet proğramı uygulanmıştır.

Cami Yazıları

Yapıda hat sanatı örneği olarak mihrap ayeti ile cami yazı takımları bulunmaktadır. Mihrap ayetinde beyaz zemin üzerine çini tekniğiyle "Bakara Suresi 144 ile 149" ayetleri işlenmiştir. Celi sülüs hatlıdır. Kubbeye celi sülüs hat ile kalemişi tekniğiyle "ihlas-ı şerif" yazılmıştır.

Mihrabın solunda istifli şekilde "Allah" ve "Muhammed" lafızları, sağında ise yine aynı formda "Kelime-i Tevhid" levhaları vardır.

2.1.8. Karamanlı (Debbağlar) Camii

Yapının Konumu

Bolu İli, Merkez İlçe, Karamanlı Mahallesi, 13 pafta, 98 ada, 1 parselde bulunmaktadır.

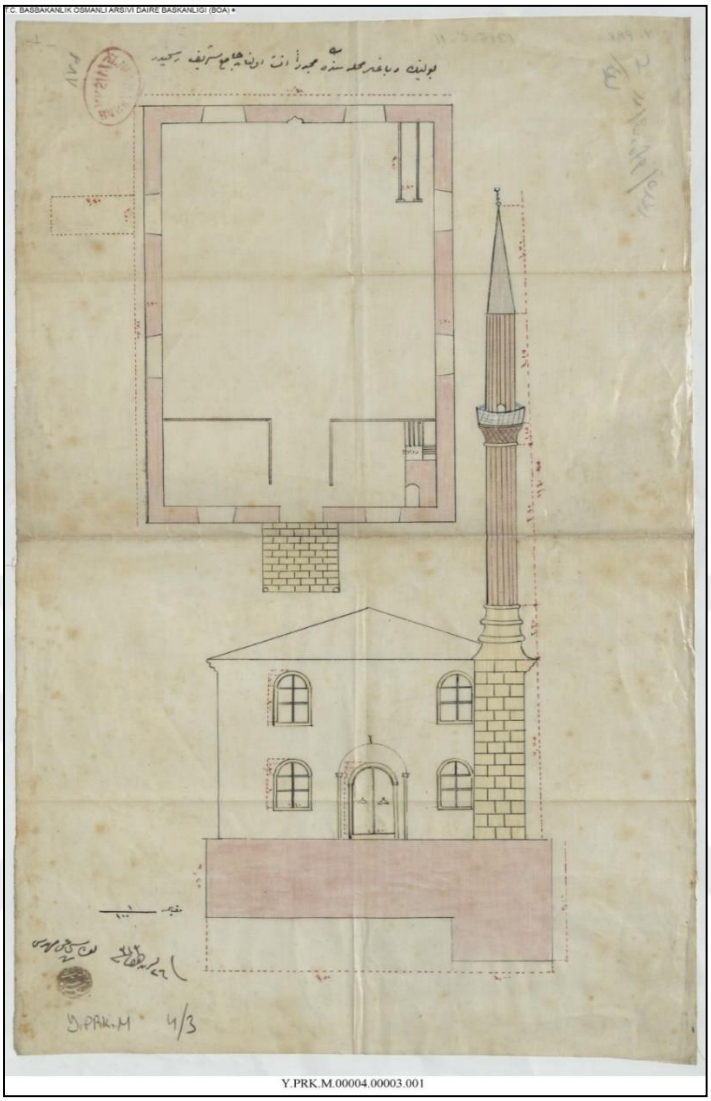
Tarihlendirme

Karamanlı mahallesinde bulunan cami ile ilgili Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda yapılan araştırmalarda plan ve kuzey cephenin ön görünüşüne ulaşılmıştır.[192] Arşivlerde bu evrak ile ilgili verilen tarihlendirmede H. 11 Cemazeyilahir 1315 M. 7 Kasım 1897 tarihi bulunmaktadır. Günümüzde yapının girişinde verilen miladi tarihli yapım yılı arşiv kaydındaki tarih ile aynıdır. Yapı 19. Yüzyılın sonlarında inşa edilmiştir.

Daha önce Debbağlar Mahallesi olarak anılan bu mevkii sonraları Karamanlı Mahallesi sınırlarına dâhil edilmiştir. Arşiv kaydında Debbağlar Camii olarak isimlendirildiği görülmektedir. Ancak günümüzde Karamanlı Camii olarak anılmaktadır.

Cami, Arşiv belgesindeki plan özellikleri bakımından günümüzdeki yapı ile benzerdir. Belgedeki planda sadece günümüzde var olan kuş evleri ile kuzey cephede açılan kadınlar mahfiline girişteki kapı girişi gösterilmemiştir. Bu uygulamalar yapıya sonradan dâhil edilmiştir olmalıdır. Kuzey cephe ön görünüşünde minarenin günümüzdeki kesme taş uygulaması ile pabuç kısmında da değişiklik yoktur. Ancak minarenin kaidesine ve pabuçluktaki işçiliğe bakılırsa minarenin daha önce yapıldığı izlenimi uyanmaktadır.

[192] BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Müteferrik* (*Y.PRK.M*), No.0004, Gömlek No: 0003, 1.

Şekil 11: Karamanlı Caminin Planını ve Kesitini Gösteren Osmanlı Dönemine Ait Planı

Kaynak: Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Müteferrik Y.PRK.M, No.0004, Gömlek No: 0003, 1.

Mimari Tanımı

Eser geç dönem Osmanlı mimarisi özelliklerini koruyarak günümüze kadar ulaşmıştır. Dikdörtgen planlı ve düz ahşap tavanlıdır. Yapının cepheleri günümüzde sıvalıdır. Kuzey cephe dışındaki duvarlarda büyük ikişer adet pencere açıklığı yer almaktadır. Kuzey cephede ise mahfil katı ve alt kat olmak üzere toplamda dörder adet pencere bulunmaktadır. Toplamda ise on adet pencere açıklığı mevcuttur. Pencereler dışa taşkın pervazlar ile belirginleştirilmiştir. Köşelerde de dışarıya taşan ince duvar örgüsü görülmektedir. Bu uygulamalar yapıya hareket katması için yapılmış olmalıdır. Dış cephelerde dikkati çeken diğer bir uygulama kuş evleridir. Doğu, batı ve güney

cephelerinde dört adet, kuzey cephesinde ise beş adet kuş evi vardır. Yapıyı çevreleyen iki sıra halinde kirpi saçak bulunur. Kuzey batıda bulunan minarenin kaidesi kesme taştan yapılmıştır. Pabuçluğu oval formludur. Minarenin diğer bölümleri alüminyum kaplamadır.

Şekil 12: Karamanlı Camii Planı

Kaynak: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi.

Fotoğraf 155: Yapının Kuzey Cephe Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 156: Yapının Batı Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 157: Yapının Cephelerinde Bulunan Kuş Evlerinden Detay

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Yapının girişinde kuzeyde sütunlu ve aynalı tonoz ile örtülü birim bulunmaktadır. Burası aynı zamanda ayakkabılık işlevi de görmektedir. İbadet mekânına giriş yuvarlak kemerli iki kanatlı bir kapıdan sağlanmaktadır. Ayrıca kuzey doğuda kadınlar mahfili için açılmış geniş kemerli ayrı bir girişte yapılmıştır. İç mekân harim bölümü ve mahfil katından müteşekkildir. Oldukça sadedir. Mihrapta dönemin özelliği olan ayakları ve başlıkları bulunan plaster uygulaması dikkati çeker. Hemen üzerinde de iki adet mihrap ayeti vardır. Minber ise ahşap olup ahşap parçalarının farklı farklı yerleştirilmesiyle oluşturulmuş bir hareketlendirme söz konusudur. Duvarlar sıvalı vaziyettedir. Doğu, batı ve güney duvarlarına cami yazı takımları yerleştirilmiştir. Güney doğu köşesinde ise ahşap kürsü mevcuttur. Mahfil katı ahşaptır. Alt kat tamamen kapatılmıştır. Muhtemelen alt katın bir köşesi imam için ayrılmış olmalıdır. Üst kat ise hanımlar içindir. Harim bölümü pencere hizasına kadar ahşap kaplama ile çevrelenmiştir. Tavanda, mahfil katı, minber ve kürsüde uygulanan ahşap yapıda bir bütünlük oluşturmuştur. Yapıya ayrı bir hava katmıştır. Tavan göbeği küçük olup ahşap yakma tekniği ile bitkisel motifler uygulanmıştır.

Fotoğraf 158: Yapının Harim Bölümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 159: Yapının Mihrabı

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 160: Yapının Minberinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 161: Yapının kürsüsünden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 162: Yapının Mahfil Katı

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 163: Yapının Tavan Göbeğinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Malzeme ve Teknik

Ahşap malzeme ağırlıklı bir eserdir. Ahşabın yapıya uygulanma tekniği ile birlikte siyah ve koyu kahverengi renkler ile içeride uyumlu bir görüntü hakimdir. Ahşap malzeme içeride başta minber, kürsü, mahfil katı, tavan ve çift kanatlı kapı uygulamasında

mevcuttur. Kesme taş malzeme minarenin kaidesinde, cephe köşelerinde, pencere sövelerinde uygulanmıştır.

Tezyinat

Karamanlı Camii ahşap uygulama bakımından oldukça başarılıdır. Minber, kürsü, tavan ve mahfil katının ahşap uygulaması renk ve desen tasarımı ile uyum içerisindedir. Koyu kahverengi ve beyaz renk ile boyanan ahşap malzemeler yatay, dikey formlar oluşturularak bir bütün haline getirilmiştir. Renkler ile ahşabın kullanımı hoş bir ahenk oluşturmuştur**.**

Cami Yazıları

Yapıda hat sanatı örneği olarak mihrap ayeti celi sülüs olup siyah zemin üzerine altın yaldızlıdır. "Ali İmran Suresi 37" ayeti işlenmiştir. Mihrap ayeti levha içerisindedir. Hemen üzerinde siyah zemin üzerine celi sülüs hatla yazılmış besmele ile başlayan altın yaldızlı kelime-i Tevhit vardır. Doğu, batı ve güney cephede yuvarlak bir levha üzerinde cami yazı takımları celi sülüs ile yazılmıştır. Yapıda kuşak yazısı bulunmamaktadır.

Fotoğraf 164: Yapının Cami Takımları ve Mihrap Ayetinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

2.1.9. Semerkand Camii

Yapının Konumu

Bolu merkezinde Semerkant Mahallesi, Semerkant Caddesinde bulunmaktadır.

Tarihlendirme

Camii Ankara Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü arşivindeki bilgilere göre geç Osmanlı dönemine aittir. İnşa tarihi olarak 18-19. Yüzyıl olarak kayıt altına alınmıştır.[193]

Mimari Tanımı

İnşa tarihi kesin olarak bilinmeyen bu cami büyük ölçüde yenilenerek günümüze kadar ulaşmıştır. Boyuna dikdörtgen planlıdır. İbadet mekânı ve mahfil Katından ibarettir. Dış cepheleri sıvalı olup sarı renge boyanmıştır. Güney cephesinde biri üstte diğer ikisi alt sırada bulunan üç adet pencere ile aydınlatılmaktadır. Doğu ve batı cephelerde ise ahşap söveli iki adet pencere mevcuttur. Kuzey cephede ise mahfil katı hizasında üç adet ahşap söveli pencere mevcuttur. Bu cepheden yapay giriş sağlanmaktadır. Burada cephe aksında ahşap üzeri kiremit ile örtülü küçük bir ayakkabılık bölümünden camiye giriş sağlanır.

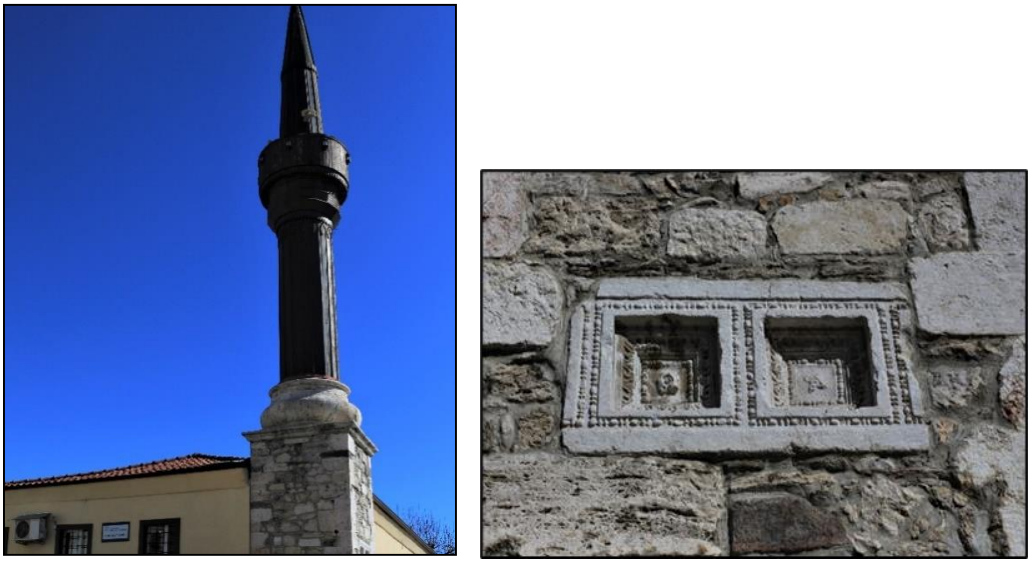

Fotoğraf 165: Semerkand Camii Genel Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

[193] Ankara Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi.

Minare kuzey batı köşeye yerleştirilmiştir. Caminin beden duvarlarına kadar yükseklikte bir kaide bölümü yer alır. Kaide bölümü sıvasız olup köşelerde kesme taş ile sağlamlaştırılmıştır. İç kısımlarda ise moloz taş örgüsü görülür. Kaidenin batı cephesinin tam ortasında devşirme malzeme görülür. Dikdörtgen formlu ortasında kare formlu iki adet bezeli niş mevcuttur. Minarenin pabucu ise oval formlu olup iyi işçiliklidir. Bu pabucun içine yerleştirilmiş ahşap minare gövdesi yükselmektedir. Ahşap minare gövdesi de iyi işçilikli olup zarif görünümlüdür. Şerefe bölümüne geçişi sağlamak için kademeli olarak genişletilmiştir. Şerefe altında ahşap yivler ile baklava dilimleri tezyinat açısından oldukça ilgi çekicidir. Alem ile sonlanmaktadır.

Fotoğraf 166: Minareden Detay

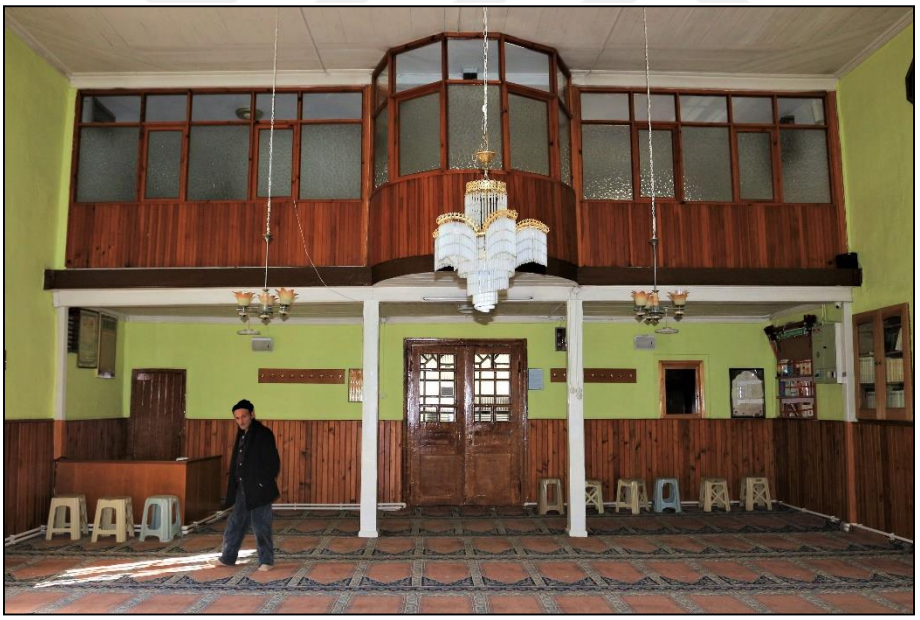
Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Mihrap geç dönem Osmanlı mimarisinde karşılaşılan iki yanında ayakları ve başlıklarından plasterli bir yapıdadır. Oval formlu bir mihrap Nişi ve nişin üzerinde ise siyah zemin üzerinde mihrap ayeti bulunmaktadır. Minber ahşap olup oldukça sadedir. Doğu batı ve Güney cephesinin üst sıralarında cami yazı takımları bulunmaktadır. Cami içeriden sonradan yapıldığını düşündüğümüz belirli bir yükseltiye kadar ahşap döşeme ile çevrelenmektedir. Diğer kısımlar ise sıvalıdır. Mahfil katı dört ahşap ayak üzerinde taşınmaktadır. Kadınlara mahsus alan ise tamamen kapalıdır ve ahşap malzeme ile kaplanmıştır. Tavan sade olup tahtalar ile örtülmüştür. Tavan göbeği yıldız formlu tezyinatı ile dikkat çeker.

Fotoğraf 167: Harim Bölümünden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 168: Mahfil Katından Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 169: Yapının Tavan Göbeği

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Malzeme ve Teknik

Yapının minaresi hariç dış beden duvarları günümüzde sıvalıdır. Sıvası dökülen bölümlerden öğrenildiği kadarıyla beden duvarları moloz taş örgülüdür. İç kısımda duvarla da tamamen sıvalıdır. Düz, sade bir ahşap malzeme ile kaplıdır. Tavan göbeğinde sade bir geometrik tezyinat mevcuttur. İki ahşap bindirme üzerine oturan kadınlar mahfili tamamen ahşap ile kapatılmıştır. Yine beden duvarları belirli bir yüksekliğe kadar ahşap ile kaplıdır.

Mihrabında karakteristik 19 yüzyıl uygulaması olan ayakları ve başlıkları olan plaster uygulaması görülmektedir. Minberi ahşaptandır.

Minarenin kaide kısmı köşelerde kesme taş ortalarında ise moloz taş kullanımı görülmektedir. Kısmen tuğla malzeme kullanılmıştır. Minarenin gövdesi ve şerefesi iyi işçilikli olup ahşaptır. Ayrıca minarenin kürsüsünde devşirme malzeme diyebileceğimiz dikdörtgen formlu firizli bir oyma taş mevcuttur.

Fotoğraf 170: Caminin Ahşap İşçilikli Minaresinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Tezyinat

Oldukça sade olan iç ve dış beden duvarlarında tezyinat unsuruna rastlanılmamaktadır. Mihrapta ayakları ve başlıkları olan plaster uygulaması görülmektedir. Hemen üzerinde mihrap ayeti vardır. Minber ise oldukça sadedir. Tavan göbeğinde yuvarlak bir halka ile içerisinde merkezde güneş motifi mevcuttur. Minaresinin işçiliği güzel olup şerefenin altlıklarında yivler ile baklava dilimini andıran motifler mevcuttur.

Cami Yazıları

Yapıda hat sanatı örneği olarak mihrap ayeti ile cami takımları bulunmaktadır. Mihrap ayetinde siyah zemin üzerine altın yaldız ile “Ali İmran Suresi 39” ayeti işlenmiştir. Doğu, batı ve güney cephede sekizgen bir levha üzerinde celi sülüs ile cami takımları yerleştirilmiştir. Yapıda kuşak yazısı bulunmamaktadır.

Fotoğraf 171: Yapının Mihrap Ayeti

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

2.1.10. Keçeci Mehmet Efendi (Akpınar) Camii

Yapının Konumu

Bolu merkez, Akpınar Mahallesi, 9 pafta, 184 ada, 1 parselde yer almaktadır.

Tarihlendirme

Yapı ile ilgili günümüze herhangi bir kitabe ulaşmamıştır. Caminin kuzey doğu köşesinde bulunan haziresindeki Ahi Babazade merhum Seyyit Muhammet'e ait olan mezar taşına H. 1251 (M. 1835/36) tarihi düşülmüştür.[194] Caminin inşası daha önce olmalıdır. Diğer bir değişle caminin haziresi, cami yapıldıktan sonra oluşturulduğu düşünülebilir. Yukarıdaki bilgiler ışığında caminin 19. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edildiği tahmini ağır basmaktadır.

Bolu Gündem Gazetesi yazarı Nadir Garipoğlu 09.01.2008 tarihli köşesinde yapı ile ilgili bilgilere yer vermiştir. Yukarıdaki bilgileri teyit eden yazar, yapının tarihinin 1835'li yılar olabileceğini belirtmiştir. Keçeci Mehmet Efendi hakkında bilgi veren Garipoğlu, yukarı çarşıda manifaturacılık ve bakkaliye işleten Keçeci Abdullah oğlu Keçeci Mehmet Efendi

[194] Yasa vd., "Bolu'daki Osmanlı Dönemi Mezarlıkları ve Mezar Taşları", 4/186.

arsayı cami yapılması için bağışlamıştır.[195] Diye ifade etmiştir. Garipoğlu köşesinde yapı ile ilgili bir anısını da paylaşmaktadır. Anısında yazar

> "1944 depreminde hasar görüp tamir edilmiş, daha sonra bir de yangın geçirdiği söyleniyor. "Benim çok iyi hatırladığım 1962 yılında Bolu'da çok büyük bir fırtına oldu, o fırtınada caminin minaresi yıkıldı ama nereye? Etrafında çok yakın ve sık olan binaların üstüne mi? Hayır tam yola, evet hiçbir eve zarar vermeden boylu boyunca öndeki dar yola devrildi minare."[196]

Yazarın bu anısından 1962 senesinde caminin minaresinin yıkıldığı anlaşılmaktadır.

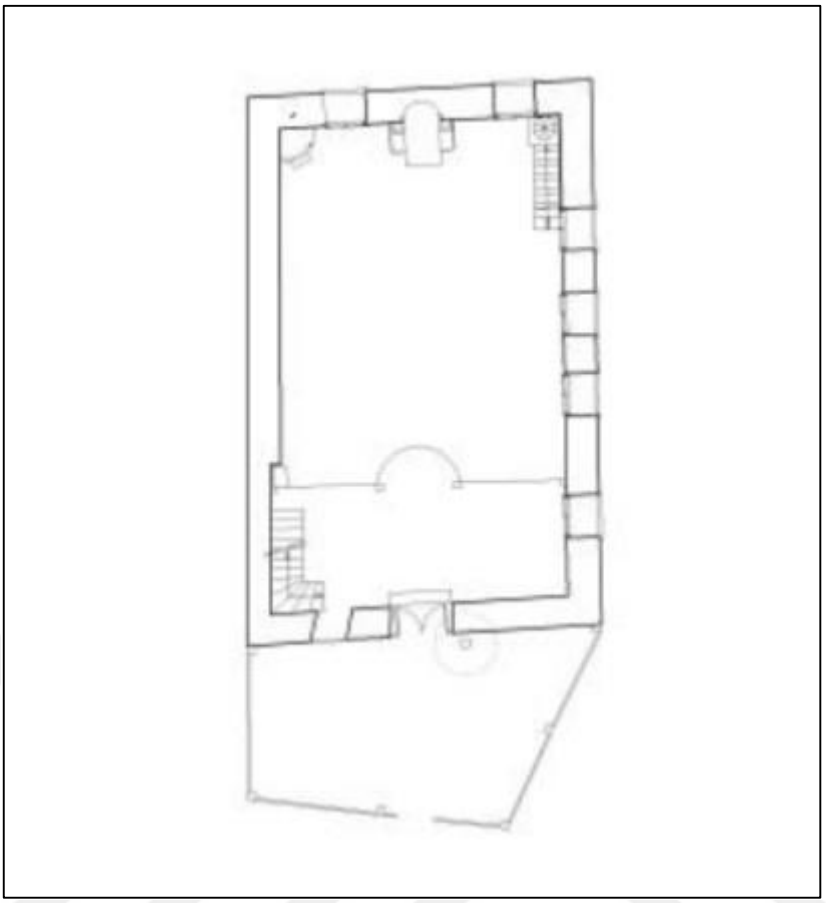
Cami yakın zamanda kapsamlı bir restorasyon görmüş ve kısa bir süre ibadete kapalı kalmış, sonrasından ibadete açılmıştır.

Mimari Tanımı

19. yüzyılda inşa edildiği düşünülen yapı dikdörtgen plana sahiptir. Eser harim bölümü, mahfil katı ve geniş saçaklı bir son cemaat yerinden oluşmaktadır.

Kuzeyden güneye meyilli bir arazi üzerine inşa edilmiştir. Kot farkından dolayı Güney cephesine doğru beden duvarları yükselmektedir. Yakın zamanda restorasyon çalışması tamamlanmış olan yapının dış cepheleri sıvalıdır. Ancak Temeli taştan olan caminin duvarları kerpiç olup aralarına ahşap hatıllar atılmıştır.

[195] Nadir Garipoğlu, "Akpınar Cami (Keçeci Mehmet Camisi)", *Bolu Gündem* (09.01.2008).
[196] Garipoğlu, "Akpınar Cami (Keçeci Mehmet Camisi)".

Şekil 13: Keçeci Mehmet Efendi Camii Planı

Kaynak: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi.

Fotoğraf 172: Yapının Kuzey Cephesinden Genel Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Dış Cepheler oldukça sade olup sıvalıdır. Güney cephede ikisi üst sırada ikisi ise alt sırada bulunan ahşap söveli dikdörtgen formlu dört adet pencere vardır. Ayrıca bu cephenin güney batı köşesinde sivri kemerli bağımlı bir çeşme mevcuttur. Çeşmede düzensiz kesme taş ile birlikte moloz taş, kemer örgüsünde ise tuğla kullanımı görülür. Doğu ve batı cephelerinde üst sırada üçer alt sırada ise ahşap söveli dörder pencere yerleştirilmiştir. Yapının doğusunda bir hazire bulunmakta olup hazirede bir adet mezar bulunmaktadır. Minare harim ile mahfil katı içerisinden verilmiş olup güzel işçiliklidir.

Fotoğraf 173: Yapının Batı ve Güney Cephesinden Genel Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 174: Yapının Güney Batı Cephesinde Bulunan Bağımlı Çeşmesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

İç mekân asıl ibadet mekânı ile mahfil katından oluşmaktadır. İbadet mekânı kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Dört ayağın taşıdığı mahfil katı bulunur. İki katlı pencere düzenlemesinde her cephede dörder adet pencere açıklığı yer almaktadır. Pencere söveleri ahşaptır. Mihrap ayakları ve başlıkları olan plasterli bir yapıdadır. Mihrap nişinin hemen üzerinde iki adet mihrap ayeti bulunmaktadır. Minberi oldukça sade olup ahşaptır. Tavanı ahşap olup tavan göbeği küçüktür.

Fotoğraf 175: İç Mekân Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 176: İç Mekândan Mihrap ve Minberin Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 177: Mahfil Katı Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 178: Mahfil Katı Üst Mekândan Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Malzeme ve Teknik

Dış cepheleri günümüzde tamamen sıvalıdır. Yapının Eski fotoğraflarından öğrenildiği kadarıyla temeli belirli bir yüksekliğe kadar taştır. Yapının genelinde ahşap kullanımı yaygındır. Duvarları kerpiç olup aralarında ahşap hatıllar vardır. Minaresi ahşap

işçiliklidir. Caminin kuzeyinde altı ayağın taşıdığı ahşap bir son cemaat yeri vardır. Çevresinde ise yine ahşap korkuluklar mevcuttur. Pencere söveleri ahşaptır.

İç mekânda dört ayağın taşıdığı mahfil katı bulunur. Bu bölümde tamamen ahşap malzemeden yapılmıştır. Ahşap tavan ile sonlanmaktadır.

Fotoğraf 179: Caminin Minaresinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Tezyinat

Yapının iç ve dış cepheleri sıvalarıdır. Sade bir yapıdır. Dönemin üslubu olarak mihrap ayakları ve başlıkları olan plasterler uygulamalıdır. Tavan göbeğinde ahşap oymalı güneş motifi yer almaktadır.

Cami Yazıları

Yapıda hat sanatı örneği olarak mihrapta Kelime-i Tevhid ile hemen üzerinde Besmele-i şerif bulunmaktadır. Her iki hat örneği levhalı olup siyah renkte celi ta'lik hatlıdır. Cami takımları doğu, batı ve güney cephede yuvarlak bir levha üzerinde celi sülüs ile yazılmıştır. Yapıda kuşak yazısı bulunmamaktadır.

Fotoğraf 180: Caminin Mihrap Ayetinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

2.1.11. Ağda Camii

Yapının Konumu

Bolu İli, Merkez İlçe, Gölyüzü Mahallesi, İsmetpaşa Caddesi, 14 pafta, 125 ada, 1 parselde bulunmaktadır.

Tarihlendirme

Yapının üzerine sonradan yerleştirilen panolarda yapının tarihi M. 1894 olarak gösterilmektedir. Semavi Eyice'nin "Tarihte Bolu" isimli eserinde yapı ile ilgili Tahsin Ağa tarafından H.1310 /M. 1892-1893 de inşa edildiği belirtilmektedir. [197] Cumhur Başkanlığı Devlet Arşivlerinde Ağda Camii imamı ve ayrıca medrese müderrislerinden İsmail Hakkı Efendi'nin üç yüz kuruş maaş ile tedrisata devam etmesi için yazılı bir dilekçeye ulaşılmıştır. Bu dilekçenin tarihi ise 2 Kanun-i Sani 1340/ M. 2 Ocak 1924

[197] Eyice, *Tarihde Bolu*, 12.

tarihlidir. Caminin inşasından 30 yıl sonraki bu evrak caminin aktif olarak kullanıldığının göstergesidir.

Mimari Tanımı

Ağda camii ana hatları ile kareye yakın dikdörtgen planlı ve düz ahşap tavanlı olarak inşa edilmiştir. Yapı harim ve mahfil katından müteşekkildir. Yapıda genel olarak geç dönem Osmanlı mimarisi etkileri vardır.

Kuzey güney doğrultuda meyilli bir arazi üzerine yerleşen caminin dış cepheleri günümüzde sıvalıdır. Ancak dikkatli bakıldığında yapıda kesme taş kullanımının olduğu görülmektedir.

Şekil 14: Ağda Camii Planı

Kaynak: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi.

Fotoğraf 181: Yapının Genel Görümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Yapının dış cepheleri arasında farklılar mevcuttur. Güney cephesin tam ortasından dışarı taşkın silme geçmektedir. Silmenin hemen üzerinde beş adet basık kemerli pencere bulunmaktadır. Silmenin altında ise dört adet dikdörtgen formlu pencere mevcuttur. Pencereler ahşap kanatlıdır.

Kuzey cephesi oldukça sade olup mahfil katı hizasında üç adet basık kemerli pencere bulunmaktadır. Bu cephe oldukça sadedir. Batı cephesinde herhangi bir açıklık bulunmamakta olup sağır bir cephe görünümündedir.

Doğu cephesi yapıya girişin sağlandığı bölümdür. Burada Silmenin üstünde basık kemerli beş adet pencere, silmenin altında ise dikdörtgen formlu üç adet pencere vardır. Kuzeydoğu yönünde camiye girişi sağlayan üç yönlü yuvarlak kemerli, iki sütunce üzerine oturan baldeken tarzında bir giriş mekânı bulunmaktadır.

Fotoğraf 182: Yapının Kuzey Doğuda Yer Alan Girişi ve Minaresi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Cepheleri çevreleyen silmeler ile pencere alınlık ve çerçeveleri de dışarıya taşkın vaziyettedir. Üst örtü sistemi kırma çatılıdır.

Minare kuzeydoğu yönündedir. Ahşap işçilikli bir minare olup şerefe ve aleme sahiptir.

İçeride kareye yakın bir ibadet mekânı ile küçük bir mahfil katı mevcuttur. Oldukça sade olan mekân günümüzde sıvalı vaziyettedir. Mihrap son dönem Osmanlı mimarisi etkisindedir. Oval formlu bir mihrap nişi ile her iki yanda ayakları ve başlıkları olan plasterler ile belirginleştirilmişti. Mihrap nişinin hemen üzerinde plasterler ile oluşturulmuş kare alan içerisine mihrap ayeti yerleştirilmiştir. Mihrabın hemen üzerinde duvarda iki adet cami takımı asılmıştır. Minber ahşaptan olup klasik üslup özelikleri göstermektedir. Minberin üzerinde geometrik ve bitkisel süslemeler mevcuttur. Minber

yapıya sonradan eklenmiş olmalıdır. Çünkü caminin bütünü ile minber arasında üslup farklılığı mevcuttur. Minber ise ahşaptan olup klasik üslup özelikleri göstermektedir.

Fotoğraf 183: Yapının İç mekânından Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Mahfil katı beş ahşap ayak ile desteklenmektedir. Batı köşede bir imam odası bulunmaktadır. Üst kat ahşap şerefeler ile çevrelenmektedir. Mahfil bölümü alan olarak oldukça küçük olup dikdörtgen formludur. Tavanı ahşaptır. Tavan göbeği tezyinat işlemelidir.

Fotoğraf 184: Mahfil Katı Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

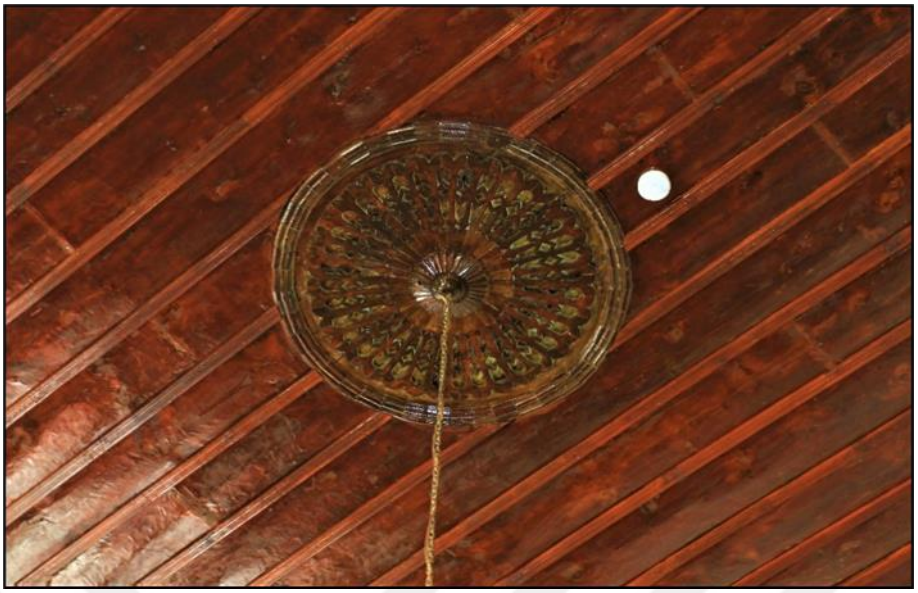
Malzeme ve Teknik

Caminin dış cepheleri sıvalıdır. Cephelerin köşelerinde kesme taş kullanımı görülmektedir. Pencereler ahşaptır. Caminin minaresi ahşap olup iyi işçiliklidir.

İç cephelerde dış cepheler gibi sıvanmış vaziyettedir. Beş direğin taşıdığı mahfil katı ahşaptır. Alt katında yine ahşap malzemeli bir görevli odası bulunmaktadır. Sonradan yerleştirildiğini düşündüğümüz minberde de yine ahşap malzeme kullanımı görülmektedir.

Tezyinat

Tezyinatı yok denecek kadar azdır. İç ve dış cepheler sıvalı vaziyettedir. Dönemin özelliklerini gösteren ayakları ve başlıkları olan plaster uygulamalı bir mihrabı bulunmaktadır. Oyma tekniği ile yapılmış olan tavan göbeği güneş motifini andırmaktadır.

Fotoğraf 185: Tavan Göbeğinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Cami Yazıları

Yapıda hat sanatı örneği olarak mihrap ayeti ile cami takımları bulunmaktadır. Mihrap ayetinde siyah zemin üzerine altın yaldız ile "Bakara Suresi 144 ile 149" ayetleri işlenmiştir. Doğu, batı ve güney cephede yuvarlak bir levha üzerinde celi sülüs cami yazı takımları yerleştirilmiştir.

2.1.12. Somuncu (Sultanzade) Camii

Yapının Konumu

Bolunun merkezinde, Tabaklar Mahallesi, 1 pafta, 5 ada, 1 parselde bulunmaktadır.

Tarihlendirme

Caminin kesin inşa tarihine ilişkin bilgi yoktur. Yapı ile ilgili bilgilere R. 1341/ M. 1925 tarihli Bolu Vilayeti Salnamesi'nde ve M. Zekai Konrapa'nın eseri olan Bolu Tarihi isimli eserinde rastlamaktayız.

R. 1341 /M. 1925 Bolu Vilayeti Salnamesinde "Somuncu Camii Mezarlığı" ibaresi geçmektedir. Tarihi mezar taşları künyesinin verildiği bölümde "Abbas Paşa kethüdası ve Kapıcıbaşısı Mehmet Haşim Ağa'nın kardeşi Mustafa Reşid, Somuncu Camii

Mezarlığı 1228" bilgisi paylaşılmıştır.[198] Buradan Abbas Paşa Kethüdası ve Kapıcıbaşısı Mehmet Haşim Ağanın kardeşi Mustafa Reşid'e ait olduğu bilinen mezar taşı bu cami ismi ile anılan mezarlıktadır. Mezarda düşülen tarih ise H. 1228 /M. 1813'tür. Buradan hareketle caminin 1813 yılından önce yapıldığı söylenebilir. Tarihlendirmedeki diğer bir husus ise mezarlığın camii ile aynı ismi taşımasıdır.

M. Zekai Konrapa'nın Somuncu Mektebini anlatırken, caminin ismine ve konumuna dair bilgiler vermektedir. Müellif eserinde "Kadı Camii karşısında (otoparkın yerinde) Taş Mektep ile Somuncu Camii karşında bulunan Somuncu Mektebi'nin Bolunun belli başlı mahalle mektepleri arasında olduğunu belirtmektedir."[199] Buradan caminin hemen karaşınında bir mektebin varlığından ve bu mektebinde Somuncu ismiyle anılması önemlidir.

Mimari Tanımı

Cami Dikdörtgen planlı ve düz tavanlıdır. Yığma kargir tekniğinde inşa edilmiştir. Saha çalışmasından elde edilen bilgiler ışığında yapının dış cephe duvarları betonerme duvar ile sonradan kalınlaştırılmıştır. Dış cephesi günümüzde sıvalıdır. Üst örtünün camiyi çepeçevre saran iki kademeli kirpi saçaklar mevcuttur.

Fotoğraf 186: Somuncu Camii Kuzey Cephe

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

[198] *Bolu Vilayeti Salnamesi*, 212.
[199] Konrapa, *Bolu Tarihi*, 565.

Yapıya giriş kare formlu kırma çatılı bir mekandan sağlanmaktadır. Burası aynı zamanda ayakkabılık olarak kullanılmaktadır. Buradan dikdörtgen formlu Son cemaat yerine geçilmektedir. Buranın sağından iki ayağın taşıdığı ahşap kadınlar mahfiline çıkılmaktadır. Oldukça sade harim bölümüm mevcuttur. Basit bir plaster uygulamasına sahip olup Yarım silindirik niş şeklinde mihrabı vardır. Minber soğan kubbeli ahşaptır. Caminin dikdörtgen formlu pencereleri iki sıra halinde simetrik olarak yerleştirilmiştir. Her cephede sekiz adet pencere olup, ahşap sövelidir. Yapı Kırma çatı ile sonlanmaktadır.

Fotoğraf 187: Yapının Güney ve Doğu Cephesinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Minaresi kuzeybatıda olup kesme taştan kaideye sahiptir. Ölçü olarak küçük bir minareye sahiptir. Minarenin şerefe altında on sıra kirpi saçak şeklinde düzenleme mevcuttur.

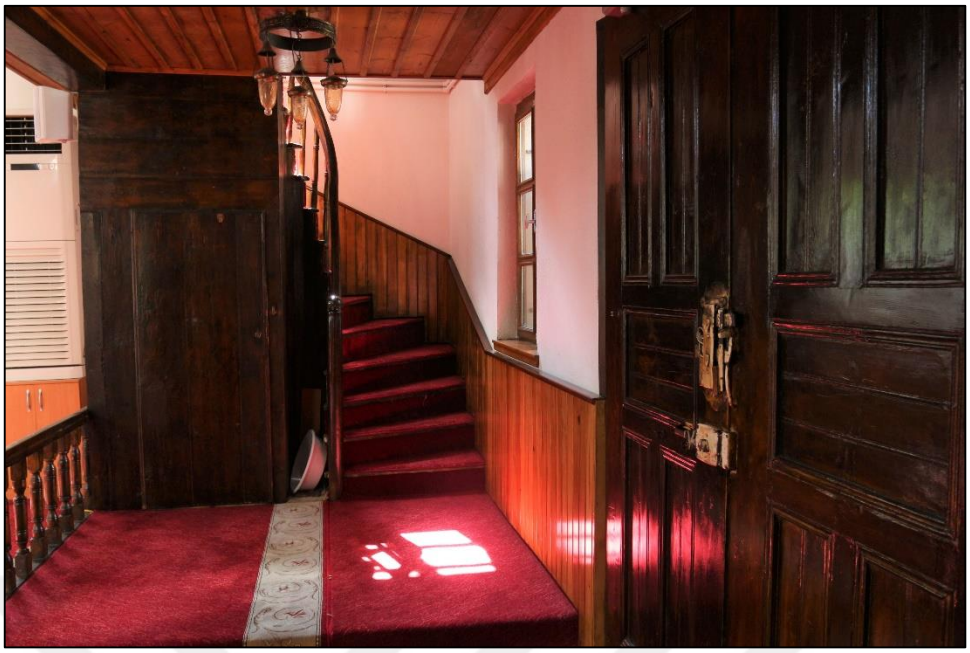
Fotoğraf 188: Yapının İç Mekânından Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 189: Mahfil Katı Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur**.**

Fotoğraf 190: Mahfil Katına Çıkan Ahşap Merdivenlerin Görünümü

Kaynak: Yazar Tarından Oluşturulmuştur.

Malzeme ve Teknik

Yığma kargir tekniğinde inşa edilmiştir. Günümüzde iç ve dış cepheler sıvalı vaziyettedir. Son cemaat yeri ahşaptır. Pencereler iki sıra halinde ahşap sövelidir. Ahşap malzeme mahfil katı ile mahfil katına çıkan merdivenler ile tavan kaplamasında uygulanmıştır. Yapıyı çepe çevre saran tuğla kirpi saçak uygulaması vardır. Ayrıca minare şerefesinin altında tuğla malzeme görülmektedir.

Tezyinat

Yapıda tezyinat bakımından zayıftır. Dış cephede pencere sıralarının bulunduğu kısım niş şeklinde düzenlenmiş bu durum da cepheleri monotonluktan kurtarmıştır. İç mekânda ise mihrap plaster biçimli ve zik zak formlu olarak sonlanmaktadır. Bunun dışında yapıda bitkisel veya geometrik tezyinat mevcut değildir.

Cami Yazıları

Yapıda hat sanatı örneği olarak mihrap ayeti ile cami takımları bulunmaktadır. Mihrap ayetinde siyah zemin üzerine altın yaldız ile “Bakara Suresi 144 ile 149” ayetleri işlenmiştir. Doğu, batı ve güney cephede oval bir levha üzerinde celi sülüs hat ile cami takımları yerleştirilmiştir. Yapıda kuşak yazısı bulunmamaktadır.

2.1.13. Aslahaddin Camii

Yapının Konumu

Bolu merkezde Akpınar Mahallesi, Akay Sokakta yer almaktadır.

Tarihlendirme

Yapının ilk inşasının ne zaman gerçekleştiğine dair yapı kitabesi günümüze ulaşamamıştır. Ancak Rumi 1341 M.1925 tarihli Bolu Vilayeti Salnamesinde Aslahaddin Tekkesi ve Türbesi ile ilgili bilgiler mevcuttur. Burada Bolu'daki tekke, medrese ve imaret gibi tarihi yapıların isimleri verilmiştir. Salnamedeki verilerde "Aslahhadin Tekkesi, Aslahaddin Hazretleri, H. 977 tarihinde inşa edilmiştir" ibaresi ve Aslahaddin Hazretleri Türbesi" olarak kaydedilmiştir.[200] Bu bilgilerden yola çıkarak yapının bir tekke olarak H. 977/ M. 1569/1570 yılında inşa edildiğini söyleyebiliriz. Ayrıca bu bilgilerden hareketle tekkede Aslahaddin Hazretlerinin bir türbesi bulunduğunu da söylemek mümkündür.

Arşivlerde yapılan araştırmalar sonucunda Aslahaddin Camii ile ilgili iki adet kayda rastlanılmıştır. Bu kayıtlar birbiri ile yakın tarihlidir. Bunlardan ilki H. 29. Zilhicce 1210/ M. 5 Temmuz 1796 tarihlidir. Evrakta bilgilerden Bolu'da vaki Aslahaddin Camii Şerifinin hitabet görevinin Abdullah Bey'e verilmesini konu edinmektedir.[201]

H. 29 Rebiyülahir 1211 /M. 1 Kasım 1796 tarihli diğer kayıtta ise Aslahaddin Camii bitişiğin bulunan mektep'e muallimlik ciheti ile ilgilidir.[202] Bu evrak doğrudan cami ile ilgili olmasa da evrakta geçen "Aslahaddin Camii bitişiğindeki mektep" ibaresi yapının cami olarak kullanıldığı bilgisini vermesi açısından kayda değerdir.

Buradaki evraklarda eser isminin Aslahadin Camii olarak zikredilmesi önemlidir. Salnamedeki bilgilerde ilk yapı tekke olarak kaydedilmiştir. Ancak arşiv kaydında M.1796 tarihinde cami olarak zikredilmektedir. Muhtemelen yapı sonradan cami olarak hizmet vermeye devam etmiş olmalıdır.

[200] *Bolu Vilayeti Salnamesi,* 208.
[201] BOA, *Hatt-I Hümayun (HAT),* No. 1462, Gömlek No. 18.
[202] BOA, *Cevdet Maarif (C.MF),* No. 00140, Gömlek No. 06971.

Salih Zeki Kutucuoğlu Aslahaddin Hazretleri ile ilgili 1992 tarihli "Üçtepe" dergisinde aşağıdaki bilgiler paylaşılmıştır.

> "Aslahaddin hazretlerinin asıl ismi Muhamed İbn. Ebubekirdir. İslam'a hizmetlerinden dolayı ona Aslahaddin ismi verilmiştir. Bu ismi ona iznikte mezarı olan Horasan Şeyhülislamlarından Hacı Hamza vermiştir. Aslahhadin Hazretlerinin manevi silsilesi, Beyazid-i Bistami hazretlerine kadar gitmektedir. Aslahaddin Hazretleri Horasan ve çevresinden getirdiği askerler ile Lefke ve İnegöl civarında fetihlerde bulunmuştur. Sonrasında ise Bolu'ya gelmiştir."[203]

Buradan Aslahaddin hazretlerinin geçmişine dair önemli bilgiler öğrenilmektedir.

Günümüze ulaşan yapı daha sonradan inşa edilmiştir. M. Nevzat Özdemir'in Bolunun Sesi Gazetesi'ndeki bilgilerde;

> "Akpınar'da Bir Alperen... Aslâhaddin Hz." İsimli köşe yazısında vermiş olduğu bilgiler eserin aydınlatılması açısından önemlidir. Bu Köşe yazısında "Uzun yıllar bu caminin biraz altında bulunan Çarıkçıoğlu Sokaktaki evimizde oturduk. O zamanlar Aslâhaddin Camii'nin yerinde 16. yüzyılda yapıldığı söylenen eski ahşap bir cami vardı. Ahşap olan bu caminin 1968 yılında yıkıldığı ve Bolulu hayırsever, rahmetli Hacı Ahmet Çatladıoğlu tarafından 1970'li yılların başında tekrardan inşa edildiği ifadelerini kullanmıştır."[204]

Yazarın buradaki ifadelerinden caminin yıkılıp yeniden yapılmasına kadar geçen süreçte malzemesinin ahşap olduğunu öğrenmekteyiz.

Rumi 1341 M.1925 tarihli salnamede belirtildiği üzere Aslahaddin Hazretlerinin Türbesi günümüzde de camide içerisinde bulunmaktadır. Sonradan yapıya eklendiğini düşündüğümüz günümüz Türkçesi ile yazılan tarihsiz bir kitabede "571. Yılında İslamiyet uğruna Bolu fethinde şehit olan Aslahaddin Muhammed bu caminin orta katında metfundur. Allah ziyaretlerinizi kabul etsin ve ruhu şad olsun" ifadeleri yer almaktadır.

Aslahadin Camii ile ilgili çıkarımda bulunabileceğimiz diğer bir konu ise Bolu mahalle isimleridir. Bolu mahallelerine dair en eski bilgilere 16. yüzyıla ait tahrir defterlerinde rastlanmaktadır. Bu dönemde 1519 ve 1568 yılları arasında Bolu'da on üç mahalle

[203] Kutucuoğlu, *Bolu Üçtepe*, 8.
[204] M. Nevzat Özdemir, "Akpınar'da Bir Alperen... Aslâhaddin Hz.", *Bolunun Sesi* (9 Ekim 2006).

mevcut idi. Aslahaddin Mahallesi de bu on üç mahalle arasında bulunmaktaydı. Bu mahalle ismi 19. yüzyıla kadar davam etmiştir. [205] Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren de Akpınar mahallesine dâhil edilmiştir.

Mimari Tanımı

1968 yılında yıkılan cami Bolulu hayırsever, rahmetli Hacı Ahmet Çatladıoğlu tarafından 1970'li yılların başında tekrardan inşa edilmiştir. Orijinalliğini yitiren yeni yapıya kısa da olsa değinmekte fayda vardır.

Eser kuzey- güney doğrultuda eğimli arazi üzerine inşa edilmiştir. Tek kubbeli bir yapıdır. Asıl ibadet mekânı harim ve mahfil katı olmak üzere iki bölümdür. Camiye giriş kuzey yönden sağlanmaktadır. Son cemaat yeri beş kemer açıklığına sahip olup üzerleri küçük kubbe ile örtülüdür. Dış cepheler geniş sağır kemer uygulaması ile hareketlendirilmiştir. Sağır kemerlerin altında yuvarlak kemerli dörder adet dikdörtgen pencere yerleştirilmiştir. Kubbenin dört köşesinde ise destekleme kuleleri yer almaktadır.

Yapıda ası dikkati çekici bölüm ise güney batı tarafından girişi sağlanan, kot seviyesinin atında bulunan Aslahaddin hazretlerine atfedilen türbe bölümüdür. Bu bölüm ile camiyi birbirinden ayıran dış cephe duvarları arsında malzeme farkı vardır. Kesme taştan olan ve düzgün örgülü alt kat yani türbe katı cami yapılmadan daha önceleri yapılmış olmalıdır. Cami bu alanın üzerine sonradan tekrar inşa edilmiş olmalıdır.

Türbe katının iç kısmına batıdan giriş sağlanmaktadır. Cami girişi ile bağlantısı yoktur. İçeride Güneye bakan genişçe bir mescid bulunmaktadır. Kuzeyinde ise doğu- batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir alanda türbe mevcuttur. Türbe içerinde iki adet sanduka vardır. Bu türbe bölümünün içi sonradan düzenlenmiş olduğu varsayılabilir. Ancak bu alan dış cephe örgüsüne bakılarak sonradan yapılan camiden daha önce var olduğu söylenebilir.

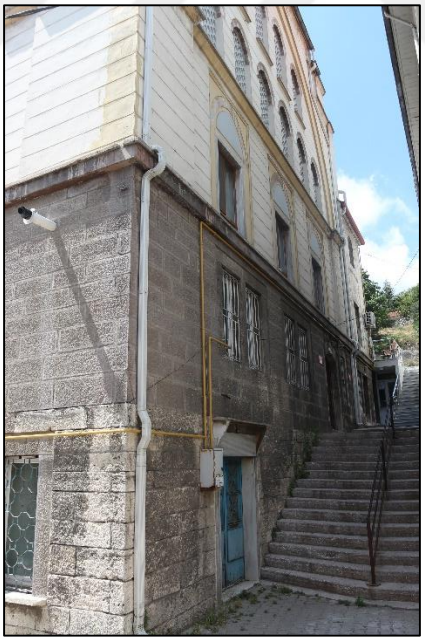
Bu caminin tarihi kayıtlarda daha önce yapıldığı belirtilse de 1970'li yıllarda tekrardan inşa edilmiştir. Bu yüzden yapının malzeme ve teknik, tezyinat ve cami yazılarına değinilmeyecektir.

[205] Kaya vd., "XVI. Yüzyıldan Günümüze Bolu Şehri Mahallelerinin Tarihi Gelişimi", 164.

Fotoğraf 191: Aslahaddin Camii'nin Güney Batı Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 192: Caminin Güney Doğu Cephesi ile Türbeye Çıkan Merdivenlerin Görünümü (Yapı Kuzey Güney Doğrultuda Eğimli Bir Arazide Bulunmaktadır)

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 193: Türbeye Girişin Sağlandığı Basık Kemerli Ahşap Kanatlı Kapı

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 194: Caminin Alt Kısmında Bulunan Türbe

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 195: Caminin Alt Katında Türbenin Karşısında Bulunan Mescid

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 196: Caminin Kuzey Cephesinde Bulunan Girişi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 197: Sonradan Yapılan Caminin Harim Bölümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

2.2. Dörtdivan

2.2.1. Çavuşlar (Merkez) Camii

Yapının Konumu

Bolu Dörtdivan İlçesinin merkezinde yer almaktadır.

Tarihlendirme

Cami geçmişte, Cuma Camii, Alaca Mescid, Baba Hızır Camii, Çavuşlar Camii gibi adlarla anılmıştır. Günümüzde ise Merkez Camii olarak isimlendirilmektedir. Bayram Ağazade Hafız Seyit Ahmet tarafından vakıf yoluyla yaptırılmıştır. Caminin geçmişi arşiv kaynaklarında eskiye dayanmaktadır. Ancak tarihlendirmeye yapı üzerindeki kitabelerden başlamakta fayda vardır.

Yapı üzerinde iki kitabe bulunmaktadır. Bu kitabelerden erken tarihli olanı doğu kapısı üzerinde bulunmaktadır.

Hudâ eylesin âbâd ebed Allâh

Erişti çün tevfik-ı Allâh

Bâni-i sânîsi Sâlih Paşa kim

Olaydı râh-ı Hakk'a saʿyi her gâh

Bu Câmiʿ-i Behişt-misâl yapıldı

Bedel vire Hudâ cennete hem câh

Bin iki yüz otuz altı senesi

Tamam oldu dedi eş-şükrü lillâh

1236

Yapının kitabesinden caminin H. 1236 /M.1820-1821 yılında Salih Paşa tarafından ikinci defa inşa ettirildiği öğrenilmektedir.

Fotoğraf 198: Birinci Kitabeden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

İkinci kitabede ise

Hamdü lillâh olur mevlide hürmeti

Baba Hızır Hazretinin himmeti

Taʿmîr-i sânÎ (…..)

Oldu esbâb Salih Paşa hazreti

Sâlisen taʿmîre gayret edip

Cümle ahâlîler merhameti

Târîhi bin iki yüz doksan bî-şekk

Evsatında oldu işte temmeti

Bu kitabeye düşülen tarih ise H. 1290-M. 1874'tür. Ancak bu kitabede bir önceki kitabeye gönderme vardır. Kitabeden H. 1236/-M. 1820/ 1821 Salih Paşa'nın camiyi yeniden inşa ettirdiği öğrenilmektedir. Bunun yanında caminin zaman içerisinde tamire muhtaç duruma geldiği ve 1874 tarihinde tekrar onarım gördüğü anlaşılmaktadır. Bu iki kitabe, tarihleri farklı olmakla beraber yazı karakteri ve yapım tekniği bakımından benzerlik göstermektedir. Muhtemelen H.1290 yılındaki tamirde daha önceki mevcut kitabe de yenilenmiş olmalıdır.

Fotoğraf 199: İkinci Kitabeden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Cumhurbaşkanlığı arşivlerinde yapılan araştırmalarda Baba Hızır Camii ismi geçmektedir. Bu camiye ait görevli atamaları mevcuttur. Bu belgelerden en eski olanı H. 29 Şevval 1090/M. 3 Aralık 1679 tarihlidir. Bu belgede caminin imam hatipliğine Abbas Halife isimli birinin tayin edildiği bildirilmektedir. Aynı zamanda caminin Baba Hızır tarafından inşa ettirildiği belirtilmektedir. H.29 Şevval 1124 H. 29 Kasım 1712 tarihli ikinci arşiv belgesinde atama belgesi olup cami hatipliğine Abdülcelil ve Mustafa efendilerin görevlendirilmesini konu edilmektedir. Burada verilen bilgiler yapının

konumunu da aydınlatması bakımından önemlidir. Arşiv kaydında "Dörtdivan Kazası'nın Çavuşlar Karyesindeki Baba Hızır Camii hatipleri Abdülcelil ve Mustafa Efendilere verilen beraat" konu edilmiştir.[206] Çavuşlar Karyesi isminin geçmesi ele alınan yapı olduğunu göstermektedir. Diğer bir deyişle belge günümüzdeki camiye ait olmalıdır. Yukarıdaki belgeler ışığında Çavuşlar Camii'nin H. 29 Şevval 1090/M. 3 Aralık 1679'tan önce inşa edildiği söylenebilir.

Çavuşlar Camii'nin Dörtdivan'ın eski camisi olduğunu söylemek mümkündür. Caminin yanında daha önceden baba hızır medresesi olduğu belirtilmektedir. Medrese günümüze ulaşamamıştır. Vakfiyede Alaca Mescid diye de geçmektedir. Baba hızırın mezarının caminin içerisindeki kabirde olduğu varsayılmaktadır. Bazı kaynaklar cami içerisindeki kabrin Dörtdivanlı Hilmi'ye ait olabileceğini söylemektedir. Ancak Hilmi'nin mezarının Doğancılar Köyündeki Ulu Mezarlık'ta yer aldığımda araştırmacılar tarafından dile getirilmekte ise de bu durum henüz netlik kazanmamıştır.[207] Günümüzde ise caminin doğu tarafındaki sokak Baba Hızır Sokağı olarak geçmektedir.

Evliya Çelebi Gerede kasabasının özelliklerini anlatırken Gerede'nin "Nâhiye-i Kızılöz, Nâhiye-i Alacaöz, Nâhiye-i Eledîvân, Nâhiye-i Birdîvân, İkidîvân, Üçdîvân, Dörddîvân" olmak üzere yedi adet divandan bahsetmektedir. Dörtdivan'da bu divanlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Dörtdivan Çavuşlar Camii divan çevresindeki yerleşim birimlerinin ihtiyacını karşılamak için inşa edilmiş olmalıdır. Bu yönü ile çavuşlar camii bir Cuma Camii olarak inşa edilmiş olmalıdır. Halk arasında da Cuma Camii ismi ile anılmaktadır. Bunun yanında Dörtdivan ile ilgili ulaşılan tarihsiz eski bir fotoğrafın ön yüzünde "Cumayeri" ibaresi bulunmaktadır. Fotoğrafta ön tarafata Cumayeri Meydanı ile arkada çavuşlar Camii görülebilmektedir. Fotoğrafta Cuma yeri olarak geçen mekanda muhtemelen geçmişte Pazar kurulmakta ve halk Cuma günleri ibadetini yapıp Pazar ihtiyacınıda bu meydanda karşılamataydı. Bu yönü ile yapı Cuma camileri kategorisinde değerlendirmek yerinde olacaktır. Bu meydan günümüzde de Dörtdivan ilçesinin merkezini oluşturmaktadır.

[206] BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Evkaf İ.EV, No. 43, Gömlek No. 4879.
[207] Yasin Şen, *Dörtdivan Kültür Atlası* (Ankara: Tunçay Yayıncılık,2021), 51.

Fotoğraf 200: Halk Arasında Cuma Yeri Olarak İsimlendirilen Alan ve Arkada Çavuşlar Camii'ni Gösteren Tarihsiz Bir Fotoğraf

Kaynak: https://dortdivandunyasi.com (Erişim Tarihi: 06. 07. 2023).

Mimari Tanımı

Yapı enine dikdörtgen planlıdır. Örgü sisteminde moloz taş ile kesme taş kullanımı görülmektedir. Ayrıca aralarına dört sıra ahşap hatıl atılmıştır. Kırma Çatılıdır. Cephelerdeki üst sıra pencereler küçük olup yuvarlak kemerlidir. Alt sıra pencereler üst sıra pencere oranla daha büyük ve dikdörtgen formludur. Doğu ile batı, kuzey ile güney cepheleri pencere sistemi olarak simetriktir. Doğu ve batı cephelerde Üst sırada dört alt sırada ise üç pencere açıklığı bulunmaktadır. Kuzey ve güney cephelerde üst sırada iki alt sırada iki adet olma üzere dört pencere bulunmaktadır. Minare kuzey doğu olup tek şerefeli ve ahşaptır. Yapıya girişler hem kuzey doğu hem de kuzey batıdan açılan iki adet ahşap dikdörtgen formlu birimden sağlanmaktadır. Kuzey batı girişi kadınlar için ayrılmıştır.

Fotoğraf 201: Caminin Genel Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 202: Camiye Girişin Sağlandığı Doğu Cepheden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 203: Kuzey Cepheden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 204: Batı Cepheden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 205: Haziresinin de Bulunduğu Güney Cepheden Görünüm

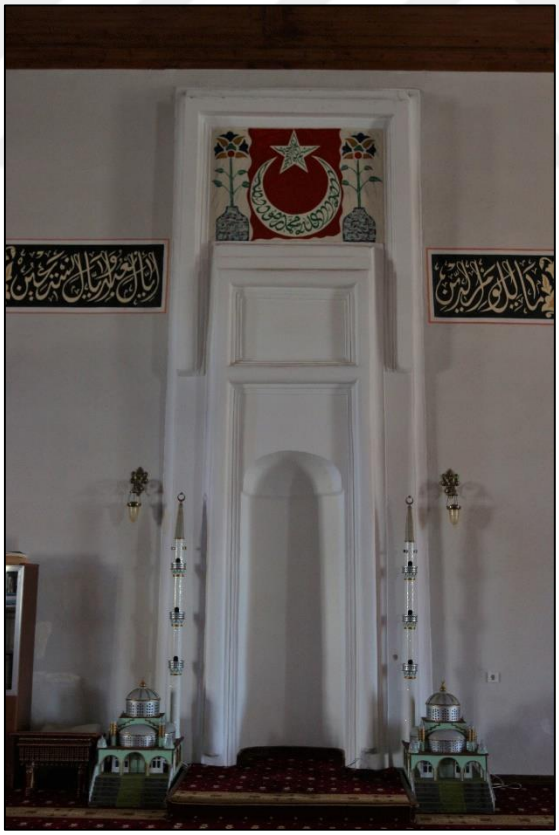
Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

İç mekâna giriş kuzey doğu cepheden basık kemerli çift kanatlı ahşap bir kapıdan sağlanmaktadır. İçeride harim ve mahfil katı bulunmaktadır. Harim dört adet ahşap direk tarafından taşınmaktadır. Mihrap plaster uygulamasını andıran iç içe oluşturulmuş dışa taşkın iki dikdörtgen alandan oluşmaktadır. Minber ahşaptan ve sadedir. Mahfil katını iki sekiz sıra önde sekiz sıra arkada olmak üzere başlıkları olan toplamda on altı ahşap direk taşımaktadır. Her iki yanda ahşap merdiven ile kadınlar mahfiline ulaşılmaktadır. Kadınlar mahfili de geniş tutulmuştur. Tavanda üç adet büyük ahşap kubbe uygulaması mevcuttur. Bu kubbelerden ikisi harim bölümü hizasında diğeri ise mahfil katı hizasındadır. Kubbelerin striktüel bir amacı yoktur. Yapıya hareket katması amacıyla yapılmış olmalıdır. Bu özelliği ile Bolu yöresindeki camilerde tek örnektir. Harim içerisinde, mahfilinin altında ahşap korkuluklarla çevrilen alanda bir adet sanduka yer almaktadır.

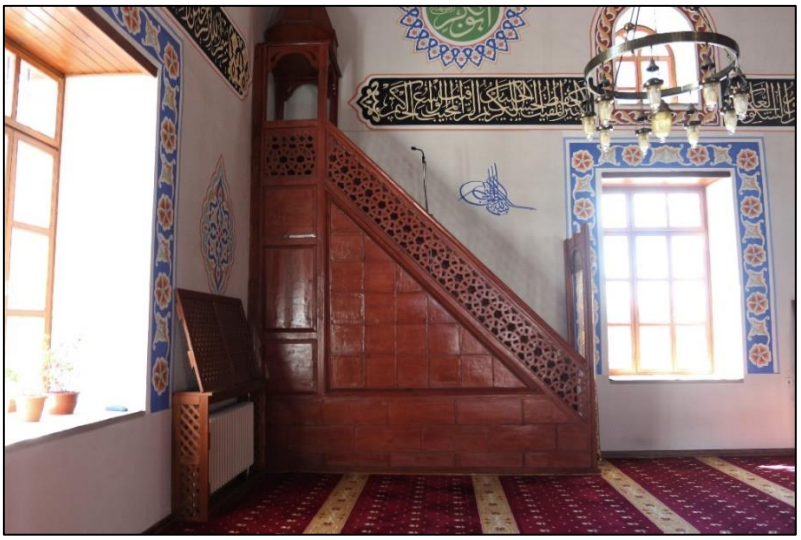
Fotoğraf 206: Harimden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

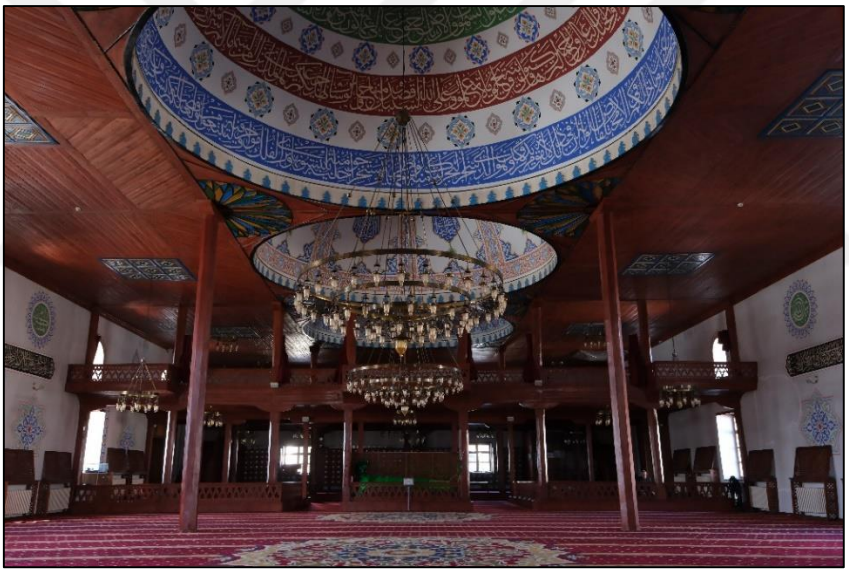
Fotoğraf 207: Mihraptan Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 208: Minberden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 209: Mahfil Katı ve Kubbelerin Dizilimi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 210: Mahfil Katı ve Kubbelerden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 211: Mahfil Katı ile Harim Arasındaki Kabir

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Malzeme ve Teknik

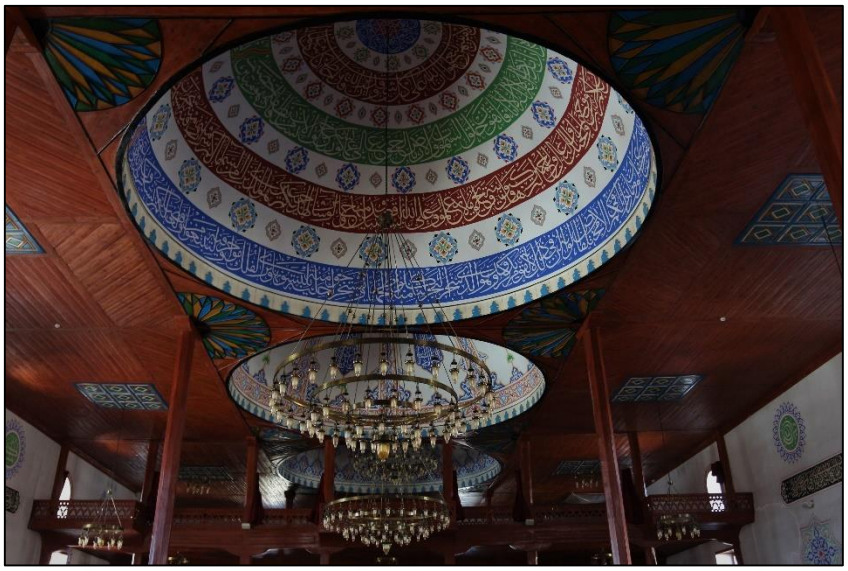
Yapının dış cephelerinde moloz taş kullanımı yoğundur. Ancak yer yer kesme taş kullanımı da görülmektedir. Bunun yanında taş malzemenin aralarına dört sıra ahşap hatıllar atılmıştır. Kırma çatı ile sonlanmaktadır. Minaresi tek şerefeli olup ahşaptır.

Yapı iç mekânda ahşap ağırlıklıdır. Harim bölümü dört adet ahşap direk ile desteklenmektedir. Mahfil katı tamamen ahşap olup toplamda on altı ahşap direk mevcuttur. Tavan ahşap olup üç adet kubbe bulunmaktadır.

Tezyinat

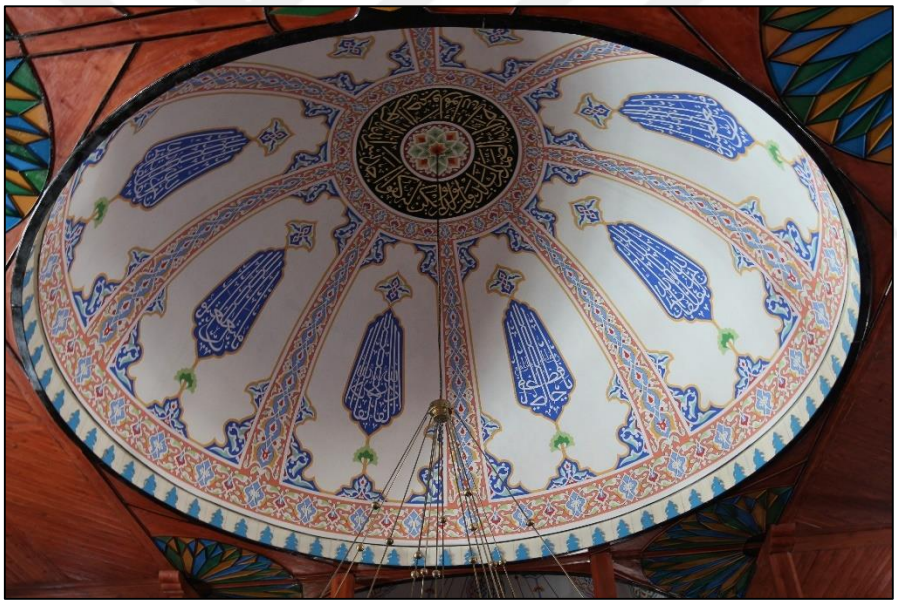
Dış cephelerde sade olan cami iç mekânda tezyini bakımdan oldukça zengindir. Beden duvarları, mihrap ve tavan dikkate değerdir. Beden duvarlarında bulunan cami yazı takımları kalemişi olarak daire formlu işlenmekle birlikte çevresinde Goncagül motifi yapılmıştır. Üst sıra pencerelerin çevresinde ise kahverenginin tonları kullanılarak rumî motifleri uygulanmıştır. Alt sıra pencerelerini çevreleyen bordürlerde rumî motifi ile birlikte beş yapraklı çiçek motifleri görülmektedir. Kuşak yazısında esmaül hüsnaların arasına palmet motifleri yerleştirilmiştir. Cephelerde bağımsız olarak işlenen şemse motifinin içlerine rumî motifleri eklenmiştir. Mihrapta ortada ay ve yıldız motifinin bulunduğu bayrağın he iki yanında saksı içerisinde dört yapraklı çiçek motifi bulunmaktadır.

Tavanda bulunan üç kubbe farklı kompozisyonlarda tezyin edilmiştir. Kubbelerde farklı hat örnekleri de işlenmiştir. Güneyde bulunan kubbede kahverengi, yeşil ve mavi zemin üzerine hat örnekleri uygulanmıştır. Diğer alanlara ise şemse motifleri bağımsız olarak yapılmıştır. Kubbenin tam ortasında sekiz kollu bir yıldız bulunmaktadır. Ortadaki kubbede istifli hat uygulamaları mevcut olup bu istiflerin aralarındaki bordürler ile en alt kısımdaki bordüre rumî ve palmet motifleri yerleştirilmiştir. Tavan göbeğinde ihlas suresi ile tam ortasında penç motifi işlenmiştir. Kuzeydeki kadınlar mahfilinde bulunan kubbede alt ve üst bölümde rumî palmet motifleri bunları birbirine bağlayan aralarda ise şemse motifleri yerleştirilmiştir. Şemselerin içerisine rumî ve palmetler işlenmiştir. Tavanda ayrıca kare panolar mevcuttur. Bu panolar kendi içerisinde küçük kareler birimlere bölünmüştür.

Fotoğraf 212: Kubbelerden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 213: Ortadaki Kubbeden Detay

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 214: Mihrap Alınlığında Bulunan Tezyinattan Detay

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 215: İç Cephe Duvarlarındaki Tezyini Unsurlardan Detay

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Cami Yazıları

Mihrapta bulunan ay ve yıldız motifinin içerisine işlenmiş beyaz zemin üzerine yeşil renkli olarak "besmele-i şerif" ile "kelime-i tevhid" bulunmaktadır. Üst sıra pencere hizasından başlayıp yapıyı çevreleyen kuşak yazısında ise "esmaül hüsna" işlenmiştir. Siyah zemin üzeri altın yaldızlıdır. Bu yapıdaki hat örneklerinin önemli bir kısmı kubbelerde yer almaktadır. Üç adet kubbe bulunmaktadır. Kıble duvarına yakın olan

kubbede kahverengi, yeşil ve mavi zemin üzerine kalemişi olarak işlenmiş dört adet yuvarlak halka bulunmaktadır. Bu halkalardan yukarıdan başlanarak, talak suresi, nahl suresi 1-4 Ayetler, 4-10, 10 ile 14. Ayetler işlenmiştir. Ortadaki kubbenin yazısı ise ihlas suresi siyah zemin üzerine altın yaldızlıdır. Kadınlar mahfilin üzerinde yer alan kubbede "ya şafi" ibaresi yedi defa tekrar edilmiştir. Siyah zemin üzerine altın yaldızlıdır. İstif formunda celi sülüs hatlıdır.

2.3. Gerede

2.3.1. Yıldırım Bayezid Camii

Konumu

Bolunun Gerede İlçesi, Seviller Mahallesi, Cumhuriyet Caddesinde yer almaktadır.

Tarihçesi

Yıldırım Bayezid Gerede'de cami, han, hamam ve medreseden oluşan bir külliye yaptırmıştır. Ancak han, hamam ve medrese günümüze ulaşamamıştır. Cami ise tarihte birkaç kez hasar almış zamanla onarımlar ve yeniden inşa süreçleri ile günümüze kadar ulaşmıştır.[208] Müstakil Bolu Livası Salnamesinde caminin yapım yılı olarak H. 802/ M. 1399-1400 tarihinde Yıldırım Bayezid tarafından inşa ettirildiği belirtilmektedir.[209] Kaynaklarda ayrıca Sultan Yıldırım Vakfı olarak geçmektedir.[210] Yıldırım Beyazıd'ın, camiye akar olmak üzere caminin güney yönünde "Yıldırım Beyazıd Hamamı" diye anılan hamamı yaptırdığı anlaşılmaktadır. Fakat zamanla ve Gerede'nin 16. Yüzyıl'da yer değiştirmesiyle bu hamam harap ve kullanılamaz bir duruma düşmüştür. Daha sonra bir kervansaray ile sekiz dükkân bu camiye vakfedilmiştir.[211] Medresede caminin yanında konumlanmaktaydı.

Cami; M. 1910 senesinde yeniden yaptırılmış, 1944 yılında gerçekleşen Bolu- Gerede depreminde ağır hasar almış ve kullanılamaz duruma gelmiştir. Gerede Kültür Kalkınma ve Dayanışma Vakfı Bülteni'nde (GERKAV) deprem anılarını anlatan M. Kemal Özyiğit, "Çarşı içinde çok yıkıntıya rastladık, Yıldırım Bayezid'in doğu seferi sırasında yaptırmış

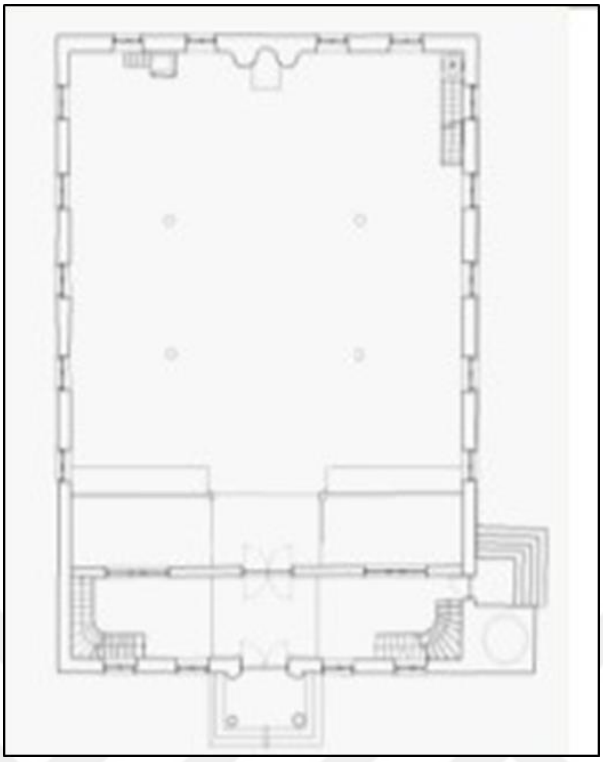
[208] Yasin Şen, "Gerede Yıldırım Beyazıt Camii ve Vakıfları – 2" (Erişim 8 Mart 2023).
[209] *Mûstakil Bolu Livası Salnamesi*, (H.1317/M.1899),300.
[210] Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, 499.
[211] Taş, *Osmanlının Arka Bahçesi Bolu Sancağı*, 116.

olduğu cami, minaresi ve hamam yıkılmıştı. Belediye binası yerle bir olmuştu."[212] İfadelerini kullanmıştır. Günümüzdeki cami 1947 yılında halkın yardımları ile inşa edilmiştir.[213] diye belirtmektedir. Kuzey batı köşede bulunan minarenin kaidesinde "maşallah" ibaresi ve hemen altında 1950 tarihi düşülmüştür. Muhtemelen minare 1950 tarihinde yapıya eklenmiştir.

Mimari Tanımı

Günümüzdeki cami, eski caminin 1944 depreminde yıkılması üzerine 1947 tarihlerinde inşa edilmiştir. Kuzey güney doğrultuda meyilli bir arazi üzerinde yükselmektedir. Dikdörtgen planlı kırma çatılıdır. İç mekânda tavanı başlıkları olan dört adet serbest ahşap direk taşımaktadır. Yığma duvarlı ve ahşap tavanlı bir camidir. Caminin beden duvarları su basman seviyesine kadar moloz taştan, üzeri ise yığma olarak yapılmış, sıvalı ve badanalıdır. Caminin batısında avlu içerisinde çokgen kenarlı ahşap bir şadırvanı bulunmaktadır. Doğu ve batı cepheleri simetrik olup üst sırada altışar, alt sırada ise beşer pencere açıklığı bulunmaktadır. Kıble duvarında ise dört üst sırada dört adette alt sırada olmak üzere toplamda sekiz pencere açıklığı mevcuttur. Kuzey cephede ise üst sırada altı, alt sırada dört pencere vardır. Bu cephenin kuzey doğusunda üst sırada ayrıca bir adet tezyinatlı sağır bir pencere açıklığı vardır. Pencereler taş sövelidir. Genel anlamda üst sıra pencereler yuvarlak dışa taşlın yuvarlak kemerlidir. Alt sıra pencereler üst sıra pencere oranlar büyük tutulmuş olup, dikdörtgen formludur. Yapıda dikkati çeken diğer husus ise doğu cephesinde yedi adet batı cephesinde ise beş adet basit kuş evinin olmasıdır. Caminin kuzey batı köşesinde tek şerefeli, silindirik gövdeli, kesme taştan minaresi bulunmaktadır.

[212] M. Kemal Özyiğit, "Gerede'de Deprem", *Gerkav Gerede Kültür Kalkınma ve Dayanışma Vakfı Bülteni* (Mayıs 2001),16.
[213] Fatih Erkoçoğlu, "Gerede'de Osmanlıdan Kalma Vakıflar ve Tarihî Eserler", *Geçmişten Günümüze Gerede Sempozyumu* (Gerede: Gerede Belediyesi Yayınları, 2000), 86.

Şekil 15: Gerede Yıldırım Bayezid Camii Planı

Kaynak: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi.

Fotoğraf 216: Gerede Yıldırım Bayezid Camii Genel Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 217: Yapının Kuzey Cephe Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 218: Yapının Doğu ve Güney Cephelerinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 219: Yapının Batı Cephesinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

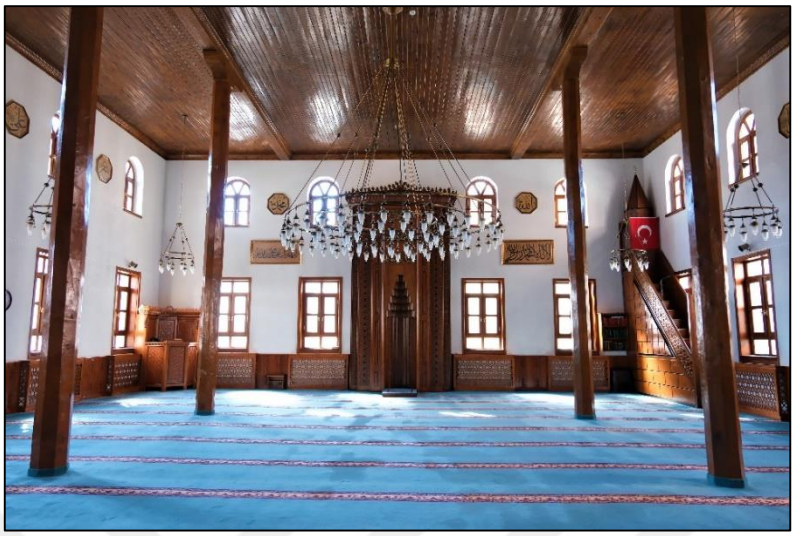

Fotoğraf 220: Yapının Minaresinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

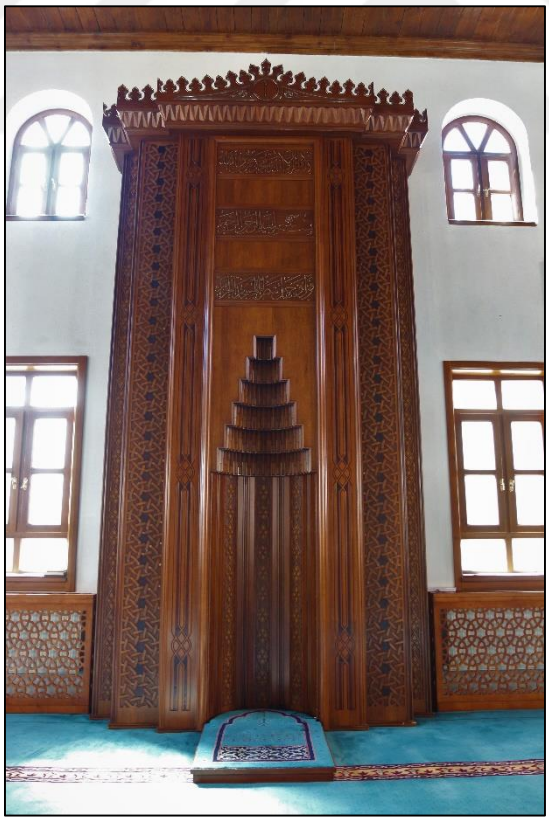
Kuzey cephenin ortasındaki basmakla çıkılan ahşap küçük bölümlü giriş mekânından, kapalı son cemaat yerine geçilmektedir. Bu bölümün iki tarafındaki merdivenlerle kadınlar mahfiline çıkılmaktadır. Caminin harim bölümü sıvalıdır. Mihrap ahşap olup

yapıya sonradan eklendiği düşünülmektedir. Mukarnas kavsaralıdır. Minber ahşaptan ve sadedir.

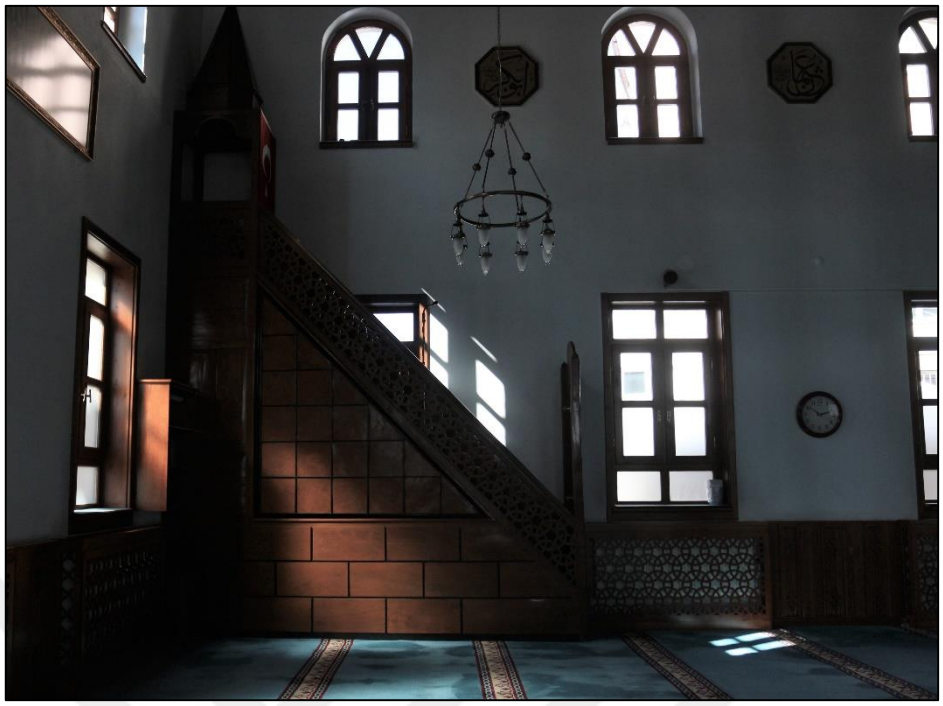
Fotoğraf 221: Harim Bölümünden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 222: Mihraptan Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 223: Minberden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Kuzey yönündeki mahfi katı, iki bağımsız ahşap taşıyıcı ahşap tavana kadar yükselmektedir. Ahşap korkuluğu stilize bitkisel motiflidir. Caminin tüm cepheleri taş söveli, altta dikdörtgen formlu, üstte yuvarlak kemerli pencereler ile aydınlatılmaktadır. Kırma çatı ile sonlanmaktadır.

Fotoğraf 224: Mahfil Katından Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 225: Son Cemaat Yerinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Malzeme ve Teknik

Günümüzde yapının dış cephe duvarları sıvalıdır. Pencereler taş sövelidir. Kesme taş caminin minaresinde kullanılmıştır. İç mekânda dış cepheler gibi sıvalı vaziyettedir. Ahşap malzeme kullanımının yoğun olduğu gözlemlenmektedir. Mihrap, minber, kürsü, taşıyıcı elemanlar, mahfil katı, iç mekân kapıları, pencere söveleri, tavan ile dışarıdaki giriş bölümü ile şadırvan ahşaptandır. Mihrap, minber ve kürsünün sonradan yapıya eklendiği düşünülmektedir.

Tezyinat

Camide tezyini unsurlar azdır. Mihrap ve minberi yenilenmiştir. Caminin dış cephesinin kuzey doğu köşesindeki üst pencere hizasında bulunan sağır pencere içerisinde ay ve yıldız motifleri ile nar motifinin stilize edilerek oluşturulmuş “maşallah” yazısı bulunmaktadır. En altında ise M. 1949 tarihi yer almaktadır. Minarenin şerefesinde kabartma tekniğinde şemse motifleri işlenmiştir. Şerefenin hemen altında ince belli bardağı andıran kabartmalar yer almaktadır.

Cami Yazıları

Camiye sonradan eklendiğini düşündüğümüz ahşap mihrabın en üstünde celi sülüs hat ile kabartma tekniğinde "la ilahe illallah muhammeden resullullah" ibaresi mevcuttur. Hemen altında besmele-i şerif onun altında ise mihrap ayeti olarak ali imran suresi 37. Ayeti işlenmiştir. Kıble duvarında iki adet bağımsız levha halinde sağ tarafında kelime-i tevhid sol tarafında ise salavat ibaresi bulunmaktadır. Bu hatlardan sağ taraftaki levhada hicri olarak 1438 tarihi düşülmüştür. Bu tarih miladi olarak 2016 tarihlidir. Doğu cephesinde bulunan levhada bakara suresi 238. Ayeti yazılıdır. Yani yapıya sonradan eklenmiştir. Her üç levha da celi sülüs hatlıdır. Cami takımları çokgen olup celi sülüs hatlıdır.

Yapının dış kuzey doğu cephesinde yer alan üst sıra sağır pencerenin altında M. 1949 tarihi bulunmaktadır. Ortasında maşallah ibaresi hemen altında ise "nasrun minallahi ve fethun karîb" "saff suresi" 13. Ayeti yer almaktadır.

2.3.2. Aşağı Tekke (Seviller Mahallesi) Camii

Konumu

Bolunun Gerede İlçesi Seviller Mahallesinde yer almaktadır.

Tarihçesi

Caminin ne zaman inşa edildiği tam olarak bilinmemektedir. Ancak 15. Yüzyılda yapıldığı tahmin edilmektedir. 1944 Bolu- Gerede depreminde yıkılan camii halk tarafından tekrar inşa edilmiş ve 1957 yılında ibadete açılmıştır.

Caminin bahçesinde Türbesi ile küçük bir hazire yer almaktadır. Türbede halveti tarikatından Şeyh Hacı Halil Efendi (M.1785-1843) ile Oğlu Mesud'un sandukası mevcuttur. Türbe Sultan II. Mahmud'un emri ile Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından yaptırılmıştır. [214]

Türbenin kitabesi mevcuttur. Kitabe aşağıdaki gibidir.

[214]Bknz. Erken, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler,* 2/ 357-58. Özdemir İnce, "Seviller (Aşağı Tekke) Cami ve Türbesi", *GERKAV Gerede Kültür Kalkınma ve Dayanışma Vakfı Bülteni* (Haziran, 2004), 25; Kültür Portalı, "Gerede Aşağı Tekke Camii ve Türbesi – Bolu" (Erişim 8. Mart 2023).

Delil-i rah-ı Hüda kutb-i arifin idi hem

Fiyuzu tuttu namı Halil Efendi'nin

Teceddüd etdi yüzünden tarik-i Şa'bani

Gönüller oldu bekamı Halil Efendi'nin

Bu irtihaline târih-i tamdır irfan Ciana döndü makamı Halil Efendi'nin 1259.

Türbe H.1259 /M. 1843-1844 yılında yaptırılmıştır.

Fotoğraf 226: Aşağı Tekke Camii Türbesi Kitabesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 227: Aşağı Tekke Camii'nin 1928 Yılına Ait Fotoğrafı

Kaynak: Gerede Kültür Kalkınma ve Dayanışma Vakfı (GERKAV).

Mimari Plan Özellikleri

Türbesi günümüze orijinal olarak ulaşan Aşağı Tekke Camii'nin kendisi orijinalliğini yitirmiştir. Tamamen betonarme olarak yeniden inşa edilmiştir. Tek kubbeli plan tipindedir. Kuzey batısında kadınlar girişi olarak yapılan bir birim eklenmiştir. Günümüzde sanatsal bir değeri bulunmamaktadır. Ancak Aşağı Tekke Camii türbesi ile birlikte geçmişten günümüze Gerede için önemli bir dini mekân olup işlevini sürdürmektedir.

Yapının güney batı yönüne doğru çekilen1928 yılına ait bir fotoğrafı mevcuttur. Bu fotoğraf yapının geçmiş dönemine ait az da olsa fikir vermektedir. Doğu batı doğrultusunda hafif meyilli arazi üzerine inşa edilmiştir. Fotoğrafta yapının sıvalı olduğu görülmektedir. Batı cephesinin üst sırasında ahşap söveli üç adet pencere, Kuzey cephede de iki adet üst sıra pencere görülmektedir. Doğu cephesinde de tel şerefeli ahşap minaresi vardır.

Kuzey cephenin hemen önünde ahşaptan birim mevcuttur. Muhtemelen burası camiye giriş alanıdır. Bu gibi ahşap kare veya dikdörtgen formlu yapıya giriş birimleri bölgede oldukça yaygındır. Bu bölüm genellikle hem giriş mekânı hem de ayakkabılık olarak kullanılmaktadır. Fotoğrafta arkada görülen kubbeli yapı ise türbedir.

Fotoğraf 228: Yapının Güney Cephesinden Günümüzdeki Durumu

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 229: Yapının Güney Batı Cephesindeki Haziresi ile Türbesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 230: Yapının Harim Bölümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

2.3.3. Yukarı Tekke Camii

Konumu

Bolunun Gerede İlçesi, Kabiller Mahallesi, Vezir Sokakta bulunmaktadır.

Tarihçesi

Caminin kendisine ait kitabesi bulunmamaktadır. Ancak yapıya bitişik olarak inşa edilen kuzey doğusundaki türbenin kitabesi mevcuttur.

Kitabe aşağıdaki gibidir.

Menba-ı feyzi ilahî rehber-i râh-ı hûdâ
Ravza- ı Abdullah Efendi mürşid-i ehli safâ
Bin ikiyüz altmış yedi tarih-i tamam
Aşk ile hay deyüp etti hakka can feda

Kitabede H.1267 /M. 1850-1851 tarihi geçmektedir.

Mimari Plan Özellikleri

Cami dikdörtgen planlı, kırma çatılıdır. Doğu- batı doğrultuda eğimli bir arazi üzerine kurulmuştur. Caminin güney doğu köşesinde kubbeli kare planlı türbesi mevcuttur. Aynı yönde yola bakan kısımda sonradan yapılmış bağımsız bir çeşme bulunmaktadır. Yapının kuzeyinde ise günümüzde yolun ayırdığı hazire mevcuttur. Muhtemelen geçmişte bu hazire cami avlusunu birlikte paylaşıyordu.

Caminin dış cepheleri günümüzde sıvalıdır. Cephelerdeki pencere açıklıkları farklılıklar göstermektedir. Güney cephede üç adet üstte iki adet alta, kuzey cephede sadece üstte üç adet pencere açıklığı mevcuttur. Batı cephesinde altı adet üstte altı adet ise alt sırada toplamda on iki pencere vardır. Doğu cephesi hem türbenin hem de yapıya giriş cephesi olduğu için pencere açıklıklıları kuzey doğu yönüne doğrudur. Üç adet üst sırada bir adet küçük kare formlu bir açıklık alt sırada bulunmaktadır. Pencerelerin cephe dizilimleri simetrik değildir.

Fotoğraf 231: Caminin Güney Doğu Köşesinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 232: Doğusunda Bulunan Cami ve Türbeye Girişin Sağlandığı Birim

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 233: Caminin Kuzey ve Batı Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Cami ve türbeye giriş doğu cepheden sağlanmaktadır. Kırma çatılı kare formlu ahşap bir bölümden içeriye girilmektedir. Burası aynı zamanda ayakkabılıktır. Güneyinde türbeye açılan bir giriş karşısında ise camiye açılan giriş bulunmaktadır. Camiye kesme taştan yuvarlak geniş kemerli kapıdan girilmektedir. İç mekân sıvalı olup mahfil ve harim bölümünden oluşmaktadır. Mihrap, 19. Yüzyıl yapılarında sıkça karşılaşılan plasterli bir elemandır. Basit mihrap nişi vardır. Üst kısmına mihrap ayeti yerleştirilmiştir. Ahşap olan minber sadedir. Mahfil tamamen ahşaptan olup arkalı önlü yerleştirilmiş on adet ayak tarafından taşınmaktadır. Kadınlar mahfiline giriş kuzey doğu köşeden ayrı bir giriş ile sağlanmaktadır. Tavanı ahşaptır. Ortasında tavan göbeği mevcuttur.

Fotoğraf 234: Camiye Girişin Sağlandığı Basık Kemerli Kapı

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 235: Harim Bölümünden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 236: Mahfil Katından Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Malzeme ve Teknik

Yapı dışarıdan sıvalıdır. Ancak cami ve türbeye giriş kısımlarındaki kapı ve pencerelerin çevresi kesme taş örgülüdür. İç mekânda ahşap malzemenin etkisi vardır. Minber, kürsü, pencere söveleri, tavan ve mahfil katı ahşaptır. Kuzey batı köşede bulunan tek şerefeli minaresi de ahşap işçilik ile dikkat çekmektedir.

Tezyinat

Tezyini bakımdan sade bir eserdir. Camiye girişi sağlayan kemerin kilit taşında yedi yapraklı bir çiçek motifi ile kemerin başlangıç noktalarında yaprak motifleri bulunmaktadır. Mihraptaki plaster uygulaması dönemin dekorasyon öğesi olarak görülebilir. Tavan göbeği ise güneş motifi şeklindedir.

Caminin güney doğusunda bulunan türbe tezyini bakımdan oldukça zengindir. Sandukaların bulunduğu alanda cephe duvarlarına dönemin motif anlayışına uygun kalem işi süslemeler uygulanmıştır. Süsler arasında çift kulplu vazo içerisine yerleştirilmiş çiçek motifleri, cepheleri dolanan bitki yaprakları, dekoratif sütun işlemesi, tavanda farklı renklere boyanmış baklava dilimleri başlıcalarıdır.

Cami Yazıları

Caminin mihrabında beyaz zemin üzerine "bakara suresi 144. Ayeti" işlenmiştir. Mihrabın sağında ve solunda celi sülüs hatlı iki adet levha yerleştirilmiştir. Sağ taraftaki kelime-i tevhid sol tarafındaki salavat-i şerif'tir. Caminin güney doğu ve batı cephe duvarlarında çokgen formlu cami takımları asılıdır.

2.3.4. Aşağıovacık Köyü Camii

Konumu

Bolu'nun Gerede İlçesi Aşağıovacık Köyünde bulunmaktadır. Köy ilçe merkezine 40 km. uzaklıktadır.

Fotoğraf 237: Aşağıovacık Köyü Genel Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Tarihçesi

Kuzey cephedeki yuvarlak kemerli bir girişe sahip kapsı üzerinde günümüzde iyi durumda olan ta'lik hatlı kitabesi mevcuttur. Kitabenin hemen üzerinde II. Abdülhamid'in tuğrası bulunmaktadır.

Kitabesi aşağıdaki gibidir.

Hâmi-i din-i mübîni ser defter-i ser ehli yakîn
Hazret-i Sultan Hamîd ol saye-i perverdigâr
Celb-i merzât-ı Hudâvend ü refahı halk içün
Vaz kılmış her taraf âsâr-ı hayr bî şumâr
Cümleten iş bu Ovacık'ta müesses bu câmii
Eyledi tesis bi'l hayr ol muazzam şehriyâr
Söyledi itmâmına tarih feyzî bendesi
Bu mukaddes câmii yaptı şeyh-i vâlâ tebar

Cami H. 1309/ M. 1891- 1892 senesinde II. Abdülhamid'in talimatıyla yaptırılmıştır. Yapıyı yapan kişi kaynaklarda faklı isimler ile anılmaktadır. Fatih Erkoçoğlu'nun vermiş olduğu bilgide caminin, Ser Marangoz Hacı İbrahim Efendi tarafından yapıldığı belirtilmiştir. Ancak Halil İbrahim Eryılmaz'ın, II. Abdülhamid Dönemi Camileri isimli doktora tezinde ve köye ait internet sitesinde ise ser marangoz Hacı Habib Efendi olarak geçmektedir.[215]

Fotoğraf 238: Aşağıovacık Köyü Camii Kitabesi

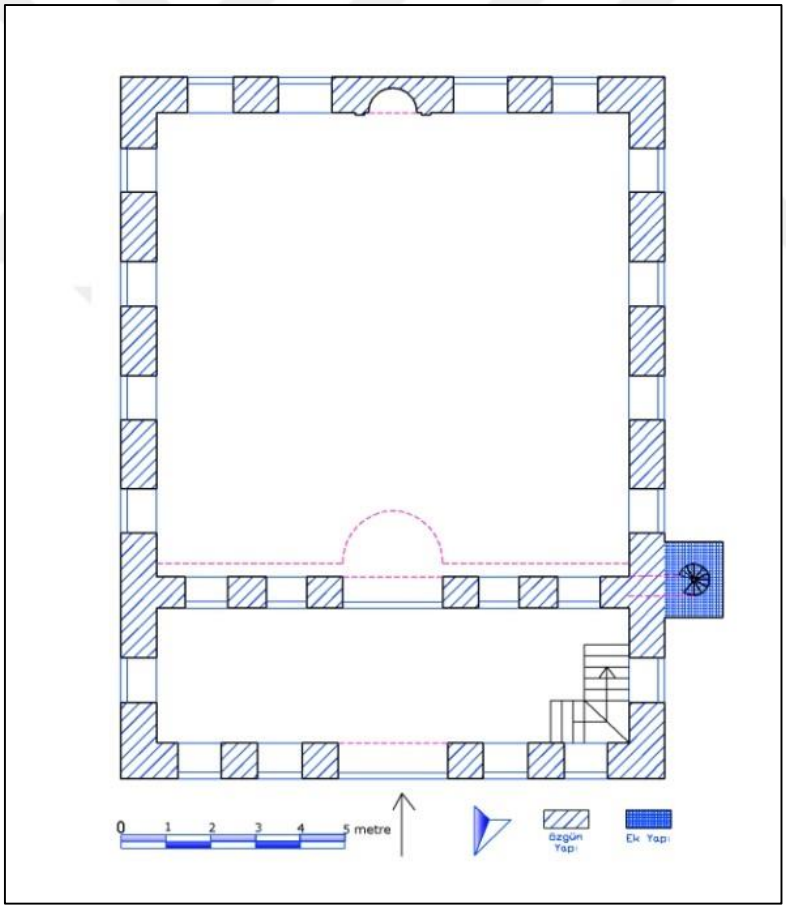
Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

[215] Erkoçoğlu, "Gerede'de Osmanlıdan Kalma Vakıflar ve Tarihî Eserler", 87; Halil İbrahim Eryılmaz, *II. Abdülhamid Dönemi Camileri* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 111. Aşağıovacık Köyü, "Köyümüz" (Erişim 8 Mart 2023).

Mimari Plan Özellikleri

Günümüze orijinal olarak gelen cami kare planlı kırma çatılıdır. Yapı asıl ibadet mekânı, kuzeyde yer alan son cemaat yerinden oluşmaktadır. Kuzey batı köşesinde minaresi bulunmaktadır. Yuvarlak kemerli ve taş söveli olan pencere açıklıkları doğu ile batı cephelerde alt ve üst sırada beşer adet, güney cephede alt sırada dört adet, üst sırada ise beş adet pencere mevcuttur.

Güney cephede üst sıranın orta penceresi mihraptan dolayı diğer üst pencerelere oranla yüksek yapılmıştır. Kuzey cephede ise alt sırada dört adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Kuzey cephenin ortasında yapıya girişi sağlayan geniş yuvarlak kemerli kapı mevcuttur. Kapının hemen üzerinde inşa kitabesi onun üzerinde ise sultan II. Abdülhamid'e ait tuğra yerleştirilmiştir.

Şekil 16: Gerede Aşağıovacık Köyü Camii Planı

Kaynak: Eryılmaz, II. Abdülhamid Dönemi Camileri, Ek: 65.

Fotoğraf 239: Aşağıovacık Köyü Camii Genel Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 240: Yapının Kuzey Cephe Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

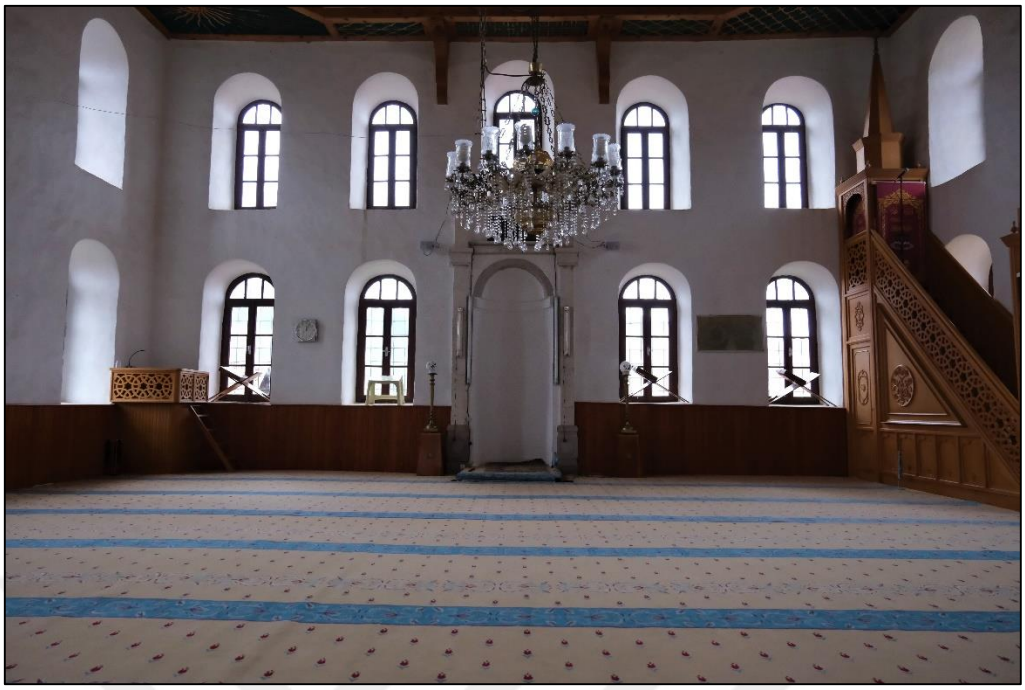
Fotoğraf 241: Yapının Güney ve Doğu Cephelerinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Çift kanatlı ahşap kapı ile son cemaat yerine ulaşılmaktadır, son cemaat yerinin güney doğu köşesi günümüzde bölünmüş olup burada okuma ve dersler yapılmaktadır. Ayrıca cümle kapısının her iki yanına ahşap ayakkabılık yerleştirilmiştir. Son cemaat yerinden ahşap bir merdiven ile kadınlar mahfiline ulaşılmaktadır. Buradan ahşap çift kanatlı kapı ile harim bölümüne geçilmektedir. Harim bölümü cephe duvarları sade olup sıvalıdır. Mihrapta dönemin özelliği olarak ayakları ve başlıkları olan plaster uygulaması mevcuttur. Minber ise ahşaptır.

Son cemaat yerinin üzerinde yer alan kadınlar mahfili dört ahşap taşıyıcı ile desteklenmektedir.

Caminin tavanı işçilik olarak dikkat çekicidir. Geniş bir alanda sekizgen olarak yerleştiren ahşap kaplama mevcuttur. Ortasında ise kalemişi tezyinat mevcuttur. Bu sekizgen alanın dışında kalan yerlerde çepe çevre harimi dolaşmaktadır. Bu alanlarda ayrıca tezyin edilmiştir.

Fotoğraf 242: Yapının Harim Bölümünden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 243: Yapının Mihrabından Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 244: Yapının Mahfil Katı Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 245: Yapının Mahfil Katı İç Mekân Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Malzeme ve Teknik

Yapıda yerel malzeme kullanılmıştır. Cephe duvarlarında kaba yontu taş, kapı, pencere açıklıklarında, cephe ve minare köşelerinde kesme taş; örtü sistemi dıştan kırma çatıyla

kaplanmış tekne tavanla sağlanan yapının yığma taş strüktürlü Üst örtü sisteminde ise ahşap kullanılmıştır.

İç mekân sıvalıdır. Mihrapta kesme taş uygulaması vardır. Ahşap malzeme kadınlar mahfili taşıyıcılarında, kapılarda ve tavanda görülmektedir.

Tezyinat

Genel olarak sade bir görünüme sahip olan yapı, ince işçilikli bitkisel desene sahip ahşap tavanı ile dikkat çekmektedir. Tavan merkezde, kenarlara oranla daha yüksek tutulan sekizgen biçiminde olup bu sekizgenin orta noktasında, çubuklardan yapılma, sarı, mavi, kırmızı, yeşil ve beyaz renklerle boyalı, güneş ışınları motifleriyle bezeli bir göbek yer almaktadır. Sekizgen alanın etrafı ahşap sütunlarla kaşelenmiş olup kenar ve köşeler, ahşap çubuklar vasıtasıyla geometrik şekiller, çarkıfelek, ay-yıldız ve ışınsal güneş motifleriyle süslenmiştir.

Fotoğraf 246: Yapının Tavanından Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 247: Tavan Göbeği Detay

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Cami Yazıları

Mihrap üstünde, Âli imrân Suresi‟nin 37. Ayeti bulunmaktadır. Mihrap ayeti yeşil zemin üzerinde altın yaldızlı olup celi sülüs hatlıdır. Sonradan özensiz boyandığı anlaşılan mihrap ayeti orijinal olarak günümüze ulaşan ender unsurlardan birisidir. Cami takımları tavanın köşelerine yerleştirilmiştir. Daire çerçeveli celi sülüs hatlıdır. Kitabesi de orijinal olarak günümüze ulaşmış olup, celi ta'lik hatlıdır. Kitabenin hemen üzerinde II. Abdülhamid'in tuğrası bulunmaktadır.

Fotoğraf 248: Mihrap Ayetinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

2.3.5. Hacı Emin Efendi Camii

Konumu

Bolu'nun Gerede İlçesi, Demirciler Mahallesi, Ankara Caddesinde bulunmaktadır.

Tarihçesi

Yapı 1944 yılındaki Bolu Gerede depreminde yıkılmış ve yeniden inşa edilmiştir. Kapısı üzerindeki mermer kitabeye H. 1374 /M.1955 tarihi düşülmüştür. Kitabeye göre yeniden inşası M.1955 yılına tekabül etmektedir.

Fotoğraf 249: Caminin Kuzey Cephesinde Bulunan Kitabesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Hacı Mehmet Emin Efendi'ye ait bir vakıf ve vakfiyesinde cami ile ilgili bilgiler mevcuttur. H. 3 safer 1311/M.1893 tarihli vakfiyede "kendim bina eylediğim Timurcular Mahallesinde Debbağhane derununda bulunan, etrafı camii-i şerif, şadırvan, müderris hane, hane bahçesi ile çevrili kütüphanemi ve 425 adet kitabımı Allah rızası için vakfettim" bilgilerine yer verilmiştir.[216]

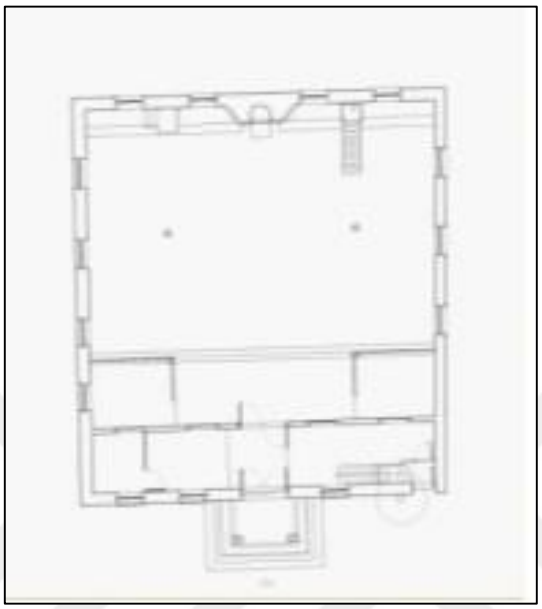
Yukarıdaki bilgiler ışığında caminin H. 3 safer 1311/M.1893'te yapıldığı söylenebilir. Vakfiyede aynı zamanda caminin cehresi ile ilgili bilgilerde şadırvanının, müderris hanesinin ve kütüphanesinin de olduğunu öğrenmekteyiz. Yapı 1944 yılındaki depremde yıkılmış ve 1955 senesinde tekrar inşa edilmiştir.

Mimari plan özellikleri

Cami kuzey-güney yönünden hafif eğimli bir arazide olup dikdörtgen planlı, kırma çatılıdır. Dış cephe duvarları sıvalıdır. Doğu ve güney cephelerinde dört adet üst sırada dört sıra alt olmak üzere sekizer adet pencere açıklığı mevcuttur. Batı cephesinde üst ve alt sıralarda üçer tane pencere vardır. Kuzey cephesinde ise dört adet üst sırada üç adet alt sırada olmak üzere toplamda yedi pencere açıklığı mevcuttur. Pencereler dikdörtgen formlu olup ahşap sövelidir. Yapıya giriş kuzeyde bulunan ahşap ayakkabılık

[216] Ahmet Özensoy, "Gerede de Osmanlı Zamanında Kurulan Bir Vakıf, Müderris El-Hac Mehmet Emin Efendi Vakfı", *Gerkav Gerede Kültür Kalkınma ve Dayanışma Vakfı Bülteni* (Temmuz, 2012), 20.

bölümünden sağlanmaktadır. Ayrıca bu cephenin kuzey batı köşesinde son cemaat yerine ve kütüphane yapısına bağlanan bir kapı mevcuttur. Kütüphane kare planlı olup yapı ile birleşiktir. Minarede bu cephededir. Tek şerefeli ahşap bir minaresi mevcuttur. Eser Kırma çatılı, alaturka kiremit ile örtülüdür.

Şekil 17: Hacı Emin Efendi Camii Planı

Kaynak: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi.

Fotoğraf 250: Caminin Kuzey Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 251: Yapının Batı Cephesi ile Kütüphanesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 252: Yapının Güney ve Doğu Cepheleri

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 253: Minareden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Son cemaat yerinin batısında dikdörtgen kapı, kadınlar mahfiline çıkan merdivenlere açılmaktadır. Son cemaat yerine harime, dikdörtgen formlu çift kanatlı kapıdan girilmektedir. Harim kısmı kareye yakın planlı olup kuzey-güney yönünde ikişer sıra ahşap ayakla desteklenmiştir. Kuzey güney yönünde atılan kirişler ahşap yastıklarla ayaklara bağlanmıştır. Mihrap nişi yarım daire şeklinde, düz silmelere sahiptir. Minber ahşap olup sadedir. Tavanı ahşaptır Sekizgen geniş göbeğin ortasında yirmi dört kollu ışınsal yıldızın bulunduğu tavan göbeği vardır.

Fotoğraf 254: Harim Bölümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 255: Mihrap ve Minber

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 256: Mahfil Katından Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 257: Yapının Ahşap Tavanı

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Malzeme ve Teknik

Yapının iç ve dış cepheleri sıvalıdır. Kırma çatı ile sonlanmaktadır. İç mekânda dışa taşkın betonarme mihrap mevcuttur.

Ahşap malzeme kullanımı yoğundur. Dış cephelerde pencere söveleri kuzey cephesinde kare formlu giriş olan ayakkabılık birimi ile kuzey batıdaki tek şerefeli minaresi ahşaptır. İçeride ise minber, tavanı taşıyan iki adet destek ile mahfil katı ahşaptır. Bunun yanında tavanın tamamı ahşap malzemedendir.

Tezyinat

Yapıda tezyini unsurlar yok denecek kadar azdır. Tavan göbeği güneş formundadır. Bunun yanında tavan ahşap hatılların dışa taşkın biçimde yerleştirilmesiyle oluşturulmuş çokgen formdadır.

Cami Yazıları

Yapıda hat unsurları azdır. Mihrap ayeti bulunmamaktadır. Cami takımları cephelere dağılmış olup çokgen formludur. Altın yaldız zemine siyah mürekkepli, celi sülüs hatlıdır.

2.3.6. Şeyh Hüseyin Efendi Camii

Konumu

Bolunun Gerede İlçesi Demirciler Mahallesi, Fevzi Paşa Caddesinde bulunmaktadır.

Tarihlendirme

Yapının orijinal inşa kitabesi bulunmamaktadır. Ancak sonradan kuzey cephesine yerleştirilmiş mermerde 11. Yüzyıl ibaresi yer almaktadır. Ancak caminin mimari unsurlarına bakıldığında bu tarihte inşa edilmesi mümkün gözükmemektedir. Yapının tarihlendirilmesinde 19. Yüzyıl eserlerinde sıklıkla karşılaşılan ayakları ve başlıkları olan plaster uygulamalı mihrap ile bu yapıda da karşılaşılmaktadır. Mihrabın dönem özellikleri dikkate alındığında yapının 19. Yüzyılda inşa edildiği söylenebilir. Ancak kaynaklarda yapının 1957'de yeniden yapıldığı belirtilmektedir.[217] Cami içerisindeki mihrap ayetine düşülen M. 1953 tarihli levha bu iddiayı desteklemektedir. Muhtemelen yapı 1944 depreminde hasar almış ve 1957 yılında tekrardan inşa edilmiştir. Cami bahçesindeki türbede de Şeyh Hüseyin Efendi metfundur.

Mimari Plan Özellikleri

Cami Kareye yakın dikdörtgen planlı, kırma çatı ile örtülüdür. Yapının dış cepheleri günümüzde sıvalıdır. Kuzey ve güney cephelerinde üst sırada üç alt sırlarda ikişer olmak üzere toplam on adet pencere bulunmaktadır. Doğu ve batı cephelerinde ise üç sıra üst, üç sıra alta olmak üzere toplan on iki adet pencere açıklığı vardır. Pencereler dikdörtgen formludur. Yapının doğu avlusuna bitişik sundurma bir bölüm eklenmiştir. Sonradan yapılan bu bölüm depo olarak kullanılmaktadır. Batı cephesi Şeyh Hüseyin Efendi'nin kabrinin de bulunduğu hazireye ayrılmıştır. Yapının kuzey cephesi yapıya girişin sağlandığı bölümdür. Burada alüminyum kaplama bir ayakkabılık vardır. Ayrıca burada girilen son cemaat yerinin de sonradan yapıya eklendiği düşünülmektedir. Betonarme bir bölümdür. Kuzey batı cephesinde tek şerefeli ahşap bir minare mevcuttur.

[217] Geredeliler Derneği, "Tarihi Eserler Ziyaret Yerleri" (Erişim: 2 Mart 2023).

Fotoğraf 258: Şeyh Hüseyin Efendi Camii'nin Doğu Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 259: Caminin Güney Cephesinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 260: Batı Cephede Bulunan Cami Haziresi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

İç mekân sıvalıdır. Mihrapta başlıkları olan plaster uygulaması görülür. Minber ahşap olup geniş bir aynalık bölümü vardır. Sadedir. Mahfil katını başlıkları olan dört adet ahşap direk taşımaktadır. Kadınlar mahfili geniş tutulmuştur. Ahşap tavan ve tavanın ortasında göbek bulunmaktadır.

Fotoğraf 261: Harim Bölümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 262: Mihraptan Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 263: Minberden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 264: Mahfil Katından Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 265: Mahfil Katı İç Bölümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Malzeme ve Teknik

Yapı günümüzde dıştan ve içten sıvalıdır. Yapıya sonradan eklemeler yapılmıştır. Yapıya girişi sağlanan ayakkabılık ve son cemaat yeri betonarmedir. İç mekân ahşap ağırlıklıdır. Minber, kürsü, mahfil ve tavanda ahşap uygulaması görülür.

Tezyinat

Yapıda tezyini unsur yok denecek kadar azdır. Tavan göbeği kare formlu ve süslü olup güneş motifi formundadır. Beyaz ve ahşap renkler ile belirginleştirilmiştir.

Fotoğraf 266: Tavan Göbeği

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Cami Yazıları

Mihrap ayeti levha biçimli olup celi sülüs hatlıdır. Ali İmran suresi 37. Ayeti işlenmiştir. Ayetin sonuna düşülen tarih M.1953'tür. Mihrabın sağında ve solunda celi sülüs hatlı iki adet levha yerleştirilmiştir. Sağ taraftaki kelime-i tevhid sol tarafındaki salavat-i şerif'tir.

2.4. Mengen

2.4.1. Divan (Rumbeyzade Bey) Camii

Yapının Konumu

Bolu'nun Mengen İlçesi, Türkbeyli Mahallesinde bulunmaktadır.

Tarihlendirme

Kitabesi bulunmayan caminin tam olarak ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Geçmişte yapılan tamir ve onarımlar neticesinde özgün yapısı büyük ölçüde bozulmuştur. Ancak caminin güney doğu köşesinde bulunan barok üsluptaki çeşme kitabesindeki tarih kaydı H. 1306 M./ 1888-1889 tarihini göstermektedir. Caminin de 19. Yüzyılda inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir.

Mengende bulunan Divan Camii'nin yapılan araştırmalar neticesinde bir Cuma Camii olduğu düşünülmektedir. Mengen'in haber sitesinde Aydın Erçelik'in kaleme aldığı "Türkbeyli Mahallesinin 550 Yıllık Aileleri" isimli köşe yazısında yapı ile ilgili önemli bilgiler vermektedir.[218] Erçelik yazısında;

> "Mengen Türkbeyli'de Divan Camisine her ne kadar Divan Camisi dense de adı Rumbeyzade Bey camisidir. Bu caminin önündeki boşlukta dini bayramlarda bayram namazından sonra namaza gidenler hep beraber bayramlaşırlar, sohbet ederler, mahalle halkının topluca yaptığı helvalar dağıtılır, yenir, namazdan sonra yapılan şerbetler içilir. Yine burası divan camisi olduğundan eskiden Cuma namazlarını Mengen ve civar halkı burada kılardı. Mengen Türkbeyli'de Cami önünde Pazar kurulurdu. Civar yerleşim yerlerinden satıcılar buraya gelirler satışlarını yaparlardı. Cami avlusunda bulunan Rumbeyzade Kamil Bey çeşmesinin önündeki boşlukta mahalle halkının kadınları çamaşırlarını yıkardı. Yine cami önündeki dibek taşında topluca keşkeklerini döverlerdi." Diye belirtmektedir.

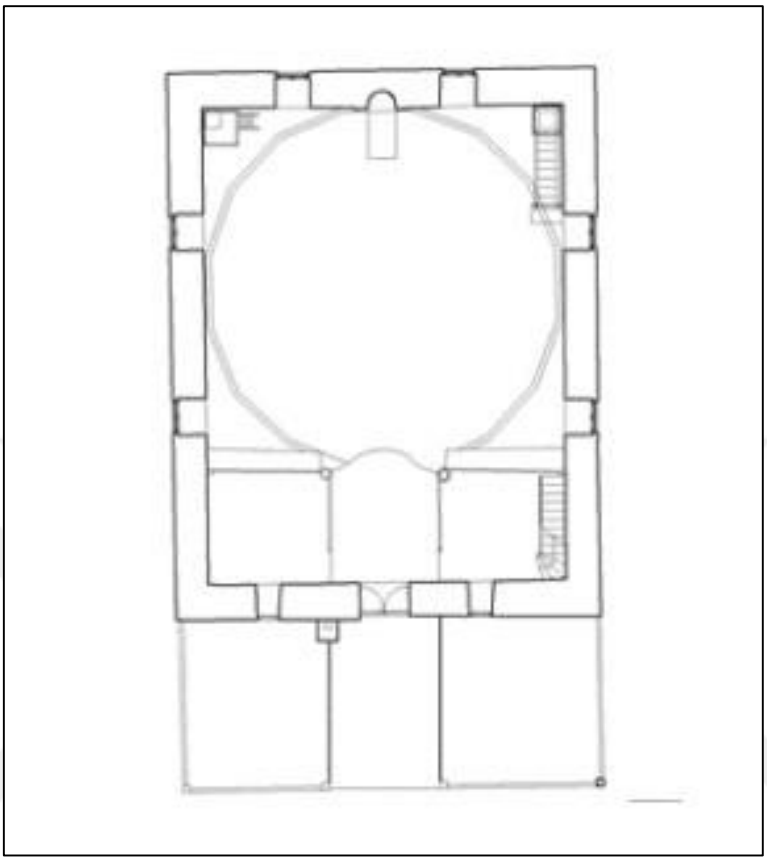
Bu bilgilerden yola çıkarak çevre yerleşimlerden bu camiye Cuma günleri ibadet için gelindiği ve caminin etrafında Pazar kurulduğu, hayırların yapıldığı bir sosyal alan hüviyetinin de olduğu anlaşılmaktadır.

Mimari Tanımı

Cami kareye yakın dikdörtgen planlı bir yapıdır. Geçmişte yapılan tamir ve onarımlar neticesinde özgün yapısı büyük ölçüde bozulmuştur. Dış cepheler günümüzde sıvalı vaziyettedir. Caminin cephe duvarlarına açılan pencere ebatları birbirinden farklı olup a simetrik bir yerleşim söz konusudur. Güney cephe üst sırada bir adet alt sırada ise iki adet, doğu cephede iki üst sırada ikisi alt sırada, batı cephesinde düzensiz yerleşim ile altı adet,

[218] Aydın Erçelik, "Türkbeyli Mahallesinin 550 Yıllık Aileleri", *Mengen* (15 Aralık 2020).

kuzey cephede ise ikisi mahfil katı ikisi ise son cemaat yerinde olmak üzere dört adet pencere açıklığı vardır. Minare kuzey batı köşede olup yapının içinden yükselmektedir.

Şekil 18: Divan Camii Planı

Kaynak: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi.

Fotoğraf 267: Yapıya Girişin Sağlandığı Kuzey Cephe

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 268: Güney Cephe

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 269: Doğu Cephesi

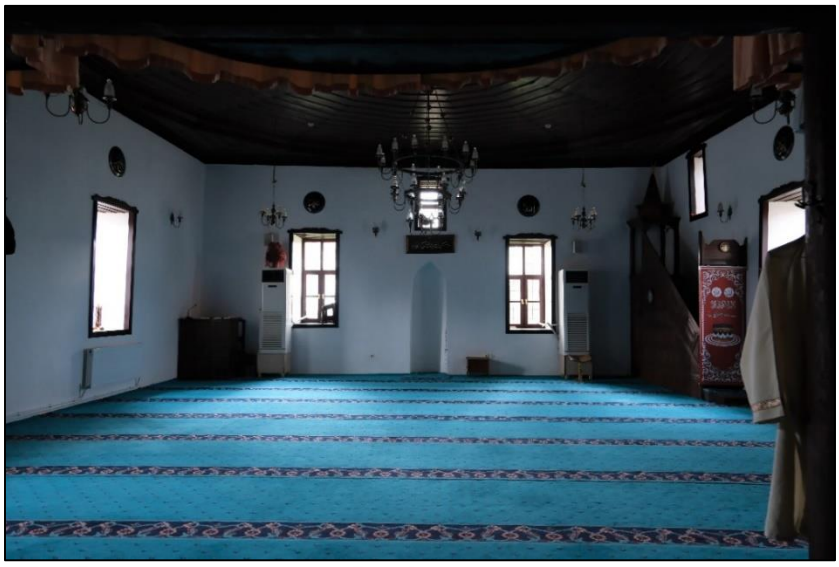
Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 270: Kuzey Batı Cephe Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Yapıya giriş kuzeyde bulunan kare planlı ahşap bir bölümden sağlanmaktadır. Bu ahşap bölüm aynı zamanda ayakkabılıktır. Buradan çift kanatlı bir kapı ile geniş bir son cemaat yerine ulaşılmaktadır. Son cemaat yerinden sonra mahfil ve harim bölümü gelmektedir. Harim bölümü sade olup sıvalıdır. Basit bir nişten oluşan mihrap bulunmaktadır. Minber ise sade olup ahşaptır. Dört ahşap ayağın taşıdığı mahfil katı bulunmaktadır. Mahfil katının hemen arkasında ayrı bir alan bulunmaktadır. Bu alan camideki eğitimler için ayrılmıştır. Yapı ahşap tavan ile sonlanmaktadır.

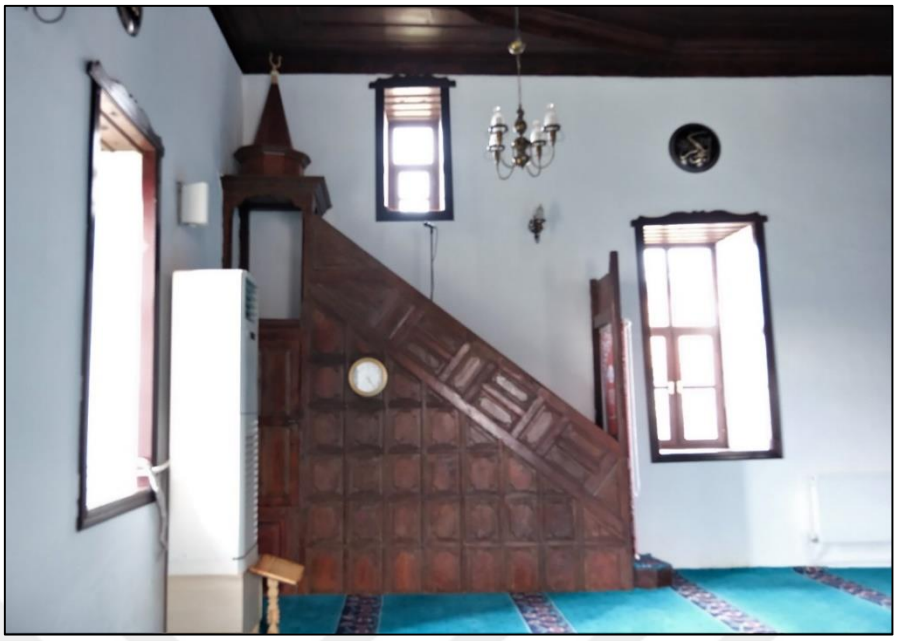
Fotoğraf 271: Harim Bölümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 272: Mihrap Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 273: Minberin Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 274: Harimden Mahfil Katının Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 275: Mahfil Katının Arkasında Bulunan Geniş Odanın Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Malzeme ve Teknik

Cami günümüzde içeriden ve dışarıdan sıvalı durumdadır. Ahşap malzeme ağırlıklı bir yapıdır. Minare, pencere söveleri, minber, mahfil katı ve tavan ahşap malzemelidir.

Tezyinat

Yapı tezyini unsurlar bakımından zayıftır. Ahşap minaresinin şerefe bölümünde baklava dilimi desenler ile şerefenin altında zikzaklar bulunmaktadır.

Fotoğraf 276: Ahşap Minareden Detay

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Cami Yazıları

Divan Camii mihrap ayetinde Âl-i İmrân Suresi 37. Ayet işlenmiştir. Bir hat levhası biçiminde mihrabın hemen üzerinde bulunmaktadır. Celi sülüs hatlıdır. Mihrap ayetinin yanında cami takımları da bulunmaktadır. Daire formlu celi sülüs hatlıdır.

2.4.2. Güney Köyü Camii

Yapının Konumu

Bolu'nun Mengen İlçesi, Gökçesu Beldesi, Güney Köyünde bulunmaktadır.

Tarihlendirme

Giriş kapısı üzerindeki üç satırlık kitabesi aşağıdaki gibidir.

Sâhibü'l-hayrat ve'l-hasenât
Saka oğlu Memiş Ağa güneyde
mücedded bina eylediği camiʿ-i şerifin târîhidir.
Sene, 1219

Kitabesinde H.1219 (M.1804-1805) tarihinde Saka oğlu Memiş Ağa Tarafından

Yaptırıldığı belirtilmektedir.

Caminin güney batısında bulunan çeşme kitabesi de cami ile aynı tarihlidir.

Sâhibü'l- hayrât ve'l-hasenât
Güney Gökçesu karyesinden
Hatipzâde Davud Efendi'nin
mücedded hayrât çeşmesidir sene 1219, 25 Mayıs.

Kitabesine göre Güney Köyü Çeşmesi H.1219 (M. 1804- 1805) tarihinde Hatipzade Davut Efendi tarafından yaptırılmıştır.

Fotoğraf 277: Yapının Kitabesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Mimari Tanımı

Cami güney kuzey doğrultuda meyilli bir arazi üzerine inşa edilmiştir. Boyuna dikdörtgen planlıdır. Yapı yakın zamanda restorasyon geçirmiştir. Caminin kuzeyinde yüksekçe bir alanda haziresi mevcuttur. Dış cephe duvarları yığma moloz taş olup aralarına dört sıra ahşap hatıl atılarak güçlendirilmiştir. Doğu ve batı cephelerinde ikişer adet, güney cephede ise dört adet dikdörtgen formlu pencere bulunmaktadır. Kuzey cephede pencere açıklığı yer almamaktadır. Minare mahfil katı iç kısmının kuzey batı köşesinden yükselmektedir.

Fotoğraf 278: Mengen Güney Köyü Camii

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 279: Yapının Kuzey Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 280: Yapının Kuzey Cephesinde Bulunan Hazire

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 281: Yapının Doğu ve Güney Cepheleri

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 282: Yapının Batı Cephe Duvarı

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Kuzey cephede dört ahşap direğin taşıdığı bir son cemaat yeri mevcuttur. Burası yer yer devşirme blok taşlar ile kaplanmıştır. Buradan çift kanatlı ahşap bir kapı ile mahfil ve harim bölümlerine ulaşılmaktadır. İç mekân sade olup sıvalıdır.

Mihrap devşirme malzemeden olup yekpare bir taştır. Mihrap nişinin hemen üzeri mukarnas biçimine benzer piramidal yivler ile aşağıdan yukarıya doğru daralmaktadır. Minber ahşaptadır. Mahfil katı dört adet ahşap ayak tarafından taşınmakta olup sadedir. Tavanda ahşap kaplama görülmektedir.

Fotoğraf 283: Yapının Harim Bölümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 284: Mihrabından Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 285: Minberinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 286: Mahfil Katından Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 287: Kadınlar Mahfilinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Malzeme ve Teknik

Dış cepheler moloz taş ve bu moloz taşların arasına atılmış dört sıra ahşap hatıllar ile güçlendirilmiştir. Yapının köşelerinde yer yer kesme taşlarda örgüye dâhil olmuştur.

Ahşap malzeme minare, son cemaat yeri taşıyıcıları, mahfil katı, minber ve tavanda görülmektedir.

Bu yapı özelinde dikkat çeken önemli hususlardan birisi devşirme malzeme kullanımıdır. Özellikle son cemaat yeri benden duvarları iki sıra halinde blok devşirme panolar ile kaplıdır. Bu panolar arasında Hristiyanlığa ait figür ve semboller ile tezyin edilmiştir. Batı cephe duvarlarında figürlü iki adet devşirme taş bulunmaktadır. İç mekânda devşirme malzeme ise mihrap nişinde görülmektedir. Burada mihrap, yekpare olarak niş biçimli bir devşirme malzeme yerleştirilerek oluşturulmuştur. Alt kısımda çok belirgin olmasa da figürlü bezemeler gözlemlenmektedir.

Tezyinat

Camide tezyini unsur öğeleri oldukça azdır. Genellikle devşirme malzemenin üzerine işlenmiş Hristiyanlık dönemine ait motifler bulunmaktadır.

Caminin son cemaat yerinin cephe duvarlarının alt ve üst kısımlarına yekpare olarak yerleştirilmiş panolar mevcuttur. Bu panoların içlerinde bitkisel süsleme öğeleri

bulunmaktadır. “haç “ motifinin farklı uygulamaları, sarmal bitki motifleri, üzüm yaprakları ve dalları işlenmiştir. Bu bölümdeki motiflerden bazıları yıpranmış ve yer yer kazınmıştır.

Batı cephede bulunan iki adet panoda ise üzüm dalları ile aralarına geyik figürü işlenmiştir. Motifler oldukça iyi durumdadır.

İç mekânda mihrap nişinin hemen altında silik vaziyette figür ve bezemeler mevcuttur. Seçilebilen motifler arasında testi formlu “amphora” seçilebilmektedir.

Fotoğraf 288: Kuzey Cephedeki Yekpare Devşirme Malzemelerden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 289: Yapının Kuzey Cephesindeki Devşirme Malzemeden Detay

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 290: Yapının Kuzey Cephesindeki Devşirme Malzemeden Detay

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 291: Yapının Batı Cephesindeki Devşirme Malzemeden Detay

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 292: Yapının Mihrabındaki Devşirme Malzemeden Detay

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Cami Yazıları

Yapıda hat uygulaması sadece üç satırlık yapı kitabesinde görülmektedir. Kitabe celi sülüs hatlıdır. İyi durumdadır. Mihrap ayeti bulunmamaktadır.

2.4.3. Gözecik Köyü Ören Mahallesi Mescidi

Yapının Konumu

Mescid, Bolu'nun Mengen ilçesinde Gözecik Köyü, Ören Mahallesi'nde yer almaktadır.

Tarihlendirme

Yapının kitabesi bulunmamaktadır. Mescid hakkında bilgi veren Gözecik Köyü Muhtar Azası Feyzi Özdemir Bey yapının en az 150- 200 yıllık bir eser olduğunu bildirmiştir.[219]

Mimari Tanımı

Eser kuzey güney doğrultuda meyilli bir arazi üzerine kurulmuştur. Ahşap malzemeden oluşmaktadır. Yapı toprak üzerine atılmış yatay ve dikey hatlı ahşap hatıllar üzerine yerden yükseltilerek oturtulmuştur. Üç bölümden oluşan yapı, kuzey bölümde misafirhane, güneyinde Mescid bölümü, misafir hane ile Mescid arasında ise uzun bir koridordan oluşmaktadır. Bu koridorun doğu yönünde çıkma biçimli bir abdest alma

[219] Feyzi Özdemir, Gözecik Köyü Muhtar Azası, Emekli, Yaş; 63.

birimi bulunmaktadır. Misafirhanenin kuzey doğu ve batı cephelerinde birer pencere açıklığı bulunmaktadır. İbadet mekânında ise doğu ve batı cephelerinde birer pencere açılarak aydınlatma sağlanmıştır. Yine koridorun batısına yerleştirilen misafir hane ve mescide açılan iki ayrı kapı bulunmaktadır. Misafirhane bölümü kare planlı olup doğu kısmında ısınma ve farklı amaçlar doğrultusunda kullanılmak üzere ocaklık bölümü mevcuttur. Ocaklığın solunda niş biçimli bir dolap, sağ tarafında ise kapaklı yüklük yer almaktadır. Kuzey güney ve batı cepheleri çerçeveleyen oturmak ve dinlenmek için sedirler yerleştirilmiştir. Güney cephenin hemen üzerine ise Sergen bulunmaktadır. Kuzey cephede ise bölmeler yerleştirilmiştir. Mescid bölümü diğer birimlere oranla büyük tutulmuş olup kare planlıdır. Misafirhane ve mescid bölümü sıvalıdır.

Fotoğraf 293: Mescidin Genel Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 294: Mescidin Kuzey Batı Cephelerinin Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 295: Mescidin Güney Doğu Cephesinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 296: Mescide Girişin Sağlandığı Batı Cephedeki Açıklık

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 297: İbadet Mekânından Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 298: İbadet Mekânından Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 299: Kuzeydeki Misafirhanenin Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 300: Kuzeydeki Misafirhanenin Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 301: Misafirhane ile İbadet Mekânı Arasındaki Korido (Koridorun Karşısı Abdest Alma Mekânı Olarak Kullanılmaktaydı)

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Malzeme ve Teknik

Eser büyük ölçüde ahşap malzemeden candı tekniği ile yapılmıştır. İç mekânda misafirhane ile ibadet mekânı kısmı sıvalı vaziyettedir.

Tezyinat

Yapıda süsleme öğesine rastlanılmamıştır.

Cami Yazıları

Yapıda herhangi bir hat uygulaması görülmemiştir.

2.5. Mudurnu

2.5.1. Samsa Çavuş Camii

Konumu

Bolu'nun Mudurnu İlçesi, Güveytepe Köyü'nde bulunmaktadır.

Tarihçesi

Güveytepe Köyü'nde, kuzeybatıya uzanan bir derenin iki yamacında cami ve hamam, bunların 2 km. kadar doğusunda Davutlar Köyü'nde de türbe bulunmaktadır. Caminin kuzeyinde bir çeşme ile bakımsız haziresi yer almaktadır. Hamam günümüze ulaşamamıştır.

Yapının kitabesi bulunmamaktadır. Tam olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Ancak Hamza Gündoğdu'nun "XIV. Yüzyıl Osmanlı Devrinde Geyve-Mudurnu Güzergâhı ve Samsa Çavuş Külliyesi" isimli bildirisinde vermiş olduğu bilgilerde XIV. yüzyıl başlarında yaptırılmış olabileceğini belirtmiştir. Yapı 2022 yılında kapsamlı bir restorasyon geçirmiştir.[220] Restorasyon öncesi öncesinde oldukça bakımsız bir durumda olduğu belirtilmektedir. Gündoğdu, Dış cephe duvarları, son cemaat yeri ile mihrap,

[220] *Köroğlu Gazetesi*, "Samsa Çavuş Caminin Restorasyonu Tamamlandı" (Erişim: 30 Mart 2023).

minber gibi iç mimari unsur ve elemanlarının da o yıllarda tahribe uğradığını tespit etmiştir.[221]

1973 Tarihli Bolu İl Yıllığı'nda yapı ile ilgili olarak "Harap durumda olan caminin minberindeki bütün çiniler yok olmuştur." Bilgisi paylaşılmıştır.[222] Yapının geçmişteki durumu ile ilgili fazla yayın olmadığı için bu bilginin doğruluğu hakkında fikir sahibi değiliz. Restorasyon öncesi ve sonrası görsellerde eserin minberinin ahşap olduğu görülmektedir.

Fotoğraf 302: Yapının Restorasyon Öncesi Güney Batı Cephelerinin Görünümü

Kaynak: Bolu Kent Müzesi Arşivi.

[221] Ayrıntılı Olarak Bkz. Hamza Gündoğdu, "XIV. Yüzyıl Osmanlı Devrinde Geyve-Mudurnu Güzergâhı ve Samsa Çavuş Külliyesi" *I. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Ed. Mehmet Alpargu vd. (Adapazarı: 1999), 221-226.
[222] 1973 Tarihli İl Yıllığı, *Cumhuriyetin 50. Yılında Bolu,* 115.

Fotoğraf 303: Yapının Restorasyon Öncesi Mihrabım Bir Bölümü ile Minberin Görünümü

Kaynak: Bolu Kent Müzesi Arşivi.

Samsa çavuş camii'nin geçmişte bir Cuma Camii olup olmadığı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak caminin inşa edildiği mevkiide Güveytepe, Samsaçavuş, Hacımusalar, Çavuşdere köyleri bulunmaktadır. Caminin geçmişte bu dört köyün ihtiyacını karşılamak amacıyla yapıldığı düşünülebilir.

Mimari Plan Özellikleri

Mimari plan özelikleri ele alınırken yapının 2022 yılında geçirmiş olduğu restorasyon ölçeğinde tanımlaması yapılmıştır. Cami Kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Moloz taşlarla aralara ahşap hatıl atılmak suretiyle inşa edilmiştir. Köşelerinde kesme taşlar kullanılmıştır. Yapının güney ve batı ve cephelerinin alt sıralarına dikdörtgen formlu iki adet ahşap söveli pencere açılmıştır. Yine üst sırada da küçük ölçekli kare formlu birer pencere açıklığı bulunmaktadır. Ancak bu pencere açıklıkları günümüzde ahşap panjurlar ile kapatılmıştır. Kuzey ve doğu cephelerinde herhangi bir açıklık bulunmayıp sağır bırakılmıştır. Caminin minaresi yoktur.

Fotoğraf 304: Samsa Çavuş Camii'nin Genel Görünümü. Önünde Bakımsız Haziresi Görülmektedir

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 305: Caminin Kuzey Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 306: Caminin Kıble Duvarı

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 307: Caminin Güney Batısından Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Yapıya girişinde sağlandığı Kuzey cephede iki ahşap direğin taşıdığı sundurma bir açıklık eklenmiştir. Çift kanatlı bir ahşap kapıdan doğrudan mahfil ve harim bölümüne geçilmektedir. İç mekân sıvalı ve sadedir. Harim bölümünde tavanı taşıyan kare formlu ahşap bir direk bulunmaktadır. Mihrap alçı olup nişin hemen üzerinde kademeli olarak yukarıya doğru daran bir kavsara mevcuttur. Minberi ahşaptır.

Mahfil katı dört adet ahşap direk ile taşınmaktadır. Mahfile kuzey doğu köşesinden ahşap merdivenle çıkılmaktadır. Caminin ahşap çatısı alaturka kiremitle örtülüdür.

Fotoğraf 308: Caminin Harim Bölümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 309: Mihrabından Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 310: Minberinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 311: Mahfil Katından Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 312: Kadınlar Mahfili Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Malzeme ve Teknik

Moloz taşlarla aralara ahşap hatıl atılmak suretiyle inşa edilmiştir. Yapının köşelerinde kesme taşlar kullanılmıştır. İç mekân sıvalı ve sadedir. Mihrap alçıdan yapılmıştır. Ahşap malzeme minber başta olmak üzere mahfil, taşıyıcılar, tavan ve pencere sövelerinde kullanılmıştır. Çatıya alaturka kiremitler yerleştirilmiştir.

Tezyinat

Tezyinat unsuru mihrap ve minber korkuluğunda rastlanılmaktadır. Mihrabın alınlık bölümünde sekiz kollu, dört kollu yıldız ve çokgenlerin birleşiminden oluşan geometrik süsleme unsurları yer almaktadır. Kademeli olarak daralan kavsara içerisinde ise bitkisel ve geometrik motiflerin ayrı ayrı ve birlikte işlendiği görülmektedir. Palmet ve rumî motifleri ile sekiz yapraklı çiçek motifleri işlenmiştir.

Fotoğraf 313: Mihraptan Detay

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 314: Mihraptan Detay

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Cami Yazıları

Caminin restorasyonu yeni gerçekleştiği için mihrap ayeti ve cami takımları yerleştirilmemiştir.

2.5.2. Mudurnu Yıldırım Bayezid Camii

Konumu

Bolunun Mudurnu İlçesi, Büyükcami Mahallesinde bulunmaktadır.

Tarihçesi

Yıldırım Bayezid Mudurnu'ya Büyük Camii olarak da isimlendirilen cami, medrese ve çifte hamamdan oluşan bir külliye inşa ettirmiştir. Cami ve cifte hamam günümüzde mevcut olup medrese ise günümüze ulaşamamıştır. Caminin inşa kitabesi bulunmamaktadır. Ancak çifte hamamın H.784 /m.1382 tarihli kitabesi ve taç kapısının üzerinde taşa işlenmiş vakfiyesi mevcuttur. Mimarı "amel-i Ömer b. İbrahim" olarak geçmektedir. Evliya çelebi seyahatnamesinde camiden "camilerin meşhur ve kadimi Yıldırım Han Camii'dir" sözleri ile bahsetmektedir. Müstakil Bolu Sacağı Salnamesinde de yapı ile ilgili "Yıldırım Bayezid cennet mekânın Türk tarz-ı mimarisi üzerine bina edilmiş tek kubbeli camii şerifi kayda değerdir." İfadesi kullanılmıştır.[223]

Talip Ayar'ın "Arşiv Belgelerinde Mudurnu Yangınları (1888-1906)" isimli makalesinde Yıldım Bayezid Camii'nin M. 20 Ekim 1906 tarihindeki İmaret Mahallesi Yangınında hasar aldığı belirtilmektedir. Buna göre yangında, 100 hane, 270 dükkân, 2 cami-i şerif ile Sultan Yıldırım Bayezid Han'ın yaptırmış olduğu ve Şeyh Fahreddin hazretlerinin kabri karşısında bulunan caminin iki tarafındaki tavanıyla birlikte kubbesi ve hamam yanmış olduğunu belirtmiştir.[224]

---

[223] Ayrıntılı olarak bkz. *Müstakil Bolu Sancağı Salnamesi*, 258. Ekrem Hakkı Ayverdi, "Mudurnu'da Yıldırım Bâyezid Manzûmesi ve Taş Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi* 5 (1962), 79-86. Erken, T*ürkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, 2/374-377. Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi* (Ankara: 2004), 24. Abdülhamid Tüfekcioğlu, "Medeniyet Tarihimizde Taş Vakfiyeler" *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* /1 (2000) 35-36. Taş, *Osmanlının Arka Bahçesi Bolu Sancağı*, 176. "Bolu Orta ve Mudurnu Yıldırım Hamamları Mimar Ömer Bin İbrahim'in Üslubu Hakkında Bir Değerlendirme", *Sanat Tarihi Dergisi* 31/1 (Temmuz 2022), 653-687.

[224] Talip Ayar "Arşiv Belgelerinde Mudurnu Yangınları (1888-1906)" *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14/2 (2014) 316.

Yapının 1953 yılına kadar görülebilen şadırvandan günümüzde hiçbir iz kalmamıştır. 1999 depreminden sonra bir süre kapatılan cami, Yıldırım Bayezid Camii Onarma ve Yaşatma Derneği ile Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün iş birliğiyle çevre düzenlemesi ve restorasyonu tamamlanarak 2001 yılı sonunda tekrar ibadete açılmıştır.

Mimari Plan Özellikleri

Cami, ana hatları ile kareye yakın dikdörtgen plan şemasındandır. Asıl ibadet mekânı kubbe ile örtülüdür. 19,65 m. çapındaki kubbe yüksek bir kasnak üzerine oturtulmuş, kubbe geçişi tromplarla sağlanmıştır. Yapının kuzey cephesinde her biri kubbeli üç bölümlü son cemaat yerinin mevcuttur. Kubbelerden ortadaki yanlardakilerden farklı olarak daha küçük ölçüde olup kasnaksızdır. Kubbe geçişleri üçgen geçişlerle sağlanmıştır. Minaresi haricinde tamamen moloz taştan inşa edilen yapının cümle kapısı büyük bir dikdörtgenin çevrelediği bir niş içindedir.

Caminin güney cephesinde dört adet taş söveli dikdörtgen formlu alt pencereler ile üstte ortada ve kubbe kasnağında alçı şebekeli birer pencere bulunmaktadır. Doğu ve batı cephelerinde altta iki, üstte ve kasnakta birer pencere yerleştirilmiştir. Doğu cephedeki iki alt sıra pencere açıklığı günümüzde moloz taşlar kapatılmıştır. Kapatılan Pencerelerin kemerleri mevcuttur. Kuzey cephesinde kapının üzerinde dikdörtgen bir pencere yer almaktadır. Minaresi kuzey batı köşede olup, tek şerefelidir. Caminin ilk minaresi son cemaat yerinin önünde ve bağımsız iken 1744 yılında bugünkü yerinde binanın sağında yapılmış, 1957 yılındaki depremde hasar alan minarenin taş kaideden sonrası tuğla ile yenilenmiştir.

Fotoğraf 315: Yapının Kuzey Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 316: Yapının Doğu Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

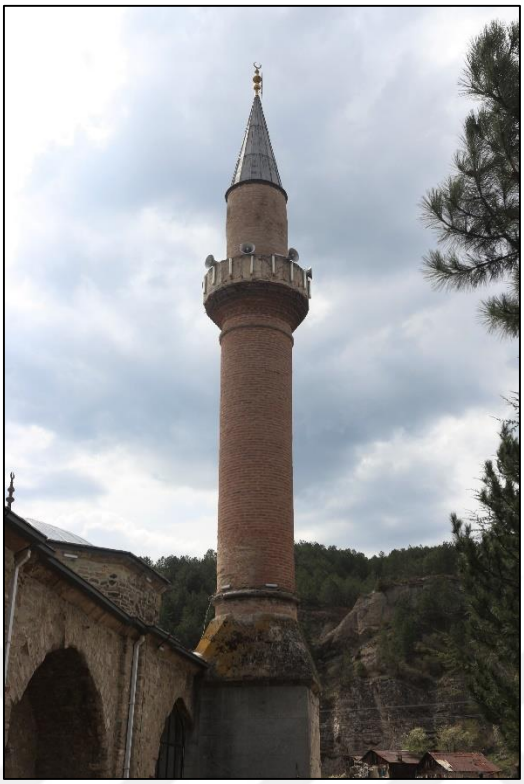
Fotoğraf 317: Yapının Batı Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 318: Yapının Güney Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 319: Yapının Kuzeybatı Cephesinde Bulunan Minaresi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

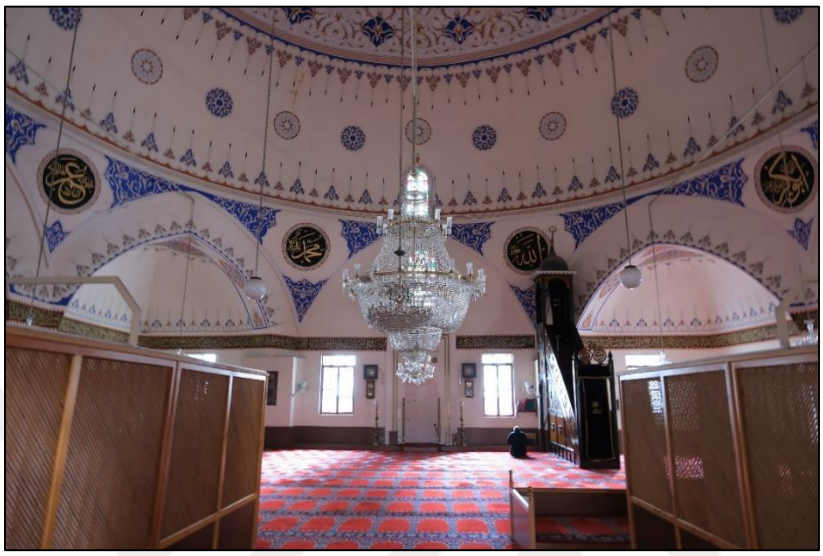
Üç bölümlü kubbeli son cemaat yerine büyük niş biçimli cümle kapısından girilmektedir. Bu nişin sağında ve solunda mihrabiyeler vardır. Son cemaat yerinden harim bölümüne geçilmektedir.

Harim büyük bir kubbe ile örtülüdür. Kubbeyi taşıyabilmesi için yapının duvarları kalın tutulmuştur. Kubbeye geçiş köşe trompları ile sağlanmakta olup tromplar kalın duvar parçaları üzerine oturmaktadır. İbadet mekânı içinde çıkıntı yapan bu parçalar aynı zamanda duvarları destekler. Doğu ve batı kenarlar ortasında büyük ve sivri kemerli nişler yer almaktadır.

Harim bölümü mihrabın üst bölümüne kadar sadedir. Üst taraflarında ise kuşak yazısı ile kalem işi süslemeler hakimdir.

Mihrap, dikdörtgen olup çerçeve içinde kenar bordürü vardır. Mihrap nişi çok kenarlı, kavsarası kademelidir. Taç kısmını iki güzel kabara süsler. Taç kısmının hemen üzerinde mihrap ayeti vardır.

Minber ahşaptır. Minberin aynalık kısmı kare ve üçgen formlu bölümlere ayrılarak her bölümün ortasına kabaralar bulunmaktadır. Kabaralar ayrıca korkulukta da uygulanmıştır. Günümüzde yapıda mahfil katı bulunmamaktadır. Harim bölümünün kuzey batı ve kuzey doğusu ahşap şebekeler ile çevrelenmiş olup hanımlara ayrılmıştır.

Fotoğraf 320: Harim Bölümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 321: Mihrap ve Minberden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 322: Mihraptan Ana Girişe Bakış

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Malzeme ve Teknik

Yapı minare haricinde tamamen moloz taştan inşa edilmiştir. Minarenin kaidesi kesme taştandır. Gövdesinde tuğla kullanılmıştır. Tuğlanın kullanıldığı diğer bir yer ise ana kubbenin yivli silmeleridir. Bunun yanında kemerli pencere alınlıkları da tuğla ile doldurulmuştur. Yapıda ahşap malzemeye minberde ve sonradan yapıya eklendiği düşünülen çift kanatlı kapılarda rastlanmaktadır.

Tezyinat

Yıldırım Bayezid Camii'nin dış cepheleri sadedir. Tezyinat genellikle iç cephelerde yoğunlaşmıştır. Özellikle kubbe ve kubbeye geçiş elemanlarının olduğu bölümlerde süsleme programı uygulanmıştır. Mekânı örten büyük kubbenin ortasında hat örneği ve çevresinde birbirini tekrar eden mavi renkli palmet motifleri ile aralarında kahverengi rumî motifleri kalemişi olarak işlenmiştir. Dairenin çevresi ise tığlar ile hareketlendirilmiştir. Bu proğram tromplarda da görülmektedir. Trompların arasındaki kemerlerin iç yüzeylerinde şemse motifleri mevcuttur. Kemerlerin üçgen alınlık bölgesinde ise mavi zemin üzerinde rumî motifleri vardır. İç mekandaki süsleme proğramı bitkisel motif ağırlıklıdır. Mihrapta mukarnaslı kavsara mevcuttur. Kavsaranın

bitiminde üstte her iki yanda kabartma gülbezekler, mihrap nişinin olduğu kısımda yanlarda ise iki adet sütünce bulunmaktadır.

Cami Yazıları

Mihrapta beyaz zemin üzerine altın yaldız olarak Bakara Suresi 238. Ayeti işlenmiştir. Celi sülüs hatlıdır. Kuşak yazısında ise siyah zemin üzerine altın yaldızlı celi sülüs hatlı olarak Mülk Suresi, Kubbede ise İhlas Suresi siyah zemin üzerine altın yaldızlı olarak işlenmiştir. Cümle kapısının arkasında yer alan hat uygulamasında "Bilal-i Habeşî radiallau ahn" ibaresi bulunmaktadır. Yapıda cami takımı yazıları kubbeye geçiş öğesinin üzerine yerleştirilmiştir.

2.5.3. Kanuni Sultan Süleyman Camii

Konumu

Bolu İli, Mudurnu İlçesi, Büyükcami Mahallesinde Mudurnu deresinin hemen kenarında bulunmaktadır.

Tarihçesi

Caminin İnşa kitabesi bulunmamaktadır. Yapı ile ilgili kaynaklar yetersizdir. Yapının inşa tarihi ile ilgili bilgiye 1973 tarihli Bolu İl Yıllığı'nda karşılaşılmıştır. Yıllıkta H. 953 tarihi verilmiştir. Bu tarih M. 1546-1547'ye tekabül etmektedir. Ayrıca Kanuni Sultan Süleyman tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir. Muhtemelen Kanuni şehzâde olarak Bolu'da bulunduğu zaman inşa edilmiştir.[225] 1944 yılında meydana gelen Bolu- Gerede depreminde hasar almıştır.[226] Yapının güneyinde ve batısında haziresi bulunmaktadır. Yapı incelenirken restorasyonu devam etmekteydi.

Mimari Plan Özellikleri

Saha çalışması kapsamında ziyaret edilen yapının restorasyonda olması hasebiyle iç mekân değerlendirmeleri eski fotoğrafları üzerinden ele alınmıştır.

Cami dikdörtgen planlı olup kırma çatılıdır. Son cemaat yeri mahfil katı ve harim bölümünden oluşmaktadır. Doğu cephesi Mudurnu deresine bakmaktadır. Kuzey güney

[225] Taş, XVI. Yüzyılda Bir Vakıf ve İlim Merkezi Mudurnu, 99.
[226] 1973 Tarihli İl Yıllığı, 108-109.

ve batı tarafında avluya sahiptir. Kuzey ve güneyinde haziresi mevcuttur. Yapı genel olarak moloz taş kullanılarak inşa edilmiştir. Doğu cephesinde harim bölümünde sivri kemer alınlıklı üç sıra üstte üç sıra altta olmak üzere altı pencere vardır. Bu cephenin son cemaat yeri hizasında ise aynı form ve biçimde iki sıra üstte iki sıra altta dört pencerelidir. Batı cephesinde harim bölümündeki pencere açıklıkları doğu cephesi ile benzerlik gösteri. Bu cephede son cemaat yerinde pencere açıklığı yer almaz. Kıble duvarında sivri kemerli üst sırada iki adet pencere ile bunların ortasına yerleştirilmiş yuvarlak formlu küçük bir pencere de vardır. Alt sırada sivri kemerli iki adet pencere bulunur. Kuzey cephede son cemaat yerinde ise iki adet üst sırada iki adet alt sırada olmak üzere sivri kemerli pencere yerleştirilmiştir. Genel olarak pencereler dikdörtgen formlu olup, üst sıra pencereler alçı şebekeli, Alt sıra pencereler ise taş sövelidir. Sadece güney cephedeki üst orta pencere yuvarlak formludur.

Fotoğraf 323: Caminin Genel Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Cami bahçesine giriş iki yönden sağlanmaktadır. Kuzey doğu cephesinde Mudurnu deresinin hemen yanında basık kemerli ahşap sundurmalı bir ana giriş ile güney cephede son cemaat yerinden ikici bir giriş mevcuttur.

Fotoğraf 324: Yapının Güney Doğu Cephesinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 325: Yapının Kuzey ve Batı Cephelerinden Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 326: Yapının Son Cemaat Yerinden Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 327: Yapının Güney Cephesi ve Güney Cephesinde Bulunan Haziresi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Son cemaat yeri altı sıra önde altı sıra arkada bulunan başlıklı toplam on iki adet ahşap direk ile taşınmaktadır. Üç tarafı kapalı bir tarafı açıktır. Tuğla örgülü sivri kemerli bir alınlığa sahip ahşap çift kanatlı bir kapıdan iç mekâna giriş sağlanmaktadır.

Cami saha çalışmaları esnasında restorasyonda olması hasebiyle içeride araştırma yapılamamıştır. Ancak 2014 yılındaki Mudurnu gezisinde çekmiş olduğum iç mekân fotoğrafları üzerinden değerlendirmesi yapılmıştır.

Yapının iç cepheleri sıvalıdır. Ancak mihrap, minber ve tavanı tezyini bakımdan zengindir. Mihrap dikdörtgen formlu olup tavan hizasına kadar uzanmaktadır. mukarnas kavsaralıdır. Her iki yanda süsleme bordürleri bulunmaktadır. Minber ahşaptır. Aynalık ve süpürgelik kısımları vardır. Mahfil katı ahşaptan ve "u" şeklindedir. İç mekân pencere ve kapı alınlıkları geniş kemer belirginleştirilmiştir. Tavanı geometrik desenli ve ahşaptır.

Fotoğraf 328: Mihrap ve Minberden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 329: Mahfil Katından Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 330: İç Mekândan Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Malzeme ve Teknik

Yapının dış örgü sistemi moloz taştır. Bunun yanında başta minaresi olmak üzere pencere alınlıkları ve üst örtü silmeleri tuğla malzemedendir. Pencere söveleri kesme taştandır. Son cemaat yerinin geniş saçağı ile taşıyıcıları ise ahşaptır.

İç cepheler sıvalıdır. Pencere ve giriş kapsının üzerleri tuğla malzeme malzemeden olup geniş kemerlidir. Ahşap malzeme minber, mahfil katı, kapı kanatları ile tavanda görülmektedir.

Tezyinat

Tezyini unsurlar genellikle mihrap, tavan ve mahfil katında yoğunlaşmaktadır. Mihrap mukarnas kavsaralıdır. Bunun yanında her iki yanda süsleme bordürleri mevcuttur. Süsleme bordürleri kalem işi olup şemse formundadır. Birbirini tekrar etmektedir. Mihrabın üzerinde oyma tekniğinde sekiz köşeli bir yıldız bulunmaktadır. Mihrap nişinin her iki yanında denge sütunu vardır.

Caminin tavanı işçilik olarak çok iyidir. Tahtaların ve çıtaların farklı yerleştirilmeleri ile oluşturulmuş düzen mevcuttur. Bu çıtaların kahverengi ve beyaz renk ile boyanması sonucunda tavan hareketlendirilmiştir.

Süsleme unsurunun görüldüğü diğer bir bölüm mahfil katıdır. "U" formlu katı dolaşan ahşap asma katta kalem işi olarak gül motifleri ile bu motifleri birbirine bağlayan dal ve yapraklar işlenmiştir.

Fotoğraf 331: Mahfil Katında Bulunan Kalem İşi Örnekleri

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 332: Mahfil Katında Bulunan Kalem İşi Örneklerinden Detay

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Cami yazıları

Yapı hat unsuru bakımından zayıftır. Mihrap ayeti bulunmamaktadır. Cami takımları güney cephede olup çokgen formludur.

2.5.4. Asil Bey Camii

Yapının Konumu

Bolu İli, Mudurnu İlçesi, Musalla Mahallesi, Cami Sokakta bulunmaktadır.

Tarihlendirme

Yapının kitabesi bulunmamaktadır. Ancak Ebû Bekir b. Behrâm ed-Dımaşkī'nin "Cihannuma" isimli eserinde kazanın on bir mahalleden oluştuğu zikredilmekle birlikte Yıldırım Bayezid, Asil Bey ve Sultan Süleyman (Yeni) Cami tarafından yaptırılan üç cami olduğu belirtilmektedir.[227] Ebû Bekir b. Behrâm ed-Dımaşkī'nin vefat tarihi olarak H. 1102/M. 1691 tarihi verilmektedir.[228] Buradan hareketle yapının 1691 yılından önce inşa edildiğini söylemek mümkündür.

Abdül Kadir Dündar'ın "Beş Hurufât Defteri'ndeki Kayıtlara Göre Mudurnu" isimli bildirisinde 1157 numaralı defterde Musalla Mahallesi'ndeki Asil Bey Camii isminin geçtiğini belirtmiştir. Bu defterinde tarihini H. 1115-1133/M. 1703-1721 olarak vermiştir. Aynı defterde ayrıca "Asil Bey Evkâfı" olarak geçmesi de caminin bir vakıf eseri olduğunu göstermektedir.[229]

Cami geçmişte yapılan onarımlarla önemli ölçüde mimari özelliğini yitirmiş olup, kuzeyinde bulunan şadırvanı orijinal özelliğini devam ettirmektedir.

Mimari Tanımı

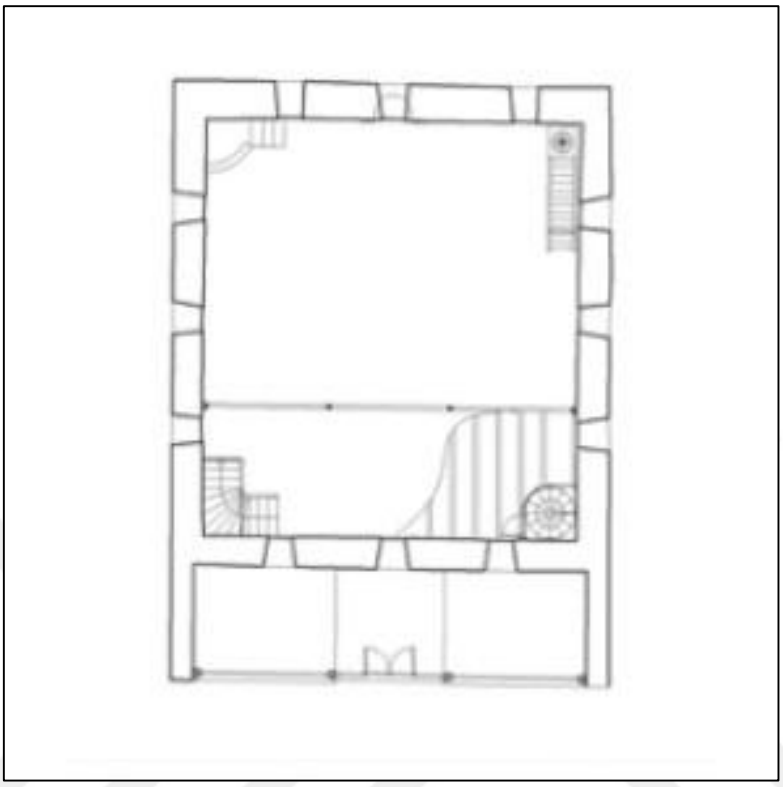
Enine dikdörtgen planlı olan yapı taş temel üzeri ahşap arası kerpiç dolgulu ahşap tavanlıdır. Eser son cemaat yeri, mahfil katı ve harim bölümlerinden meydana gelmektedir. Günümüzde dış cephe duvarları sıvalıdır.

Doğu ve batı cephe duvarlarına üst ve alt sırasında üçer adet pencere açıklığı mevcuttur. Güney ve kuzey cephe duvarında ise üst sırada üç alt sırada ise iki adet pencere mevcuttur.

---

[227] Mehmet Ekincikli, *Temettuat Defterlerine Göre 1261 (1844) Mudurnu Kazasının Sosyo Ekonomik Yapısı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 6.
[228] Fikret Sarıcaoğlu, "Ebû Bekir b. Behrâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 26/110-111.
[229] Abdulkadir Dündar, "Beş Hurufât Defteri'ndeki Kayıtlara Göre Mudurnu", *Uluslararası Mudurnu Araştırmaları Ahilik ve Halk Kültürü Sempozyumu,* Ed. Azize Aktaş Yasa vd. (Ankara: 2018), 78-79.

Güney Alt sırada mihrap duvarının olduğu hizada pencere açıklığı bulunmamaktadır. Pencereler dikdörtgen formludur. Kuzey batı köşedeki minaresi tek şerefeli olup ahşaptır.

Şekil 19: Asil Bey Camii Planı

Kaynak: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi.

Fotoğraf 333: Asil Bey Camii'nin Kuzey Cephe Görünümü ve Şadırvanı

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 334: Caminin Doğu Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 335: Caminin Batı Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 336: Caminin Güney Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 337: Caminin Minaresi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Yapıya giriş kuzey cepheden sağlanmaktadır. Bu cephede başlıkları olan dört adet ahşap direk tarafından taşınan geniş saçaklı son cemaat yeri açıklığı bulunmaktadır. Ahşap korkuluklar ile çevrilidir.

Kareye yakın formlu çift kanatlı ahşap kapıdan mahfil ve harim bölümüne ulaşılmaktadır. Harim bölümü kuşak yazıları ve kalem işi süslemeler ile tezyin edilmiştir. Mihrap basit bir nişten ibarettir. Minber ahşap olup mavi ve açık yeşil renkler ile boyalıdır. Minberde aynalık, süpürgelik, dolap vb. unsurlar mevcuttur. Mahfil altı ahşap direk tarafından taşınmaktadır. Mahfil katı geniş tutulmuştur. Tavanı sade olup ahşaptır.

Fotoğraf 338: Yapının Harim Bölümü, Mihrap ve Minberi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 339: Mahfil Katı

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Malzeme ve Teknik

Dış ve iç cepheleri günümüzde sıvalıdır. İç cephede yapıya sonradan işlenen hat örnekleri mevcuttur. Dış mekânda yapının kuzey cephesindeki son cemaat yeri taşıyıcıları, minaresi ile üst örtüsü ahşaptır. İç mekânda ise minber, mahfil katı, mahfile açılan merdiven sistemi, kapılar ile tavan ahşaptır. Kırma çatı ile sonlanmaktadır.

Tezyinat

Yapının dış cepheleri sadedir. İç mekânda birçok kuşak yazısı ile farklı formlarda hat örnekleri mevcuttur. Mihrabı basit bir niş şeklindedir. Minberin aynalık kısmı şebekelidir. Şebekenin altında kare ve dikdörtgen, üçgen formlu ahşap küçük şekiller mevcuttur.

Cami Yazıları

Mihrapta Ali İmran Suresi işlenmiştir. Camiyi çepe cevre saran tavan altındaki kuşak yazısında "Ayetel Kursi, Fatiha, İhlas, Nas Sureleri işlenmiştir. Camin alt ve üst sıra pencerelerinin arasında bulunan ve mahfil katı hizasında sonlanan kuşak yazısında Ayetel Kursi bulunmaktadır. Yapının doğu cephesinde çerçeve içerisinde kalem işi olarak;

-"Ger günâhım kûh-ı Kâf olsa ne gamdır yâ Celîl

-Rahmetin bahrine nisbet "innehû şey'ün kalîl" beyiti yazılmıştır. Beyitin altına H.1361 M.1942 tarihi düşülmüştür. Batı cephesinde de benzer bir uygulama ile Şuara Suresi 88. Ayet işlenmiştir. Ayetin hemen altına H.1363/ M.1944 tarihi düşülmüştür.

Camideki tezyini unsur içerindeki bu tarih camideki hat örneklerinin M. 1942 sonrası yapıldığını düşündürmektedir. Tavan ve üst sıra pencerelerinin aralarındaki hat örnekleri yenidir.

2.5.5. Hatice Hatun Camii

Yapının Konumu

Bolu İli, Mudurnu İlçesi, Hızırfakı Mahallesi, Taşmektep Sokakta bulunmaktadır.

Tarihlendirme

Yapının kitabesi bulunmamaktadır. 1156 numaralı Hurufât Defteri'ndeki Kayıtlara göre Hatice Hatun Mescidi ismi ile geçmekte olup Hızır Fakih Mahallesi'nde olduğu

belirtilmektedir. Hurufât defteri H. 1175-1181/M. 1761-1768 tarihlidir. Yapının defterdeki tarihten daha önce inşa edildiği anlaşılmaktadır.[230] Defterdeki diğer önemli bilgi ise günümüzde cami olarak kullanılan eserin kayıtlarda mescid olarak geçmesidir. Boyutları itibari ile ve Asil Bey Camii'ne yakınlığı dolayısıyla eser geçmişte mahalle mescidi olarak kullanılmış olmalıdır. Banisinin ise Hatice Hatun isimli hayırsever hanımefendi olduğu anlaşılmaktadır.

Mimari Tanımı

Enine dikdörtgen planlı, kırma çatılıdır. Kuzey güney doğrultuda meyilli bir arazi üzerindedir. Doğu cephesinde altı adet demir parmaklıklı dikdörtgen formlu pencereler yer alır. Kuzey cephesinde zemin hizasında ortada yenilenmiş çift kanatlı ahşap kapı bulunmaktadır. Girişin iki yanında demir parmaklıklı 1 er pencere onların üzerinde de yine ahşap söveli dikdörtgen pencere açıklığı vardır. Minaresi tek şerefeli olup, gövde ve külah çinko kaplıdır. Dış cepheler günümüzde sıvalıdır.

Kuzey cephede cami ile bağını küçük patikanın ayırdığı sonradan yapılmış bir şadırvanı bulunmaktadır.

Fotoğraf 340: Hatice Hatun Camii'nin Genel Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

[230] Dündar, "Beş Hurufât Defteri'ndeki Kayıtlara Göre Mudurnu", 78-79.

Fotoğraf 341: Hatice Hatun Camii'nin Doğu ve Kuzey Cepheleri

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 342: Caminin Güney Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 343: Caminin Batı Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Dar bir son cemaat yerinden çift kanatlı ahşap kapıdan mahfil ve harime geçilmektedir. Ahşap merdivenler ile kuzey batıdan mahfil katına ulaşılmaktadır.

Harim bölümü sadedir. Tavanın hemen altında yapıyı çepe çevre saran kuşak yazısı mevcuttur. Mihrap nişi sadedir. Plaster uygulamasına benzer bir uygulama mevcuttur. Minberi ahşap olup yenilenmiştir.

Mahfil katı dört adet ahşap direk ile taşınmaktadır. Tava ahşap olup geometrik formlar ile hareketlendirilmiştir. Tavanın geometrik bezemeli bir göbeği vardır.

Fotoğraf 344: Harim Bölümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 345: Caminin Mihrap ve Minberi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 346: Mahfil Katından Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 347: Mahfil Katı Hanımlar Bölümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Malzeme ve Teknik

Cami kırma çatılı taş temel üzeri ahşap kerpiç yapılıdır. Günümüzde dış ve iç cepheler sıvalıdır. Minaresi çinko kaplamalıdır. Ahşap malzemenin ağırlığı görülmektedir. Kapılar, minber, mahfil katı ile tavanı ahşaptır.

Tezyinat

Caminin dış cepheleri sadedir. İç cephede mihrap, ahşap olup plaster sütunlarının üzeri dışa taşkın, sıra ile yerleştirilmiş kare ve dikdörtgen formlu şekiller ile hareketlendirilmiştir. Tavan göbeğinde ise güneş motifini andıran tezyini unsur bulunmaktadır.

Cami Yazıları

Camide mihrap ayeti olarak Âl-i İmrân, suresi 37. Ayeti levha olarak işlenmiştir. Levhanın altında günümüz Türkçesi ile Hafız Avni- Bolu ibaresi düşülmüştür. Tavanın hemen altında iç mekânı çepe çevre saran kuşak yazısı mevcuttur. Bu kuşak yazısında İhlas, Fatiha ve Ayetel Kursi ayetleri yer almaktadır. Aynı zamanda cami yazı takımlarıda cephelere yerleştirilmiştir.

2.6. Seben

2.6.1. Nimetli Köyü Mescidi

Yapının konumu

Bolu'nun Seben İlçesi, Nimetli Köyünde bulunmaktadır.

Tarihlendirme

Giriş kapısı üzerinde kabartma tekniğinde yapılmış olan gülbezek motifli kitabesine göre yapı H. 1261 /M. 1845 yılına tarihlendirilmektedir. Kitabe üzerinde oldukça bozulmuş bir "Sübhanallah" ibaresi de bulunmaktadır. Ayrıca yapının birimlerinde bulunan tezyini unsurlarında 19. Yüzyıl özellikleri göstermesi yapının tarihini aydınlatmaktadır.

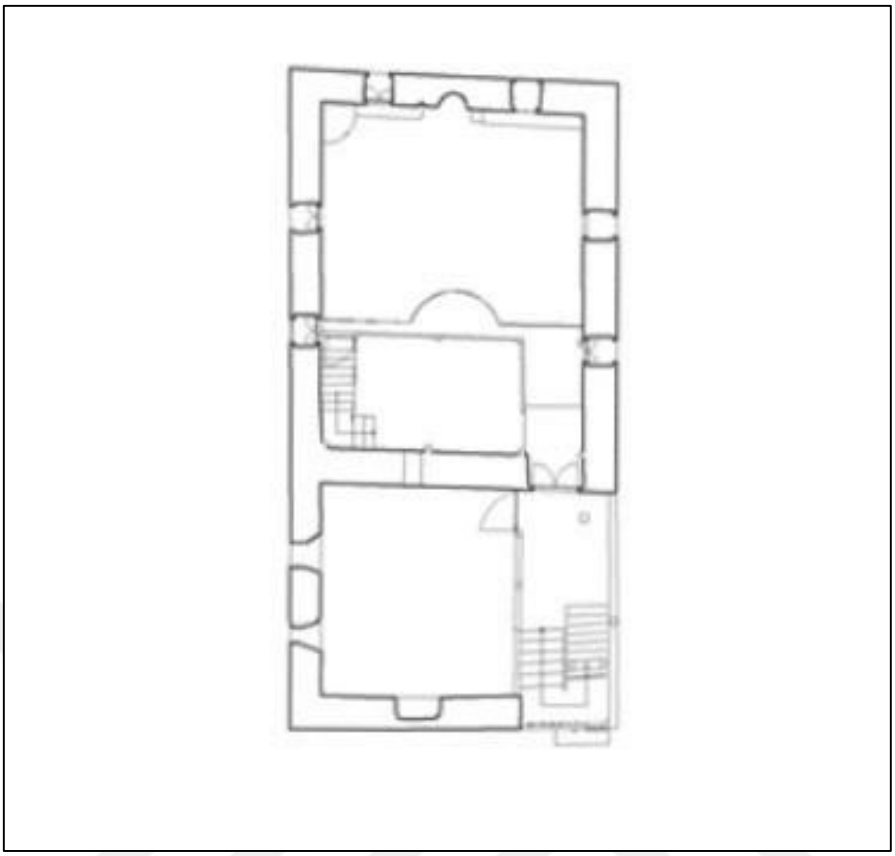
Fotoğraf 348: Giriş Kapısı Üzerindeki Kitabe

Kaynak: Zeynep Ceylan, *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi* (Ankara: Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 21.

Mimari Tanımı

Mescid eğimli bir arazi üzerine dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiştir. Doğu- batı ve kuzey -güney cepheleri arasında kot farkı mevcuttur. Yapı harim, mahfil katı ve kuzeyinde muhtelif amaçlar doğrultusunda yapılmış iki katlı odalardan oluşmaktadır. Bu odalardan üst kattaki odanın namaz vakitleri dışında zikir, ibadet, dini sohbet gibi amaçlarla kullanılmış olabileceği varsayılmaktadır. Alt kattaki odada yer alan ocak bölümü buranın bir mutfak veya köy odası olduğu izlenimini vermektedir. Geçmişte köyün misafirhanesi olarak kullanıldığı düşünülebilir. Yapının doğusunda ihtiyaç dâhilinde yapılan ve aynı bahçeyi paylaşan köyün yeni camisi bulunmaktadır.

Kuzey cephe haricinde diğer cephelerin aralarına yatay ahşap hatıllar atılarak moloz taşlar ile örülmüştür. Cephelere iki sıra halinde pencereler açılmıştır. Üst kat pencereler kemerli ve taş sövelidir. Kuzey cephe ise tamamen ahşap malzemelidir. Minaresi ahşap olup bu cephededir. Batı cephesinde ahşap bir merdivenle üst kattaki odalara geçilmektedir.

Şekil 20: Nimetli Köyü Mescidi

Kaynak: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi.

Fotoğraf 349: Yapının Genel Görünümü

Kaynak: Zeynep Ceylan, *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi,* 19.

Fotoğraf 350: Yapının Güney ve Batı Cepheleri

Kaynak: Zeynep Ceylan, *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi,*47.

Fotoğraf 351: Kuzey Batı Cephesinden Yapıya Giriş Sağlanan Ahşap Merdiven Sistemi

Kaynak: Zeynep Ceylan, *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi,*46.

Fotoğraf 352: Yapının Kuzey Cephesi

Kaynak*:* Zeynep Ceylan, *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi***,**50.

Fotoğraf 353: Yapının Doğu Cephesi

Kaynak: Zeynep Ceylan, *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi,* 56.

Fotoğraf 354: Yapının Güney Cephesi

Kaynak: Zeynep Ceylan*, Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi,* 57.

Fotoğraf 355: Yapının Minaresi

Kaynak: Zeynep Ceylan, *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi*,59.

Yapı İç mekânda zemin + 1. Kat olmak üzere iki katlıdır. Batı cepheden sağlanan girişin tam karşısında köy odasına girilmektedir. Sağından ise çift kanatlı kapıdan harim bölümüne ulaşılmaktadır.

Kareye yakın dikdörtgen harim bölümü mevcuttur. İç cepheler sıvalı olup sadedir. Sıvalar yer yer dökülmüştür. Güney cephede basit bir niş şeklinde mihrap bulunur. Aynı

cephenin doğusunda ahşap bir kürsü vardır. Yapının minberi bulunmamaktadır. Kuzeyde mahfil katı tamamen ahşaptır. Tavanı da ahşaptan olup tavan göbeğine İhlas suresi işlenmiştir.

Mutfak veya köy odası diyebileceğimiz kısım dıştan içeriye doğru genişleyen iki adet pencere ile aydınlatılmaktadır. İçeride büyükçe bir ocak bulunmaktadır. Günümüzde zemini topraktır. Tavanı ise ahşap kirişlerden oluşmaktadır.

Mahfil katı hizasında bulunan diğer oda namaz vakitleri dışında da zikir, ibadet, dini sohbet gibi amaçlarla kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Cepheler sıvalıdır. Ancak sıvalar yer yer deformasyona uğramıştır. Odanın cephe duvarlarında kalemişi süslemeler mevcuttur. Zemini ahşap kirişler ile sağlamlaştırılmıştır. Ancak üzerindeki tahta kaplama günümüzde mevcut değildir. Zaman içerisinde eskidiği düşünülebilir. Doğuda üç adet pencere ile aydınlatma sağlanmaktadır. Kuzey cephede dışa taşkın ahşap bir çıkma mevcut olup bu çıkma geleneksel konut mimarisinde sıklıkla karşılaşılan abdestlik olmalıdır. Zemin katta mutfak diyebileceğimiz bir mekân bulunmaktadır. Burada ocak bölümü mevcuttur.

Fotoğraf 356: Harim Bölümü

Kaynak: Zeynep Ceylan, *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi,*28.

Fotoğraf 357: Mihrap ve Güney Cephe Duvarı

Kaynak: Zeynep Ceylan, *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi,* 28.

Fotoğraf 358: Harim Bölümü Yer Döşemesi

Kaynak: Zeynep Ceylan, *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi*, 27.

Fotoğraf 359: Mahfil Katı

Kaynak: Zeynep Ceylan, *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi,* 35.

Fotoğraf 360: Mahfil Katı

Kaynak: Zeynep Ceylan, *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi*,35.

Fotoğraf 361: Mahfil Katı ve Tavan

Kaynak: Zeynep Ceylan, *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi*,30.

Fotoğraf 362: Mesicide Açılan Çift Kanatlı Ahşap Kapı

Kaynak: Zeynep Ceylan, *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi,*21.

Fotoğraf 363: Toplanma Odası ve Yer Döşemesi

Kaynak: Zeynep Ceylan, *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi,*38.

Fotoğraf 364: Toplanma Odası

Kaynak: Zeynep Ceylan, *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi,*39.

Fotoğraf 365: Toplanma Odası

Kaynak: Zeynep Ceylan, *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi,* 39.

Fotoğraf 366: Giriş Holü

Kaynak: Zeynep Ceylan, *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi,*42.

Fotoğraf 367: Mutfak Bölümü ve Ocaklık

Kaynak: Zeynep Ceylan, *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi,* 32.

Malzeme ve teknik

Teknik anlamda cami, ahşap hatıllı moloz taş örgülü kagir bir yapıdır. Malzeme bakımından ahşap, moloz taş ve yontu taş ağırlıklıdır. Cephelerde genellikle moloz taş uygulaması vardır. Cephe duvarlarının köşelerinde ve pencere alınlıkları ile sövelerinde kaba yontu taş, giriş kapısı üzerindeki kitabe de kesme taş mevcuttur. Çatı alaturka kiremitler ile kaplanmıştır.

Yapının kuzeybatısındaki iki katlı girişin taşıyıcılarında, duvar ve döşemelerinde, beden duvarlarının arasındaki hatıllarda, minarenin hem taşıyıcıları hem de kaplamalarında, mahfil katın tamamında, harimin döşemeleri ve tavanında, kat döşemeleri ve tavanında ahşap kullanılmıştır. Ayrıca kapı, pencere, korkuluk gibi mimari elemanlar da ahşaptır. Tuğla malzeme ise çatıdaki baca örgüsünde görülmektedir. İç mekânlar sıvalı vaziyette olup yer yer sıvalar dökülmüş ve hasar almıştır.

Tezyinat

Mescidde tezyini unsurlar genellikle toplanma odasında bulunan kalem işi süsleme ile minaredeki işçilikte görülmektedir. Harim bölümü başta olmak üzere diğer bölümler sıvalı ve sadedir. Mahfil katı hizasında bulunan zikir, ibadet, dini sohbet gibi amaçlarla kullanılmış olabileceği düşünülen bölümde kalem işçiliği bulunmaktadır. Odanın kuzey cephesindeki duvara mavi zemin üzerine beyaz renkte

"Sâbirin ey nâsırı olan Kâdir-i Mutlak
Biz Türkleri eyle her dernekte muvaffak
Biz Türk eriyiz, çarpışarak yüz kişi kalsak
Ecdadımızın yurdunu çiğnetmeyiz ancak" dörtlüğü yazılıdır.

Odanın batı duvarında, pencerenin bir yanında ibrik tasviri, pencerenin diğer yanında karşılıklı iki ay ve ortada beş köşeli yıldızdan oluşan bayrak tasviri işlenmiştir. Güney duvarında mavi ve sarı zeminli dikdörtgen bir pano oluşturularak beş köşeli bir yıldız ile yıldızın iki yanında simetrik ay motifleri yerleştirilmiştir.

Çatının içinden yükselen minare tamamen ahşaptır. Gövde şerefe ve külahtan oluşan minarenin gövdesinde dikine atılmış ahşap çizgiler bulunmaktadır. Şerefe korkuluğu tamamen ahşap olup, üzerinde ahşap çıtalarla dikey "S" kıvrımlı desenler ile ortasına yıldız motifi işlenmiştir. Şerefe altında da yine sarkıt biçimli zikzaklar mevcuttur.

Fotoğraf 368: Toplanma Odasındaki Ay ve Yıldız Motifi

Kaynak: Zeynep Ceylan, *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi,* 39.

Fotoğraf 369: Toplanma Odasındaki Vazo Taviri

Kaynak: Zeynep Ceylan, *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi,* 39.

Cami Yazıları

Harim bölümünün tavan göbeğinde mavi zemin üzerine beyaz renkte İhlas Suresi bulunmaktadır. Bunun yanında mahfil katı hizasında bulunan zikir, ibadet, dini sohbet gibi amaçlarla kullanılmış olabileceği düşünülen Odanın kuzey cephesindeki duvara mavi zemin üzerine beyaz renkte dört satırlık bir kıt'a vardır.

Fotoğraf 370: Tavana Uygulanan İhlas Suresi

Kaynak: Zeynep Ceylan, *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi,* 31.

Fotoğraf 371: Odanın Kuzey Cephesindeki Şiir

Kaynak: Zeynep Ceylan, *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi,*40.

2.6.2. Dedeler Köyü Cuma Camii

Yapının konumu

Bolunun Seben ilçesi, Cuma Üstü Mevkii olarak isimlendirilen Dedeler ve Nimetli köyleri arasında bulunmaktadır.

Tarihlendirme

Kuzey cephede yer alan giriş kapısının üzerinde H.128? (M.186?) tarihi kazınmıştır. Bu tarihin yapının inşa edildiği veya onarım gördüğü tarih olduğu düşünülebilir.[231] Bu tarih 19. Yüzyıl'ın ikinci yarısını işaret etmektedir.

Tarihsel süreçte çevresindeki yerleşim yerlerinden gelen cemaat ve toplulukların burada ibadet ettiği yönündedir. Cami Dedeler Köyü ile Nimetli Köyü'nün kesiştiği noktada inşa edilmiştir. Seben belediye başkanın medyaya vermiş olduğu bilgiler ışığında Cuma Camii'nin önünde geçmişte panayır ve pazar kurulduğu, tüm yöre halkının oraya geldiği belirtilmiştir. Sadece Seben'den ziyaretçi ağırlamadığı aynı zamanda şu an Nallıhan'ın Hıdırlar Mahallesi'nde yaşayan insanların da oraya pazara geldiğini belirtmiştir.[232] Hıdırlar'ın Nallıhan'a 30-40 kilometre uzaklıkta olduğunu göz önüne alırsak, bütün civar köylerin de buraya geldiğini düşünebiliriz. Günümüzde aktif olarak kullanılmasa da Cuma Camii olarak inşa edildiği bilinen yapı yalnızca bayramlarda kullanılmaktadır. Bu

[231] Senem Özbek Esen, *Bolu İli Seben İlçesi Dedeler Köyü Cuma Camii Restorasyon Önerisi,* Ankara: Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 23.

[232] *Milliyet Gazetesi*, "Tarihi "Cuma Camisi" Eski Günlerine Geri Dönecek" (29. 01. 2017), 1. (Erişim Tarihi: 15.05.2023).

nedenle yapının özgün işlevi sürdürülmeye çalışılmaktadır. Günümüzde caminin kuzeybatısında bulunan açık alanda, her yılın Haziran ayının ilk haftasında köy halkının toplanıp pilav ve et pişirerek kutladıkları Hacet Bayramı yapılmakta ve hacet namazı kılınmaktadır. Kutlamalarda halk yılın bol bereketli geçmesi için dua etmektedirler. Geçmişten günümüze bu gelenek yaşatılmaya devam etmektedir.

Yapının Cuma Camii olduğunun diğer bir göstergesi ise Eski Nimetli Köyü Camii'nin minberinin olmamasıdır. Muhtemelen Nimetli Köyündeki cemaat, Cuma günleri ibadet için bu camiye gelmekteydiler.

Mimari Tanımı

Cami dikdörtgen planlı olup, son cemaat, harim ve mahfili bölümlerinden oluşmaktadır. Yapının güneydoğu duvarı dışında ahşap hatılların arasına moloz taş atılarak inşa edilmiştir. Caminin güneydoğu duvarının tamamı, kuzeybatı ve güneybatı duvarlarının küçük bölümü 26.05.1957 tarihinde meydana gelen Abant depreminde yıkılmıştır. Bu cepheler sonradan tuğla ile tekrar örülmüştür. Son cemaat yeri ise Ahşap zemin döşemeli olup yarı açık bir mekân görünümündedir. Ahşap işçilikli bir bölümdür. Batı cephede bulunan minare ise basit olup sac örtülüdür.

Fotoğraf 372: Caminin Kuzey Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 373: Caminin Batı Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 374: Caminin Güney ve Batı Cepheleri

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 375: Yapının Güney Cephesi

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

İç mekâna kuzey yönden çift kanatlı bir kapı ile girilmektedir. Harim ile mahfil birimleri sıvalı olup sadedir. Mihrap yarım yuvarlak bir niş şeklinde olup sadedir. İçeriye taşkın olarak dikdörtgen formlu olarak yerleştirilmiştir. Güney cephe duvarı ile mihrap arasında çatlaklar mevcuttur. Doğusunda kare formlu kürsü batısında ise minber bulunmaktadır. Mahfil katı kuzey önde olup on iki ahşap direk tarafından taşınmaktadır. Bu kata ulaşım karşılıklı çift merdiven ile sağlanmaktadır. Mahfil katı geniş olup doğu ve batısındaki kanatlar harim bölümünün yarısına kadar uzanmaktadır. Tavan ahşap olup tavanın ortasında tavan göbeği bulunmaktadır.

Fotoğraf 376: Harim Bölümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 377: Mihrap ve Minberden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 378: Mahfil Katından Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 379: Mahfil Katının İç Kısmından Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Malzeme ve Teknik

Camide kullanılan genel malzemeler moloz taş, kaba yontu taş, ahşap, tuğla ağırlıklıdır. Özellikle dış cephede moloz ve kaba yontu taş aralarına ahşap hatıllar atılmıştır. Güney

doğu cephesi ise depremde hasar almasından dolayı tamamen tuğla ile örülmüştür. Yapıda ahşap malzemenin yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir. Duvar hatıllarında, son cemaat bölümünde mahfil döşemesinde, yapının bütün tavanlarında, harim zemin döşeme kiriş ve kaplamalarında, son cemaat yerinin zemin ve döşeme kiriş kaplamalarında, pencere pervazlarında, pencere kepenklerinde, kapı doğramasında, merdivenlerde, korkuluklarda, minberde, vaaz kürsüsünde ve çatısında ahşap kullanılmıştır. Yapının giriş kapısı tokmaklarında, minare aleminde, minarenin dış kısmında metal kullanılmıştır. Yapının iç cepheleri ise sıva ile kaplıdır.

Tezyinat

Yapıda herhangi bir tezyini unsura rastlanmamıştır.

Cami yazıları

Yapıda herhangi bir hat uygulamasına rastlanmamıştır.

2.7. Yeniçağa

2.7.1. Eskiçağa Yıldırım Bayezid Camii

Yapının Konumu

Bolunun Yeniçağa ve Mengen ilçeleri arasında, Yeniçağa 'ya 3 km. mesafede bulunan Eskiçağa Köyü'ndedir.

Tarihlendirme

Cami ve hamamdan oluşan yapının kitabesi bulunmamaktadır. Yıldırım Bayezid tarafından H.791 /M.1388'de yaptırılmıştır. Zaman içerisinde onarımlar geçirmiş ve günümüzdeki şeklini almıştır. Şücadeddin Divanı'nda (Ören Köy)[233] ve okçular isimli köylerde vakıfları vardır. Ayrıca Bolu'da Yıldırım Bayezid'in yaptırdığı hamam hissesinin bir kısmı bu camiye aktarılmıştır.[234]

[233] İdris keleşin eserinde köyler hakkında bilgi verilirken Ören Köy 'ün eski ismi "Sücaattin" olarak vermiştir. M. 1706 Bolu Livası tahrir defterinde Sücaadin Divanı yerine Sücaaddin Köyü isminin geçtiğini de belirtmektedir. Kenan Ziya Taş, eserinde "Sücadeddin Divanı" olarak belirttiği köy günümüzde "Ören Köyü" olmalıdır. Bknz. İdris Keleş, *Reşadiye Yeniçağa Tarihi* (İstanbul: 2012), 284-285.
[234] Taş, *Osmanlının Arka Bahçesi Bolu Sancağı*, 115-116.

Mimari Tanımı

Zaman içerisinde onarımlar geçirenler yapı günümüzde dikdörtgen planlı ve ahşap tavanlıdır. Cephelerde moloz taş ağırlıklı olmak üzere kesme taş kullanılmıştır.

Cephelerde kullanılan pencere açıklıkları üst sıralarda yuvarlak kemerli ahşap söveli, alt sıralarda dikdörtgen formlu ve taş sövelidir. Cephelerdeki pencere açıklıkları farklılık göstermektedir. Kuzey cephede üst sırada iki adet alt sırada ise kuzey doğu cephesinde bir adet pencere açıklığı vardır. Doğu cephesinde üst sırada beş alt sırada ise iki adet pencere mevcuttur. Batı cephesinde üst sıra da üç adet alt sırada ise iki adet pencere bulunmaktadır. Güney cephesinde yani kıble duvarı sağır olup pencere açıklığı bulunmamaktadır. Minaresi kuzey batı köşesindedir. Kaidesi kesme taştan olup orijinal olarak günümüze ulaşmıştır.

Fotoğraf 380: Caminin Genel Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 381: Caminin Kuzey Cephesinden Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 382: Doğu Cephesinin Önündeki Alanda Bulunan Hazire ve Caminin Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 383: Doğu Cephesinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 384: Güney Cephesinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 385: Batı Cephesinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 386: Yapının Minaresinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Yapıya giriş Kuzey cepheden sağlanmaktadır. Merdiven ile kırma çatılı ahşap bir bölüme ulaşılır burası ayakkabılık kısmıdır. Bu bölümden çift kanatlı ahşap kapı ile harim

bölümüne ulaşılır. Harim bölümü sıvalı olup sadedir. Yarım silindirik nişli basit bir mihrap ve ahşap bir minberi vardır.

Kadınlar mahfiline sağdan ahşap merdivenle çıkılmaktadır. Kadınlar mahfili geniş olup; iki köşede duvara gömülü olarak, ortada iki ahşap direkle taşınmaktadır. Mahfil ortada içeriye çekik, her iki kenarda da yarım daire olarak harime doğru çıkıntılıdır. Harimin tavanında ortası kare çerçeveye alınmış, içi çıtalarla, renkli geometrik sekilerle bezenmiş yuvarlak göbek ve bunun köşelerinde çeyrek göbekler mevcuttur.

Fotoğraf 387: Harim Bölümünden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 388: Minberden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 389: Mahfil Katından Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 390: Kadınlar Mahfilinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Malzeme ve Teknik

Yapıda cephe örgüsü olarak moloz taş ile yer yer kesme taş kullanımı görülmektedir. Minarenin kaidesinde kesme taş, gövdesi ve şerefesinde ise tuğla malzeme kullanılmıştır. Alt sıra pençelerde kullanılan kalın kesme taş sövelerin orijinal olabileceği düşünülebilir. İç mekânlar sıvalı ve sadedir. Ahşap malzeme kullanımı minber mahfil katı ve tavan kaplaması ile girişteki kırma çatılı bölümde karşımıza çıkmaktadır. Minarenin kaidesinde devşirme malzeme olabileceğini düşündüğümüz dikdörtgen formlu bir taş bulunmaktadır.

Tezyinat

Cami tezyini bakımdan zayıftır. Tezyini unsur olarak caminin ahşap tavanı dikkate değerdir. Tavanında ortası kare çerçeveye alınmış, içi çıtalarla, renkli geometrik sekilerle bezenmiş yuvarlak göbek bulunur. Tavan köşelerinde çeyrek göbekler mevcuttur. Bu çeyrek göbeklerin içerisine oyma tekniğinde çeşitli geometrik unsurlar işlenmiştir. Tavanda ince çıtalarla baklava şekilleri oluşturulmuştur. Minare şerefesinde tuğla ile oluşturulmuş yivli örgü sistemi bulunmaktadır. Kaidesinde kesme taşa kabartma tekniğinde işlenmiş altı yapraklı bir çiçek motifi görülmektedir.

Fotoğraf 391: Tavan Göbeğinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Cami Yazıları

Mihrapta tablo halinde Ali İmran Suresi 37. Ayeti işlenmiştir. Celi sülüs hatlı olup siyah zemin üzerine altın yaldızlıdır. Mihrap ayeti dışında dairesel cami takımları cephe duvarlarına asılmıştır.

Fotoğraf 392: Mihrap Ayetinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

2.7.2. Reşadiye (Yukarı) Camii

Yapının Konumu

Bolu İli, Yeniçağa İlçesi, Camiatik Mevkii'nde yer almaktadır.

Tarihlendirme

Yapının inşa kitabesi bulunmamaktadır. Minarenin yeniden inşa edildiği minare üzerindeki mermer kitabeden anlaşılmaktadır.

Kitabe günümüz Türkçesi ile yazılmıştır.

sahibül hayır
Bu minarenin yeniden inşası
Bu caminin ikinci imamı
Mesci Hocanın eseridir.
1.6. 1965"
Minare 01 Haziran 1965 senesinde tekrardan inşa edilmiştir.

Fotoğraf 393: Caminin Minaresindeki Mermer Kitabe

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Yapının iç mekânındaki ahşap unsurlar, başta mihrap ve minber olmak üzere tavan, kapılar ve merdiven yenilenmiştir. Cümle kapısı üzerinde yer alan kitabeye göre başlama tarihi 2005 bitiş tarihi 2013 olarak yazılmış ve "Eyüp Şahin ve arkadaşları tarafından restore edilmiştir" ibaresi düşülmüştür. Buradan aslında yapının içerisindeki ahşap

unsurların ve tavanının yenilendiği çıkarımını yapmak mümkündür. Çünkü yapının genel anlamda mimari planını değiştirecek unsurlara dokunulmamıştır.

Günümüzde Yukarı Camii olarak isimlendirilmektedir. Caminin tarihi sürecini iyi anlamak için yeniçağa ilçesinin ilk kuruluş yıllarına gitmekte fayda vardır.

Günümüzde Eskiçağa köyü olarak isimlendirilen çağa kasabası M.1880 ile 1909 tarihleri arasında toplamda dört yangın geçirmiştir. Bu yangınlardan en sonuncusu M. 20 Haziran 1909 yılında gerçekleşmiştir. Bu yangınlardan sonra hasar alan yerleşim yeri zaman içerinde farklı bir yerleşim yerine taşınmasına karar verilmiştir. Resmi yazışmalarda bu yeni yerin ismi "Mumpınarı ve Gölağzı" mevkileri olarak geçmiştir. Sonrasında dönemin padişahı Sultan Mehmed Reşad'a (M. 1844-1918) atfen yerleşim yerinin adı "Reşadiye" olarak değiştirilmiştir. M. 3 Temmuz 1909 tarihinde yeni yerleşim bölgesinin imarına bir an önce başlanması kararlaştırılmıştır. Bu bağlamda kurumlar arasında yazışmalar hız kazanmıştır. Yazışmalarda Reşadiye'ye iki yüze yakın ev, bunun yanında çarşı ve Pazar yeri, cami, okul, hamam, su deposu ve çeşme gibi asli ihtiyaçlar yapılması uygun görülmüştür. Reşadiye Camii'nin inşaatına M.1910 tarihinde başlanmıştır. Yakınına bir hamam ile iptidai mektebi ve çeşme inşa edilmiştir. Cami inşaatı için gerekli olan meblağ ise yetmiş bin lira diğer eserler ile birlikte toplamda yüz otuz iki bin lira ayrılmıştır.[235]

Yukarıdaki bilgiler ışığında caminin M. 1910 yılında Sultan Reşad Döneminde inşa edildiğini söylemek mümkündür.

Mimari Tanımı

Yapı boyuna dikdörtgen planlı olup kırma çatılıdır. Dış cephe duvarları sıvalıdır. Cephelerde uzun, kenarları dışa taşkın dikdörtgen formlu sivri kemerli alınlıkla biten pencereler mevcuttur. Bu pencere açıklıkları kuzey ve güne cephede iki adet doğu cephede dört adet batı cephede ise üç adettir. Doğu ile batı cephesinin simetrik olmamasının nedeni olarak minarenin kuzey batı köşede olmasıdır. Pencerelerin arasında dışa taşkın dikine yerleştirilmiş kesme taş örgü bulunmaktadır. Ayrıca pencereleri üstten

[235] Bilgiler İdris Keleş'in kaleme aldığı eserden derlenmiştir. Yazar Yeniçağa İlçesi'nin tarihi ve kültürü üzerine incelemelerde bulunmuştur. Bu minvalde Reşadiye'nin kurulma sürecini arşiv belgeleri üzerinden ele almıştır. Reşadiye Camii'nin tarihlendirilmesinde bu eserden yararlanılmıştır. Ayrıntılı olarak bknz. Keleş, *Reşadiye Yeniçağa Tarihi,* 47-70.

“den dan” şeklinde ince tuğla örgü sırası takip etmektedir. Yapı elamanı olmayan bu tuğla örgü tezyini amaçla yapılmış olmalıdır.

Fotoğraf 394: Caminin Genel Görünümü

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 395: Caminin Kuzey Cephesinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 396: Doğu Cephesinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 397: Batı Cephesinden Görünüm

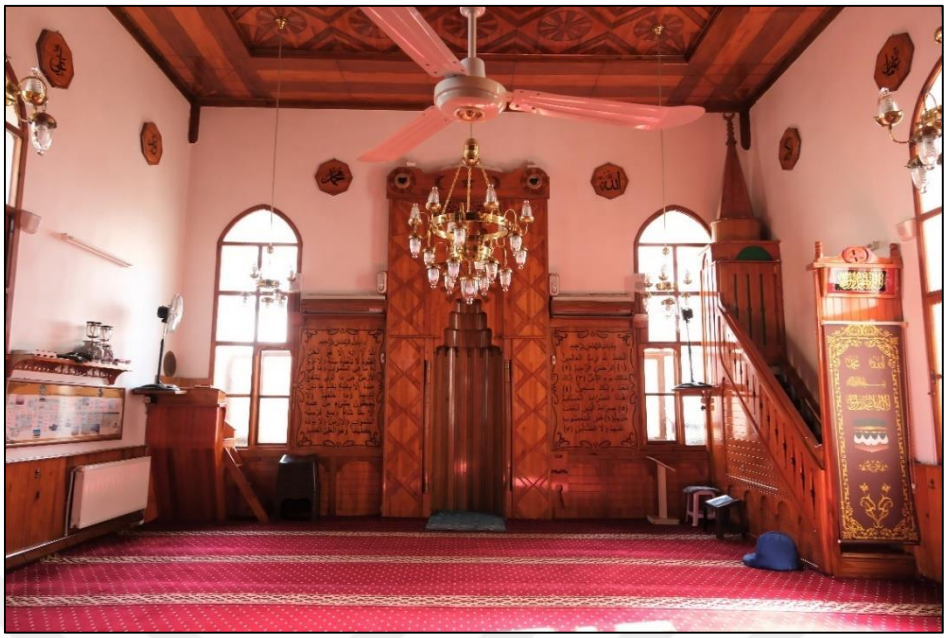
Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 398: Minaresinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Yapıya giriş kuzey cepheden sağlanmaktadır. Burada camekânlı bir ayakkabılık bölümü vardır. İki pencere açıklığının tam orasında dışa taşkın kenarları profilli taş söveli dikdörtgen formlu üzerinde sivri kemerli alınlıkla biten kapıyla içeriye girilmektedir. Sırası ile son cemaat yeri sonrasında mahfil katı ve harim bölümlerine ulaşılmaktadır. İç mekânın sonradan yenilendiğini söylemek mümkündür. Mihrap ahşap olup yekpare bir biçimde cepheye yerleştirilmiştir. Mukarnaslı kavsaralı bir niş bulunmaktadır. Minber sade olup ahşaptır. Mahfil katı ikisi serbest dört ayak tarafından taşınmaktadır. Kadınlar mahfili kareye yakın dikdörtgen planlı olup oldukça geniştir. Ahşap tavanla sonlanmaktadır.

Fotoğraf 399: İbadet Mekânından Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

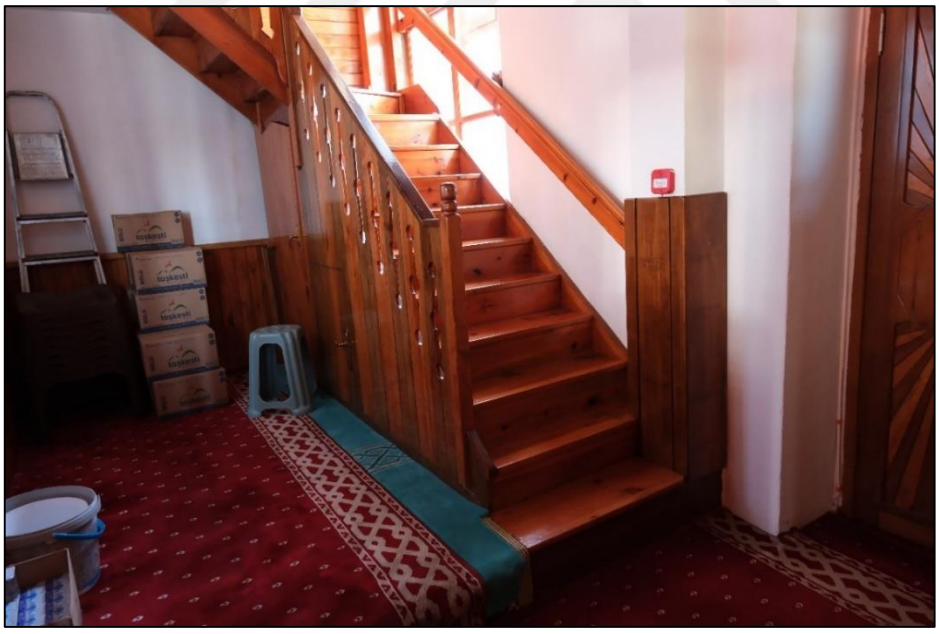
Fotoğraf 400: Mahfil Katından Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 401: Kadınlar Mahfilinden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Fotoğraf 402: Son Cemaat Yeri ve Mahfil Katına Ulaşan Merdivenlerden Görünüm

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Malzeme ve Teknik

Caminin dış cepheleri büyük oranda sıvalıdır. Yapıda dışa taşkın kesme taştan sivri kemerli büyük pencereler kullanılmıştır. Bunun yanında her pencere arasına kesme taştan dikey silmeler atılmıştır. Köşelerde pahlı kesme taş ile belirginleştirilmiştir.

Kesme taşın kullanıldığı diğer bir mimari unsur ise minare kaidesidir. Bunun yanında tezyini unsur olarak dış cephede ince tuğla kullanımı da görülmektedir. Özellikle pencerelerin çevresinde dolaşan silme biçimli tuğla örgüler mevcuttur. Ahşap kullanımı iç mekânda yoğunlaşmaktadır. Ancak iç mekân ahşap malzemeli elamanları sonradan yapıya eklenmiştir. Gerek mihrap, minber ve tavan gerekse mahfil katı ile kapı öğeleri sonradan yenilenmiştir. İç mekânda pencere söveleri ahşaptır.

Tezyinat

Yapının dış cephesinde dışa taşkın büyük sivri kemerli pencere uygulaması yapıya hareketlilik katmıştır. Bunun yanında pencere çevresini dolaşan tuğla örgü sistemi ile pencere aralarına ve yapının köşelerine atılmış dikey kesme taş örgülerde yapıya ayrı bir estetik katmıştır. Yapının içerisine sonradan eklenen ahşap mimari unsurlar yapı için abartılı durmaktadır. Mihrap yekpare bir dekorasyona sahip olup atölyede hazırlanmış ve yapıya dâhil edilmiştir. Tavan uygulaması da mihrap ile benzer uygulamaya sahiptir. Mihrabın üzerinde çift yönlü ay ve yıldız motifi işlenmiştir. Mihrap nişinin üstünde ise güneş formu vardır. Benzer güneş formaları tavanda birçok kez tekrarlanmıştır. Tavanda iç içe geçmiş kare formlarda mevuttur.

2.8. Günümüze Ulaşamayan Cami ve Mescidler

2.8.1. Ak Mescid (Leylekler Camii)

Yapının Geçmişteki Konumu

Ak Mescid (Leylekler Camii), Kadı Camii'nin karşısından Reşat Aker Caddesi'ne çıkan merdivenlerin devamında Dik Sokak'ta yer almaktaydı. Caminin bulunduğu mahalle Osmanlı döneminde Ak Mescid Mahallesi olarak isimlendiriliyor iken daha sonra Karamanlı Mahallesi içerisine dâhil edildi.[236] Böylelikle Ak Mescid'in kendisi gibi mahallesi de ortadan kalkmış oldu.

Tarihlendirme ve Tarihi Süreçte Ak Mescid

Bu bölümde öncelikle yapının tarihlendirilmesi yapılacak olup, sırasıyla arşiv kayıtları incelenecektir. Osmanlı devletinin erken döneminden itibaren yapının geçirmiş olduğu

[236] Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Leylekler Camii" *Sebilci Bolu Kültür Derneği 6* (Haz. Semih Dimicioğlu) (Güz 2016), 15.

tarihi süreç ele alınıp Cumhuriyet dönemini de kapsayacak şekilde kronolojik olarak incelenecektir.

Yapıdan günümüze herhangi bir inşa veya onarım kitabesi ulaşmamıştır. Bundan dolayı eserin tam olarak ne zaman inşa edildiği ile ilgili bir malumat yoktur. Ancak ulaşılabilen arşiv kayıtları ve yapılan araştırmalar neticesinde yapının ilk dönemlerine ait aydınlatıcı bilgiler mevcuttur.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri'ndeki H.1111/M.1699-1700 tarihli atama belgesine göre yapı Yıldırım Bayezid döneminde inşa edilmiştir. Belgede yer alan "Sultan Yıldırım Bayezid Han'ın bina eylediği mescid" ifadesi bunu desteklemektedir.[237] Eserin banisinin Yıldırım Bayezid olduğu anlaşılmaktadır.[238] Semavi Eyice "Tarihde Bolu" isimli yayınında Yıldırım Bayezid'in Bolu'da Ak Mescid adıyla bilinen Leylekler Mescidi'ni yaptırdığını ancak sonradan Camii'nin yıkıldığını belirtmektedir.[239] İ. Aydın Yüksel de "Bolu Yıldırım Bayezid Külliyesi Hamamlar ve İmaret Camii" isimli eserinde Yıldırım Bayezid'in Ak Mescid adıyla bir yapı yaptırdığı bilgisini paylaşmaktadır.[240] Bu bilgiye Selman Soydemir'in eserinde ve Sebilci Bolu Kültür Dergisi'nde de yer verilmiştir.[241]

Yukarıdaki belge ve kaynaklardan mescidin Yıldırım Bayezid döneminde M. 1389-1403 yılları arasında inşa edildiğini söylemek mümkündür. Diğer bir ifadeyle yapı, erken Osmanlı dönemi eseri olarak 14. yüzyılın sonu ila 15. yüzyılın başlarına tarihlendirilebilir.

Yapı ile ilgili Osmanlı arşivlerinde yer alan erken tarihli kayıtlarından bir tanesi de H.1111/M.1699-1700 senesindeki müezzin atamasıdır.[242] Belgede öncesinde mescidde görevli olan müezzin Halil Bey'in yerine Mehmet Bey'e tevcih edilen görevin tekrardan bir akçe yevmiye ile Halil Bey'e verilmesi konu edilmektedir. Bu atama kaydı, mescidin 18. yüzyılın başlarında da aktif olarak kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Belgede camiyi Ak Mescid Mahallesi ahalisi ile Sultan Yıldırım Bayezid'in bina eylediği ifadeleri yer almaktadır. Böylece eserin Ak Mescit Mahallesinde Yıldırım Bayezid

[237] BOA, *Ali Emiri Mustafa II [AE.SMST.II],* No.106, Gömlek No.11517, 1-2.
[238] BOA, *AE.SMST.II,* No.106, Gömlek No. 11517,1-2.
[239] Eyice, *Tarihde Bolu,* 10.
[240] Yüksel, *Bolu Yıldırım Bayezid Külliyesi Hamamlar ve İmaret Camii,* 6.
[241] Soydemir, *Bir Şehrin Aynası Bolu,* 51; Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Leylekler Camii", 15.
[242] BOA, *AE.SMST.II,* No.106, Gömlek No.11517, 1-2.

döneminde yapıldığı anlaşılmaktadır. Aynı tarihli belgenin devamındaki "merhum Sultan Yıldırım Bayezid Han'ın Bolu şehrindeki vakıf mescidi" ifadesinden mescidin bir vakfa bağlı olduğu öğrenilmektedir.[243]

E. H. Ayverdi de "Osmanlı Mimarisinin İlk Devri" İsimli eserinde vakıf geliri olarak bedesten yakınlarında senelik atmış akçe geliri olan bir hanı mescidin müezzini için vakfettiğini belirtmiştir.[244] Bu bilgi de mescidin devamı için gelir sağlandığı bilgisini desteklemektedir.

Yapı ile ilgili diğer bir arşiv kaydı H. 27 Zilhicce 1229/ M. 10 Aralık 1814 tarihlidir. Arşiv kaydı birbirinin devamı niteliğinde olup iki nüshadır.[245] Belgede, mahallenin yakınlarında cuma namazı kılınacak bir caminin olmamasından dolayı mescide bir minber ve vaaz kürsüsü konulması talep edilmiştir. Arşiv kaydı dikkatli incelendiğinde yapının bir yangın geçirdiği ve kullanılamaz hale geldiği anlaşılmaktadır. Yangından sonra boş kalan arsaya yapı, Bolu ve Viranşehir Mutasarrıfı Mehmet Said Galip Paşa tarafından tekrar inşa olunmuştur.

Yeniden inşa edildikten sonra mahalle civarında Cuma namazlarının eda edileceği başka cami olmamasından dolayı ihtiyaca binaen mescide minber talep edilmiştir. Sonrasında ise cami olarak kullanılmaya başlanmış olmalıdır. Çünkü arşiv belgesinde yanan mescidin konumu olarak "Ak Mescid Mahallesi'ndeki mescid-i şerif" ibaresi geçmektedir. Bu ifadeden Yıldırım Bayezid'in yaptırmış olduğu mescidin zamanla bulunduğu mahalleye ismini verdiği çıkarımında bulunmak mümkündür. Mahallenin durumuna ilişkin bilgilere ileriki süreçte ayrıca değinilecektir.

Evraktan Bolu'da önemli bir konumda ve görevde olan Mehmet Said Galip Paşa'nın sultanın hayratını devam ettirmek için böyle bir yapı inşa etmeyi düşünmüş olduğu çıkarımı yapılabilir.

Yapıya ait Cumhuriyet Dönemi fotoğraflarından yapının küçük ebatlarda bir mescid hüviyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Yeniden inşa sürecinde buranın bir cami olarak kullanılması fikri ortaya çıkmış olmalıdır. Yapının bir mescid - cami uygulaması şeklinde

[243] BOA, *AE.SMST.II,* No.106, Gömlek No.11517, 2.
[244] Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri,* 381.
[245] BOA, *Cevdet Evkaf,* No. 373, Gömlek No. 1891, 1-2.

inşa edildiği düşünülebilir. Belgedeki minber ve vaaz kürsüsü temini talebi bu görüşü desteklemektedir. Detaylıca ele alınacak bir sonraki belgede de yapı, cami olarak zikredilmektedir. İleriki zamanlarda yazılan kaynaklarda Leylekler Camii olarak isimlendirildiği görülmektedir.[246]

Günümüzde vakıflar genel müdürlüğü arşivinde ulaşılan Mehmet Said Galip Paşa'nın H.1230/M.1814 tarihli vakfiyesi önemli bilgiler sunmaktadır. Vakfiyeden öğrenildiği üzere Paşa, Akmescit Mahallesinde yıkılmış olan mescidin yerine yeni bir cami yaptırmıştır. Bu camiye vakfın akarlarından gelir sağlamıştır. Said Galip Paşa, vakfiyesinde Bolu'ya bağlı Aşağı Suk'ta bulunan Evsatoğlu Mehmet Ağa isimli iki göz değirmenin gelirinin bir kısmını camiye vakfetmiştir. Değirmenden elde edilen kira geliri Lala Şahin Paşa Vakfına, değirmenin tamir ve düzenlemelerine harcanmak üzere verilmiştir. Kira gelirinin bir kısmı ise Ak Mescid Mahallesinde yıkılmış olan mescidin yerine inşa edilen caminin hatibine kırk akçe, mütevellisine otuz akçe olmak üzere camiye tahsis edilmiştir. Yine caminin kandil yağı gibi giderlerinin değirmenin kirasından karşılanması istenmiştir.[247] Böylece mescidin ihtiyaçları karşılanmış, işlevselliği devam ettirilmiştir.

Osmanlı dönemindeki diğer arşiv kaydı H.1230/M.1815 tarihlidir. Bu arşiv belgesi de birbirinin devamı niteliğinde iki nüshadan oluşmaktadır. Belge, camiye değirmenin gelirinden minber ve hatip tevcih edilmesi ile ilgilidir.[248] Bu arşiv kaydındaki bilgiler bir önceki belgelerdeki bilgileri içermekle birlikle, burada da caminin Mehmet Said Galip Paşa Vakfı'na ait olduğu kaydedilmektedir.

Evraktaki ifadelerde "Bolu Ak Mescid Mahallesi'nde vaki cami harap olduğundan Sivas Valisi Seyyid Mehmet Said Galip Paşa'nın yeniden inşa ettiği yapıya padişahın izni ile minber-i şerife vakfeylediği" ibaresi geçmekte ve devamında "caminin hitabet vazifesinin günlük kırk akçe ile İbrahim bin Hüseyin Bey'e verildiği" paylaşılmaktadır. Bu giderlerin ücretlerinin vakıf tarafından karşılanacağı da ayrıca belirtilmektedir.

Vakıf ile ilgili diğer bir kayıt ise H. 15 Recep 1233 / M. 21 Mayıs 1818 tarihli bir şer'iyye sicilidir. Burada Galip Paşa'nın, inşa ettirdiği caminin çalışanlarının ücretlerinin

[246] Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Leylekler Camii", 15.
[247] Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, V.D. 580, No. 35, 62.
[248] BOA, *Cevdet Evkaf,* No. 386, Gömlek No. 19555, 1-2.

ödenmesi için Mustafa Ağa'dan üç bin kuruşa satın almış olduğu değirmen söz konusu edilmektedir. Kayıtta değirmenin ödemesinin yapılıp satın alındığı ve vakfa bağlandığı belirtilmiştir. Galip Paşa'nın Ankara ve Çankırı Mutasarrıflığına atanması ile mütevelli heyeti değirmenin akıbetinden endişe ederek mirasçılarının hak talep etmesi durumunda akarı güvenceye almak istemişlerdir.[249] Burada değirmenin artık vakfın bir malı olduğu ve mirasçıların herhangi bir hak talep edemeyeceği belirtilmiştir. Belgeden Said Galip Paşa'nın görev yerinin değiştiği ve vakfını korumak için önlem aldığı anlaşılmaktadır.

19. yüzyılda yangın geçiren Ak Mescid, Mehmet Said Galip Paşa tarafından tekrardan inşa edilmiş ve ihtiyaca binaen cami olarak kullanılmaya devam etmiştir. Leylekler Camii olarak anılmaya bu süreçten sonra başlanmış olmalıdır.

Bolu mahalleleri ile ilgili yapılan araştırmalarda Ak Mescid Mahallesinin 16. yüzyıldaki kayıtlarda yer aldığı belirtilmiştir. Yavuz Sultan Selim (1519) ve II. Selim (1568) dönemlerinde, Bolu'da yapılan tahrirlerden şehirdeki mahallelere dair bilgiler paylaşılmıştır. 16. yüzyıldaki on üç mahalleden bir tanesi Ak Mescid Mahallesi olarak kayıtlara geçmiştir. Ak Mescid Mahallesi 20. yüzyıla kadar varlığını devam ettirmiş, Cumhuriyetin ilanından sonra Karamanlı Mahallesi sınırlarına dâhil edilmiştir.[250] Cumhuriyet dönemine gelindiğinde 1944 yılında Bolu ve çevresinde kayıtlara büyük Bolu- Gerede depremi olarak geçen afet yaşanmıştır.[251] Bu depremde Ak Mescid (Leylekler Camii) büyük hasar almış, sonrasında yıkılmış ve yeri arsa olarak kalmıştır.[252]

Depremden sonra boş kalan arsa, Bolu Valiliği'nin 18.12.1951 tarih 4179 sayılı yazısında belirtildiği üzere depremde yıkılan caminin ihtiyaç olmadığından yenisinin yapılmadığının, cami yerinin imar planında ev yeri olduğu belirtilerek Galip Paşa Vakfına ait parselin satışı için Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden talepte bulunulmuştur.[253] Daha sonraki süreçte dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes ve ileri gelen bürokratlar tarafından imzalanan 13.09.1954 tarihli

[249] Bolu Şeriyye Sicili, No. 6625, 39.
[250] Ayrıntılı olarak bkz.: Kaya - Bayartan, "XVI. Yüzyıldan Günümüze Bolu Şehri Mahallelerinin Tarihi Gelişimi", 164.
[251] Depremle ilgili detaylı bilgi ve sayısal verilere bu belgeden ulaşılabilir. Bkz. BCA, No. 0301000, 12084916, 8 Şubat 1944; Fatih Özçelik, "1944 Bolu-Gerede Depremi ve Sonuçları", *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, 2017, 103; *Cumhuriyet*, "21 Vilayetimizi Sarsan Zelzele" (02.02. 1944).
[252] Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Leylekler Camii", 15. Soydemir, *Bir Şehrin Aynası Bolu*.
[253] Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Leylekler Camii",15.

kararname ile 2762 sayılı kanunun 10. maddesine istinaden Mehmet Said Galip Paşa Vakfına ait cami arsasının satışına izin verilmiştir.[254]

Satışına izin verilen arsanın 6.1.1955 tarihinde yapılan açık arttırma sonucunda 3513 lira bedelle dönemin Bolu Müftüsü Tayyar Çulhaya tarafından muvakkat satış ihalesi yapılmıştır. Leylekler Camii arsası daha sonra başka şahsa satılmış ve 1970'li yıllarda yan parselle birleşerek üzerine betonarme dört katlı bina ve kuzeyinde kalan parsele de çeşme yapılmıştır. Yerine yapılan bina 1999 depreminde ağır hasar almış ve yıkılmıştır.[255]

Mimari Plan Özellikleri

Eser günümüze ulaşamadığı için mimari plan özellikleri hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Mimari plan özelliklerini birkaç farklı kaynak ile günümüze ulaşmış olan fotoğrafları üzerinden değerlendirmek mümkün olmuştur.

M. Zekai Konurapa "Bolu Tarihi" isimli eserinde yapının küçük ve ahşap olduğunu belirtmektedir.[256] Yapıdan günümüze ulaşan fotoğraflar da bu bilgileri teyit etmektedir. Fotoğraflarda sıvalı dış cepheler dikkati çekmekte olup yapı kırma çatılıdır. Üst sıra pencereler sivri kemerli; alt sıra pencereler ise dikdörtgen formludur. Tamamen ahşap olan minare iyi bir işçiliğe sahip olduğu izlenimini vermektedir. Maalesef fotoğraflardan yapının iç mekânı hakkında herhangi bir malumat alınamamaktadır. Yapı hakkında bilgi veren M. Zekai Konurapa'nın Bolulu olması nedeniyle yapının içini görmüş olduğu tahmin edilebilir. Bolu'nun coğrafi yapısı da düşünüldüğünde caminin içerisinde ahşap malzeme kullanımının yoğun olduğu varsayılabilir.

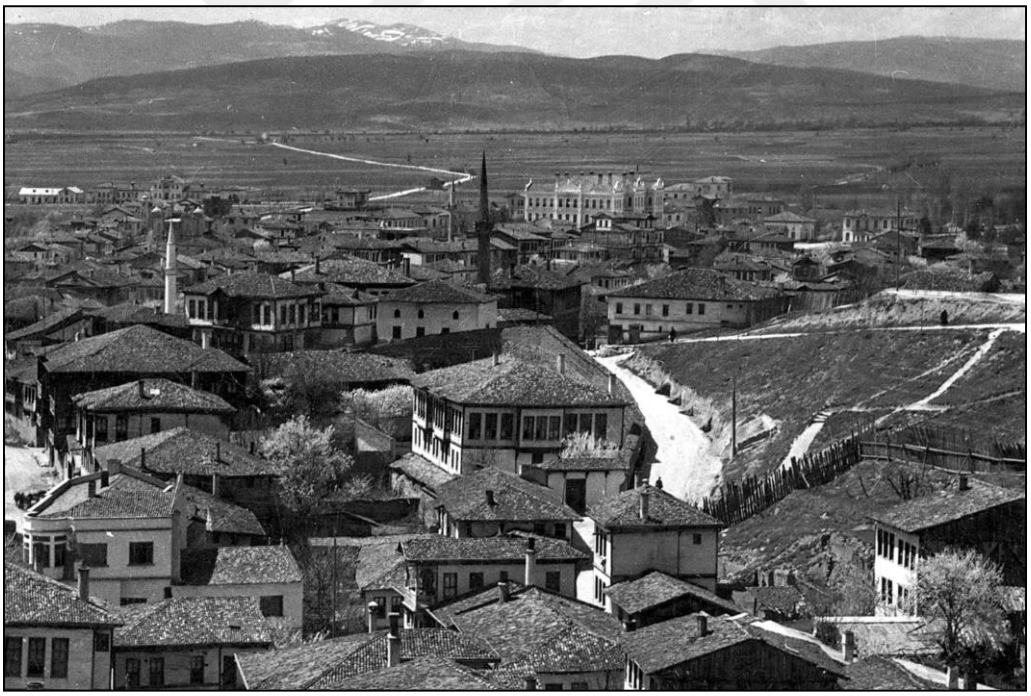
Esere ait fotoğraflar Mehmet Said Galip Paşa'nın 19. yüzyılda tekrar inşa ettiği yapıya ait olmalıdır.

[254] BCA, No. 137-77-16.
[255] Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Leylekler Camii", 15.
[256] Konurapa, *Bolu Tarihi*, 581-582.

Fotoğraf 403: Ak Mescidin Görünümü. 1944 Yılı Öncesi

Kaynak: Semih Dimicioğlu Arşivi.

Fotoğraf 404: Ak Mescid Mahallesi ve Mescidin Görünümü. 1944 Yılı Öncesi

Kaynak: Semih Dimicioğlu Arşivi.

Fotoğraf 405: Saraçhane Camii Minaresinden Batıya Doğru Çekilmiş Fotoğraf, Önde Ortada Eski Belediye Binası, Sağda Üstte Ak Mescid (Leylekler Camii) 1937 Yılı

Kaynak: Semih Dimicioğlu Arşivi.

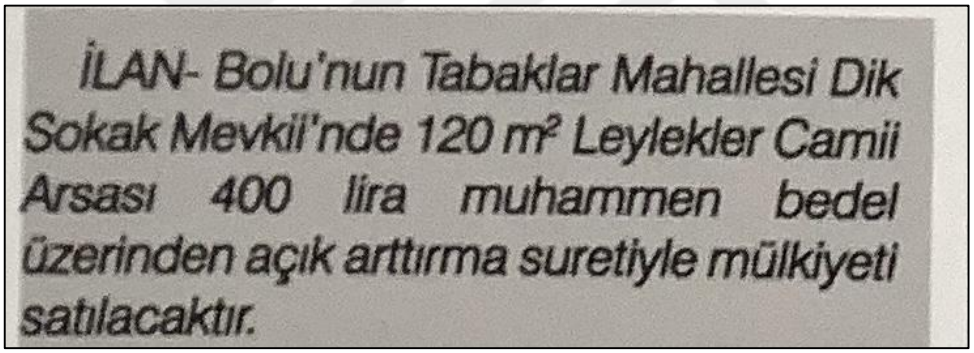
Fotoğraf 406: Leylekler Camii, Minaresinden Şehrin Doğusuna Bakış. Karşıda Yıldırım Bayezid Camii Görülmektedir, 25.10.1935

Kaynak: Semih Dimicioğlu Arşivi.

Fotoğraf 407: 1944 Depreminden Sonra Yıkılan Mescidin Yerine İnşa Edilen Apartmanın, 1944 Yılı Sonrası

Kaynak: Semih Dimicioğlu Arşivi.

Şekil 21: Leylekler Camii Arsası Satış İlanı

Kaynak: Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Leylekler Camii" *Sebilci Bolu Kültür Derneği 6* (Haz. Semih Dimicioğlu) (Güz 2016), 15.

2.8.2. Sokullu (Tavil) Mehmet Paşa Camii

Yapının Geçmişteki Konumu:

Eser geçmişte Bolunun Gölyüzü Mahalle sınırları içerisinde yer almaktaydı.

Tarihlendirme:

Sokullu Mehmet Paşa Osmanlı Devleti'nin önemli sadrazamlarından birisidir. Devletin en güçlü yıllarında önemli görevlerde bulunmuştur. Mehmet Paşa İstanbul, Anadolu, Balkanlar ve farklı coğrafyalarda birçok eserler inşa etmiş ve vakıflar kurmuştur. Bu eser

ve vakıflardan bir tanesi ise Bolu'dadır. Vakfın Bolu şubesi cami, hamam, muallimhane ve dükkânlardan oluşmaktaydı. Ancak sözü edilen eserlerden günümüze sadece hamamı gelebilmiştir.

Bolu şer'iye sicillerinden 18. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın başlarına kadar cami ve vakıflar ile ilgili bilgiler edinilebilmektedir. H. 30 Zilhicce 1117/ M. 14 Nisan 1706 tarihli görev dilekçesinde Mehmet Paşa Camii'nin vaizi Şeyh Osman'ın ikinci bir görev olarak Tahta Köprü Mezrası Vakfı'nın mezradarlığının boş kalması nedeniyle buraya görevlendirilme isteğidir.[257] Bu görev kabul edilerek ücretini eskiden olduğu gibi vakıf mahsulünden alması kararlaştırılmıştır.

Diğer ikinci kayıt ise H. 17 Ramazan 1228/ M. 13 Eylül 1813 tarihlidir. Burada cami için muhtelif giderlerin ve aydınlatma için gerekli kandillerin karşılanabilmesi için farklı mülklerin vakfedilmesidir. Debbağlar Çifte Hamamı'nın ve senelik karının ve vakfa bitişik durumdaki dükkânların yıllık karları bu ihtiyaçların harcanması için ayrılmıştır.[258]

Atama kaydı olan diğer bir evrakta ise H. 26 Safer 1255/ M. 11 Mayıs 1839 tarihi mevcuttur. Bu belgede cami imametinin boşalması ve yerine varis bırakılmadığı için yenir atamanın yapılması kararıdır. Burada es seyyid Mahmut bin Süleyman'ın vefatıyla boşalan imamete varis bırakılmadığı için yerine Halveti'ye Tarikatından alınan görüş doğrultusunda yerine on üç akçeye Mehmet ibn Ali atanmıştır. Maaşın vakıf mahsulünden ödenmesi kararlaştırılmıştır.

Doğrudan Cami ile ilgili olamayan diğer arşiv kayıtları ise vakfa gelir getiren Debbağlar Çifte Hamamı'na aittir. Bu kayıtlar hamamın kiralanması ve hamamın yangın geçirmesi ile ilgilidir. Bu süreçte hamamın işletmecileri tarafından yapılan itirazları konu almaktadır. Belgelerde hamam ile ilgili sürece aşağıda kısaca değinilmiştir. H. 27 Zilhicce 1271/ M. 10 Eylül 1855 tarihli dava belgesinde hamamın kiralanmasının ardından kiracı ile yaşanan anlaşmazlığı konu almaktadır.[259] Bu süreçte çeşitli anlaşmazlıklar devam etmiştir. İleriki dönemlerde hamam sekiz yılığına altı yüz kuruşa Kâtip Mustafa Efendi'ye kiralanmıştır. Ancak bu süreçte meydana gelen yangında hamam hasar almıştır. Bu duruma itiraz eden kiracı toplam kırk sekiz bin lira ödemesi gerekirken kira

[257] Bolu Şeriye Sicili, No. 6616, 18.
[258] Bolu Şeriye Sicili, No. 6623, 41.
[259] Bolu Şeriye Sicili, No. 6686, 15.

bedelinden üç bin kuruşu ve yanmadan önceki üç yüz kuruşu hamamın yapılan masraflarına saymıştır. Hamamın kazanını söktürerek yerine de küçük bir kazan almıştır. Ancak sonrasında Nakıbzade Emin Efendi'nin, hamamı yıllık iki bin kuruşa işletmesi için teklifte bulunmasıyla önceki işletmeci Kâtip Mustafa Efendi'nin sözleşmesi feshedilmiştir.[260] Sonrasında vakfın mütevelli heyeti başkanı Fatma Zehra Hanım'da mahkemeye başvurarak gerekli olanın yapılmasını istemiştir. Sonrasında dava süreci devam etmiş tir. Sonucunda ise hamamın işletmesinin yeni kiracı olan Nakıbzade Emin Bey'e verilmesinin doğru olduğu kararına varılmıştır. Sonrasında ise Kâtip Mustafa Efendi'nin zararlarının karşılanması için devam eden davada alacak vereceklerin mütevelli heyeti olan Fatma Zehra Hanım'ın İstanbul'da ikamet etmesinden dolayı kararın İstanbul'da bildirilmesine karar verilmiştir. Bu davadaki önemli konulardan bir tanesi ise hamamın H. 1266/ M. 1850 yılında Bolu'da çıkan yangında kullanılamaz hale geldiğidir. Bundan dolayı hamam bir süre kapalı ve bakımsız kalmıştır. Sonrasında hamamın su yollarının bozulacağı ve tamire edilmesi gerektiğine karar verilmiştir. Bu tamir masraflarının bir kısmının vakıftan bir kısmının ise hazineden karşılanması gerektiği belirtilmiştir.[261] Kiracılar ve vakıf ile olan dava bu yüzden anlaşmazlıklara neden olmuştur.

H. 1266/ M. 1849 ile H. 1285/ M.1868 tarihli iki belgede ise cami ile ilgili atama kayırları yer almaktadır.[262]

Sokullu Mehmet Paşa Vakfı ile ilgili diğer bir belge ise H. 3 Cemaziyülevvel 1288/ M.21 Temmuz 1871 tarihli kayıttır. Burada Bolu'da Gülyüzü Mahallesindeki caminin mütevelli heyeti başkanlığını yapan Fatma Hanım'ın Bolu'ya hiç uğramadığı gibi yerine birisini bırakmadığı belirtilmiştir. Bunun sonucunda vakıf yöneticisiz kalmıştır. Alınan karara doğrultusunda vakıf yöneticisi olarak Tüccar Ahmet Ağa bin İbrahim'in mütevelli olarak atanmasına karar kılınmıştır.[263]

[260] Bolu Şeriye Sicili, No. 6686, 15.
[261] Bolu Şeriye Sicili, No. 6686, 15.
[262] Bolu Şeriye Sicili, No. 6691, 18; Bolu Şeriye Sicili, No. 6708, 101.
[263] Bolu Şeriye Sicili, No. 6716, 8.

2.8.3. Şeyh Mustafa Efendi Camii ve Dergâhı

Yapının Konumu

H. 29 Zilhicce 1225/ M. 25 Ocak 1811 tarihli belgede geçen bilgilerden yapının geçmişte Karaçayır Mahallesinde bulunduğu öğrenilmektedir.[264]

Tarihlendirme

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı arşivlerinde yapılan çalışmalarda Şeyh Mustafa Efendi Camii ve Dergâhı ile ilgili üç adet belgeye ulaşılmıştır. Bu belgelerin en eskisi H. 29- Zilhicce -1225/ M. 25 Ocak 1811 tarihli hatip atamasıdır. Belgede karaçayır mahallesindeki Şeyh Mustafa Efendi tarafından yaptırılan mescidin camiye çevrildiği belirtilmektedir. Akabinde hitabet görevinin yine Şeyh Hacı Mustafa halifeye tevcih edilmesini konu edinmektedir. Burada mustafa efendinin önce bir mescid yaptırdığı ve sonradan bu mescidin camiye çevrildiğini anlaşılmaktadır. Evrak tarihine bakıldığında H. 29- Zilhicce -1225/ M. 25 Ocak 1811 tarihi verilmektedir. Muhtemelen yapı bu tarihten önce yapılmıştır.[265]

Arşivlerdeki ikinci belge ise yapının tamiriyle ilgilidir. H.20 Cemazeyilahir. 1267 /M. 22 Nisan 1851 tarihli kayıtta kış aylarında cami-i şerifin yanına kış mevsiminde biriken kar sularının tahta döşemelere ve direklere zarar verdiği belirtilmektedir. Bunun için buraya bir akar yapılması istenmektedir. Bunun için on bin sekizyüz doksan kuruşa ihtiyaç olduğu belirtilmektedir. Söz konusu meblağ efkaf-ı hümayun tarafından işleme alınmıştır.[266]

Aynı tarihli (H. 29 Zilhicce 1267/M. 25 Ekim 1851) farklı bir evrakta ise hângâh yıkıldığı ve yeniden inşa edilmesi ile ilgili bilgiler mevcuttur. Burada tamir esnasında hângâhın yenilendiği belirtilmektedir.[267]

Yukarıdaki belgelerden bolunun Karaçayır Mahallesinde Şeyh Mustafa Efendi Camii ve Dergâhı olduğu öğrenilmektedir. Önce mescid olarak inşa edilen eser sonradan camiye

[264] BOA, Hatt-ı Hümayun (*HAT*), No.1513, Gömlek No: 11, 1.
[265] BOA, Hatt-ı Hümayun (*HAT*), No.1513, Gömlek No. 11, 1.
[266] BOA, İrade Meclis-i Vala (*İ.MVL*), No. 207, Gömlek No. 6674, 1, 4.
[267] BOA, Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (*MVL*), No.00094, Gömlek No. 00063, 1, 3.

çevrilmiştir. Bu cami ve dergâhın 1851 yılında hasar aldığı ve tamiri için gerekli başvuruların olduğu belirtilmiştir. Ancak cami ve dergâh günümüze ulaşamamıştır.

2.8.4. Çukur Mahalle Mescidi

Yapının Geçmişteki Konumu

Mescid Fırka Tepesi olarak anılan bölgenin güneyinde bugünkü belediye binasının bulunduğu alanda yer almaktaydı.

Tarihlendirme

Günümüze ulaşamayan yapının ne zaman inşa edildiğine dair herhangi bir kaynak yoktur. Ancak Bolu Kültür Derneği'nin hazırladığı Sebilci Dergisi'nde verilen bilgiler ışığında Çukur Mahalle Mescidi'nin 1941 yılında yıkıldığı belirtilmektedir. Çukur Mahalle ise 1970'li yıllarda yok edilmiştir. Yerine bugün belediye binası ve nikah salonu yapılmıştır.[268]

Mimari Tanımı

Yapının mimarisi hakkında yazılı bir belge bulunmamaktadır. Ancak ulaşılabilen fotoğraflar üzerinden yapıyı değerlendirmek mümkündür. Yapı ile ilgili fotoğraflar Cumhuriyet'in ilk yıllarına ait olması hasebiyle önemlidir. Fotoğraflar sırası ile 1927, 1930'lu yıllara aittir. Yapının yıkıldığı döneme ait fotoğraf ise 1941 yılında çekilmiştir. Fotoğraflardan yapı kare planlı olarak algılanabilmektedir. Tek katlı olup Üzeri kırma çatı ile örtülüdür. 1927 tarihli fotoğrafta yapının güney batı cephesinde iki adet pencere görülmemektedir. 1927 yılındaki fotoğrafta yapının cephe duvarının bir kısmı sıvalı vaziyettedir. Ancak 1930'lu yıllara ait fotoğrafta ise sıvaları dökülmüştür. Sıvaları dökülen yapının malzemesi fotoğraflardan anlaşıldığı kadarıyla kerpiçtir. Ayrıca yapının yönünü bilemediğimiz cephesinde ahşap bir cumba mevcuttur. Bu ahşap cumbada da üç adet pencere açıklığı mevcuttur. Yapının 1927 yılında minaresinin mevcut olduğu, ancak 1937'li yıllarda minarenin yıkılmış olduğu görülmektedir. Minaresi tamamıyla ahşaptır. Alem kısmı se madenidir. 1941 yılına ait fotoğrafta ise yapının yıkılırken ki hali

[268] Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Fırka Tepesi Çevre Binalar" *Sebilci Bolu Kültür Derneği 6* (Haz. Semih Dimicioğlu) (Güz 2016), 12.

mevcuttur. 1940'lı yıllarda başlayan şehirdeki dönüşüm süreciyle yapı günümüze ulaşamamıştır.

Fotoğraf 408: Çukur Mahalle Mescidinin 1927 Yılına Ait Görünümü

Kaynak: Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Fırka Tepesi Çevre Binalar" *Sebilci Bolu Kültür Derneği 6* (Haz. Semih Dimicioğlu) (Güz 2016), 12.

Fotoğraf 409: 1. Fotoğrafta Yapının 1930'lu Yıllara Ait Görüntüsü 2. Fotoğraf 1941 Yılına Ait Yapının Yıkım Aşaması

Kaynak: Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Fırka Tepesi Çevre Binalar" *Sebilci Bolu Kültür Derneği 6* (Haz. Semih Dimicioğlu) (Güz 2016), 12.

Fotoğraf 410: Mescidin Minaresinden Detay (Tarihsiz)

Kaynak: Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Fırka Tepesi Çevre Binalar" *Sebilci Bolu Kültür Derneği 6* (Haz. Semih Dimicioğlu) (Güz 2016), 12.

Fotoğraf 411: Çukur Mahallenin Görünümü (Tarihsiz)

Kaynak: Bolu Valiliği Eski Fotoğraflar Arşivi.

Fotoğraf 412: 1927 Yıllarına Ait Çukur Mahallenin Görünümü Sağ Köşede Çukur Mahalle Mescidi

Kaynak: Bolu Valiliği Eski Fotoğraflar Arşivi.

2.8.5. Hükümet Camii

Yapının Geçmişteki Konumu

Günümüzde Hükümet Meydanı olarak adlandırılan bölgede inşa edilmiştir. Hükümet Konağının hemen solunda bulunan yapının arkasında Veterinerlik Binası, önünde ise Jandarma Binası bulunmaktaydı.

Tarihlendirme

Günümüze ulaşamayan eserlerden biri olan Bolu Hükümet Camii'nin inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Hükümet Konağı'nın inşa tarihi ile döneme ait görsellerden yola çıkarak yapının inşa süreci ile ilgili bir tarih aralığı vermek mümkündür. Caminin geçmişteki varlığından dönemin kaynakları ve fotoğraflarından haberdar olmaktayız. Konunun daha anlaşılır olması açısından Bolu Hükümet Konağının tarihçesine ve tarihi sürecine değinmekte fayda vardır. Konağın inşası dönemin mutasarrıfı Hüsrev Paşa tarafından başlatılmış, 1811- 1812 tarihinde İbrahim Paşa tarafından tamamlanmıştır. Yapı 1812-113 yıllarında valilik yapan Abbas Paşa tarafından satın alınarak Hükümet

Konağı olarak kullanılmıştır.[269] Konak, yakın tarihte birçok kez doğal afetler ve yangınlar geçirmiştir. İlk olarak 1929 senesinde büyük bir yangın geçirmiştir. 1932 yılında ise onarılarak kullanılmaya başlanmıştır. 1944 senesinde Bolu Depreminde hasar gören yapı 1998 yılına kadar iki katlı olarak varlığını sürdürmüştür. 1998 yılında ise Konak tahliye edilerek kapsamlı bir restorasyona alınmıştır. 2006 yılında tamamlanan restorasyon sonucunda eser günümüzdeki görünümüne kavuşmuştur.[270] Konuyu oluşturan camiye ait en eski fotoğraf 1925 tarihli Bolu Vilayeti Salnamesinde yer almaktadır[271]. Fotoğrafın hemen altındaki notta "Bolu Hükümet Camii-i Şerifi" yazısı mevcuttur. Buradan yola çıkarak yapı 1925 öncesine tarihlendirilebilir. Mevcut diğer fotoğraflar ise 1925 tarihinden sonraki görsellerdir. 1944 yılı Bolu Depremi öncesine kadar yapıya ait farklı fotoğraflar da mevcuttur. Bu görsellerden yapının hangi tarihler arasında mevcudiyetini koruduğunu öğrenmemiz açısından önemlidir. Tarihsiz diğer bir fotoğraf ise Hükümet Camii'nin bir kısmı görülebilmektedir. Fotoğraf Bolu Kız Muallim Mektebi'nin Cumhuriyet Bayramı törenine aittir. Fotoğrafın arkasında " Bolu Kız Muallim Mektebi'nin Cumhuriyet Bayramı'ndan bir görünüm " yazmaktadır. Kız Muallim Mektebi 1928 de kurulup 1932 de kapatılmıştır. Fotoğraf 1929 ile 1932 yılları arasına ait olmalıdır. Solda; Jandarma Binası, sağda Hükümet Camii'nin bir kısmı görülmektedir. Askeri bir törenin gerçekleştirildiği 1930' lu yıllarda Askerlik Şubesi'nden kuzeye doğru çekilen fotoğrafta sağda Hükümet Binası, orta kısmın arkasında Hükümet Camii, önünde Veterinerlik Binası, görülmektedir. Aynı tarihlerdeki diğer bir fotoğrafta ise bayram kutlaması gerçekleştirilmektedir. Burada da caminin küçük bir kısmı görülebilmektedir. 1930'lu yıllara tarihlendirilebilecek farklı bir kadrajda ise Vilayet Matbaası, ortada Hükümet Binası, solunda Jandarma Binası, arkasında Hükümet Camii'nin bir kısmı mevcuttur. Tarihsiz olan diğer bir fotoğraf ise 1944 yılı öncesine ait bir görseldir. Bu görselde önde Hükümet Camii, Hükümet Çeşmesi ile Arkada Planda Hükümet Konağı

[269] Bkz. Mine Topçubaşı - K. Kutgün Eyüpgiller, "19. Yüzyılda Kastamonu Eyaleti'nde Hükümet Daireleri", *İTÜ Dergisi/A*/, 9/2 (Eylül 2010), 115; Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Hükümet Binası" *Sebilci Bolu Kültür Derneği 6* (Haz. Semih Dimicioğlu) (Kış 2014), 8. *Bolu Kent Müzesi*, "Müze Gündem-Hükümet Konağı" (Erişim16 Aralık 2020) .

[270] Bkz. Topçubaşı -Eyüpgiller, "19. Yüzyılda Kastamonu Eyaleti'nde Hükümet Daireleri"; Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Çeşme" *Sebilci Bolu Kültür Derneği 6* (Haz. Semih Dimicioğlu) (Güz 2016), 9; Bolu Kent Müzesi, "Müze Gündem- Hükümet Konağı".

[271] *Bolu Vilayeti Salnamesi,* 493.

yer almaktadır. Fotoğrafta yapı gayet iyi vaziyettedir. Ayrıca cami ile hükümet konağının aynı bahçe içerisine alındığını ve etrafının çevrelendiği görülmektedir.

Yukarıdaki bilgiler ışığında Hükümet Camii'nin 1944 yılı öncesine kadarki süreçte varlığından haberdar olmaktayız. Etrafındaki görsellerden de anlaşılacağı üzere törenlere ev sahipliği yaptığı ve merkezi bir konumda bulunduğunu da söylemek mümkündür. Ancak yapının ne zaman ortadan kalktığına dair bir fikrimiz yoktur.

Şekil 22: Hükümet Meydanında Bulunan Yapı Topluluğu (Hükümet Camii konağın solunda üç yapının ortasında bulunmaktadır)

Kaynak: Sebilci Bolu Kültür Derneği Arşivi.

Fotoğraf 413: 1925 Tarihli Bolu Vilayeti Salnamesinde Yer Alan Hükümet Camii

Kaynak: Bolu Vilayeti Salnamesi Rumî: 1341 Milâdî: 1925 Haz. Hamdi Birgören, 493. Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Hükümet Camii Şerifi" *Sebilci Bolu Kültür Derneği 6* (Haz. Semih Dimicioğlu) (Kış 2014), 12.

Fotoğraf 414: Bolu Kız Muallim Mektebi'nin Cumhuriyet Bayramı Kutlama Töreni (Fotoğrafın arkasında " Bolu Kız Muallim Mektebi'nin Cumhuriyet Bayramı'ndan Bir Görünüm " yazmaktadır. Kız Muallim Mektebi 1928 de kurulup 1932 de kaldırılmıştır. Fotoğraf 1929 ile 1932 yılları arasına ait olmalıdır. Solda; Jandarma Binası, sağda Hükümet Camiinin bir kısmı görülmektedir.)

Kaynak: Sebilci Bolu Kültür Derneği Arşivi.

Fotoğraf 415: 1930'lu Yıllara Ait Bu Fotoğrafta Sağda Hükümet Konağı, Ortada Arkada Hükümet Camii Görülmektedir

Kaynak: Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Hükümet Camii Şerifi" *Sebilci Bolu Kültür Derneği 6* (Haz. Semih Dimicioğlu) (Kış 2014), Arka Kapak Fotoğrafı.

Fotoğraf 416: 1930'lu Yıllarda Hükümet Binası Önünde Bir Bayram Kutlaması (Sağda, Jandarma Binası, Solda, Hükümet Camii Görülmektedir)

Kaynak: Sebilci Bolu Kültür Derneği Arşivi.

Fotoğraf 417: Tarihsiz Olan Bu Fotoğrafta Önde Hükümet Camii, Hükümet Çeşmesi ile Arkada Planda Hükümet Konağı Yer Almaktadır

Kaynak: Sebilci Bolu Kültür Derneği Arşivi. Bkz. Topçubaşı, Eyüpgiller, "19. yüzyılda Kastamonu Eyaleti'nde Hükümet Daireleri",115.

Mimari Tanımı

Fotoğraflardan incelenebildiği kadarıyla yapının mimari tarzı ile ilgili bilgi vermek yerinde olacaktır. Fotoğraflarda genellikle yapının dış cephesi gözlenebilmektedir. Caminin girişi, ikisi serbest dört adet ayağa oturan baldaken tarza sahiptir. Ön cephe geniş yuvarlak bir kemerle belirtilmiştir. Yan cephelere açılan pencerelerde de geniş yuvarlak pencere alınlıklarını görmek mümkündür. Çatısını ise dışarı taşkın saçaklar çevrelemiştir. Kırma çatı uygulaması görülmektedir.

3. BÖLÜM: DEĞERLENDİRME

Bu bölümde konusunu oluşturan Bolu ve yöresindeki cami ve mescidlerin plan ve mekân anlayışı, cephe düzeni, mekân dağılımı, mimari unsurlar, malzeme ve teknik, tezyinat gibi başlıklar altında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak için ana bölümlere alt başlıklar eklenmiştir.

Bolu ve ilçelerinde bulunan cami ve mescidler Osmanlı Devleti'nin erken döneminden başlayarak geç döneme kadar farklı mimari üsluplar ile karşımıza çıkmaktadır. Ancak zaman içerisinde birçok yapının mimari form ve elemanları değişime uğramış veya günümüze ulaşamamıştır.

3.1. Camilerin Plan ve Mekân Anlayışı

Türk- İslam cami ve mescit mimarisinde, Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde malzeme, plan elemanları, süslemeleri plan grupları ve detaylarda farklılıklar olduğu dikkati çeker. Cami ve mescidlerin plan tipolojileri ile ilgili farklı değerlendirmeler yapıldığı görülmektedir. Dolayısıyla tez konusunu teşkil eden Bolu il ve ilçelerindeki cami ve mescidlerde plan şeması olarak farklılıklar gözlemlenmektedir. Bunun ana nedeni olarak camilerin farklı dönemlerde inşa edilmiş ve onarımlar geçirmiş olmalarıdır. Ele alınan yapılarda kubbeli, kare planlı, dikdörtgen planlı, destek taşıyıcılı, dışa taşkın mihrap bölümlü eserler bulunmaktadır.

Bolu'daki en erken Osmanlı dönemi eseri olan Mudurnu Samsa Çavuş Camii küçük ebatlı kare planlı bir eserdir. Harim bölümünde mahfil katının hemen önünde ahşap bir taşıyıcı destek görevi görmektedir.

Göynük Gazi Süleyman Paşa Camii Bolu'nun erken tarihli eserlerinden biri olmasına rağmen günümüzdeki yapının inşa tarihi 19. yüzyılın son çeyreğine aittir. Dikdörtgen planlı bir camidir.

Mudurnu Yıldırım Bayezid Camii Türk İslam mimarisinin gelişiminde önemli bir duraktır. Tamamı kareye yakın dikdörtgen planlı camide, sekiz duvar payesi üzerine sivri kemerlerle oturan 19,50 m. çapındaki tromplu kubbesi ile erken dönem Osmanlı mimarisinde büyük kubbe yapımının denenmeye başladığını göstermektedir. Bu yönü ile kendisinden sonraki yapılara öncülük etmiştir.

Bolu merkezinde bulunan Yıldırım Bayezid Camii şehrin önemli ve büyük camilerinden birisidir. Erken tarihli bir yapı olmasına rağmen tarihi süreç içinde M. 1900 senesinde tekrar inşa edilmiştir. Plan şeması olarak her ne kadar klasik dönem özellikleri gösterse de tezyinat ve dekorasyonda geç dönem özelliklerine rastlanılmaktadır. Yıldırım Bayezid Camii plan özellikleri bakımından, tek kubbeli, derinlemesine dikdörtgen planlı ve iki katlı olarak inşa edilmiştir. Kubbenin dışındaki mekânlar dört küçük kubbe ve tonoz ile örtülmüştür.

Gerede ve Eski Çağa'daki Yıldırım Bayezid Camileri dikdörtgen planlı, ahşap tavanlıdır. Ancak Gerede Yıldırım Bayezid Camii (1399-1400) harim bölümünde dört ahşap taşıyıcı sitem ile desteklenmektedir.

Aslahaddin Camii günümüzde tek kubbeli, dikdörtgen planlı bir yapıdır. Ancak 1960'larda yeniden inşa edilmiştir.

İsfendiyaroğulları sülalesinden gelen Kızıl Ahmed Bey'in oğlu Musa Paşa tarafından yaptırılan Ilıca Musa Paşa Camii kare planlı olup, tek hacimli bir yapıdır. Düz ahşap tavanlıdır. Yine Kızıl Ahmed Bey sülalesinden olan Mehmet Bey'in Karaköy'de inşa ettirdiği Karaköy Cuma Camii dikdörtgen planlı olup iki sıra halinde dört ahşap direk tarafından desteklenmektedir. Düz ahşap tavanlıdır.

Banisi Şemsi Ahmed Paşa olan İmaret Camii, Ilıca Musa Paşa Camii gibi kare bir plana sahiptir. Ahşap çatılı bir eserdir.

Kadı Camii Bolu merkezinde klasik dönemin önemli yapılarından biridir. Dikdörtgen plan şeması uygulanmıştır. Mihrap bölümü beş kenarlı dışa taşkın olarak yapılması ile dikkat çeker. Eyvan biçimli taç kapısı mevcuttur. Kaynaklarda plan şeması itibari ile kubbeli olabileceği belirtilmektedir. Ancak günümüzde kırma çatı ile örtülüdür. Araştırmalarımız sırasında geçmişte üç bölümlü bir son cemaat yeri uygulamasının olduğunu öğrendiğimiz yapının bu birimi günümüze ulaşamamıştır.

Kuzey güney doğrultuda eğimli bir arazi üzerine kurulan Saraçhane Camii dikdörtgen planlı olup düz ahşap tavan ile örtülüdür. Kuzeyinde sivri beşik tonozlu dükkânlar sıralanmıştır.

Dörtdivan İlçesi Çavuşlar (Merkez) Camii Bolu yöresinde mimari plan olarak farklı bir yapıdadır. Boyuna dikdörtgen planlı olan yapının üç adet sağır ahşap kubbesi mevcuttur. Bu ahşap kubbelerin ikisi harim bölümünde diğeri ise mahfil katında bulunmaktadır. Bu kubbe ve ahşap tavanları dört adet başlıkları olan ahşap destekler taşımaktadır.

Bolu il ve ilçelerindeki 18- 19. yüzyılda inşa edilen eserlerin birçoğunun dikdörtgen planlı ve ahşap tavanlı olduğu görülmektedir. Bu yapılar arasında Keçeci Mehmet Efendi Cami, Karamanlı Camii, Semerkand Camii, Ağda Camii, Somuncu Camii, Gerede; Aşağıovacık Köyü Camii (1891- 1892), Aşağı Teke Camii, Yukarı Tekke Camii (1850-1851), Şeyh Hüseyin Efendi Camii (19. Yüzyıl), Göynük; Hatice Hatun Camii, Yayabaşı Camii, Çeşme Camii, Hacı Abdi Camii (20. yüzyıl), Mengen; Divan Camii (19. yüzyıl), ve Güney Köyü Camii (1804-1805), Mudurnu; Hatice Hatun, Asil Bey Camii (1691), Seben; Dedeler Köyü Cuma Camii, Yeniçağa Reşadiye Camii (1910) yer almaktadır.

Bolu ve yöresinde halk arasında Cuma Camii olarak adlandırılan yapılar mevcuttur. Bu yapılar genellikle birkaç yerleşim yerinin bulunduğu alanlarda inşa edilmiştir. Bu yapıların sosyolojik ve kültürel açıdan değerlendirilmesi müstakil camiler başlığı altında yapılmıştır. Ancak mimari plan özelliklerine bu başlık altında değinmek konu bütünlüğü açısından daha uygun olacaktır. Cuma camileri bir bütün olarak değerledirildiğinde kendilerine has mimari plan özelliklerinin olduğu söylenebilir. Cuma camileri Mudurnu Samsa Çavuş Camii haricinde boyuna dikdörtgen planlıdır. Samsa Çavuş Camii ise kare planlı bir yapıdır. Bu yapıların mihrapları genellikle basit bir niş biçimindedir. Mahfil katıları oldukça geniş tutulmuştur. Bolu merkezinde bulunan Karaköy Cuma, Dörtdivan Çavuşlar ve Samsa Çavuş camilerinde ahşap taşıyıcılar bulunmaktadır. Mudurnu Samsa Çavuş Camii dışındaki yapıların Minareleri ahşaptır. Samsa Çavuş Camii'nin minaresi bulunmamaktadır. Beden duvarları büyük oranda moloz taş olup aralarına ahşap hatıllar atılmıştır. Dörtdivan Çavuşlar Camii diğer örneklere nazaran tezyini bakımdan daha zengindir. Diğerleri ise sadedir.

Mescidlerden günümüze ulaşan Seben Nimetli Köyü Mescidi (19. yüzyıl) ile Mengen Gözecik Köyü Ören Mahallesi Mescidi (19. Yüzyıl) dikdörtgen planlıdır. Bu yapıların ortak özelliği misafirhanelerinin de bulunmasıdır. Günümüze ulaşamayan erken tarihli Ak Mescid fotoğraflardan anlaşıldığı kadarı ile kare planlıdır. Ahşap ağırlıklı bir eserdir.

Yine Cumhuriyetin ilk yılarında varlığından haberdar olunan Çukur Mahalle Mescidi de kare planlı olup kerpiç ve ahşap özellikleri olan bir yapıdır.

3.1.1. Külliye İçerisinde Yer Alan Camiler

İslamiyet'in ilk yıllarından itibaren sosyal hayatın merkezinde olan camiler, dönemleri içerisinde ibadet ihtiyacının giderildiği mekânlar olmalarının yanı sıra sosyal ve kültürel açıdan hareketliliğin olduğu kurumlardır. Bu yönleriyle külliyeler, camilerin gelişmiş halini temsil etmektedir. Külliye, en genel anlamı ile "çeşitli fonksiyonel yapı birimlerinin, bir arada planlanıp inşa edildiği sosyal kuruluş" olarak tanımlanabilir.[272]

Külliyeler, dönemin sultanı, vezirleri ve tüccarları gibi maddi gücü olan kimseler tarafından yaptırılan vakıf eserleridir. Genellikle cami etrafında kurulan külliyelerin vakıf gelirleri kendi içerisindeki ihtiyaçları ve halka hizmet için kullanılmaktadır.[273]

Bir külliyeyi meydana getiren yapılar, başta cami ve türbe olmak üzere, medrese, tıp medresesi, darüşşifa, imaret, misafirhane, han, arasta, hamam, sıbyan mektebi, kütüphane sebil, çeşme, muvakkithane, köprü ve bazı ek yapılar olmaktadır. Bu yapılardan birkaçının bir arada planlanıp inşa edilmesi, kuruluşun "külliye" adı ile tanınmasına yeterli olmuştur.[274]

Külliyeler fethedilmiş şehirlerde yeni iskân bölgelerinin tesisine çekirdek teşkil etmiş ve şehirlerin imarında büyük önem kazanmıştır. Başlangıçta serbest bir düzenlemeyle araziye yayılan binalar yerine, zaman ilerledikçe geometrik planlama ile konumlanan geniş programlı külliyeler ortaya çıkmıştır.[275]

Bolu'da külliye içerisine dâhil olan camiler mevcuttur. Bunlardan en erken tarihli olanı Göynük Gazi Süleyman Paşa Külliyesidir. Külliye cami, hamam ve türbeden

---

[272] A. Vefa Çobanoğlu, "Külliye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/542-543.
[273] Doğan Kuban, *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1973), 181-182; Çobanoğlu, "Külliye", 542.
[274] Gönül Çantay, *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu* (Ankara: 2002), 1.
[275] Aptullah Kuran, "Onbeşinci ve Onaltıncı Yüzyıllarda İnşa Edilen Osmanlı Külliyelerinin Mimari Esasları Konusunda Bazı Görüşler", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi* (İstanbul: 1979), 795–818; Çantay, "Türk Mimarisinde Külliye", 7/836.

oluşmaktadır. Külliyenin parçası olan cami M. 1331-1335 tarihleri arasında inşa edilmiştir. Türbe ise M. 1463-1464 tarihlidir.

Bolu'da Yıldırım Bayezid'in banisi olduğu dört adet külliye mevcuttur. Bu külliyeler, Bolu Merkez Yıldırım Bayezid, Gerede Yıldırım Bayezid, Mudurnu Yıldırım Bayezid ile Yeniçağa İlçesi Eski Çağa Yıldırım Bayezid Külliyeleridir. Külliyelerin içerisinde bulunan camilerden günümüze döneminin üslubunu koruyarak gelebilen tek yapı Mudurnu Yıldırım Bayezid Camii'dir. Bolu Merkez, Gerede ve Eskiçağa'daki camiler ise zaman içerisinde yangın ve deprem gibi afetler geçirmiş bunun neticesinde onarımlar ile birlikte orijinalliğini yitirmiştir.

Bolu merkezindeki Yıldırım Bayezid külliyesi; cami, medrese, çifte hamam ve bir kütüphaneden oluşmaktadır. Ancak medrese ve kütüphane günümüze ulaşamamıştır. Hamam caminin batısında yer almakta olup 400 m. kadar uzağındadır. Arazinin yapısına göre şekillenen külliye bir bütün içerisinde değildir. Günümüzdeki cami ise 19. yüzyılın sonlarında geçirdiği arasta yangınında hasar almıştır. Sonraki süreçte 1900 yılında II. Abdülhamid döneminde tekrar inşa ettirilmiştir.

Külliyenin birimleri arasında ibadet mekânı için cami, eğitim ve öğretimi geliştirmek için medrese, medresedeki öğrencilerin kitaplara ulaşması için kütüphane ve temizlik ihtiyacını karşılamak için ise bir çifte hamam sosyal devlet anlayışının gereği olarak yapılmış unsurlardır.

Yıldırım Bayezid külliyesinin önemli bir özelliği de günümüzde kentin ticaret bölgesi olan Bolu Arastasının merkezinde bulunmasıdır. Arasta geçmişten bugüne külliyenin etrafında şekillenmiştir. Külliyenin çevresinde dükkânların yanı sıra iki adet han bulunmaktadır.

Genel anlamda Bolu'nun Osmanlı topraklarına katılmasından sonra Yıldırım Bayezid döneminde inşa edilen bu külliye ile birlikte şehrin ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan canlanmaya başladığını söylemek mümkündür.

Gerede Yıldırım Bayezid Külliyesi (1399-1400); cami, han ve hamamdan meydana gelmekteydi. Günümüze hanı ulaşamamıştır. Cami ise M. 1910 yılında tekrar yapılmış

olup, 1944 Bolu- Gerede depreminde büyük ölçüde yıkılmış ve son halini 1949 yılında almıştır.[276]

Mudurnu Yıldırım Bayezid Külliyesi; cami, hamam ve medreseden oluşmaktaydı. Medresesi günümüze kadar ulaşamamış, ancak cami ve hamamı hali hazırda mevcuttur. Külliyenin hamamında bulunan taş vakfiyesi yapı için dönemin önemli bir kaynağıdır. Cami ve hamam Türk İslam mimarisinin gelişim halkası içerisinde döneminin üslubunu yansıtması açısından mühim eserlerdir.

Yeniçağa ilçesi eskiçağa Yıldırım Bayezid Külliyesi; cami ve hamamdan oluşmaktadır. İki eserde günümüze ulaşmıştır. Hamamı caminin kuzey batısında olup 400 m. uzağındadır.

Bolu'daki diğer külliye ise Şemsi Ahmet Paşa (İmaret Camii) (16. yüzyıl) külliyesidir. Geçmişte külliye; cami, medrese, imaret, misafirhane, hangah, kütüphane ve hamamdan oluşmaktaydı. Ancak günümüze sadece İmaret Camii ismiyle anılan yapı gelebilmiştir. Yapının vakfiyesinde hamamdan söz edilmemektedir. Ancak kaynaklarda hamamın olduğu belirtilmektedir. Yıldırım Bayezid külliyesi gibi bu külliyedeki yapılar topluluğu da topografik açıdan birbirlerine mesafeli olarak düzenlenmiştir. Medresenin zamanla farklı amaçlar doğrultusunda kullanıldığı kaynaklarda geçmektedir. Bu yapı Bolu'da gerçekleşen 1944 depreminde yıkılmıştır. Camiye ismini veren imaret yapısının 1970'li yıllara kadar kalıntılarının mevcudiyeti fotoğraflardan anlaşılmaktadır.

Külliye olarak inşa edildiğini düşündüğümüz Sokullu Mehmet Paşa Camii günümüze ulaşamamış olup sadece hamam yapısı mevcuttur. Ancak geçmişte cami, hamam, muallimhane ve dükkânlardan oluşmaktaydı. Hamamı günümüzde tabaklar hamamı ismiyle anılmaktadır.

Hükümet Camii'ni de külliye yapısı içerisinde değerlendirmek yerinde olacaktır. Günümüze ulaşamayan cami valilik binası olarak kullanılan hükümet binası ile aynı bahçeyi paylaşmaktaydı. Caminin arkasında Veterinerlik Binası, önünde ise Jandarma Binası bulunmaktaydı. Muhtemelen eser çevredeki kamu kurumlarında çalışanların

[276] M. Faruk Bayraktar, *Geredeli Müftü Ahmed Kemaleddin Efendi* (İstanbul: 2016), 33.

ihtiyacını gidermek için inşa edilmiştir. Yapının çevresi ile birlikte düşünüldüğünde bir külliye içerisinde yer aldığını söylemek mümkündür.

Bolu ve çevresi özellikle Yıldırım Bayezid'in yaptırmış olduğu külliyeler ile birlikte önemli yapı komplekslerine sahiptir. Osmanlı devletinin Erken döneminden başlayarak farklı dönemlere ait külliye yapıları mevcuttur. Bu külliyeler dönemin ileri gelen padişah ve devlet adamları tarafından şehre kazandırılmıştır. Bu külliyeler bulundukları yerin gelişimini etkilemişlerdir. Şehrin sosyal ve ekonomik hayatına canlılık katmışlardır.

3.1.2. Müstakil Camiler

Bolu ve ilçelerindeki camilerin birçoğu müstakil olarak inşa edilmiştir. Bunun yanında Yukarıdaki başlıkta ele alınan külliye içerisinde yapılmış camilerde mevcuttur. Camilerin plan özellikleri ve mimari elemanları alt başlıklar altında incelenmiştir.

Bu başlıkta yapılan araştırmada ortaya çıkan Cuma camileri özelinde değerlendirmede bulunulacak, ayrıca camilerin; türbe, hazire, çeşme, şadırvan, kütüphane vb. farklı mimari elemanları değerlendirilecektir.

Bolu merkezinde ve ilçelerinde yapılan araştırmalarda halk tarafından Cuma Camii[277] olarak isimlendirilen yapı türleri ile karşılaşılmıştır. Farklı tarih aralıklarında inşa edilmiş olan bu yapılar genellikle birbirine yakın, birden fazla yerleşim yerinin yakınlarına inşa edilmiş, böylelikle farklı yerleşim yerindeki halkın Cuma günleri başta olmak üzere bayram ve özel günlerde toplanarak ibadetlerini yerine getirmelerine imkan sağlamıştır. İbadetin yanı sıra çevresinde Cuma günleri pazarlar kurulmuş ve ihtiyaçlarını da bu pazarlardan karşılamışlardır. Günümüzde birçok yerleşim yerinde inşa edilen müstakil camiler zaman içerinde bu camilerin öneminin azalmasına neden olmuştur. Yapılan araştırmalarda bazılarının ibadete kapalı olduğu bu yapıların halkın eski gelenek ve göreneklerini devam ettirmek amacıyla bayramlarda açıldığı, pazarların kurulduğu, yemekli hayırların yapıldığı görülmektedir.

[277] Cuma Cami ismi Evliya Çelebi Seyahatnamesinde "eyne damı" olarak geçmektedir. Evliya Çelebi eserinde Tosya, Bolu ve Dörtdivan lehçeleri 'inden örnekler verdiği eserinde bu ifadeyi kullanmıştır. Devellioğlu ise "eyne" kelimesinin "cuma günü, bayram günü" anlamlarına geldiğini belirtmektedir. F. Devellğoğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi, 1986), 73.

Cuma camilerinin kurulduğu yerleşim birimleri birkaç köyden oluşmaktadır. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde divan yerleşimlerine rastlanılmaktadır. Sözlükte birçok anlamı olan dîvân kelimesi, taşra teşkilâtında idari ve mali açıdan kolaylık sağlamak amacıyla bazı köylerin bir arada düşünüldüğü nahiyeye benzeyen bir idari üniteyi ifade eder. "Osmanlı yönetim terminolojisinde en küçük birimi temsil eden nahiyelerin yerel adı" olarak da tarif edilmiştir. Bu yerleşimler çoğunlukla Batı Karadeniz bölgesinde yoğunlaşmıştır.[278] Bu bilgilerden yola çıkarak Cuma camilerinin divan yerleşimleri ile ilgili olması muhtemeldir. Çalışma alanımızda bulunan Seben İlçesi Cuma Camii Dedeler Köyü ve Nimetli Köyü arasında inşa edilmiştir. İncelediğimiz eserlerin arasında olan Nimetli Köyü'nde günümüzde sonradan yapılan bir cami ve tarihi hüviyete sahip bir mescid vardır. Buradan da anlaşılacağı üzere geçmişte köy merkezinde bir mescid varken Cuma günleri cuma namazını eda etmek amacıyla iki köye hizmet eden yeni bir cami daha yapılmıştır. Bu konu ile ilgili Seben Belediye Başkanın vermiş olduğu bilgilerde

> "Cuma Camii'nin önünde panayır ve pazar kuruluyor. Tüm yöre halkı oraya geliyormuş. Hatta sadece Seben'e hitap etmiyor. Şu an Nallıhan'ın Hıdırlar Mahallesi'nde yaşayan insanların da oraya pazara geldiğini biliyoruz. Hıdırlar'ın Nallıhan'a 30-40 kilometre uzaklıkta olduğunu göz önüne alırsak, bütün köylerin de buraya geldiğini düşünebiliriz."[279]

Bu ifadelerden de caminin hem ibadet hem de sosyal hayata katkılarının olduğunu söylemek mümkündür. Seben Cuma Cami örneğindeki gibi bir yerleşim düzenlemesi Dörtdivan Çavuşlar Camii'nde de görülmektedir. Evliya Çelebi Gerede kasabasının özelliklerini anlatırken Gerede'nin "Nâhiye-i Kızılöz, Nâhiye-i Alacaöz, Nâhiye-i Eledîvân, Nâhiye-i Birdîvân, İkidîvân, Üçdîvân, Dörddîvân" olmak üzere yedi adet divandan bahsetmektedir.[280] Dörtdivan'da bu divanlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Dörtdivan Çavuşlar Camii divan çevresindeki yerleşim birimlerinin ihtiyacını karşılamak için inşa edilmiş olmalıdır. Yasin Şen'in kaleme aldığı "Dörtdivan Kültür Atlası" isimli eserinde bu husus dile getirilmiştir.

---

[278] İlker Yiğit, "Divan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 1/333-334.

[279] *Milliyet Gazetesi*, "Tarihi "Cuma Camisi" Eski Günlerine Geri Dönecek" (29.Ocak.2017), 1. (Erişim Tarihi: 15.05.2023)

[280] Mehmet Solmaz, "Evliya Çelebi Seyahatnamesindeki Bolu ve Dörtdivan Ağzına Özgü Sözler Üzerine", *Turkish Studies*, 8/9 (2013), 2231.

> "Dörtdivan merkezi, yöre halkı tarafından "Cumayeri" olarak adlandırılmıştır. Bunun ilçe pazarının Cuma günü olmasıyla bir ilgisi vardır. Ayrıca Çavuşlar Camii'de "Cuma Camii" olarak bilinir. Buradan anlaşılıyor ki, özellikle Çavuşlar Mahallesi civarı insanların toplandığı, bir araya geldiği, bir zamanlar burada bir divanın kurulduğu yerlerden biri olduğu belirtilmiştir.[281]

Yukarıdaki ifadelerden Cuma camilerinin divan yerleşimleri ile de bağlantılı olduğu düşünülebilir.

Cuma camileri genellikle geniş bir bahçe veya alan içerisinde bulunmaktadır. Bu bahçe ve alan içerisinde camiye ait çeşme ve hazireler mevcuttur. Yapılan çalışmada Dörtdivan Çavuşlar Camii ve Seben Cuma Camii dışındaki diğer Cuma cami hüviyetinde olduğunu düşündüğümüz eserler ise Bolu Karaköy Cuma Camii, Mengen Divan Camii ve Samsa Çavuş Camii'dir.

Yukarıda Cuma camilerinin kültürel ve sosyolojik özelliklerine yer verilmiştir. Yapılan araştırmada Cuma camilerinin kendine has mimari plan özellikleri olduğu düşünülmektedir. Bu camilerin mimari plan özellikleri değerlendirme bölümünde ilgili alanda ayrıca ele alınacaktır.

Bolu ve yöresindeki müstakil camilerde türbe, hazire ve kabirler oldukça fazladır. Gerede Aşağı ve Yukarı Tekke Camilerinde türbe yapıları bulunmaktadır. Aşağı Tekke Camii avlusunda bağımsız kare kubbeli bir türbe ile Yukarı Tekke Camii'nde yapının güney doğusunda bulunan cami ile bitişik türbe mevcuttur. Göynük Gazi Süleyman Paşa Camii avlusunda Akşemseddin Hazretleri'nin türbesi vardır. Dörtdivan Çavuşlar Camii'nde ise harim ile mahfil katı arasında tek sandukalı bir kabir bulunmaktadır. Bolu Merkez Aslahhadin Camii'nin alt katındaki türbede iki adet sanduka yer almaktadır. Haziresi bulunanlar, Bolu Karaköy Cuma Camii, Keçeci Mehmed Efendi Camii, Semerkand Camii, Dörtdivan Çavuşlar Camii, Gerede; Aşağı Tekke Camii, Yukarı Tekke Camii, Şeyh Hüseyin Efendi Camii, Göynük Gazi Süleyman Paşa Camii, Mudurnu; Samsa Cavuş Camii, Kanuni Sultan Süleyman Camii, Mengen Divan Camii, Yeni Çağa İlçesi Eskiçağa Köyü Yıldırım Bayezid Camii'dir. Bolu Semerkand Camii haziresi ile Gerede Yukarı Tekke Camii ve hazirelerinin aralarından yol geçtiği için bütünlük arz

[281] Şen, *Dörtdivan Kültür Atlası*, 44-45.

etmemektedir. Hazire avluları günümüzde ayrı mekân içerisinde kalmıştır. Geçmişte Bolu merkezinde bulunan Kadı Camii'nin de haziresi olduğu bilinmektedir. Ayrıca Bolu Somunca Camii'nin yakınlarında geçmişte şehir mezarlığı olduğu sonradan ortadan kaktığı belirtilmektedir.

Bazı camilerin abdest almak için yapılmış şadırvanları da mevcuttur. Bu şadırvanlardan bir kısmı günümüze ulaşmış bir kısmı ise günümüze ulaşamamıştır. Bolu merkezinde Kadı Camii ile İmaret Camii şadırvanları günümüze ulaşamamıştır. Günümüze ulaşanlar ise Gerede Yıldırım Bayezid Camii, Mudurnu; Asil Bey Camii, Hatice Hatun Camii'dir.

Alan araştırması sırasında camilerde bağımlı ve bağımsız çeşmeler olduğu görülmüştür. Bolu'da Saraçhane Camii'nin doğu ve güney cephelerine bağımlı çeşmeler yerleştirilmiştir. Diğer bağımlı çeşme örneği ise Keçeci Mehmet Efendi Camii'nin güney cephesinde görülmektedir. Mudurnu Samsa Çavuş Camii'nin Kuzey cephesinde bağımsız bir çeşme örneği mevcuttur. Göynük Gazi Süleyman Paşa Camii'nin tuvaletlerine inilen bölümde ise Kimsesizler Çeşmesi ismiyle bağımsız bir çeşme bulunmaktadır.

Bolu'da Kütüphanesi bulunan örnek ise Gerede Hacı Emin Efendi Camii'dir. Bunun yanında Külliye hüviyetinde olan Bolu Merkez Yıldırım Bayezid Camii'nin de geçmişte kütüphanesinin olduğu bilinmektedir.

Bolu'da geçmişte Muvakkithanesinin olduğu bilinen tek örnek ise Saraçhane Camii'dir. Ancak bu Muvakkithane günümüze ulaşamamıştır.

3.2. Yapı Elemanları

3.2.1. Mihraplar

Cami ve mescidlerde kıbleyi belirleyen ve aynı zamanda cemaatle kılınan namazda imamların içinde veya önünde durdukları yere mihrap denmektedir. Hz. Peygamber döneminde duvardaki bir çizgiyle ya da taş gibi bir işaretle belirlenen mihrap, 8. yüzyıldan itibaren Emevîlerle birlikte niş şeklinde görünmeye başlamıştır.[282]

[282] Ömür Bakırer, *XIII ve XIV. Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları* (Ankara: 1976), 1-2.

8. yüzyılda kıble duvarında basit bir niş olarak şekillenen mihrap, 9. yüzyıldan itibaren dikdörtgen bir çerçeve ile sınırlanan çerçeve, köşelik, kemer, kavsara, niş ve sütunlardan oluşan bir düzenlemeye kavuşmuştur.

Bolu'da ele alınan camilerdeki mihrap örneklerinde, mihrap genellikle giriş eksenindedir. Yapıya girişin değiştiği camilerde giriş ekseniyle olan simetri değişmektedir. Yapılara göre farklılık gösteren mihraplar alçı, taş ve çini gibi malzemelerden yapılmıştır.

Plan ve üslup açısından değerlendirildiğinde mihrapları üç farklı gruba ayırmak mümkündür. Birincisi; mukarnas kavsaralı mihraplar, ikincisi, son dönem yapılarında karşılaşılan plaster uygulaması olan mihraplar üçüncü grup ise sadece sade yarım daire nişten ibaret olan mihraplardır. Bunun yanında birkaç yapıda muhtelif farklı tiplerde mihraplar ile karşılaşılmaktadır.

Mukarnas kavsaralı mihraplar genellikle 14, 16, 17 ve 18 yüzyıllardaki ki yapılarda görülmektedir. Ilıca Musa Paşa Camii (1510-1511) mihrabı dikdörtgen planlıdır. mukarnas kavsaralıdır. Yarım daire formlu olan nişin hemen hemen yarısına kadar mukarnas istiflenmiştir. Dendanlı bir tepelik ile sonlanmaktadır. İmaret Camii (16. yüzyıl) mihrabı diğer mukarnas kavsaralı örnektir. Dikdörtgen planlı olan mihrap yarım daire niş içerisinde mukarnas uygulaması bulunur. Mihrabın kenarlarında ise sütunceler ve sade bir bordür yer alır. Kadı Camii (16. yüzyıl) mihrabı ise klasik dönem özelliklerini tamamıyla yansıtan bir eserdir. Kesme taştan yarım daire nişin içerisinde mukarnas kavsaraları oldukça belirgindir. Mihrabın üst kısmında iki adet gülbezek yerleştirilmiştir. Hacimli sütunceler her iki tarafta güzel bir etki bırakmıştır. Dikdörtgen planlı olan mihrap üç bölümlü bir taç formlu tepelik ile sonlamaktadır. Ahşap direkli camilerden olan Karaköy Cuma Camii (1562 – 1563) mukarnaslı tipin uygulandığı diğer bir yapıdır. Alçı olan bu mihrapta yine yarım daire nişin içerisine mukarnaslı kavsara uygulanmıştır. Diğer örneklere oranlara daha sadedir. Bolunun ilçelerinde mukarnas kavsaralı mihrap uygulaması iki yapıda görülmektedir. Bu iki yapı da Mudurnu ilçesinde bulunmaktadır. Mudurnu Yıldırım Bayezid Camii'nin alçı mihrabı kademeli olarak daralan mukarnas sisteminden oluşmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman Camii (1546-1547) mihrabı oldukça uzun olup tavana kadar uzanmaktadır. Bu yapının mihrabında da mukarnas uygulaması mevcuttur.

Mukarnas kavsaralı tipin örneklerinde genellikle kavsaranın hemen üzerinde bulunan alana mihrap ayetleri yerleştirildiği görülmektedir.

Plaster uygulamasının bulunduğu eserler geç dönem yapılarıdır. Plasterli mihraplar genel özellikleri ile birbirine benzemektedir. Başlıkları ve ayakları olan genellikle kare veya oval gövdeli sütunlardan oluşmaktadır. Plasterli mihraplara örnek olarak, Bolu merkezinde Yıldırım Bayezid Camii (1389-1402- Y.İ.T: 1900), Karamanlı Camii (1897), Keçeci Mehmet Efendi Camii (19. yüzyıl), Semerkand Camii (19. yüzyıl) Gerede; Aşağıovacık Köyü Camii (1891- 1892), Yukarı Tekke Camii (1850-1851), Şeyh Hüseyin Efendi Camii (19. Yüzyıl), Göynük Çeşme Camii, Mudurnu Hatice Hatun Camii (1761-1768) gösterilebilir. Bu yapılar arasından Yıldırım Bayezid Camii mihrabı dikkat çekicidir. Mermer malzemeden iyi bir işçilikle yapılmıştır. Plasterlerin sütunları oval olup üç boyutludur. Mihrap nişinin içerisinde dikdörtgen formlu siyah mermer uygulaması mevcuttur. Ayrıca mihrap nişinde istiridye kabuğu da bulunmaktadır. Bu mihrap tiplerinde de mihrap nişinin hemen üzerinde mihrap ayetleri yerleştirilmiştir.

Bolu merkezinde Saraçhane Camii (1749-1750) ile Tabaklar Camii ilçelerde ise Göynük; Yaya Başı Camii, Hatice Hatun Camii, Hacı Abdi Camii (20. yüzyıl) Mengen Divan Camii (19. yüzyıl), Seben Cuma Camii (19. yüzyıl), Yeniçağa Eskiçağa Yıldırım Bayezid Camii (1388) mihrapları niş formunun sade olduğu yapılardır. Saraçhane Camii Mihrabı alçıdır. Mihrap alınlığının her iki yanında gülbezekler bulunmaktadır. Tabaklar Camii mihrabı ise çiniden yapılmıştır. Oval formlu bir nişe sahiptir.

Bunun yanı sıra yapıya sonradan eklendiğini düşündüğümüz mihraplar da mevcuttur. Bu mihraplar ahşap olup kalıp halinde yapıya monte edilmiştir. Gerede Yıldırım Bayezid Camii (1399-1400), Göynük Gazi Süleyman Paşa Camii, Yeniçağa Reşadiye Camii (1910) mihrapları bu tip uygulamaya örnek yapılardır.

3.2.2. Minberler

Camide, üzerinde hutbe okunan ve merdivenli yüksek kürsüye minber denmektedir.[283] İslam dünyasında görülen ilk minberin Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminde yapıldığı bilinmektedir. Rivayete göre, Hz. Muhammed (s.a.v.), halka vaaz verirken bir hurma

[283] Sözen - Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, 162.

kütüğüne dayanıyordu. Daha sonra, konuşmalarını ayakta yapan Peygamber Efendimizin yorulduğunu gören ashâb, O'na uygun bir kürsü yapmaya karar verirler. Bu nedenle Hz. Muhammed'e, ılgın ağacından üç basamaklı bir minber yaptırıldığı bilinmektedir.[284]

Çalışmada incelenen minberleri malzemesine göre sınıflandırmak yerinde olacaktır. Konuyu oluşturan camilerin minberleri büyük ölçüde ahşap malzemeden yapılmıştır. Bunu yanında taş ve mermer malzemeden yapılan minberlerde mevcuttur.

Ahşap minber uygulamalarının günümüzde farklı renklere boyandığı örnekler olmasına rağmen ahşabın kendi rengini koruduğu minberlerde mevcuttur. Ilıca Musa Paşa Camii (1510-1511) minberi beyaz, sarı ve altın sarısı renklere boyanmıştır. Aynalık kısmı büyük bir alanı kaplamakla birlikte süpürgelik bölümü yoktur. Dolap kısmı açıktır. Sade bir minberdir. İmaret Camii (16. yüzyıl) minberi ahşap renginde olup süpürgelik ve dolap bölümleri mevcuttur. Aynalık bölünün tam ortasında oyma tekniğinde güneş motifi mevcuttur. Güneş motifi dışında herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır. Karaköy Cuma Camii (1562 – 1563) minberi beyaz renktedir. Bu minberde aynalık bölümü, süpürgelik ve dolap kısmı açık bırakılmıştır. Karamanlı Camii'nde (1897) minberin süpürgelik kısmı olmayıp burası aynalık bölümüne dâhil edilmiştir. Beyaz renkte boyanmıştır. Ahşap parçalarının farklı yerleştirilmesi ile oluşturulmuş geometrik ahenk dikkat çekicidir. Saraçhane Camii (1749-1750) minberindeki uygulama diğerlerinden farklıdır. Ahşap olan minberde aynalık, dolap ve süpürgelik mevcut değildir. Bir tarafı duvara yaslı olan minber altı adet ayak merdivene desteklenmiştir. Minber kapısının üzerinde güneş motifi vardır. Semerkant Camii (19. yüzyıl) minberinde süpürgelik bölümü bulunmayıp burası aynalığa eklenmiştir. Dolap bulunmaktadır. Sade bir minberdir. Somuncu Camii (19. yüzyıl) minberi ise büyük ölçüde ahşap kolonlarının dikey yerleştirilmesi ile oluşturulmuştur. Araya merdiven sistemi yerleştirilmiş, arka kısımda ise dolap eklenmiştir. Giriş kapısı üzerinde içi boş armudi formlu bir şekil bulunmaktadır. Köşk kısmı şebekeli olarak düzenlemiştir. Minber de soğan tipi bir kubbe ile sonlanmıştır. Tabaklar Camii (19. yüzyıl), minberinde dolap ve süpürgelik bölümleri mevcut olup kapaksızdır. Oyma tekniğinde geometrik formlar aynalık bölümünde mevcuttur. Bu minberin yapıya sonradan eklendiği düşünülmektedir. Ağda Camii (19. yüzyıl) minberi Tabaklar Camii'nde olduğu gibi sonradan yenilendiği düşünülmektedir.

[284] Sedat Bayrakal, *Erken Dönem Osmanlı Minberleri* (İstanbul: 2008), 30-33.

Ancak tezyinat olarak diğer minberlere oranla daha zengindir. Aynalık bölümünün ortasında oval bir kabarma ve bu kabartmanın içerisinde geometrik tezyinat bulunmaktadır. Bu geometrik tezyinat tüm aynalıkta işlidir.

İlçelerdeki minberlerin tamamı ahşaptır. Minberler genellikle ahşap rengindedir. Bazı örneklerde ise günümüzde farklı renklere boyanmıştır. Yapıların birçoğunda süpürgelik mevcut değildir. Bazı örneklerde ise geçit veya dolap yoktur. Seben Cuma Camii (19. yüzyıl) minberinde külah ile alem görülmez. Günümüzde kullanılmayan cami zamanla harap duruma geldiği için külah ve alemin düştüğünü söylemek mümkündür.

Kesme taştan yapılan tek örnek Kadı Camii (16. yüzyıl) minberidir. Bu minber klasik dönem özellikleri göstermekle birlikte sadedir. Süpürgelik, dolap ve köşk kısmında farklı kemer uygulamaları mevcuttur. Korkuluk ve alem bölümü ahşap olup sonradan yapıya eklenmiştir.

Mermer minber uygulaması ise Yıldırım Bayezid Camii'nde (1389-1402- Y.İ.T: 1900) görülmektedir. Yekpare bir mermer parçasından oluşturulmuştur. Büyük ebatta olup; aynalık, süpürgelik ve dolap bölümleri vardır.

Minberlerin giriş kapılarının üzerinde genellikle "Besmele" ibaresi bulunmaktadır. Merdivenler korkuluklu olup farklı ölçülerde köşk ve alemleri mevcuttur.

3.2.3. Mahfil Katları

Bolu'da incelenen camilerdeki mahfillerin çoğunluğu ahşap malzemeden yapılmıştır. Yapılarda hünkâr mahfili veya paşa mahfili bulunmamaktadır. Çoğunlukla kadınlar mahfilinden oluşmaktadır. Mahfiller yapılarda genellikle harimin kuzeyinde yer almaktadır.

Bolu merkez Yıldırım Bayezid Camii (1389-1402- Y.İ.T: 1900) mahfili "U" şeklinde olup korkulukları ahşaptır. Kenarlarda iki adet yarım daire planlı mahfil çıkıntısı yer almaktadır. İki serbest paye tarafından taşınan mahfilin üzeri, iki sıra halinde kubbe ve tonozlarla örtülüdür. "U" formlu mahfil örnekleri Bolu ilçelerinde deki camilerde de görülmektedir. Bu mahfiller ahşap malzemeden yapılmıştır. Eskiçağa Yıldırım Bayezid Camii (1388), Mudurnu Kanuni Sultan Camii ve Seben Cuma Camii (19. yüzyıl) bu formdaki mahfillere örnektir. Seben Cuma Camii mahfili oldukça geni tutulmuştur.

Harim bölümümün yarısını kapsamaktadır. Kanuni Sultan Süleyman Camii (1546-1547) mahfil katı ise dardır. Yeniçağa Eskiçağa Yıldırım Bayezid Camii (1388) mahfili köşeli hattan ziyade yuvarlak hatlıdır.

Ilıca Musa Paşa Camii (1510-1511) mahfili tamamen ahşap olup hem alt katı hem de üst katı tamamen kapalıdır. Giriş kapısından doğrudan alt kattaki son cemaat yerine girilmektedir. Üst kattaki mahfilin tam ortasında dikdörtgen planlı bir çıkması vardır.

İmaret Camii (16. yüzyıl) mahfili altı ahşap ayak üzerinde yükselmektedir. Tamamen ahşaptır. Orta noktasında mahfil çıkması bulunmaktadır. Dikdörtgen bir plana sahiptir.

Karaköy Cuma Camii (1562 – 1563) mahfili dikdörtgen planlı olup, dört adet ahşap ayak tarafından taşınmaktadır. Ortasında dikdörtgen formlu bir mahfil çıkması vardır. Mahfil aynı zamanda altına atılan yatay ahşap direklerle desteklenmektedir.

Saraçhane Camii'nin (1749-1750) dikdörtgen planlı mahfil katının alt katını ayrı üst katını ayrı olmak üzere toplamda on iki adet ahşap destek tutmaktadır. Kuzeydoğu köşesinde ayrıca kare planlı bir müezzin mahfili bulunmaktadır. Tam orta noktada yarım daire mahfil çıkması vardır. Karamanlı Camii (1897), mahfili dikdörtgen planlı olup ortasında yarım daire şeklinde çıkma bulunur. Alt kat tamamen kapalıdır. Keçeci Mehmed Efendi Camii (19. yüzyıl) mahfili kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Dört ahşap ayak tarafından desteklenmektedir. Ortasında yarım daire biçimli mahfil çıkması bulunmaktadır. Mahfil katı ile tavan ahşap işçilik bakımından bir bütünlük oluşturmaktadır. Semerkand Camii (19. yüzyıl) mahfil katı dört ayak üzerinde yükselmekte olup alt katı tamamen açıktır. Üst katı yani kadınlar katı ise tamamen kapalıdır. Ortasında yarım daire biçimli mahfil çıkması bulunur. Tabaklar camii (19. yüzyıl) mahfil katı kesme taştan yapılmış olup, korkulukları ahşap malzemedendir. Burada da yarım daire mahfil çıkması görülmektedir. Somuncu Camii (19. yüzyıl) mahfil katı iki serbest ahşap destek üzerine oturmakta, ortasında dikdörtgen formlu mahfil çıkması vardır.

Kadı Camii'nin (16. yüzyıl) günümüzde mahfili bulunmamaktadır. Kadınlar için caminin kuzey batısına ahşap panolar ile çevrili bir alan oluşturulmuştur. Ancak Cumhuriyet Dönemine ait fotoğraflardan geçmişte ahşap bir mahfil katı olduğu anlaşılmaktadır.

Bolu ilçelerindeki mahfillerin Gerede Aşağıovacık Köyü Camii (1891- 1892) haricinde Tamamı ahşap malzemeden inşa edilmiştir. Birçoğu sonradan yenilenmiştir. Mahfil katları bazı örneklerde geniş tutulmuş veya da farklı amaçlar doğrultusunda kullanılmak üzere bölünmüştür. Mengen Divan Camii (19 Yüzyıl), Mudurnu Hatice Hatun Camii (1761-1768), Dörtdivan Çavuşlar Camii'nde bu uygulamalar görülmektedir.

Bolu camilerindeki mahfiller plan açısından enine dikdörtgen planlı olarak düzenlenmiştir. Mahfil katlarına genellikle çıkış ahşap merdivenler ile sağlanmaktadır. Mahfil bölümünün alt katlarındaki köşelerde genellikle imam ve müezzin odaları bulunur. Ayrıca minarelerin cepheye bitişik olduğu yapılarda minareye giriş yine mahfil arasından açılan kapılar aracılığı ile yapılmaktadır.

3.2.4. Cephe Düzenleri

Cepheler camilerin dikkat çekici kütleleri durumundadır. Özellikle yapıya giriş sağlanan kuzey cepheler daha hareketlidir. Portallar, pencereler, çıkmalar, minareler vb. Diğer unsurlar cephelerde bulunmaktadır.

Bolu ili camilerinde cephe düzenleri değerlendirildiğinde camilerin birçoğunun cepheleri sıvanmış ve sade bir görüntü vermektedir. Cephelerin duvar örgülerinde kesme taş, almaşık teknik (taş ve tuğla örgüsü), kaba yontu taş ile moloz taş kullanıldığı görülmektedir. Cephe düzenlerini etkileyen hususlardan bir diğeri ise caminin kurulduğu alandır. Eserlerin cephe uygulamaları ele alınırken malzeme tekniğine fazla değinilmemiş olup, malzeme ve teknik bölümünde bu durum açıklanmıştır.

Katalogda yer alan bazı camilerin meyilli bir arazi üzerinde yükseldiği görülmektedir. Bu durum cephe düzeninde farklı uygulamalara gidilmesine neden olmuştur. Meyilli bir arazi üzerine inşa edilen eserlerin ilki Yıldırım Bayezid Camii'dir (1389-1402- Y.İ.T: 1900). Hisar tepesi adı verilen, arastaların ve hanların bulunduğu bölgede kuzey güney yönünde meyilli arazi üzerine yükselmektedir. Tamamen kesme taştan inşa edilen cami Bolu şehrinin en anıtsal yapılarından birisidir. Bu durum cephe anlayışına yansımakta ve dikkat çekici kılmaktadır. İki katlı olarak inşa edilen eserde birinci katın doğu batı ve güney cephelerinin bir kısmında dükkânlar ve depolar bulunmaktadır. Yüksek beden duvarlarıyla çevrili ana mekânı, çokgen kasnaklı bir kubbe ile son bulmaktadır. Kuzey batı ve kuzeydoğu cephelerine ince, uzun kalem minareler yerleştirilmiştir. Arazinin

meyilli olmasından dolayı birinci kata dükkân ve depo alanları eklenmiştir Böylelikle alanı verimli şekilde kullanmak mümkün olmuştur.

Eğimli arazi üzerine inşa edilen diğer eser ise Saraçhane Camii'dir (1749-1750). Saraçhane Camii de Yıldırım Bayezid Camii gibi şehrin merkezinde bulunmaktadır. Cephelerde almaşık teknik uygulaması görülmektedir. Yerleşim alanı kuzey güney doğrultuda eğimli vaziyettedir. Eğimin fazla olduğu güney ve güney doğu cephelerine birer adet geniş kemerli çeşme yerleştirilmiştir. Böylelikle bu cepheler değerlendirilmiş ve hareket katılmıştır. Caminin girişi kuzey doğuda olup kuzey cepheye dükkânlar açılmıştır. Aslında bu cephede eğim azdır. Ancak bu uygulamanın nedeni olarak caminin kuzey cephesinin günümüzde ana caddeye bakması, ticari ve sosyal olarak hareketli olmasına bağlanabilir. Kuzey cephede açılan dükkânlar nedeniyle camide son cemaat yeri uygulaması görülmez. Kuzey doğuda bulunan cümle kapısından doğrudan asıl ibadet mekânına bağlanmaktadır.

Aslahaddin Camii'de bulunduğu konumum itibari ile kuzey güney doğrultuda eğimli bir arazi üzerindedir. Cami bölümü sonradan yapılmıştır. Ancak kot farkından dolayı oluşan birinci katın içerisinde bir mescid ve Aslahaddin Hazretleri'nin medfun olduğu bir türbe bulunmaktadır. Mescid ve türbeye doğu cephesinden girilmektedir. Birinci kat malzeme olarak da camide kullanan örgü malzemeden farklıdır.

Kuzey güney ve doğu batı doğrultuda eğimli bir arazi üzerindeki son eser ise Keçeci Mehmet Efendi Camii'dir. Bu camide de saraçhane camisinin güney cephesinde görülen çeşme yerleşimi söz konusudur. Bu cepheye sivri kemerli ve dışa taşkın bir çeşme eklenmiştir.

Kadı Camii günümüzde düz bir zeminde kurulu gibi görünse de caminin çevresinde kuzey güney doğrultuda eğim mevcuttur. Caminin bodrum katlarında günümüzde lavabo, kafeterya ve lokanta gibi işletmeler mevcuttur. Ancak cami düz bir alanda kuruludur.

Cephe örgüleri tamamen kesme taştan olan yapılar Yıldırım Bayezid ile Kadı camileridir. Taş ve tuğlanın birlikte kullanıldığı almaşık teknik uygulanan yapılar ise Ilıca Musa Paşa Camii, İmaret Camii ve Saraçhane Camii'dir.

Cephe örgülerinde zamanla yıpranmalar meydana gelmiş ve bu durum yapılara yansımıştır. İmaret Camii, Saraçhane Camii, Ilıca Musa Paşa camilerinde yer yer cephelerin muhtelif yerlerine harç atıldığı veya örgü malzemesinin farklılığı göze çarpmaktadır. Bu da yapıların geçmişte hasar aldığı veya yıprandığı izlenimini uyandırmaktadır. Bolu şehrinin geçmişte yaşadığı depremler ve yapıların tarihleri göz önüne alındığında hasarın durumu daha iyi anlaşılmaktadır.

Bolunun ilçelerinde tamamen kesme taştan inşa edilmiş yapıya rastlanılmamıştır. Genellikle moloz taş kullanılmıştır. Moloz taşın kullanıldığı yapıların başında, Mudurnu; Yıldırım Bayezid Camii, Kanuni Sultan Süleyman Camii (1546-1547), Gerede Yıldırım Bayezid Camii (1399-1400), Eskiçağa Yıldırım Bayezid Camii (1388) gelmektedir. İlçelerdeki Yıldırım Bayezid'in inşa ettirmiş olduğu eserlerin moloz taştan inşa edildiği dikkati çekmektedir.

Moloz taşın ağırlıkla kullanılıp aralara ahşap hatılların atılarak uygulandığı örgü tekniğinin ilçelerde uygulandığı görülmüştür. Dörtdivan Çavuşlar (Merkez) Camii, Göynük Hatice Hatun Camii (19. yüzyıl), Mengen Güney Köyü Camii (1804-1805) Mudurnu Samsa Çavuş Camii (14. yüzyıl), Seben Cuma Camii (19. yüzyıl) bu uygulamaya örnektir. Seben Cuma Camii'nin güney cephesi moloz taştan farklı olarak tuğla malzeme ile örülmüştür. Muhtemelen burası yerel halk tarafından sonradan tuğla malzeme ile onarılmış olmalıdır.

İlçelerdeki birçok caminin dış cepheleri sıvalıdır. Bu durum ana malzemeyi tespit etmemizi zorlaştırmaktadır.

Aydınlatma sistemlerinden olan pencereleri de cephe düzeninde ele almak yerinde olacaktır. Cephelere açılan pencereler yapının aydınlatmasını sağlarken aynı zamanda cephelere hareket katan mimari unsurların başında gelmektedir. Çalışmada ele alınan pencereler genellikle dikdörtgen planlı ve bazıları lentoludur. Birçok yapıda iki katlı pencere uygulaması görülürken tek katlı pencere uygulaması görülen eserler de mevcuttur.

Yıldırım Bayezid Camii pencere açıklıkları bakımından oldukça zengindir. Harim bölümü iki katlı pencere uygulamasına sahiptir. Ayrıca kubbe kasnağının altlarına açılan pencereler ile de dikkat çekmektedir.

Mudurnu Yıldırım Bayezid Camii (1382) cephelerdeki ve kubbelerdeki pencere aydınlatması bakımından zayıf kalmıştır. Mudurnu Samsa Çavuş Camii'nin (14. yüzyıl) kuzey ve doğu cephelerinde pencere açıklığı bulunmamaktadır. Yeniçağa Eskiçağa Yıldırım Bayezid Camii'nde de güney cephe sağırdır. Herhangi bir pencere açıklığı yoktur.

Ilıca Musa Paşa, İmaret, Saraçhane ve Karaköy Cuma camilerinde pencere sistemleri plan ve uygulama özellikleri bakımından benzerlikler taşımaktadır. Alt sıradaki pencereler dikdörtgen planlı olup pencerelerin üzerlerinde sivri kemerli pencere alınlıkları bulunmaktadır. Üst sıra pencereleri sivri kemerli olup pencereler sivri kemer biçiminde sonlanmaktadır. Ayrıca üzerlerinde alçı şebeke sistemi mevcuttur. Üst sıra pencerelerin alçı şebekeli olduğu diğer bir eser ise Mudurnu Kanuni Sultan Süleyman Camii'dir (1546-1547).

19. yüzyıl camilerinden Karamanlı (1897), Ağdacı (19. yüzyıl), Gerede; Aşağıovacık Köyü (1891- 1892), Yıldırım Bayezid Camii' pencereleri dışa taşkın pencere çerçevesi ile dikkat çeker. Keçeci Mehmet Efendi Camii (19. yüzyıl) ile Semerkand Camilerinin (19. yüzyıl) söveleri ise ahşaptır.

Cephelerdeki pencereler ile ilgili dikkati çeken diğer bir husus ise zamanla bazı yapılardaki pencere örgüsü değişime uğramış veya bozulmuştur. Beden duvarlarının muhtelif yerlerine yeni pencereler açılmış veya kapatılmıştır. Saraçhane Camii'nin doğu cebesindeki alt sırasında yer alan üç adet pencereden ortadaki pencerenin sonradan açıldığı düşülmektedir. Çünkü diğer cephelerde iki sıra halinde simetrik olarak yerleştirilen pencereler burada asimetrik görünüm oluşturmaktadır. Ayıca ortadaki pencerede sivri kemerli pencere alınlığında mevcut değildir. Aynı cephedeki diğer bir husus ise yapıya girişi sağlanan bölümün solunda bulunan açıklığın kapatılmasıdır. Sivri kemerli bir alınlığın görüldüğü cephede pencere açıklığı tuğlalar ile kapatılmıştır. Muhtemelen geçmişte burada bir pencere mevcut idi. Bu durum aynı zamanda cephelerde hâkim olan almaşık teknik uygulamasını da bozduğu söylenebilir. Bu yapı ile ilgili diğer bir durum ise minarenin sağında bulunan pencere açıklığıdır. Bu pencere yapıya sonradan eklenmiş olmalıdır. Semerkand Camii'nin güney cephesinde de üst sıraya bir adet pencere açıldığı görülmektedir. Batı cephesi ile doğu cephelerinde birer alt sıra halinde bulunan pencereler güney cephesinde ikisi alt sırada, biri ise üst sırada bulunmaktadır. Pencereler

cephelerde simetrik olarak açılmamıştır. Bu durumda güney cephedeki pencerenin sonradan açılmış olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Mudurnu Yıldırım Bayezid Camii'nin (1382) doğu cephesindeki iki adet pencere açıklığı günümüzde kapalıdır. Gerede'de bulunan camilerin birçoğu 1944 depreminde yıkılmış veya da hasar almıştır. Bunun neticesinde cephelere açılmış olan pencere açıklıklılarında a simetrik bir görünüm tespit edilmiştir. Aydınlatmayı iyileştirmek için cephelerin farklı yönlerine pencereler açılmıştır.

Çalışmadaki üç cami cephesinde kuş evleri bulunmaktadır. Saraçhane Camii'nde biri güney cephede, üçü batı cephede olmak üzere dört adettir. Batı cephedeki iki kuş evi bozularak sadece oyukları kalmıştır. Sağlam olarak ulaşan kuş evi ise kare planlı ve üzeri çatılıdır. Karamanlı Camii'nde kuzey ve doğu cephesinde beşer adet batı cephesinde dörder adet güney ve doğu cephesinde dört adet kuş evi bulunmaktadır. Gerede Yıldırım Bayezid Camii'nin (1399-1400) doğu cephesinde yedi adet batı cephesinde ise beş adet basit kuş evi vardır.

Mengen Gözecik Köyü Ören Mahallesi Mescidi (19. Yüzyıl) tamamen ahşaptan inşa edilmiştir.

3.2.5. Strüktürel Elemanlar

Mimari yapıyı oluşturan elemanlar içinde, önemli yere sahip olan destek ve geçiş elemanları, iç mekânın bütünlüğünü ve beden duvarından örtü sistemine geçişi sağladığı için önemli bir yer tutmaktadır. Bunlar sütunlar, sütun başlıkları, payeler, tromplar, pandantifler, Türk Üçgeni, mukarnaslar ve kemerlerden oluşmaktadır.

Taşıyıcı sistem elemanları çalışmada genellikle kubbeli yapılarda ve ahşap direk taşıyıcılarda görülmektedir. Bunun yanında, kubbeye geçiş elemanlarında, yapıların girişlerinde, mahfil katlarında ve muhtelif mekânlarda karşılaşılmaktadır.

Mudurnu Yıldırım Bayezid Camii Tamamı kareye yakın dikdörtgen planlı camide sekiz tane duvar payesi üzerine sivri kemerlerle oturan 19.50 metre çapındaki tromplu kubbeyi taşımaktadır.

Kubbeli yapılardan olan Yıldırım Bayezid Camii (1389-1402- Y.İ.T: 1900) strüktürel açıdan oldukça zengindir. Yapıyı ikisi serbest altısı cephe duvarına bitişik olmak üzere

toplamda sekiz ayak bulunmaktadır. Bu ayakların kubbeye bağlantısı aralara atılmış kemerler ile sağlanmaktadır. Kubbeye geçiş elemanı olarak da pandantifler kullanılmıştır. Böylece ana kubbeyi taşıyan sistem sağlamlaştırılmıştır. Bunun yanında son cemaat yeri ile mahfil katı iki sıra halinde kubbe ve tonozlarla örtülmüştür. Dış cephede ana kubbenin etrafı destek kuleleri ile çevrelenmiştir. Diğer bir kubbeli yapı olan Tabaklar Camii'nde (19. yüzyıl) ise kubbeye geçişte pandantif uygulaması görülmektedir.

Bolu ve yöresinde farklı sayılarda ahşap direklerin tavanı taşıdığı örnekler mevcuttur. Bunlardan en erken tarihli olanı Mudurnu Samsa Çavuş Camii'dir (14. yüzyıl). Caminin harim bölümünde bir adet başlığı olan ahşap taşıyıcı tavanı desteklemektedir. Gerede Yıldırım Bayezid Camii'nde harim bölümünde çokgen kenarlı, başlıkları olan dört adet ahşap taşıyıcı ile desteklenmektedir. Gerede'deki Hacı Emin Efendi Camii'nin harim bölümünde ise iki adet ahşap taşıyıcı bulunmaktadır. Ahşap taşıyıcı sistemin görüldüğü diye bir yapı ise Dörtdivan İlçesi Çavuşlar Camii'dir. Burada da harim bölümünde dört adet ahşap direk ile yapı desteklenmektedir.

Karaköy Cuma Camii'nde (1562 – 1563) taşıyıcı sistem olarak dört adet ayakları ve başlıkları olan ahşap direk kullanılmıştır. Bunlar zemin ile tavan arasında bağlantı işlevi görmektedir. Diğer yapılardaki uygulamada üst örtü sistemi genellikle beden duvarları üzerine oturmaktadır. Taşıyıcı sistemin diğer örnekleri ise genellikle mahfil katlarında görülmektedir. Mahfil katları iki, dört veya daha fazla ahşap ayağın bir araya gelmesiyle oluşturulmuş sistemin üzerine inşa edilmiştir.

Sütunlar genellikle yapılarda yaygın olarak görülen baldeken tarzdaki girişe sahip olan eserlerde mevcuttur. Saraçhane Camii'nin doğu yönündeki girişinde dört sütunun taşıdığı sivri kemerli üç açıklığı bulunan üzeri beşik tonozlu bir revak yer almaktadır. Bu uygulamanın bir benzeri ise Karamanlı Camii'nde görülür. İkisi duvara bitişik ikisi ise serbest dört sütun üzerine geniş kemerli açıklığa sahip bir örtü sistemi vardır.

Taşıyıcı sitemin uygulandığı diğer bir alan ise son cemaat yerleri olmuştur. Kadı Camii'nin geçmişte var olduğu bilinen üç bölümlü son cemaat yerinin taşıyıcı sistemini sütunlar oluşturmaktaydı. Bu sütunlara atılan kemerler ile yapıya bağlanmakta idi. Bu örneğin yanında Karaköy Cuma Camii'nin ahşap olan son cemaat yeri sekiz adet ahşap

direk ile taşınmaktadır. Keçeci Mehmet Efendi Camii'nde son cemaat yeri altı adet ahşap direk tarafından taşınmaktadır.

Mudurnu Kanuni Sultan Süleyman (1546-1547) ve Asil Bey (1691) Camilerinde de kuzey cephesi açık geniş saçaklı son cemaat yerleri bulunmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman Camii son cemaat yerinde beş sıra önde beş sıra arkada olmak üzere başlıkları olan on adet ahşap taşıyıcı mevcuttur. Asil bey Camii son cemaat yerinde dört adet ahşap taşıyıcı vardır.

3.2.6. Cümle Kapısı

Taç kapı veya portal diye de adlandırılan cümle kapısı, mimarlık tarihinin çeşitli dönemlerinde dış cephenin en belirgin elemanı olarak tasarlanmıştır.[285]

Bolu'da araştırma konusu içerisinde bulunan eserlerin birçoğunun, büyük programlı yapılar olmadığı gibi, mevcut eserlerin oldukça küçük ve yöresel özellikler çevresinde olgunlaşmasından dolayı belirginleşen cephe anlayışı gelişememiş, Selçuklularda görülen ve Osmanlılarda da kısmen sürdürülen görkemli cümle kapıları inşa edilememiştir. Ancak yapıların birçoğunda ön cephenin vurgulandığı görülmektedir.

Cümle kapıları birkaç örnek dışında kuzey cephede mihrap aksında bulunmaktadır. Yıldırım Bayezid Camii'nin girişi yeniden yapıldığı dönemin özelliklerini yansıtan, ayakları başlıkları olan her iki tarafta çift sütunlu bir plaster uygulaması ile vurgulanmıştır. Plasterlerin ayakları ve başlıkları yüksek bir platform şeklinde uygulanmıştır. Oldukça gösterişlidir. Orta noktada ise çerçeve içerisinde II. Abdülhamid'in tuğrası yer almaktadır. Plasterlerin ortasına düşen alanda ahşap çift kanatlı bir kapı vardır. Bu kapı dıştan ince silmeler ile belirginleştirilmiştir.

Ilıca Musa Paşa Camii girişi cephelerde uygulanan almaşık teknik uygulamasının aksine beyaz renkli kesme taştan yapılmıştır. İnce bir silmenin çevrelediği giriş yukarıda mihraplarda gördüğümüz taç kısmı ile sonlanmaktadır. Taç kısmı günümüzde kısmen yıpranmıştır. Çift kanatlı basık kemeri olan ahşap bir kapıdan içeriye girilmektedir. Kapının hemen üzerinde silmeler ile çevrili kitabesi bulunur. Kitabenin hemen üzerinde

[285] Ayla Ödekan, "Cümle Kapısı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/115-116.

ise dışa taşkın bir gül bezek yerleştirilmiştir. Cephe duvarlarındaki almaşık teknikten farklı olarak yapılan giriş kapısı işçiliği ile dikkat çekmektedir.

Karaköy Cuma Camii cümle kapısı oldukça sadedir. Etrafı basık kemerli mermer bir blok ile çevrelenmiştir. Hemen üzerinde ise çini kitabesi dikkat çekmektedir. Ahşap çift kanatlı bir kapısı vardır.

İmaret Camii cümle kapısı günümüzde dikdörtgen planlı ahşap bir bölüm ile kapatılmıştır. Kırma çatı ile örtülmüştür. Bu bölüm aynı zamanda ayakkabılık olarak kullanılmaktadır. Giriş kapısı ahşap olup basık kemerdir.

Kadı Camii cümle kapısı taç kapı geleneğinin uygulandığı nadir eserlerden birisi olarak ifade edilebilir. 16. yüzyıl döneminin özelliklerini yansıtması bakımından da önemlidir. Günümüzde toprak seviyesinin biraz altında kalan cümle kapısı sivri kemerli yüksekçe bir eyvan ile belirginleştirilmiştir. Eyvanın kuzeybatı ve kuzeydoğu köşelerine de mihrabiyeler yerleştirilmiştir. Eyvanlı girişin üst bölümünde açıklık bulunmaktadır. Hemen altında ise kitabelik mevcuttur. İbadet mekânına açılan basık kemerli çift kanatlı bir kapısı vardır. Kapısı geometrik motifler ile süslenmiş oldukça güzel bir eserdir. Bu kapıyı korumak adına ikinci bir kanatlı kapı sistemi uygulanmıştır.

Saraçhane Camii cümle kapısı mihrap aksında olmayıp kuzeydoğu cephede bulunmaktadır. Giriş; dört adet sütunun taşıdığı, üzeri beşik tonozlu üç sivri kemerli açıklığa sahip üçgen alınlıklı bir bölüm içindedir. Yapıya giriş basık kemerli ahşap bir kapıdan sağlanmaktadır. Uygulama olarak diğer yapılardan farklı özgün bir cümle kapısına sahiptir.

Karamalı Camii (1897), cümle kapısında Saraçhane Camii'ndekine benzer bir uygulama söz konusudur. Dört adet sütunun taşıdığı geniş kemerli, üzeri beşik tonozlu üç açıklığa sahip revaklı bir bölümden oluşmaktadır. İç kısmı günümüzde ayakkabılık olarak değerlendirilmektedir. Üzeri kırma çatı ile örtülüdür. Girişteki geniş kemerin üzerinde kitabesi bulunmaktadır. Geniş kemerli çift kanatlı bir kapıdan içeriye giriş sağlanmaktadır.

Dört adet sütunun taşıdığı geniş kemerli uygulamanın diğer bir örneği ise Tabaklar Camii'nde (19. yüzyıl) görülmektedir. Üç tarafı açık olup üzeri kubbe ile örtülüdür.

Bolu ilçelerinde cümle kapsısının belirgin ve farklı olduğu yapılar oldukça azdır. Mudurnu Yıldırım Bayezid Camii (1382) erken dönem eserleri arasında cümle kapısının vurgulanması hasebiyle farklı bir örnektir. Caminin büyük bir dikdörtgenin çevrelediği derin bir kemer biçiminde ele alınmış, iki yana mihrabiyeli, iki yanında sekiler olan bir cümle girişi mevcuttur. Göynük Gazi Süleyman Paşa Camii'nin 19. yüzyılda tekrar inşa edilmiştir. Yapının dönem özelliklerini gösteren basık kemer ile her iki yanda başlıkları olan duvar ile bağımlı sütunlara bağlanmaktadır. Bu yönü ile Bolu Merkez Yıldırım Bayezid Camii ile benzerlik göstermektedir. Gerede Aşağıovacık Köyü Camii'nin (1891-1892) cümle kapısı da dikdörtgen planlıdır. Geniş kemer ile belirginleştirilmiştir. Kapının hemen üzerinde kitabe ile II. Abdülhamid'in tuğrası bulunmaktadır. Gerede Yukarı Tekke Camii'nin (1850-1851) giriş kapısı da geniş bir kemer ile belirginleştirilmiştir.

Bölgedeki camilerde görülen diğer bir uygulamada yapıya girişlerin sağlandığı cümle kapılarının önünde bulunan kare veya dikdörtgen formlu ayakkabılık bölümleridir. Bolu merkezinde İmaret Camii, Ağda (19. yüzyıl), Semerkand (19. yüzyıl) ve Somuncu Camilerinde (19. yüzyıl) Dörtdivan Çavuşlar (Merkez) Camii, Gerede; Yukarı Tekke Camii (1850-1851), Hacı Emin Efendi Camii (1893), Mengen Divan Camii (19 Yüzyıl), Yeniçağa Eskiçağa Yıldırım Bayezid Camii (1388), Reşadiye Camii'nde (1910) bu uygulama mevcuttur. Bu birimler yapılara sonradan eklenmiştir. Büyük oranda ahşaptır. Buradan caminin cümle kapısına ulaşılmaktadır. Yağmur ve kardan camiye gelen cemaatin ıslanmaması, ayakkabılarını sağlıklı bir şekilde giyip çıkarabilmek için tasarlanmıştır. Ağda, Dörtdivan Çavuşlar (Merkez Camii), Gerede Yukarı Tekke camilerinde (1850-1851) cümle kapısı kuzey ekseninde olamayıp kuzeydoğu yönünde bulunmaktadır.

3.2.7. Örtü Sistemleri

Örtü yapıyı üstten kapatan strüktürel her öğenin genel adıdır. Üst örtü biçimleri arasında kubbe, tonoz, külah, düz dam ve kırma çatı türleri bulunmaktadır.

Çalışmayı oluşturan camilerde ana mekân örtüsü olarak, büyük ölçüde çatı sistemi altında düz örtü kullanılmıştır. Kubbe kullanımı günümüzde dört yapıda mevcuttur. Tonoz ise küçük birimlerin örtü sisteminde görülmektedir.

Mudurnu Yıldırım Bayezid Camii Örtü sistemi bakımından önemli uygulamaların denendiği bir yapıdır. Sekiz duvar payesi üzerine sivri kemerlerle oturan 19.50 m. çapındaki tromplu kubbesi ile ilk devir Osmanlı mimarisinde büyük kubbe yapımının denenmeye başladığını göstermesi bakımından önemlidir. Ortada eyvan biçiminde girintili bir kemer ve girişte yivli küçük bir kubbe şeklinde son cemaat yeri vardır.

Bolu merkezindeki Yıldırım Bayezid Camii'nde örtü sistemi olarak ana mekânı örten çokgen kasnaklı bir kubbe vardır. Ayrıca son cemaat yeri ile mahfil katıda iki sıra halinde küçük kubbeler ile örtülüdür. Tabaklar Camii'de (19. yüzyıl) Yıldırım Bayezid Camii'ndeki gibi ana mekân kubbe ile örtülü olup son cemaat yerinde ise üç adet küçük kubbe görülmektedir. Bunun yanında dört sütunla destelenen cümle kapısının üzerinde de kubbe bulunmaktadır. 1940'lı yıllarda yapılan Aslahaddin Camii de kubbe ile örtülü olan yapılar arasındadır. Merkezde büyük bir kasnak üzerine kubbe yerleştirilmiştir. Kadı Camii kaynaklara göre geçmişte üst örtüsünün kubbe olduğu tahmin edilen ancak günümüzde kırma çatı ile kaplı olan eserler arasındadır. Mimari plan ve form olarak kubbe düzenine uygun bir yapı olduğu görülmektedir.

Ahşap tavanlı olup kırma çatı ile örtülü olan yapılar ise Ilıca Musa Paşa Camii (1510-1511), Karaköy Cuma Camii (1562 – 1563), İmaret Camii (16. yüzyıl), Kadı Camii (19. yüzyıl), Saraçhane Camii (1749-1750), Geç dönem yapılarından olan Karamalı (1897), Keçeci Mehmet Efendi (19. yüzyıl), Ağda (19. yüzyıl), Semerkand (19. yüzyıl) ve Somuncu camileri (19. yüzyıl)'dir.

Bolu ilçelerindeki yapılar Mudurnu Yıldırım Bayezid Camii haricinde ahşap tavanlı ve kırma çatılıdır. Gerede'de deki Aşağı Tekke Camii (1785-1843) sonradan tek kubbeli bit yapı olarak betonarme olarak inşa edilmiştir. Ancak yapının 1930'lu yıllara ait görselinden yapının geçmişte kırma çatılı olduğu anlaşılmaktadır.

3.2.8. Minareler

Minareler, camilerin en karakteristik mimari unsurudur. Ezanı uzağa ve geniş çevreye duyurma ihtiyacından dolayı ortaya çıkmıştır. İslam mimarisinde ilk örneklerin miladi 7. yüzyılda Emevîler döneminde Halife Muaviye zamanında (661-680) yapıldığı

bilinmektedir. Zamanla dinî mimarinin en önemli unsurlarından biri haline gelen minare klasik Osmanlı döneminde (16-17 yüzyıllar) en olgun seviyesine ulaşmıştır.[286]

Konumuzu oluşturan camilerde minarelerin çoğunluğu genellikle kuzeydoğu yönündedir. Minarelerde dikkat çekici en önemli özellik farklı malzemelerden inşa edilmiş olmasıdır. Taş, tuğla, ahşap ve madeni malzemelerden yapılmış minareler mevcuttur.

Çifte minareli olarak kesme taştan yapılan tek yapı Yıldırım Bayezid Camiidir (1389-1402- Y.İ.T: 1900). Yapıdaki minareler kuzey batı ve kuzey doğudaki cephe duvarları üzerinde inşa edilmiştir. Minareler için ayrı bir kaide unsuru bulunmamaktadır. Pabuçluktan başlayıp alem bölümüne doğru daralarak yükselmektedir. İnce kalem minare şeklindeki minareler tek şerefelidir. Biçim ve form olarak klasik dönem minarelerinin özelliklerini taşımaktadır.

Klasik dönem eseri olup kesme taştan yapılan diğer bir minare ise Kadı Camii'nde (16. yüzyıl) görülmektedir. Yapının kuzeydoğu duvarına bitişik kare gövdeli bir kaide üzerinde yükselen minarenin yüzeysel yivli bir pabuçluğu bulunmaktadır. Silindirik bir gövde ve tek şerefeden oluşmaktadır. Şerefenin altında mukarnas uygulaması vardır. Minare boyut olarak yüksek bir görünüme sahiptir değildir.

Gerede Yıldırım Bayezid Camii (1399-1400) minaresi kesme taştan yapılmış tek şerefelidir. Kahverengi ve beyaz renkli taşlar kullanılmıştır. Ancak minare 1944 depreminde yıkıldıktan sonra 1950 yılında tekrar inşa edilmiştir. Gerede Aşağıovacık Köyü Camii de (1891- 1892) kesme taştan yapılmış tek şerefeli bir minareye sahiptir. Malzeme olarak Gerede Yıldırım Bayezid Camii'ne benzer kahverengi kesme taş uygulaması vardır. Muhtemelen yörede bulunan malzeme değerlendirilmiştir.

Bölgede tuğla malzemeden inşa edilmiş minare örnekleri bulunmaktadır. Bolu merkez camilerinden 16. ve 18. yüzyıllara ait olan ancak malzeme, biçim ve form olarak benzerlikler taşıyan minare örneği İmaret Camii (16. yüzyıl) ile Saraçhane Camii'nde (1749-1750) görülmektedir. Bu her iki yapıda minarelerin kaideleri beden duvarları hizasına kadar ulaşmaktadır. Yine tuğla örgüden oluşturulmuş yivli zikzaklı pabuçlukları vardır. Gövdeden aleme kadar hafiften incelen yapıları ile dikkat çekerler. Her ikisi de

[286] Filiz Gündüz, "Minare", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/98-100.

tek şerefeli olup şerefe altındaki tuğla dolguları ile yivlendirilmiş testere dişi formundadır. Saraçhane Camii minaresinin kaidesi kesme taştandır. İmaret Camii'nde ise almaşık teknik uygulanmış bir kaide mevcuttur.

Mudurnu ve Yeniçağa İlçelerindeki Yıldırım Bayezid Cami'lerinin minare gövdeleri tuğla malzemeden tek şerefeli olarak yapılmış, silindirik ve kısa gövdelidir. Minare kaideleri ise kesme taştandır. Kaideler yapının üst beden duvarına kadar yükselmekte olup yapıya bitişiktir.

Kaidesinin kesme taştan olup gövdesi tuğla malzemeden inşa edilen diğer bir örnek ise Mudurnu Kanuni Sultan Süleyman Camii (1546-1547) minaresidir. Minare silindirik ve diğer minarelere oranla uzundur. Kaidesi kesme taştandır.

Bölgedeki diğer bir minare uygulaması ise ahşap malzemeden yapılmış olanlardır. Bu minare uygulaması Bolu ve yöresinde birçok camide uygulanmıştır. Bu uygulama genellikle geç dönem eserlerinde görülmekte, form ve biçim olarak birbirine benzemektedir. Bu yapılar Bolu merkezinde Semerkand (19. yüzyıl), Keçeci Mehmed Efendi (19. Yüzyıl) ve Ağda (19. yüzyıl) camileridir. Minareler gövdeden itibaren tamamen ahşap olup çok büyük değildir. Nispeten kalın gövdenin ortasında birer şerefe bulunmaktadır. Şerefe altında şerefeye doğru yaklaşıldıkça genişleyen halkalar mevcuttur. Semerkand Camii minaresinin kaidesi beden duvarına kadar moloz taştan yapılmıştır. Muhtemelen bu kaide eski olmalıdır. Ayrıca kaidenin ortasında bir firiz görülmektedir. Devşirme malzeme olduğu düşünülmektedir. Keçeci Mehmed Efendi Camii minaresi ise yapının içeresinden yükselmekte ve ayrı bir kaidesi bulunmamaktadır. Gerede'de Yukarı Tekke Camii (1850-1851), Şeyh Hüseyin Efendi Camii (19. Yüzyıl), Hacı Emin Efendi Camii (1893), Göynük'te, Yayabaşı Camii, Akşemsseddin Camii, Mengen'de, Divan Camii (19 Yüzyıl), Güney Köyü Camii (1804-1805), Dörtdivan'da Çavuşlar Camii, Seben'de Seben Cuma Camii'nde uygulanmıştır.

Ahşap minare uygulamasının bölgede yaygın olmasının nedeni olarak bölgedeki orman varlığının geniş, malzeme tedariğinin kolay sağlanmasına bağlanabilir. Bunun yanında bölgenin ikinci derecede deprem bölgesi olması ve geçmişte yaşamış olduğu deprem felaketleri de ahşap minare uygulamasının yaygın olmasında etkili olduğu düşünülebilir.

Ilıca Musa Paşa Camii (1510-1511) ile Karamanlı Camii (1897) Göynük Hatice Hatun Camii (19. yüzyıl), Mudurnu Hatice Hatun Camii (1761-1768) minarelerinin gövdeleri alüminyum malzeme ile kaplıdır. Muhtemelen sonradan yenilenmişlerdir. Ilıca Musa Paşa Camii minaresi kaidesi beden duvarına bitişik çokgendir. Karamanlı Camii Minaresi de beden duvarına bitişik cephe duvarınca yükselmektedir. Kesme taştan yapılmıştır. Alüminyum gövdede birer adet şerefe bulunmaktadır.

Somuncu Camii (19. Yüzyıl) minaresi ise form ve biçim olarak diğerlerinden ayrılmaktadır. Küçük bir gövdeye sahip minarenin geniş bir şerefesi bulunmaktadır. Kaidesi çokgen olup beden duvarına kadar yükselmektedir. Tuğla malzemeden yapılmıştır.

Mudurnu Samsa Çavuş Camii'nin (14. yüzyıl) minaresi yoktur. Karaköy Cuma Camii (1562 – 1563) minaresi 1999 depreminde yıkılmış ve halen yapılmamıştır. Minareden geriye yapıdan bağımsız olarak kare planlı kaidesi kalmıştır.

Bolu'daki minarelerde farklı malzeme kullanımı ve minare boylarında farklılıklar vardır. Bunun nedeni olarak Bolu'nun geçmişte yaşadığı depremler gösterilebilir. Minareler depremlerde hasar almaya en müsait mimari elemandır. Bundan dolayı bölgede bu duruma önlem almak için hafif malzeme seçimi yapılmış olmalıdır. Gerek alüminyum gerek ahşap malzeme kullanımı bu durumu kanıtlar niteliktedir.

3.3. İnşa Malzemesi ve Teknik

Türk İslam Mimarisinde farklı malzemelerin kullanımı oldukça geniştir. Bu durum mimaride gerek strüktürel açıdan gerekse tezyinat açısından eserlere zenginlik katmaktadır. Murat Eriç, kaleme aldığı makalesinde geleneksel mimariyi biçimlendiren etkenleri üç ana başlık altında toplamaktadır. Bunlardan ilki doğal çevre, ikincisi sosyal yapı ve geleneksel yaşam son olarak da yerel malzeme ve geleneksel kent dokusudur.[287] Yıldıray Özbek ise yukarıdaki belirleyicilere ek olarak ekonomik zenginliği de eklemiştir.[288] Genel anlamda malzeme kullanımına, coğrafya, gelenek ve ekonomi etki

[287] Eriç, "Geleneksel Türk Mimarisinde Malzeme Seçim ve Kullanımı", 42-43.
[288] Yıldıray Özbek, *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme (1300-1453)* (Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 37.

etmektedir. Bunlar ile birlikte çağın bilgi birikimi ve teknolojisine bağlı olarak da gelişim ve değişim göstermiştir.

Bolu ve yöresi camilerinde genel olarak malzeme kullanımının coğrafya, gelenek ve ekonomik durum çerçevesinde şekillendiği görülmüştür. Başta taş, tuğla ve ahşap malzeme olmak üzere farklı malzeme tipleri yapılara uygulanmıştır. Erken dönem Osmanlı mimarisinden başlayarak klasik dönem ve geç dönem mimari üsluplarda malzeme kullanımı ve tekniği az da olsa farklılık göstermiştir.

3.3.1. Taş Malzeme

Taş, Anadolu'nun hemen hemen birçok bölgesinde karşılaşılan bir malzemedir. Taşlar tortul, metamorfik ve magmatik olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Genellikle dağlık alanlarda, düzensiz halde bulunan sert, parlak ve genel olarak billurlardan oluşan taşlar olarak isimlendirilir. Çoğunlukla volkanik halde bulunurlar. Bunlar traki, andezit, bazalt taşlarıdır. Anadolu'nun hemen hemen her bölgesinde yaygın şekilde rastlanmaktadır.[289] . Mermer ise metamorfik taş grubunda yer almakta olup mimaride en değerli olanıdır.[290]

Bolu ve yöresindeki camilerde ana yapı malzemesi olarak taş kullanımı görülmektedir. Düzgün kesme taş, moloz taş ve almaşık teknik içerisinde örgü malzemesini oluşturmaktadır. Ana hatları ile cephelerde dikkati çeken taş, mimari elemanlarda da mihrap, minber, minare ve mahfil katı vb. gibi alanlarda gözlemlenmiştir. Anacak günümüzde bazı camilerin cepheleri sıvalı vaziyette olup örgü sistemi tam anlamı ile değerlendirilememiştir.

Bolu merkezindeki iki camide ana yapı malzemesinin kesme taş olduğu gözlenmektedir. Bu yapıların ilki 19. yüzyılda inşa edilen Yıldırım Bayezid Camii (1389-1402- Y.İ.T: 1900), diğeri ise Kadı Camii'dir (16. yüzyıl). Her iki eserde de düzgün kesme taş kullanılmıştır. Aslahaddin Camii'nde (1569-1570) ise türbenin bulunduğu bodrum katında ve girişinde bulunan kemerli revaklı bölümde kesme taş görülmektedir.

[289] Ali Boran, "Ahlat Taşı (Andezit Tüf)", *Vakıflar Dergisi* 26, (1997), 363.
[290] Malik Sayar, *Minoroloji ve Jeoloji* (İstanbul: 1960), 306.

Bolu'nun ilçelerinde kesme taş uygulamasının görüldüğü yapıların başında Göynük Gazi Süleyman Paşa Camii ile Çeşme Camii gelmektedir. Her iki camide de düzgün kesme taş kullanılmıştır.

Bölgede moloz taş kullanımı oldukça fazladır. Özellikle ilçelerdeki birçok camide yapı malzemesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Moloz taşın yoğun olarak kullanıldığı yapı Bolu merkezinde Karaköy Cuma Camii (1562 – 1563)' dir. Bu yapıda yer yer yontu taş kullanılmıştır. Taşların ebatların birbirinden farklı olup küçüklü büyüklü yerleştirilmiştir. Gerede Yıldırım Bayezid Camii (1399-1400), Mudurnu Yıldırım Bayezid Camii (1382), Kanuni Sultan Süleyman Camii (1546-1547), Yeniçağa İlçesi Eskiçağa Yıldırım Bayezid Camii (1388), Göynük Hacı Abdi Camii (20. yüzyıl) ilçelerdeki yapı malzemesi olarak kullanılan eserlerdir. Yapılan araştırmada moloz taş ile aralara ahşap hatılların atılarak uygulandığı örgü tekniğinin de uygulandığı görülmüştür. Bu yapılarda da ana malzemeyi moloz taş oluşturmaktadır. Bu örgü biçimi özellikle ilçelerde görülmektedir. Dörtdivan Çavuşlar (Merkez) Camii, Göynük Hatice Hatun Camii (19. yüzyıl), Mengen Güney Köyü Camii (1804-1805), Mudurnu Samsa Çavuş Camii (14. yüzyıl), Seben Cuma Camii (19. yüzyıl) bu uygulamaya örnektir.

Bölgede dikkati çeken diğer unsur ise almaşık teknik ile inşa edilen camilerdir. Bu camiler malzeme kullanımı açısından üç veya dört sıra tuğla örgüsü ve aralarında yontu taş konularak oluşturulmuştur. Çalışmada bu tekniğe Ilıca Musa Paşa Camii (1510-1511), İmaret Camii (16. yüzyıl) ile Saraçhane Camii'nde (1749-1750) rastlanmaktadır.

Mimari elemanlardan mihrap ve minberin taş malzeme kullanılarak yapıldığı uygulaması sadece Kadı Camii'nde mevcuttur.

Minarelerde Bolu merkez; Yıldırım Bayezid Camii (1389-1402- Y.İ.T: 1900), Kadı Camii (16. yüzyıl), Gerede; Yıldırım Bayezid Camii, Aşağıovacık Köyü Camii (1891-1892), Göynük; Gazi Süleyman Paşa Camii, Çeşme Camii tamamen kesme taştan inşa edilmiştir. Saraçhane Camii (1749-1750), ile Karamanlı Camii (1897), Mudurnu; Yıldırım Bayezid Camii, Kanuni Sultan Süleyman Camii (1546-1547), Yeniçağa Reşadiye Camii (1910) minaresinin kaidesinde kesme taş, Semerkant Camii (19. yüzyıl) minaresinin kaidesinde moloz taş kullanılmıştır. Eskiçağa Yıldırım Bayezid Camii (1388) kaidesinde ise yer yer kesme taş yer yer moloz taş mevcuttur.

Taşın kullanıldığı diğer bir yer yapıların benden duvarlarının birleştiği köşelerdir. Buralarda yapıyı strüktürel açıdan sağlamlaştırmak için kesme taşlar mevcuttur. Bu uygulama Ilıca Musa Paşa Camii (1510-1511), Karaköy Cuma Camii (1562 – 1563), İmaret Camii (16. yüzyıl), Saraçhane Camii (1749-1750), Karamanlı Camii (1897), Tabaklar Camii (19. Yüzyıl), Ağda Camii ve Gerede Aşağıovacık Köyü Camii'nde (1891- 1892) görülmektedir.

3.3.2. Tuğla Malzeme

Tuğla, dikdörtgen prizma biçiminde pişmiş toprak yapı malzemesidir.[291] Tez konusunu içeren yapılar içerisinde, sadece tuğla kullanılarak yapılmış bir örnek mevcut değildir. Genellikle camilerin almaşık duvar tekniği olarak beden duvarlarında, kapı ve pencere alınlık kemerlerinde, saçaklarda, minare gövdelerinde karşımıza çıkmaktadır.

Almaşık teknik uygulaması bolunun merkezinde bulunan camilerde karşılaşılmaktadır. Almaşık teknik ile inşa edilen Ilıca Musa Paşa Camii (1510-1511), İmaret Camii (16. yüzyıl) ile Saraçhane Camii'nde (1749-1750) tuğla örgüsü görülmektedir. Ilıca Camii'nde üçer sıra tuğla uygulaması bulunurken yer yer bu düzen bozulmuştur. Tekli veya ikili sıra uygulaması da cephelerde değişiklik göstermiştir. İmaret camiinde ise dört sıra tuğla uygulaması bulunmaktadır. Yapıda ayrıca tuğla ve taş dizisi yanında sıklıkla taşların dört taraflarına da tuğla yerleştirildiği görülmektedir. Bu durum eserin yoğun olarak tuğla ile inşa edildiği izlenimi vermektedir. Saraçhane Camii'nde üç sıra tuğla uygulamasının yanı sıra yine İmaret Camii'nde olduğu gibi taşların her yönünde de birer tuğla eklenmiştir.

Almaşık teknik uygulaması olan yapılardaki tuğla örgü sistemi, zaman içerisinde yıpranmış ve onarımlar sebebiyle bazı bölgelerde düzensiz bir görüntü oluşturmuştur. Ancak almaşık sistemin genel bütünlüğü korunmuştur.

Seben ilçesi Cuma Camii'nin güney cephe duvarı tuğla örgülüdür. Diğer cepheler ise moloz taştır. Muhtemelen bu cephe sonradan onarım görmüş ve yerel halk tarafından tuğla malzeme ile onarılmıştır.

[291] Sözen - Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, 240.

Tuğlanın yoğun olarak kullanıldığı alanlardan bir tanesi de kapı ve pencere kemer ve alınlıklarıdır. Ilıca Musa Paşa Camii (1510-1511), ve Karaköy Cuma Camii (1562 – 1563), pencere kemerlerinde, İmaret (16. yüzyıl) ve Saraçhane (1749-1750) Mudurnu Kanuni Sultan Süleyman Camilerinde pencere kemerleri ve kapı alınlığında kullanılmıştır. Saraçhane Camii'nde yoğun bir kullanımı söz konusudur. Girişinde bulunan sütunlu baldeken bölüm tamamen tuğla örgülüdür. Mudurnu Yıldırım Bayezid Camii'nin (1382) kubbe kasnağındaki silmeleri de tuğladır. Ayrıca yapıya bağımlı çeşmelerin kemerleri ve cepheleri tuğla ile kaplıdır. Kuş evleri de yine tuğladan yapılmıştır. Baldeken bölümün hemen yanında bulunan alan belirli bir yükseltiye kadar tuğla ile örülmüştür. Muhtemelen bu alanda önceden var olan açıklık tuğla örgü ile kapatılmış olmalıdır.

Tuğla malzeme yapıların silmelerinde de uygulanmıştır. Ilıca Camii, Karaköy Camii, İmaret Camii, Saraçhane Camii, Karamanlı Camii (1897), ve Somuncu Camii (19. yüzyıl) Mudurnu Kanuni Sultan Süleyman Camii'nde (1546-1547) mevcuttur. Ancak silmelerin katları değişiklik göstermektedir.

Minarelerde de yoğun tuğla malzeme kullanıldığı görülmektedir. Özellikle İmaret Camii, Saraçhane Camii, Mudurnu; Yıldırım Bayezid Camii, Kanuni Sultan Süleyman Camii (1546-1547), Yeniçağa Eskiçağa Yıldırım Bayezid Camii (1388) minareleri tamamen tuğladan inşa edilmiştir. Saraçhane Camii minaresinin sadece kaidesinde kesme taş kullanılmıştır. Somuncu Camii'nin (19. yüzyıl) minaresinde de tuğla malzeme kullanımı görülür.

3.3.3. Ahşap Malzeme

Ağaçtan elde edilmiş malzemelerle yapılmış olan ahşap genellikle kapı, pencere, minber, mahfil, tavan, destek ve duvar gibi mimari elemanlarda uygulama alanı bulmuştur. Bolu'nun coğrafi yapısı göz önüne alındığında ormanlar ile kaplı olan bölgede ağaç oldukça boldur. Bu durum mimari eserlerdeki ahşap kullanımına da yansımıştır. Bolu'da incelenen yapıların hemen hemen hepsinde ahşap malzeme kullanımı mevcuttur. Genellikle bu malzeme, mahfil katları başta olmak üzere, kapılar, pencereler, tavanlar, minberler, minareler ve destek elemanlarında sıklıkla görülmektedir.

Yıldırım Bayezid Camii'nde (1389-1402- Y.İ.T: 1900), ahşap kullanımı çok fazla değildir. Mahfil katının korkulukları ile mahfil katına çıkan merdivenler ahşap olarak düzenlenmiştir. Bunun yanında çift kanatlı cümle kapısı ve pencerelerde kullanılmıştır.

Ilıca Musa Paşa Camii'nde (1510-1511), ahşap uygulaması yoğundur. Mahfil katı düzenlemesinin alt ve üst katları tamamen ahşaptır. Bunun yanında çift kanatlı kapısı, tavanı, pencere söveleri, minberinde görülür.

Karaköy Cuma Camii'nin (1562 – 1563) dış cephede son cemaat yeri olarak tanımlanan alanın taşıyıcıları ve korkulukları ahşaptır. İç mekânda bulunan dört adet başlıkları ve ayakları olan taşıyıcılar ile birlikte mahfil katı ve tavan bir bütünü andırır şekilde ahşap malzemelidir. Bunun yanı sıra diğer ahşap unsurlar minber, çift kanatlı kapı, kürsü ve alt kat pencere söveleridir.

Kadı Camii'nde (16. yüzyıl) ahşap malzeme kullanımı azdır. Süslü çift kanatlı ahşap kapısı, tavanı ile minberin korkulukları ahşaptır. Ayrıca pencerelerde de ahşap kullanımı görülmektedir. İmaret Camii'nde (16. yüzyıl) başta mahfil katı ve bu kata çıkan merdivenler olmak üzere minber, tavan, vaaz kürsüsü, kapı ile pencerelerde kullanım alanı mevcuttur. Saraçhane Camii (1749-1750) ahşap kullanımının yoğun olduğu diğer eserlerden bir tanesidir. Başta mahfil katı olmak üzere minber, vaaz kürsüsü, tavan, kapı ve pencere kenarlarında kullanılmıştır.

19. yüzyıl camilerinde de önceki yüzyıllarda olduğu gibi kulanım alanları değişmemiştir. Karamanlı Camii'nde (1897), mahfil katı başta olmak üzere kapı, pencere minber ve tavanda kullanılmıştır. Keçeci Mehmet Efendi Camii'nde (19. yüzyıl) yoğun bir ahşap kullanımı söz konusudur. Mahfil katı ile mahfil katı merdivenleri tamamen ahşap olup tavan ile bütünlük oluşturmaktadır. Aynı zamanda minber, pencere söveleri kapı ile vaaz kürsüsü de ahşaptır. Dış mekânda son cemaat yerini oluşturan beş adet taşıyıcı ayak ile korkuluklarda aynı malzemedir. Güzel işçiliğe sahip minaresi de tamamen ahşaptır.

Somuncu (19. yüzyıl) ve Ağda Camileri (19. yüzyıl) ahşabın mimari unsurlarda kullanıldığı yapılar arasındadır. Bu yapılarda mahfil katı başta olmak üzere kapılar, pencereler, tavan ve minberler ahşaptır. Ahşabın az kullanıldığı örnek ise Tabaklar Camisidir (1897). Bu yapıda sadece mahfil katı korkulukları ile minberde ahşap malzeme uygulaması vardır.

Bolunun ilçelerindeki eserlerde ahşap malzemenin kullanımı fazladır. Hemen hemen tüm yapıların minber, mihrap, mahfil ve Mudurnu Yıldırım Bayezid Camii haricinde tavanları ahşaptır.

Bolu ve ilçelerinde ahşap minareler oldukça yaygındır. Genellikle geç dönem eserlerde görülmektedir. Merkezde Ağda Camii, Keçeçi Mehmed Efendi Camii, Semerkand Camii, Dörtdivan Çavuşlar Camii, Gerede; Yukarı Tekke Camii (1850-1851), Hacı Emin Efendi Camii (1893), Şeyh Hüseyin Efendi Camii (19. Yüzyıl), Göynük; Yayabaşı Camii, Akşemseddin Camii (15. yüzyıl), Mengen; Divan Camii (19 Yüzyıl), Güney Köyü Camii (1804-1805), Mudurnu Asil Bey Camii (1691), Seben Cuma Camii (19. yüzyıl) minareleri ahşaptır.

İlçelerdeki diğer bir uygulamada yapıya girişlerin sağlandığı cümle kapılarının önünde bulunan kare veya dikdörtgen formlu ayakkabılık bölümleridir. Büyük oranda ahşaptır. Dörtdivan Çavuşlar (Merkez) Camii, Gerede; Yukarı Tekke Camii (1850-1851), Hacı Emin Efendi Camii (1893), Mengen Divan Camii (19. yüzyıl), Yeniçağa Eskiçağa Yıldırım Bayezid Camii (1388), Reşadiye Camii'nde (1910) bu uygulama mevcuttur. Bu birimler yapılara sonradan eklenmiştir. Yağmur ve kardan camiye gelen cemaatin ıslanmaması, ayakkabılarını sağlıklı bir şekilde giyip çıkarabilmesi için tasarlanmıştır.

Mengen Gözecik Köyü Ören Mahallesi Mescidi (19. yüzyıl) tamamen ahşap malzemeden inşa edilmiş olması hasebiyle bölgedeki tek örnektir.

Günümüze ulaşamayan yapılardan Ak Mescid'de ise eski fotoğraflarından görüldüğü üzere ahşap işçilikli bir minaresi mevcut imiş. Günümüze ulaşamayan diğer bir yapı olan Çukur Mahalle Mescidinin fotoğraftan görüldüğü kadarıyla ahşap bir cumbasının olduğu bilinmektedir.

Bolu'daki yapılarda yaygın olarak kullanılan ahşap malzeme hemen hemen birçok mimari eleman ve unsurda kullanılmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında coğrafya ve geleneğin etkisi olduğu düşünülebilir.

3.3.4. Alçı

Alçı, jipsin 1360 dereceye kadar pişirilmesinden elde edilip öğütülerek ince toz haline getirilmiş bağlayıcı bir madde olarak tanımlanmaktadır.[292] Alçı malzeme kullanımı konuyu oluşturan eserlerde nadirde olsa görülmektedir. Özellikle mihraplarda karşılaşılan alçı malzeme, pencere alınlığı ve pencere şebekelerinde de kullanılmıştır. Mihraplardaki alçı uygulaması genellikle yekpare bir görünüm oluşturmaktadır.

Bolu cami mihraplarında görülen alçı malzeme Ilıca Musa Paşa Camii (1510-1511), Karaköy Cuma Camii (1562 – 1563), İmaret Camii (16. yüzyıl), Saraçhane Camii, (1749-1750) Karamanlı Camii (1897), Semerkand Camii (19. yüzyıl), Ağda Camii (19. yüzyıl) ve Keçeci Mehmet Efendi Camii (19. yüzyıl), Mudurnu; Samsa Çavuş Camii (14. yüzyıl), Yıldırım Bayezid Camii, Kanuni Sultan Süleyman Camii'nde mevcuttur. Bunun yanı sıra Karaköy Cuma Camii pencere alınlıkları ile Saraçhane Camii pencereleri, Göynük Hatice Hatun Camii (19. yüzyıl) ile Mudurnu Kanuni Sultan Süleyman Camii (1546-1547) üst sıra pencere şebekelerinde uygulanmıştır.

3.3.5. Çini

Çini duvar kaplaması olarak kullanılan renkli ve bezeli seramik plakalar olarak adlandırılmaktadır.[293] İran, Orta Asya ve Anadolu Selçuklularında görülen çini süslemeler Anadolu'da büyük bir gelişme göstermiştir. Belli başlı merkezlerde üretimi gerçekleşmiştir.[294]

Bolu camilerinde üç eserde çini kullanımı karşımıza çıkmaktadır. Bu yapılar Yıldırım Bayezid Camii, Karaköy Cuma Camii ve Tabaklar Camileridir. Yoğun olarak Yıldırım Bayezid Camii'nde görülen çini malzeme, bu yapıda mahfil katını taşıyan iki büyük ayakta bulunmaktadır. Karaköy Cuma Camii'nde ise kitabelerinde görülmektedir. İki çinili kitabesi bulunan yapının bir tanesi günümüze ulaşamamıştır. Ancak fotoğrafları mevcuttur. Çinili kitabeler döneminin en kaliteli işçiliğe sahip olan İznik çinileri ile oluşturulmuştur. Bu yönü ile önemlidir. Tabaklar Camii'nde görülen çiniler mihrapta yer almaktadır. Tamamen çini ile kaplı olan mihrap muhtemelen yapıya sonradan eklenmiştir.

[292] Sözen - Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, 17.
[293] Sözen - Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, 61.
[294] Şerare Yetkin, *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişimi* (İstanbul: 1972), 2.

3.3.6. Devşirme Malzeme

Bolu'daki eserlerde devşirme malzeme kullanımı azdır. Saraçhane Camii'nin tek bölümlü revaklı girişinde yer alan iki mermer sütun ile Semerkand Camii'nin minare kaidesinde bulunan firizli kabartma örneği mevcuttur. Saraçhane Camii'nin girişinde yer alan iki mermer sütunun Hisar Tepenin eteklerindeki antik şehirden temin edilmiş olabileceği düşünülmektedir. Bolu'da devşirme malzemenin en yoğun kullanıldığı eser Mengen Güney Köyü Camii'dir. Caminin dış ve iç cephelerinde devşirme malzemeyle karşılaşılmaktadır. Dış cephede son cemaat yerinde yekpare taşlar üzerinde Hristiyanlık dönemi bitkisel süsleme ve haç işaretlerine rastlanmaktadır. Buralarda farklı formlarda haç işaretleri ile yine farklı formlarda asma yaprakları ve üzüm motifleri mevcuttur. Batı cephesinde de geyik ile asma yaprağı ve üzüm motifleri olan panolar bulunmaktadır.

3.4. Tezyinat

Bir yüzeyi estetik açıdan daha etkileyici kılmak amacıyla üzerinde yapılan her türlü bezeme" olarak tarif edilen süsleme, eski dönemlerden beri çeşitli malzemelerde her kültürün kendi gelenekleri ve inançları doğrultusunda uygulana gelmiştir.[295]

Osmanlı dönemi öncesi Anadolu mimari süslemesi, farklı diyarlardan gelen sanatçıların katılmasıyla çeşitlilik ve serbest yorum imkanlarını birlikte getirmiştir.[296] Osmanlı mimarisinin dış süslemesinde sade bir düzenleme dikkati çekmektedir. Profil silmeler, sarkıt biçimli mukarnaslar, bitkisel motifli kabartma pencere ve portal alınlıklar çift renk taş ve mermer işçiliği, geometrik formlu şebekeler bu dönemin taş bezemesi için karakteristiktir.[297]

Konuyu oluşturan Bolu'daki yapıların birçoğu günümüzde sıvalı vaziyettedir. Ancak döneminin tezyinat örneklerini barındıran önemli yapılar mevcuttur. Özellikle dış cephe örgüleri ve cümle kapıları, iç mekândaki kubbe ve duvarlar, ahşap örtü sistemleri, mahfil katları, pencere şebekeleri süsleme programlarının görüldüğü alanlardır.

---

[295] Selçuk Mülayim, "Plastik Sanatlarında Anlatım Biçimleri ve Üslup", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 3/3, (Mart 1984), 97; Semra Ögel, *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı* (Ankara: 1987); Hamza Gündoğdu, "İkonografik Açıdan Türk Sanatında Rumi ve Palmetler", *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1993), 197.

[296] Mülayim, *Değişimin Tanıkları Orta çağ Türk Sanatında Süsleme ve İkonografi*, 26.

[297] Baş, *Bitlis'teki Mimari Yapılarda Süsleme*, 17.

3.4.1. Bitkisel (Nebatî) Süsleme

Muhtelif çiçekler, yapraklar ve ağaçlar gibi tabiatta rastlanabilen motifler üsluplaştırılarak mimaride kullanılmıştır. Bunun yanında Rumî ise motifi çerçeveleyici ve dolgulayıcı olarak, mimaride yaygın şekilde uygulanmıştır. Rumi, bazı araştırmacılar tarafından bitkisel, barıları açısından ise hayvansal kökenli bir motif olduğu kabul edilir.[298]

Bolu merkez camilerinde bitkisel süsleme öğelerinin yoğun olarak uygulandığı eserlerin başında 19. yüzyılda tekrar inşa edilen Yıldırım Bayezid Camii (1389-1402- Y.İ.T: 1900), gelmektedir. Caminin gerek beden duvarlarında gerekse kubbe ve kubbeye geçiş elemanlarındaki kalem işi süslemeler oldukça dikkat çekicidir.

İç mekân cephe duvarlarında panolara ayrılmış kare ve dikdörtgen alanlar, mekânın durumuna göre rumî ve palmet motifleri ile süslenmiştir. Kare formlu panolarda tezyinat genellikle köşelerden başlamış ve bitmiş orta kısım boş bırakılmıştır. Dikdörtgen panolarda ise motifler köşelerden değil üst orta kısımdan başlamıştır. Cephelerde uygulanan kalem işi süsleme programı panolara ayrılmış rumî ve palmet motifi tekrarından oluşmaktadır. Genellikle sarı, kırmızı, mavi ve beyaz renk tercih edilmiştir.

Üst örtü sisteminde ana kubbe dışındaki alanlarda da mekân kullanımına göre farklı bir form düşünülmüştür. Küçük kubbelerin iç kısımları, üstte beş kollu içleri rumî ve palmet motifleri ile bezenmiş altta yine yayvan beş kollu bir form ile rumî ve palmet uygulaması görülür. Orta kısımda ise beş uca tekabül eden şemse motifleri yapılmıştır. Kubbe kasnağı panolara ayrılmış, panolar pencereler ve pencere kenarlarındaki boşluklara yerleştirilmiştir. Pencere kenarı boşluklarında altta yarım şemse hemen üzerinde ise şemse motifi görülür. Pandantiflerin üzerinde ise ortada Hz. Muhammed ve dört halifenin isimlerinin yazılı olduğu hatlar ile etrafında üç adet iri palmet motifi yer almaktadır.

Ana kubbe motifleri biraz daha küçük işlemeli olup klasik üsluba daha yakındır. Diğer alanlara göre farklı bir süsleme programı mevcuttur. Merkezinde ihlas suresi çevresindeki iki adet bordür içerisinde rumiler yerleştirilmiştir. Bunun dışında ise mavi kırmızı tonun yoğun olduğu palmet sıraları bulunur. Dıştan merkeze doğru gidildiğinde tığlar ile

[298] Aziz Doğanay, "Tezyinat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/81-82.

birbirine bağlanmış şemseler devam etmektedir. En dışta dendanların içerisine yerleştirilmiş çelenkler yer alır. Çelenklerin içerinde yapraklı gül ile damarlı yeşil mermeri andıran soyut uygulama vardır. Yapraklı gül motifi natüralist üslupta yapılmıştır. Şemse formlarının içleri ise palmet ve rumî motifleri ile zenginleştirilmiştir.

Caminin mermer minberi sade olmakla birlikte aynalık bölümünde sekiz yapraklı natüralist motifli rozet işlenmiştir.

İmaret Camii (16. yüzyıl) iç mekân olarak sadedir. Duvarları sıvalıdır. Ancak dikkate değer taraflarından biri ahşap tavanıdır. Dikdörtgen olan ahşap tavanın ortasında on altı köşeli bir çarkıfelek bulunmaktadır. Tavan göbeğinden başlayarak genişleyen ve üç boyutlu izlenimi veren üçgenlerden oluşmaktadır. Tavan göbeği oymalıdır. Çarkıfelek formunu oluşturan yaprakların ortalarında realist üslupta farklı renkte çiçek demetleri ile kırmızı renkte çepeçevre dolanan palmet tekrarları vardır. Çarkıfeleğin dört köşesinde üçgen içerisinde dört büyük meleğin isimlerinin olduğu hat uygulamaları, onların çevresinde palmet motifleri mevcuttur. Dışında kalan alanlar dikdörtgen formlara bölünmüştür. Buralar demet şeklinde farklı çiçekler ile süslenmiş aynı zamanda palmet motifi ile zenginleştirilmiştir. Günümüzde zemin rengi oldukça koyulaşmıştır. Renklerde solma ve deformasyon mevcuttur.

Ilıca (Musa Paşa) Camii'nde (1510-1511), sonradan yapıldığını düşündüğümüz kalem işi tezyinat örnekleri mevcuttur. Caminin iç cephe duvarlarını üç yönde çepeçevre saran kuşak yazılarının etrafı bordür ile çevrilidir. Üst sıra pencerelerinin çevresi dendanlar ile bezenmiş en üstte tepelik bulunmaktadır. Pencerelerin hemen altında ince bir bordür dolanır. Bordürün içerisi rumî ve gonca güllerden oluşan sarmalla bezenmiştir. Alt sıra pencerelerin hemen üzerinden cepheleri dolanan diğer bir şerit ise tepelikler ile oluşturulmuştur. Yapıda farklı formlarda hatlar bulunmaktadır. Alt başlıklarda bunlara değinilecektir.

Bolunun ilçelerinde bitkisel süsleme programı yoğunluğu olan üç adet yapı mevcuttur. Mudurnu Yıldırım Bayezid Camii'nin kubbe ve taşıyıcı sistemlerinde rumî, palmet, şemse ve tığ motifleri ile oluşturulmuş süsleme programı vardır. Dörtdivan Çavuşlar Camii'nde üç adet kubbe ile birlikte cephe duvarları özellikle pencere çevrelerinde tezyinat görülmektedir. Kubbelerde hat uygulamaları ile birlikte rumî, palmet, şemse, tığ

gibi süslemeler mevcuttur. Pencere çevrelerinde ise yine rumî ve palmetlerin kullanıldığı tezyini unsurlar vardır. Göynük Gazi Süleyman Paşa Camii de döneminin tezyini unsurlarını taşıyan eserlerden birisidir. Yuvarlak kemerli pencere alınlıkları rumî motifler ile bezmemiş, aralarda madalyon ve şemse motifleri serpiştirilmiştir.

3.4.2. Geometrik Süsleme

Geometrik desenler kare, dikdörtgen, üçgen, daire, poligon, baklava (eşkenar dörtgen) ve yıldızlar gibi birçok yalın formların birleşmesinden oluşmaktadır. Anlam olarak da sonsuzluğu temsil etmektedir. Genellikle sınırları, çerçevelerle belirlenmeyen yerlerde uygulanarak, başlangıç ve bitiş noktası göstermemektedir.[299]

Çalışmada ele alınan camiler geometrik süsleme bakımından zayıftır. Genellikle mihraplarda, kapılarda, muhtelif iç cephelerde az da olsa geometrik süsleme ile karşılaşılmaktadır.

Geometrik tasarımın üçüncü boyuta aktarılmış uygulaması olan mukarnas genellikle mihraplarda karşımıza çıkmaktadır. Bolu merkez camilerinde Ilıca Musa Paşa Camii (1510-1511), İmaret Camii (16. yüzyıl), Kadı Camii (16. yüzyıl), Karaköy Cuma Camii (1562 – 1563), ilçelerde ise iki yapıda karşılaşılmaktadır. Mudurnu; Yıldırım Bayezid Camii, Kanuni Sultan Süleyman Camii (1546-1547) mukarnasın uygulandığı iki örnektir.

Kadı Camii (16. yüzyıl), cümle girişinde yer alan çift kanatlı ahşap kapı geometrik tezyinat bakımından oldukça sanatlıdır. Kapı tamamen iç içe geçmiş çok kollu yıldız ve yıldızın devamı niteliğindeki çokgen ve üçgen geometrik desenlerden oluşmaktadır. Her iki kanatta merkezde bulunan on kollu yıldızdan başlayarak çevreye dağılan tezyinat tüm kapıyı kaplamaktadır.

İmaret Camii (16. yüzyıl) cümle girişinin çift kanatlı kapısı ise yekpare olarak düzenlenmiştir. Kapıdaki ahşabın yatay ve dikey olarak işlenmesi ile kare ve dikdörtgen formlar oluşturulmuştur. İmaret Camii'nde görülen kapıdaki uygulamanın bir benzeri ise Karaköy Cuma Camii'ndedir. Aynı tarzda oluşturan çift kanatlı kapıda yatay ve dikey dikdörtgen formalar ile kare formlar bir arada görülmektedir. Ilıca Musa Paşa Camii'nde de benzer uygulamayı görmek mümkündür. Çift kanatlı cümle kapısındaki her bir kanatta

[299] Mülayim, *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler*, 70.

ortada dikey formlu alt ve üstlerde ise kare formlu kabartmalı birer desen oluşturulmuştur. Desenlerin üzeri beyaz zemin üzerine altın yaldızlıdır.

İç mekânda az da olsa karşılaşılan geometrik motiflerin görüldüğü cami Ilıca (Musa Paşa) Camii'dir. Caminin cephe duvarlarında Hz. Peygamber ve dört halife isimlerinin çevresi güneş motifini andırır biçimde tezyin edilmiştir.

Karamanlı Camii ise ahşap uygulama bakımından oldukça başarılıdır. Minber, kürsü, tavan ve mahfil katının ahşap uygulaması renk ve desen tasarımı ile uyum içerisindedir. Koyu kahverengi ve beyaz renk ile boyanan ahşap malzemeler yatay, dikey formlar oluşturularak bir bütün haline getirilmiştir. Beyaz renk ile ahşabın uyumu hoş bir ahenk oluşturmuştur.

Karamanlı Camii'nde görülen bu uygulama ilçelerdeki eserlerde de karşımıza çıkmaktadır. Ancak burada benzer uygulamaların yanında farklı uygulamalarda vardır. Özellikle ahşap tavan uygulamalarında ahşap çıtaların ve tahraların yatay, dikey veya da farklı teknikte yerleştirilmesi ile oluşturulan geometrik formlar mevcuttur. Bu yapılar örnek olarak, Gerede; Aşağıovacık Köyü (1891- 1892), Hacı Emin Efendi (1893), Göynük; Gazi Süleyman Paşa, Hatice Hatun, Yaya başı, Çeşme, Hacı Abdi (20. yüzyıl) Mengen Divan, Mudurnu; Kanuni Sultan Süleyman (1546-1547), Hatice Hatun, Yeniçağa Eskiçağa Yıldırım Bayezid Camileri gösterilebilir. Dörtdivan Çavuşlar (Merkez Camii'nin tavanında dört adet ahşap kare pano bulunmaktadır. Bu kare panoların içlerine de kare panolar yerleştirilmiş ve mavi, sarı, kırmızı renkler ile boyanmıştır. Gerede Aşağıovacık Köyü Camii (1891- 1892) tavan göbeği ile tavanın köşelerine güneş motifleri işlenmiştir. Tavan göbeğinde çıtaların farklı yerleştirilmesi ile zikzaklar oluşturulmuştur. Bu zikzaklar farklı renlerde boyanmıştır. Günümüzde bu renkler solmaya yüz tutmuştur. Tavanın köşelerinde yer alan yarın güneş motifleri de çıtaların farklı yönlerde yerleştirilmesi ile meydana getirilmiştir. Bunun yanında ay ve yıldız motifleri de tasarıma dâhil edilmiştir. Ay ve yıldız motifinin görüldüğü diğer bir eser Dörtdivan Çavuşlar (Merkez) Camii'dir. Caminin mihrabında büyük ölçekli bayrak şeklinde ay ve yıldız motifi işlenmiştir.

Tavan göbeği bağlamında Gerede, Hacı Emin Efendi Camii (1893) ile Eskiçağa Yıldırım Bayezid Camii (1388) dikkate değerdir.

3.4.3. Hat (Yazı)

İslam mimarisinde yazı, ilk inşası sırasında ve gerekse yapının onarımı esnasında ihtiyaç duyulan yerlerine, sonradan ilave edilen başka malzeme ve biçimlerle her dönemde kullanılmıştır. Yazının, İslam mimarisinde yer aldığı ilk günden beri, bazen süsleme bazen başlı başına bir sanat ve bazen de tamamen tarihi bir önemi olan bir belge niteliği taşıdığı görülmektedir.[300] Türk İslam sanatında yazıların mimari eserleri tarihlendirmede, kimliklerini ve işlevlerini tespit etmede taşıdığı önemi kadar, yapı türünü belirlemeye ve insanın fert ve toplum hayatını da düzenlemeye yönelik mesajları içeren ibarelerden meydana geldiği görülmektedir. Bu anlamda Türk mimarisindeki hatların salt bir dekorasyon ve süsleme olmadığı ortaya çıkmaktadır.[301]

Bolu'da incelenen ve ele alınan yapılarda inşa ve dua kitabeleri, mihrap ayetleri, kubbe yazıları, kuşak yazıları, cami takımları, tuğra gibi hat örnekleri mevcuttur.

Yazı çeşidi olarak celi sülüs ve istif uygulaması sıklıkla tercih edilmiştir. Bunların yanı sıra talik ve kufi tarzlı yazı örnekleri bulunur.

Erken tarihli Ilıca Musa Paşa Camii (1510-1511), kitabesi günümüze kadar iyi korunmuş olarak gelmiş, iki satırlık celi sülüs hatlıdır. Aynı yüzyıla ait olan Karaköy Cuma Camii (1562 – 1563), kitabesi döneminin önemli çini merkezi olan İznik'te üretilen çini üzerine celi sülüs hattı ile dikkat çekmektedir. Anadolu'da görülen ender kitabe örneklerindendir.

Erken dönem eseri olan ancak 20. yüzyılın başında tekrar inşa edilen Yıldırım Bayezid Camii'nin (1389-1402- Y.İ.T: 1900) celi sülüs hatlı levha şeklinde yazılan, metni dönemin sanatçısı Emiri 'ye ait olan kitabesi günümüze ulaşamamıştır.

Saraçhane Camii (1749-1750) kitabesi ise cümle kapısının arkasında beşerli iki sıra halinde on satırdan oluşmaktadır. Celi sülüs hatlı olup kitabede alt zemin ile yazıların üzeri kabaca boyanmış vaziyettedir.

Mudurnu Yıldırım Bayezid Külliyesi'nin hamamında bulunan taş vakfiyesi önemli bir belge niteliği taşımakta olup külliye hakkında önemli bilgiler vermektedir. II. Abdülhamid dönemi eseri olan Gerede Aşağıovacık Köyü Camii'nin (1891- 1892)

[300] Abdülhamit Tüfekçioğlu, *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı* (Ankara: 2001), 5.
[301] Tüfekçioğlu, "Türk Mimarisinde Yazı", 114.

kitabesi günümüze iyi derecede korunmuş olarak gelen örneklerdendir. Celi ta'lik hatlı kitabenin hemen üzerinde II. Hamid'in tuğrası da bulunmaktadır.

Dörtdivan İlçesi Çavuşlar Camii'nin iki adet onarım kitabesi günümüze ulaşmıştır. Ancak kitabeler kötü boyama sonucunda bakımsız görünmektedir.

Gerede Aşağı Tekke ve Yukarı Tekke camilerinin kitabeleri bulunmamasına rağmen camilere ait türbelerin kitabeleri günümüze ulaşmıştır. Bu durum yapıların tarihlendirmesini kolaylaştırmıştır.

Yapıların girişlerinde dua kitabelerine veya ayet ibarelerine rastlanılmıştır. İmaret Camii cümle kapısının üzerinde sivri kemerin alınlığında üst üste iki kartuş içine celi sülüs yazı ile yazılmış kitabesi bulunmaktadır. Bu kitabede "Ya müfettih-el-ebvab, iftah lena hayrel bab" ibaresi bulunur. Aynı ibare Kadı Camii'nin eyvanlı cümle kapının üzerinde de bulunmaktadır. Ancak günümüzde oldukça siliktir ve okunması zordur. Kadı Camii'nin sanatlı iki kanatlı ahşap kapısının en üst ve üçüncü bölümünde ise profilli çerçevelerin meydana getirdiği küçük levhalara yazılmış kitabeler yer almaktadır. "Kale'nnebiyyü aleyhisselam/ Accilü bi'ssalatı kabl el-fevt/ ve accilü bi'ttevbeti kabl el mevt" ibaresi mevcuttur.

İç mekândaki hat uygulamalarının başında mihrap ayetleri gelmektedir. Genellikle bu ayetlerde Ali İmran Suresi, 39. ayeti ile Bakara Suresinin 144 ve 149. ayetleri yazılıdır.

Mihrap ayetlerinden Ali İmran Suresi, 39. Ayetinin uygulandığı eserler; Bolu merkez Yıldırım Bayezid Camii, Kadı Camii, Karaköy Cuma Camii, Karamanlı Camii, Saraçhane Camii, Semerkand Camii, Gerede; Yıldırım Bayezid Camii, Şeyh Hüseyin Efendi Camii, Mudurnu Asil Bey Camii, Mengen Divan Camii örnekleridir. Bakara Suresinin 144 ve 149. ayetlerinin olduğu yapılar ise Ilıca Musa Paşa Camii, İmaret Camii, Somuncu Camii, Tabaklar ve Ağda, Mudurnu Yıldırım Bayezid, Gerede Yukarı Tekke. Camileridir. Mihrapta besmele-i şerif ve Kelime-i tevhid hat levhasının bulunduğu örnekler ise Keçeci Mehmed Efendi Camii ile Dörtdivan İlçesi Çavuşlar Camii'dir.

Mihraplardaki ayetler genellikle siyah zemin üzerine altın yaldız veya da bu uygulamanın tam tersidir. 19. yüzyıllardaki eserlerin bir kısmında levha şeklinde hazırlanıp mihraba

yerleştirilmiş hat uygulamaları görülür. Hat türü olarak celi sülüs hattın yoğun kullanıldığı görülmektedir.

Gerede'deki üç camide mihrabın sağında ve solunda levha halinde "Kelime-i tevhid" ile "salavat- şerife" ibareli hat örnekleriyle karşılaşılmıştır. Bu hat örnekleri muhtemelen yapıya sonradan eklenmiştir. Bu yapılar Yıldırım Bayezid, Yukarı Tekke ve Şeyh Hüseyin Efendi Camileridir.

Kubbelerde ve tavanlarda çeşitli hat örnekleri mevcuttur. Bolu merkez Yıldırım Bayezid Camii ile Mudurnu Yıldırım Bayezid Camii'nin kubbesinde Ilıca (Musa Paşa) Camii ve Seben İlçesi Nimetli Köyü Mescidinin tavanında İhlas Suresi işlenmiştir. İçten Üç Ahşap kubbe uygulamasının görüldüğü Dörtdivan ilçesi Çavuşlar Camii'nde Kıble duvarına yakın olan kubbede kahverengi, yeşil ve mavi zemin üzerine kalemişi olarak işlenmiş dört adet dairevi kuşak yazısı bulunmaktadır. Bu kuşaklarda yukarıdan başlanarak, Talak Suresi, Nahl Suresi 1-4 ayetler, 4-10, 10 ile 14. ayetler işlenmiştir. Ortadaki kubbede bulunan İhlas Suresi siyah zemin üzerine altın yaldızlıdır. Kadınlar mahfilin üzerinde yer alan kubbede ise "ya şafi" ibaresi yedi defa tekrar edilmiştir. Siyah zemin üzerine altın yaldızlıdır. İstif formunda celi sülüs hatlıdır.

Kuşak yazısı Bolu merkezindeki camiler içerisinde sadece Ilıca (Musa Paşa) Camii'nde bulunmaktadır. İlçelerinde ise Mudurnu'da Yıldırım Bayezid Camii, Asil Bey Camii ile Hatice Hatun Cami'lerinde görülmektedir. Dört Divan İlçesinde ise Divan Camii'nde mevcuttur. Ilıca Musa Paşa Camii'nin Doğu, batı ve güney cepheleri çepe çevre saran ve tekrarlayan Esmaül Hüsna kalem işi olarak sülüs hatla işlenmiştir. Esmaül Hüsna aynı zamanda kalem işi olarak Divan Camii'nde karşımıza çıkmaktadır. Bu kuşak yazılarında Asil Bey Camii'nde Fatiha Suresi ve Ayetel Kursi, Hatice Hatun Camii'nde ise İhlas, Fatiha Sureleri ve Ayetel Kursi şerit halinde işlenmiştir. Göynük Gazi Süleyman Paşa Camii harimini çevreleyen kuşakta ise siyah zemin üzerine altın yaldız ile "Esmaül Hüsna" yazılmıştır.

Cami takımları genellikle Allah (c.c), Muhammed (s.a.v), Ebubekir (r.a), Ömer (r.a), Osman (r.a), Ali (r.a), Hasan (r.a), Hüseyin (r.a) lafızlarından oluşmaktadır. Yıldırım Bayezid Camii'nde bu lafızlar kubbeye geçiş elemanı olan pandantiflerin ortasına yerleştirilmiştir. Aynı sistem Mudurnu Yıldırım Bayezid Camii'nde de uygulanmıştır.

Bolu merkezindeki Ilıca (Musa Paşa) Camii'nde Mudurnu Asil Bey Camii'nde, Dörtdivan Divan Camii'nde ise kalem işi olarak cephe duvarlarına işlenmiştir. Diğer cami örneklerinde levha şeklinde daire veya çokgen formlu olarak hazırlanmış ve cephe duvarlarına yerleştirilmiştir. Cami takımları celi sülüs hatlıdır.

Nimetli Köyü Mescidi toplanma odasında döneminin Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmış dört satırlık bir şiir vardır.

Mudurnu Samsa Çavuş ile Mengen Güney Köyü camilerinin restorasyonu yakın zamanda tamamlandığı için bu yapılarda hat örnekleri bulunmamaktadır. Gözecik Köyü Ören Mahallesi Mescidinde de hat uygulamasına rastlanılmamıştır.

3.4.4. Dekoratif Mimari Unsurlar

Son dönem Osmanlı camilerinde dekoratif amaçlı mimari unsurlar mevcuttur. Bu unsurları tezyini bakımından sınıflandırmak için "dekoratif mimari unsurlar" adı altında ele alınmıştır. Dekoratif mimari unsurlar genellikle dönemin üslubuna bağlı olarak geç dönem Osmanlı mimari eserlerinde karşımıza çıkmaktadır.

Yıldırım Bayezid Camii dekoratif öğelerin yoğun olarak görüldüğü yapıdır. Özellikle yapıya girişi sağlayan kuzeydeki cümle kapısı, yüksek ayakları ve başlıkları olan çift sütunlu plaster uygulaması ile dikkat çeker. Plaster uygulaması üstte dairesel kemer ile son bulur. Bu cephenin orta aksında yine II. Abdülhamid Han'ın tuğrasının bulunduğu bir kabartmayı da dekoratif unsur olarak ele almak yanlış olmaz. Aynı yapıdaki diğer bir plaster uygulaması mihrapta mevcuttur. Mihrabın sağında ve solunda tek sütunlu ayakları ve başlıkları olan plasterler vardır. Bunun yanında yapıda taşıyıcı unsur olan duvara gömülü payeler de dönemin üslubuna uygun olarak sütun formunda oluşturulmuştur. Sütunlar kalem işçiliği ile ayakları ve başlıkları olacak biçimde çizilmiştir. Diğer bir örnek ise kubbe pencerelerinin aralarındaki boşluklarda uygulanmıştır. Burada kalem işçiliği ile boşluklara sütun görünümü verilmiştir.

Yıldırım Bayezid Camii dışında 19. yüzyıl yapılarından olan Karamanlı Camii, Ağda Camii, Semerkand Camii, Keçeci Mehmed Efendi Camii'nin, minberlerinde ayakları ve başlıkları olan plaster uygulaması mevcuttur.

Dekoratif mimari unsurlar ilçelerde genellikle mihraplarda görülen plaster uygulamasında karşılaşılmaktadır. Dörtdivan İlçesi Çavuşlar Camii, Gerede Aşağıovacık Köyü Camii, Yukarı Tekke Camii, Şeyh Hüseyin Efendi Camii, Mudurnu Hatice Hatun Camii ilçelerdeki örneklerdir.

Dekoratif mimari unsurlar daha çok üç boyutlu dışa taşkın vaziyettedir. Yapıda mimari eleman olarak kullanılmakla birlikte aynı zamanda tezyini öğeler olarak da kullanıldığı düşünülmektedir.

3.5. Baniler ve Ustalar

Bolu cami ve mescidleri üzerine yapılan çalışmada bani ve usta isimlerine rastlanıldığı görülmüştür. Nitekim döneminin önemli padişah, vezir, bey, paşa, mutasarrıf gibi unvanlara sahip baniler yanında esnaf ve halktan kişilerin de yapıların inşasında maddi ve manevi yardımları olduğu dikkati çekmektedir. Bunun yanında eserlerde usta isimlerine de rastlanılmıştır.

Bolu'nun erken Osmanlı topraklarına katılmasından hemen sonra inşa faaliyetlerine başlanmıştır. Osmangazi ve Orhan Gazinin silah arkadaşı olan Samsa Çavuş Mudurnu'nun Güveytepe Köyü'nde günümüzde kendi adıyla anılan bir cami inşa ettirmiştir. Bolu ve yöresinin ilk Türk dönemi eseri olması hasebiyle önem arz etmektedir. Göynük'te bulunan Gazi Süleyman Paşa Camii de Orhan Gazinin büyük oğlu olan Süleyman Paşa tarafından yaptırılan erken dönem eserlerindendir. Ancak yapı II. Abdülhamit döneminde 19. Yüzyılın sonlarında tekrar inşa edilmiştir.

Yıldırım Bayezid dönemine gelindiğinde bölgede imar faaliyetleri hız kazanmıştır. Bolunun imarında önemli bir yeri olan sultan yıldırım Bayezid[302], Bolu şehir merkezi başta olmak üzere Mudurnu, Gerede, Eskiçağa gibi yerleşim yerlerinde eserler inşa ettirmiştir. Külliyelerinden günümüze sadece camisi ve hamamı gelebilmiştir. Bolu merkezindeki külliyenin parçası olan Orta Hamam'ının kitabesinde "amel-i Ömer b. İbrahim" isimli bir mimar ismi mevcuttur. Ömer b. İbrahim Bolu Orta Hamamı'ndan

[302] M.1354 senesinde doğmuştur. I. Murad'ın büyük oğlu olup annesi Gülçiçek Hatun'dur. M.1381 yıllarında Germiyanoğlu Süleyman Çelebi'nin kızı Sultan Hatun ile evlenmiş ve hanımının çeyizi olarak Osmanlı Beyliği'ne bırakılan topraklara sancak beyi olarak tayin edilmiştir. Halil İnalcık, "Bayezid I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5/231-232.

başka, Mudurnu Yıldırım Bayezid Hamamı'nın da mimarıdır. Aynı mimar Edirne'deki Eski Camii de de kalfa olarak geçmektedir.[303]

Geçirdiği yangınlar sonrasında M.1900 senesinde tekrar inşa edilen Yıldırım Bayezid Camii, II. Abdülhamid döneminde, Bolu Mutasarrıfı Zihni Paşa'nın iradesiyle Kalfa Andon[304] isimli mimar tarafından tek kubbeli olarak yeniden inşa edilmiştir.[305] 19 Temmuz 1900) tarihinde de ibadete açılmıştır.[306]

Bolu Yıldırım Bayezid Camii'nin hat örneklerinde hattatın ketebe kaydında "Mimarzade Mehmet Ali Efendi"[307] ismi geçmesi hat sanatı açısından önemli bir kazançtır. Mehmet Ali Efendi verdiği birçok eserin yanında en bilinen eserleri olan İstanbul'daki Fatih Camii'nin Müezzin Mahfeli ile Sultanahmet Camii'nin mihrap duvarının solunda yer alan yağlıboya tablolarını resmetmiştir.[308]

Yıldırım Bayezid'in Mudurnu'da inşa ettirmiş olduğu cami günümüzde plan ve üslup açısından büyük ölçüde orijinalliğini korumaktadır. Yeniçağa İlçesi Eskiçağa Köyündeki Camisi ise onarımlar ile günümüze ulaşabilmiştir. Gerede'de bulunan eseri 1944 depreminde yıkılmış ve 1947 yılında tekrar inşa edilmiştir.

Yıldırım Bayezid Bolu'da Külliyenin yanı sıra Ak Mescid (M. 1389-1403) adı ile anılan bir de mescid inşa ettirmiştir. Mescid geçirdiği yangın sonucunda 19. Yüzyılda dönemin

---

[303] Yüksel, *Bolu Yıldırım Bayezid Külliyesi Hamamlar ve İmaret Camii*, 48-49. Erat, "Bolu Orta ve Mudurnu Yıldırım Hamamları Mimar Ömer Bin İbrahim'in Üslubu Hakkında Bir Değerlendirme", 653-687.

[304] Oya Şenyurt "II. Abdülhamit Dönemindeki Ünlü Saray Mimarının Siyasi ilişkileri" isimli makalesinde kalfa Andon'dan "Babıâli kalfası Andon kalfa" olarak bahsetmektedir. Bknz. Oya Şenyurt "II. Abdülhamit Dönemindeki Ünlü Saray Mimarının Siyasi İlişkileri" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/11 (2010), 543.

[305] DH.MKT, No. 2321, Gömlek No. 23,1. Konrapa, *Bolu Tarihi*, 572-573.

[306] YMTV, Gömlek No. 67.

[307] Mimar, Ressam, Müzehhip ve Hattat olan Mimarzâde, Mehmed Ali Efendi, H. 1296/ M. 1879 tarihinde Bolu'da doğmuştur. Dülger Mehmet Efendi'nin oğludur. Bolu İbtidai, Rüşdî ve İdâdi Mekteplerinde okumuş, İdâdiden H. 1315/ M. 1899 tarihinde başarılı bir derece ile mezun olmuştur. Mehmet Ali Efendi ta'lîk yazıda ustalaşmıştır. Sülüs ve nesih yazılarını hocası Bakkal (Filibeli) Hacı Ârif Efendi'den öğrenmiştir. İstanbul'a gelerek Çarşambalı Ahmed Hamdi Efendi'den H.1327/ M. 1909 tarihinde icâzetnâme almış olup, ayrıca Sanayi Nefise Mektebi Mimarlık Bölümünden H. 1328/ M. 1912 tarihinde üstün başarı derecesi ile mezun olmuştur. Ayrıntılı olarak bkz: Zübeyde Cihan Özsayıner, "Ekrem Hakkı Ayverdi Koleksiyonunda Bulunan İlmiye İcâzetnâmesinin Müzehhibi Mimarzâde Mehmed Ali", *Art-Sanat Dergisi* 17 (Ocak 2022), 391.

[308] Özsayıner, "Ekrem Hakkı Ayverdi Koleksiyonunda Bulunan İlmiye İcâzetnâmesinin Müzehhibi Mimarzâde Mehmed Ali", 390.

Bolu ve Viranşehir Mutasarrıfı Mehmet Said Galip Paşa tarafından tekrar yapılmış ve camiye çevrilmiştir.[309]

Yıldırım Bayezid sadece Bolu'da değil erken Osmanlı toprakları üzerinde bulunan şehirlerde birçok eser yaptırmıştır. Bunların başında Kütahya, Bursa ve Edirne gelmektedir.

Bolu'da Candaroğulları sülalesinden Kızıl Ahmed Bey tarafından yaptırılmış önemli camiler mevcuttur. Kızıl Ahmed Bey'e dirlik olarak verilen Bolu çevresine kendisinden sonra gelen oğulları tarafından mimari eserler kazandırılmıştır. Bu yapılardan ilkini Ilıca Musa Paşa Camii oluşturmaktadır. Kitabesine göre eser 1510-1511 tarihlidir. Kitabesinde kendi soyunu sıralayan Musa Paşa yapıyı İsfendiyar Bey sülalesinden Kızıl Ahmed Oğlu Musa Paşa tarafından validesi için inşa ettirdiğini belirtilmektedir. Bazı kaynaklarda kitabenin 1530 senesinden sonra yapıya eklendiği görüşü vardır. Bunun nedeni olarak da Musa Paşa'nın yapı yapıldığında herhangi bir unvanının olmadığı, ileriki zamanlarda almış olduğu "paşa" unvanı ile birlikte kitabeyi eklemiş olabileceği yönündedir.

Fuat Uçar, eserinde Musa Paşa'nın Bolunun Karacasu Köyünden olduğunu ve dini eğitimini buradaki kurumlardan aldığını belirtmiştir. Bu durumda Musa Paşa'nın bu bölgeden kopmadığını ve buraya aidiyet duygusunun nişanesi olarak bu camiyi inşa ettirdiği düşünülebilir.

Eserin inşa edildiği bölge Boluya 5 km. mesafedeki ılıcadadır. Bölgenin, adından kaynaklarda sıkça söz edilmektedir. Geçmişte önemli bir yol güzergâhında bulunan, şifalı yeraltı kaynak sularının bulunduğu ılıcalar mevcut idi. Musa Paşa bu bölgenin önemini bildiği ve buraya yapıyı inşa ettiği düşünülebilir. Bölge günümüzde de aktif olarak kullanılan mevkiidir.

Aileye ait diğer yapı Karaköy Cuma Camii'dir (1562/1563). Kitabesinden anlaşıldığına göre yapı Musa Paşa'nın Oğlu Mehmet Bey[310] tarafından validesi Ela Hatun adına inşa

[309] Ayrıntılı Olarak Bknz., Hüseyin Can, "Günümüze Ulaşamayan Erken Osmanlı Dönemine Ait Bir Yapı: Bolu Ak Mescid (Leylekler Camii)", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/44 (Aralık 2022), 481-499.

[310] Mehmed Bey 1510-1511 tarihlerinde Bolu'da doğmuştur. 16. yüzyıl şairlerindedir. Annesi, Pîrî Mehmed Paşa'nın kızı Ala Hanım'dır. Babası Musâ Paşa Kızıl Ahmed Paşanın oğludur. Küçük yaşta devlet hizmetine giren Emîrî, zamanla yükselerek sancak beyi olmuştur. Beyşehir, Ankara ve Bursa'da sancak

edilmiştir. Kitabede ayrıca Ela (Ala) Hatun'un Yavuz Sultan Selim Han'ın vezir-i a'zam'ının kızı olduğu geçmektedir.

Bolulu olup, İsfendiyaroğulları soyundan gelen ve bir külliye inşa ettiren kişilerden biri de Şemsi Ahmed Paşa'dır[311]. Günümüzde şehirde İmaret Camii adı ile anılan camisi bulunmaktadır. Külliyenin aslında cami, imaret hangah, han ve hamam gibi yapılardan oluşmaktadır. Ancak günümüze sadece camisi ile hamamı ulaşabilmiştir. Paşa'nın İstanbul'da kendi adı ile anılan ayrıca bir cami ve medresesi mevcuttur.[312]

Sokullu Mehmet Paşa'nın (Ö. 1579)[313] Bolu'da cami, hamam ve bir muallimhaneden meydana gelen külliye inşa ettirdiği bilinmektedir. Ancak bu külliyenin hamamı dışındaki yapılar günümüze ulaşamamıştır. Külliyenin camisi geçmişte Gölyüzü Mahallesinde bulunmakta idi.

Sokullu Mehmed Paşa İstanbul ve Anadolu'da birçok eser inşa ettirmiştir. Bu eserlerin başında İstanbul'da Sur içinde Kadırga'da cami, medrese ve tekke; Azapkapı'da cami, hamam, saray; Galata'da cami, mektep; Eyüp'te mederese, darülkurra, türbe ile Halkalı'da, Küçükçekmece ve Büyükçekmece'de birer mescit bulunmaktadır. Lüleburgaz'da cami, kervansaray, hamam, medrese, darü't-talim, imaret, arasta ile bir saray, Anadolu'da Konya Ereğli'de cami; Payas'ta kervansaray, imaret, cami, arasta, hamam ve sıbyan mektebi inşa ettirdiği bazı eserledir.[314]

---

beyi olarak görev yapmıştır. 1579 yılında, sancak beyliğinden ayrıldıktan sonra, memleketi Bolu'ya dönerek şiirle ilgilenmeye başlamış, "Emiri" mahlasını kullanarak eserler vermiştir. Bknz. Akpınar, "Uzlette Bir Şair: Mehmed Bey b. Musâ Paşa (Emîrî)", 214.

311 Şemsi Ahmed Paşa Bolulu olup. Anadolu beyliklerinden İsfendiyaroğulları'na mensup olup İsfendiyaroğlu Kızıl Ahmed Bey'in torunu ve Mirza Mehmed Paşa'nın oğludur. Annesi II. Bayezid'in oğlu Şehzade Abdullah'ın büyük kızı Şahnisâ Sultan'dır. Rumeli Beylerbeyliği ve Vezirlik yapmıştır. Bknz. Lala İsmail Efendi, *Şemsi Paşa Vakfiyesi*, 13. Bayraktar, "Şemsi Ahmed Paşa: Hayatı ve Eserleri",105-107. Erkan Afyoncu, "Şemsi Ahmed Paşa" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010) 38/527.

312 Lala İsmail Efendi, *Şemsi Paşa Vakfiyesi,* 13; Nimet Bayraktar, "Şemsi Ahmed Paşa: Hayatı ve Eserleri", *Tarih Dergisi* 33 (Haziran 2011), 99-114; Afyoncu, "Şemsi Ahmed Paşa".

313 Hıristiyan adı Bayo (Bayiça) olun Sokullu Mehmed Paşa 1505'te Bosna'nın Vişegrad kazasının Rudo nahiyesinin Sokoloviç (Şahinoğlu) köyünde dünyaya gelmiştir. Osmanlı devletinde kaptân-ı Deryalık, Beylerbeyliği, Vezirlik ve Sadrazamlık görevlerinde bulunmuştur. Ayrıntılı olarak Bknz. Erkan Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/354.

314 Selahattin Öksüz, *Sokullu Mehmet Paşa'nın Bani Kimliği ve İnşa Ettirdiği Üç Menzil Külliyesi: Lüleburgaz, Havsa, Payas* (Adana: T. C. Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2022), 28-33.

Gerede ilçesinde Yıldırım Bayezid Camii'nden başka eserlerde de bani ismi ile karşılaşılmaktadır. Aşağı Tekke Camii'nin (1785-1843) banisi hakkında malumat yoktur. Ancak avlusunda bulunan Türbe Sultan II. Mahmud'un emri ile Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından yaptırılmıştır. Türbesi orijinalliğini korurken cami ise orijinalliğini yitirmiş ve betonarme olarak tekrardan inşa edilmiştir. Aşağı Ovacık Köyü Camii Sultan II. Abdülhamid ser marangozu ve aynı zamanda kendi ustası da olan Hacı Habib Efendi tarafından üstün hizmetleri ve isteği üzerine köyüne hediye olarak yaptırdığı belirtilmektedir.[315] ancak Hacı Habib Efendi'nin burada usta olarak çalışıp çalışmadığı bilinmemektedir.

Hacı Emin Efendi, kendi ismiyle anılan bir cami yaptırmış, vakfiyede belirtmiştir. Gerede'deki diğer bir yapı olan Şeyh Hüseyin Efendi Camii'nin (19. Yüzyıl) banisi kendi ismiyle anılan Şeyh Hüseyin Efendi olup olmadığı hakkında bir fikir yoktur. Ancak Şeyh Hüseyin Efendi'nin mezarı yapının batısında bulunan haziredeedir.

Göynük'te inşa edilen yapılardan Akşemseddin Camii'nin (15. yüzyıl), Şeyh Mehmed Akşemseddin Vakfına ait olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Caminin Fatih Sultan Mehmed'in Hocası Akşemseddin Hazretleri tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir. Hatice Hatun Camii kendi ismi ile anılan hanım tarafından yaptırılmıştır. Kaynaklarda farklı görüşler belirtilmekle birlikte Ayân Hacı Emin Bey'in eşi Hatice Hatun tarafından inşa ettirildiği düşünülmektedir.[316] Hatice Hatun Camii'nin mihrap ayetinde levha biçimli hat örneğinde günümüz Türkçesi ile Hafız Avni –Bolu ismi geçmektedir. Mihrap ayetinin hattatı Hafız Avni Beydir. Mihrap ayeti yapıya sonradan dahil edilmiştir.

Mengen'inin Güney Köyünde bulunan caminin kitabesinde yer alan bilgilere göre banisinin Memiş Ağa olduğu öğrenilmektedir. Mengen'deki diğer bir yapı olan divan Camii'nin baniliğini ise bölgenin ileri gelen ailelerinden Rumbeyzadelerin yapmış olabileceği düşünülebilir.

Mudurnu'da 16. Yüzyıl eseri olarak kabul edilen Kanuni Sultan Süleyman Camii'nin banisi de isminden anlaşılacağı üzere Osmanlı devletinin onuncu Padişahı Kanuni Sultan

[315] Halil İbrahim Eryılmaz, *II. Abdülhamid Dönemi Camileri*, (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 111.
[316] Aliye Özsüner, *Göynük'te Türk Devri Mimarisi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 44.

Süleyman'dır. Mudurnu'da geçmişte bir mescid olarak kullanılan ancak günümüzde cami olarak işlev gören Hatice Hatun Camii'dir. Hatice Hatun'un kimliği hakkında bir fikrimiz yoktur. Göynükteki Hatice Hatun Camii'nin banisi ile aynı kişi olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak Mudurnu O Dönemde Göynük İlçesi'ne Bağlı Kaza Durumundadır.[317] Ancak Bolu ve yöresinde Hatice Hatun, kadın baniler arasında isim olarak tektir.

Dörtdivan Çavuşlar Camii kitabelerinde caminin ikinci banisinin Salih Paşa olduğu belirtilmektedir. Muhtemelen önceki yapı kullnılamaz durumda olduğundan Salih Paşa'nın bu yapıyı tekradan inşa edttirdiği düşünülebilir.

Yeniçağa ilçesindeki Reşadiye Camii, Eskiçağa'nın 20. Yüzyılın başlarından itibaren geçirdiği yangınlar dolayısı ile günümüzdeki yeniçağa ilçesine taşınması ile orada gerçekleşen yeni bir yerleşim alanı kurulması üzerine inşa edilmiştir. Burada Sultan Reşad döneminde yeni bir yerleşim kompleksi kurulduğundan dolayı Osmanlı devletinin düzenli bir iskânı olarak düşünmek mümkündür. Devletin burada başta halkın konaklama ihtiyacı olmak üzere dini, ticari faaliyetlerin gerçekleştirilmesi amacı ile organize bir yerleşim yeri inşa etmiş olması önemlidir. Camide ihtiyaç dâhilinde halkın hizmetine sunulmuştur.

Diğer bir husus ise özellikle 1944 depremi sonrasında Bolu'da halkın camilerin inşasında maddi ve manevi katkı sunması olmuştur. Genellikle halkın yardımları ile hasar gören veya yıkılan camiler onarılmış, yeniden inşa edilmiştir. Gerede ilçesindeki yapıların birçoğu deprem sonrası halkın yardımları sonucunda ayağa kaldırılmıştır. Bu da yöre insanın duyarlılığı bakımdan önemlidir.

3.6. Yangınlar, 1944 Depremi ve Yapılar

Bolu'da geçmişte yangınlardan etkilenen beş eser vardır. Bunların dört tanesi Yıldırım Bayezid dönemi yapılarıdır. Günümüzde kendi ismini taşıyan Yıldırım Bayezid Camii (1389-1402- Y.İ.T: 1900) diğeri ise günümüze ulaşamayan Ak Mescid'dir (14- 15. yüzyıl). Her iki eser de geçirdikleri yangından sonra tekrar inşa edilmiştir.

[317] Özsüner, *Göynük'te Türk Devri Mimarisi*, 45.

Yıldırım Bayezid Camii'nin geçirdiği yangın Bolu Vilayeti Salnamesinde detaylı bir şekilde anlatılmıştır. H. 13 Şevval 1218'de perşembe gecesi saat altı buçukta (M. 26 Ocak 1804) Nuhoğlu hanında başlamıştır. Yangının Yıldırım Bayezid Camii'ne kadar geldiğinden bahsetmekte olup birçok han ve dükkânın bu yangında yok olduğu belirtilmektedir. Yangından bir yıl sonra inşa edilen Yukarı Taş Han'ın kitabesinde de bu yangınla ilgili "İlahî sakla bu şehri âfetden bu şehri aksi hâletden, ahâlisin hasâretden kederden eylegil ib'ad" ifadeleri kullanılmıştır. Yangın bölgeyi de etkilemiştir. [318]

Caminin geçirdiği yangın sonrası yeniden inşası ile ilgili tartışmalar sonraki dönemlerde gündeme gelmiştir. M. 1892 tarihli belgede yapının harap durumda olduğu ve tekrardan inşa edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Muhtemelen yapının M. 1804 yılında geçirdiği yangın sonrası bu fikir oluşmuş olmalıdır.

Kaynaklarda caminin yeniden inşası için çalışmalar sürer iken H. 3 Cemaziyülevvel 1310- M. 12 Kasım 1893 tarihinde "Büyük Bolu yangını" ismi ile anılan ikinci bir yangın meydana gelmiştir. Bu yangında yine şehrin arastasında meydana gelmiştir. Bolu çarşısında çıkan yangında Yıldırım Bayezid Camii'nin de hasar gördüğü anlaşılmaktadır. Yangında ticaret yapıları, halkın yaşadığı meskenler, saat kulesi ile üç sıbyan mektebi zarar görmüştür.[319]

Yangından altı yıl sonra H. 13 Rebiü'l-Evvel 1318/ M. 11. Temmuz 1900'da Yıldırım Bayezid Camii yeniden inşa edilmiş ve açılışı yapılmıştır.

İlk olarak M. 1389-1402 yıllarında inşa edilen eser, geçirdiği yangınlar sonucu 20. yüzyılın hemen başında tekrar inşa edilmiştir. Bu yönüyle Yıldırım Bayezid camii mimari plan şeması olarak her ne kadar klasik dönem özelliklerini yansıtsa da tezyinat ve bazı mimari öğeler bakımından geç dönem Osmanlı mimarisinin ve sanatının üslubu yoğun olarak hissedilmektedir.

Yangından etkilenen diğer bir yapı ise Yıldırım Bayezid döneminde Bolu'ya kazandırılan Ak Mescid'dir. H. 27 Zilhicce 1229/ M. 10 Aralık 1814 tarihli arşiv kaydında mescidin bir yangın geçirdiği ve kullanılamaz hale geldiği belirtilmektedir.[320] Muhtemelen yangın

[318] *Bolu Vilayeti Salnamesi*, 198-199.
[319] Mehmet Süme, *Evliya Çelebi'nin İzinde Bolu* (Ankara: 2003), 24; Cemal Sezer, "1983 Büyük Bolu Yangını", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15/1 (2015), 239-241.
[320] BOA, Cevdet Evkaf, No. 373, Gömlek No. 18911, 1-2.

1814 yılı öncesinde gerçekleşmiştir. Yangından sonra boş kalan eserin yerine Bolu ve Viranşehir Mutasarrıfı Mehmet Said Galip Paşa tarafından tekrar inşa edilmiştir. Yangının boyutunun yapının tekrar inşa edilmesi münasebetiyle oldukça büyük olduğu düşünülmektedir. Mahalleye isminin veren Ak Mescid mahallelinin isteği doğrultusunda minber eklenerek camiye dönüştürülmüştür.

Mudurnu'daki Yıldırım Bayezid Camii M. 20 Ekim 1906 tarihinde meydana İmaret Mahallesi yangınında hasar almıştır. Yapının iki tarafındaki tavanıyla birlikte kubbesi ve hamam yanmıştır.[321]

Yangından etkilendiği düşünülen diğer bir eser ise yine Yıldırım Bayezid döneminde yapılmış olan Yeniçağa ilçesi Eskiçağa Yıldırım Bayezid Camii'dir. Günümüzde Eskiçağa köyü olarak isimlendirilen çağa kasabasında M.1880 ile 1909 tarihleri arasında toplamda dört yangın geçirmiştir. Bu yangınlardan en sonuncusu M. 20 Haziran 1909 yılında gerçekleşmiştir. Bu yangınlardan sonra hasar alan yerleşim yeri zaman içerinde farklı bir yerleşim yerine taşınmasına karar verilmiştir.[322]

Bu yangınlardan caminin etkilenip etkilenilmediği ile ilgili bir kaynak yoktur. Ancak Eskiçağa 'da dört büyük yangın yaşanmıştır. Ve bu yangınlar neticesinde yerleşim yeri farklı bir alana taşınmıştır. Bu durumda yangınların vermiş olduğu hasarın fazla olduğu aşikardır. Bu yangınlardan yapının da etkilendiği düşünülmektedir.

Göynük Gazi Süleyman Paşa Camii yakın dönemde 1998 yılında çıkan bir yangın sonrası ahşap kısımları hasar almış ve 2000 yılında restore edilmiştir.[323]

Yıldırım Bayezid dönemi Bolu eserlerinden dört tanesi tarihi süreçte yangın geçirmiştir. Bolu merkez Yıldırım Bayezid Camii ve Ak Mescid sadece yangından etkilenmemiş 1944 yılında meydana gelen büyük Bolu- Gerede depreminde de ağır hasar almıştır. Depremin etkileri uzunca bir süre devam etmiştir. Yapıların depremde aldığı hasarlara ileriki sayfalarda ayrıca değinilecektir.

[321] Ayar "Arşiv Belgelerinde Mudurnu Yangınları (1888-1906)", 316.
[322] Keleş, *Reşadiye Yeniçağa Tarihi,* 47-70.
[323] Özsüner, *Göynük'te Türk Devri Mimarisi*, 40.

1 Şubat 1944 yılında meydana gelen deprem Cumhuriyet Döneminin en şiddetli ve yıkıcı depremlerinden biri olarak kayıtlara geçmiştir.[324] 7,4 şiddetindeki bu depremin merkez üssü Bolunun Gerede ilçesi olmuştur. Deprem sabah 06.24 te meydana gelmiş, geniş bir coğrafyada hissedilmiştir. Aynı gün içerisinde bölgede 22 irili ufaklı artçı sarsıntı meydana gelmiştir.[325] Bu deprem sonucunda 3.959 vatandaş hayatını kaybetmiş, 20.865 ağır hasarlı bina tespit edilmiştir.[326] 1944 yılı mali bütçesinden yapı imar işleri deprem şubesi tarafından Bolu ve Gerede'nin imarında kullanılmak üzere 120 bin liranın gönderildiği belgelerde belirtilmiştir.[327]

1944 depreminin etkilediği diğer bir alan ise taşınmaz kültür varlıkları olmuştur. Bu süreçte Bolu'da birçok eser hasar almıştır. Bunların başında Bolu merkezinde Yıldırım Bayezid Camii (1389-1402- Y.İ.T: 1900), Ilıca Musa Paşa Camii (1510-1511), Kadı Camii (16. yüzyıl), Ak Mescid (M. 1389-1403) eserleri gelmektedir. Gerede ilçesinde ise hemen hemen birçok eser depremden etkilenmiştir.

Yıldırım Bayezid Camii'nin 1944 yılındaki depremde iki minaresi yıkılmıştır. Minarelerin ana kubbenin üzerine düşmesi sonucu ise kubbede delinmeler meydana gelmiştir. Bunun neticesinde yapının iç mekânlarındaki tezyinat hasar almıştır. Depremden sonraki süreçte orijinalindeki ince zarif minarelerin yerine kalın ve daha küçük bir minare eklenmiştir. Ayrıca 26 Mayıs 1957 yılında Bolu'da meydana gelen ikinci bir depremde caminin kubbesinin çatladığı belirtilmiştir. Kubbesinin bir çember içine alınıp tamir edilmiştir. 1950 ve 1960' lı yıllarda eserin kubbesi ile iç mekânlardaki tezyinat onarılmıştır. Minareler bu süreçte tekrar yapılmış ise de inşa malzemesinden dolayı tehlike arz etmiştir. Uzun süre tartışma konusu olan minarelerin tekrar yapıya yerleştirilmesi ise 1975'li yıllara kadar devam etmiştir.

1944 yılında geçekleşen deprem sonrası cami, uzun bir süre onarım ve tamirat sürecine tabi tutulmuştur. Gerek kubbe ve minareler gerekse iç mekândaki ara ara yapılan

[324] Depremle ilgili detaylı bilgi ve sayısal verilere bu belgeden ulaşılabilir. Bkz. BCA, No. 0301000/12084916, 1944.
[325] *Cumhuriyet* "21 Vilayetimizi Sarsan Zelzele", 2 Şubat 1944.
[326] "Türkiye'de Deprem Gerçeği ve TMMOB Makina Mühendisleri Odasının Önerileri Oda Raporu", (Erişim 13 Nisan 2020).
[327] BCA, No. 0301000 /12085053; Özçelik, *1944 Bolu-Gerede Depremi ve Sonuçları,* 104.

çalışmalar 1980'lere kadar devam etmiştir. 17 Ağustos 1999 Depreminden sonra da yapı tekrardan restorasyona alınmış ve kapsamlı bir bakımdan geçirilmiştir.

Ak Mescid 1944 yılındaki depremde yıkılmıştır. Yeri arsa olarak kalan eserin ihtiyaç olmamasından dolayı tekrar inşa edilmemiştir.

1944 depreminde en ağır hasarı alan cami Ilıca Musa Paşa Camii'dir. M. Zekai Konrapa'nın, "Bolu Tarihi" isimli eserinde bulunan fotoğrafta caminin çatısının, minaresinin çöktüğü beden duvarlarının bir kısmı tamamen yıkıldığı bir kısmının ise yarısına kadar hasar aldığı[328] 8 Mayıs 1958 tarihli Bolu Gazetesine verilen bir ilanda caminin harap durumda olduğu belirtilmiş ve yapının dernek vasıtası ile onarımının yapılması gündeme gelmiştir.[329] Eserin 1944 depreminden sonraki on dört yıllık süreçte bakımsız olduğu düşünebilir. Sonraki süreçte 1967 tarihli Bolu İl Yıllığı kitabında bulunan fotoğraflarda yapının giriş kapısının gayet bakımlı ve güzel olduğu dikkati çekmektedir. Bu duruma istinaden cami 1967 yılı öncesi kapsamlı bir onarım geçirmiş olmalıdır. Günümüzde caminin beden duvarları aslına uygun olarak onarılmıştır. İç mekân için bunu söylemek mümkün değildir. İç mekândaki mimari öğe ve unsurlar sonradan yapılmıştır.

Bolunun önemli eserlerinden bir tanesi olan kadı camide 1944 tarihinde gerçekleşen depremde hasar alarak minaresi şerefe ürerinden yıkılmıştır. Minaresi 1955 tarihlerine kadar onarılamamıştır.[330] Sonraki süreçlerde onarımı tamamlanmıştır. 1999 depreminde de hasar alan eser onarım görmüş ve minaresi yenilenmiştir.[331]

Saha çalışmalarında dikkati çeken önemli hususlardan bir tanesi başata İmaret Camii, Saraçhane Camii, Karaköy Cuma Camii gibi eserlerin beden duvarlarında çatlaklara rastlanılmıştır. Bu çatlaklar günümüzde sıvalı vaziyettedir. Bu durumun oluşmasında 1944 ve 1999 depremlerinin yapılara vermiş olduğu hasarın etkili olduğu düşünülebilir.

Günümüze ulaşamayan Hükümet Camii'nin depremden hasar görüp görmediği bilinmemektedir. Ancak kaynaklarda hükümet binasının ağır hasarlı olduğu ve yer yer

[328] Konrapa, *Bolu Tarihi*, 572-573.
[329] *Bolu Gazetesi*, "Bolu Musa Paşa Camii Onarma Cemiyeti Başkanlığından" (8 Mayıs 1958), 2.
[330] Bkz. *Vatan Gazetesi* "Vatan'ın Memleket Serisi 14 Bolu İlavesi" (2 Ocak 1952), 5; *Bolu Gazetesi*, "Kadı Camisinin Yıkık Minaresi Onarılacak" (24 Ekim 1955), 1; *Bolu Gazetesi,* "Bolu Valiliğinden" (31 Kasım 1955), 1.
[331] Kültür Portalı, "Kadı Camii – Bolu" (Erişim 16.08.2019).

yıkıldığı belirtilmektedir. Aynı bahçeyi paylaşan Hükümet Camii de depremden etkilenmiş olmalıdır.

Gerede ilçesinin depremin merkez üssü olması hasebiyle üç cami yıkılmış ve sonradan tekrar yapılmıştır. Bu camilerin başında Yıldırım Bayezid Camii gelmektedir. Tamamen yıkılan cami 1947 yılında halkında yardımları ile tekrardan inşa edilmiştir.[332] Aşağı Tekke Cami'de (1785-1843) depremde yıkılmıştır. Eser, halk tarafından tekrar inşa edilmiş ve 1957 yılında ibadete açılmıştır. Günümüzde orijinalliğini yitirmiştir. Şeyh Hüseyin Efendi Camii (19. Yüzyıl) ile Hacı Emin Efendi Camii (1893) de Gerede depreminden etkinmiş ve tekrardan inşa edilmiştir.

Bolu'da gerçekleşen yangın ve depremlerden kültür varlıkları da etkilenmiştir. Gerek mimari unsurlara gerekse tezyinatına vermiş olduğu hasar fazladır. Ayrıca hasarın ardından gerçekleşecek olan onarım ve restorasyon çalışmaları da dönemin şartlarına bağlı olarak oldukça uzun sürmüştür. Bu durum zaman zaman dönemin yazılı basınına yansımıştır. Günümüzde yapılar oldukça iyi durumdadır.

3.7. Candaroğulları'nın (İsfendiyaroğulları) Bolu'daki İmar Faaliyetleri

Bolu'da Candaroğulları soyundan gelen Kızıl Ahmed Bey'in sülalesi tarafından yaptırılmış önemli camiler mevcuttur. Konumuzu oluşturan Bolu camileri içerisinde bu hususa değinmekte fayda vardır. Ancak öncelikle Candaroğulları dönemine ve Kızıl Ahmed Bey sülalesinin tarihi seyrine kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Anadolu Beylikleri (Tavâif-i Mülûk), 13. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu Selçuklu Devleti tarafından uç bölgelerine yerleştirilen Türkmen beylerinin kurdukları beyliklerdir. Türkmen beyleri, 1243'te Moğollar ile yapılan Kösedağ Savaşı'nın[333] kaybedilmesi sonucu Anadolu Selçuklu Devleti'nin çöküş dönemine girmesiyle merkezi idareye olan bağlarını koparark birer birer bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Böylelikle

[332] Özyiğit, "Gerede'de Deprem", 16. Erkoçoğlu, "Gerede'de Osmanlıdan Kalma Vakıflar ve Tarihî Eserler", 86.
[333] Kösedağ savaşı için Ayrıntılı olarak bkz. Salim Koca, "Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu'nun Kaderini Belirleyen Savaş: Kösedağ Bozgunu", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (2015), 35-85.

Anadolu'da II. Anadolu Beylikleri Dönemi başlamış oldu. Beylikler Osmanlı Devleti topraklarına katılana dek Anadolu'da hâkimiyet mücadelesine devam etmişlerdir.[334]

Candaroğulları (İsfendiyar oğulları) beyliğinin kuruluş yıllarına ait kaynaklar yetersizdir. Candaroğulları' Çobanoğluları Beyliği'nin yerini alarak tarih sahnesine çıkmıştır. Candaroğulları Beyliği'nin gerçek kurucusu olarak I. Süleyman Paşa gösterilmektedir. Beylik uzunca bir süre Cenevizliler, Bizans imparatorluğu ve Anadolu beylikleri ile mücadele içerisinde olmuştur. Osmanlı devleti ile inişli çıkışlı bir diplomasi yürütülmüştür.[335] İsmail Bey döneminde Fatih Sultan Mehmed Kastamonu ve Sinop'u alarak Candaroğulları'nı kendi topraklarına katmıştır.

Candaroğulları beyliğinin son hükümdarı olan Kızıl Ahmed Bey kardeşi ile girdiği mücadele sonrasında Osmanlı devletine başvuran Kızıl Ahmed Bey, beylik için gerekli desteği alamadı, sadece Bolu sancağını elde edebildi. 1461 yılında İsmâil Bey'in yerine Candaroğulları'nın başına Osmanlı himayesinde Kızıl Ahmed Bey geçmiş oldu. Kızıl Ahmed Bey Osmanlı Devleti ile anlaşamayıp Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın yanına kaçtı. Daha sonra affedilen Kızıl Ahmed Bey son zamanlarını geçirdiği Filibe'de vefat etti.[336]

Sonraki süreçlerde Kızıl Ahmed Bey'in oğulları Musa Bey ile Mirza Mehmed Bey Osmanlı Devleti'nde hizmetlerde bulunmuştur. Bunlardan Mehmed, II. Bayezid'in kızlarından biriyle evlenmiş ve bu evlilikten II. Selim ve III. Murad dönemlerinin önemli şahsiyetlerinden Şemsî Ahmed Paşa dünyaya gelmiştir.[337]

Kızıl Ahmed Bey'e dirlik olarak verilen Bolu çevresine kendisinden sonra gelen oğulları tarafından mimari eserler kazandırılmıştır. Bu yapılardan ilki Ilıca Musa Paşa Camii'dir. Kitabesine göre eser M. 1510-1511 tarihlidir. Eserin kitabesi dönemini aydınlatması açısından birinci elden kaynak vazifesi görmektedir. Kitabesinde kendi soyunu sıralayan Musa Paşa, yapıyı İsfendiyar Bey sülalesinden Kızıl Ahmed Oğlu Musa Paşa tarafından

[334] Erdoğan Merçil, "Anadolu Beylikleri" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/138.
[335] Yaşar Yücel, "Candaroğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/146-147.
[336] Oruç Bey, *Oruç Beğ Tarihi* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011), 97; Abdülkadir Özcan," Kızıl Ahmed Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/543.
[337] Özcan," Kızıl Ahmed Bey", 25/543

validesi için inşa ettirdiğini belirtmektedir. Bazı kaynaklarda kitabenin 1530 senesinden sonra yapıya eklendiği görüşü vardır. Bunun nedeni olarak da Musa Paşa'nın yapı yapıldığında herhangi bir ünvanının olmadığı, ileriki zamanlarda almış olduğu "paşa" unvanı ile birlikte kitabeyi eklemiş olabileceği yönündedir.[338]

Fuat Uçar, eserinde Musa Paşa'nın Bolu'nun Karacasu Köyünden olduğu ve dini eğitimini buradaki kurumlardan aldığını belirtmiştir.[339] Bu durumda Musa Paşa'nın bu bölgeden kopmadığını ve buraya *aidiyet* duygusunun nişanesi olarak bu camiyi yaptırdığı da düşünülebilir.

Eserin inşa edildiği bölge Boluya beş km. mesafedeki ılıca bölgesindedir. Bu bölgeden kaynaklarda sıkça söz edilmektedir. Geçmişte önemli bir yol güzergâhında bulunan, faydalı yeraltı sularının bulunduğu ılıcalar mevcut idi. Muhtemelen Musa Paşa bu bölgenin önemini bildiği ve buraya yapıyı inşa ettiği düşünülebilir. Bölge günümüzde de aktif olarak kullanılan bir yerdir. Birçok termal otel hizmetine devam etmektedir.

Diğer bir yapı ise Karaköy Cuma Camii'dir (1562/1563). Kitabesinden yapının Musa Paşa'nın Oğlu Mehmet Bey'in validesi Ela Hatun tarafından inşa edildiği öğrenilmektedir. Kitabeden ayrıca Ela (Ala) Hatun'un Yavuz Sultan Selim Han'ın vezir-i a'zamının kızı olduğu belirtilmektedir.[340]

Mehmed Bey H.916/M.1510-1511 tarihlerinde Bolu'da doğmuştur. 16. yüzyıl şairlerindedir. Annesi, Pîrî Mehmed Paşa'nın kızı Ala Hanım'dır. Babası Musa Paşa Kızıl Ahmed Paşanın oğludur. Küçük yaşta devlet hizmetine giren Emîrî, zamanla yükselerek sancak beyi olmuştur. Beyşehir, Ankara ve Bursa'da sancak beyi olarak görev yapmıştır. 1579 yılında, sancak beyliğinden ayrıldıktan sonra, memleketi Bolu'ya dönerek şiirle ilgilenmeye başlamış, "Emirî" mahlasını kullanarak eserler vermiştir.[341]

Karaköy Cuma Camii de Ilıca Musa Paşa Camii gibi şehir merkezine değil kaynaklarda Karaköy Karyesi ismi ile anılan şehrin batısında bulunmaktadır. Eser Cuma Camisi olarak anılmaktadır. Ilıcadaki cami ile aralarında 52 yıllık bir zaman farkı vardır.

[338] Akpınar, "Uzlette Bir Şair: Mehmed Bey b. Musâ Paşa (Emîrî)", 214.
[339] Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, 67.
[340] *Müstakil Bolu Sancağı Salnamesi,* 76-77.
[341] Akpınar, "Uzlette Bir Şair: Mehmed Bey b. Musâ Paşa (Emîrî)", 205-215.

Bolu'da Osmanlı devletinin en parlak dönemlerinde önemli görevlerde bulunan Şemsi Ahmed Paşanın yaptırdığı eseri de burada ele almak yerinde olacaktır. Şemsi Ahmed Paşa (Ö.1580) Bolulu olup, Anadolu Beylikleri'nden İsfendiyaroğulları'na mensup olup İsfendiyaroğlu Kızıl Ahmed Bey'in torunu ve Mirza Mehmed Paşa'nın oğludur.[342]

Şemsi Ahmed Paşa da sülalesinin yolunu izleyerek Bolu'da imar faaliyeti yürütmüştür. Bolunun merkezinde bir külliye inşa ettirmiştir. Külliye; cami, medrese, imaret, misafirhane, hangah, kütüphane ve hamamdan meydana gelmektedir. Ayrıca bu külliye içinde bir vakfiye oluşturmuş, vakfın işleyişini güvence içine almıştır. M. 1570-1571 tarihli vakfiye de Bolulu olan Şemsi Ahmed Paşa neseb olarak baba tarafından büyük bir aile soyuna dayandığı belirtilmektedir. Baba tarafından İsfendiyaroğullarından Beylerbeyi Mirza Mehmed Paşa ve Nureddin Bey'e dayandırdığı vakfiyede oradan Sahabilerden Halid b. Velid kadar götürmüştür. Annesi ise sultan II. Bayezid'in oğlu Şehzade Abdullah'ın kızıdır. Vakfiyede Paşanın soyu detaylı olarak tanıtılmıştır.

[342] Afyoncu, "Şemsi Ahmed Paşa".

SONUÇ

Günümüzde Batı Karadeniz bölgesinde bulunan Bolu, geçmişte Bithynler, Roma ve Bizans imparatorluğu gibi önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmış bir şehirdir. 1323 yılında Orhan Gazi'nin komutanlarından Konuralp'in bu toprakları Osmanlı hâkimiyetine katmasından sonra zaman içeresinde birçok anıtsal kültür varlığı şehre kazandırılmıştır. Bu kültür varlıkları arasında, Türk-İslam şehirlerinin önemli mimari eserlerini teşkil eden camii, medrese, hamam, han, arasta, çeşme vb. birçok yapı bulunmaktadır. Bu çalışma söz konusu yapılardan cami ve mescidler ele alınıp konusunun ana hatları Bolu Yöresindeki Cami ve Mescidler olarak belirlenmiştir.

Araştırma safhasında öncelikle ilgili literatüre başvurulmuş ancak yapılar hakkında kısıtlı kaynaklara ulaşılmıştır. Bunun neticesinde yazılı ve görsel arşiv kaynakları taranmış, saha çalışmaları kapsamında eserler yerinde görülüp fotoğraflanmıştır. Bu bağlamda yapıların tarihlendirilmesi, mimari plan ve özellikleri, malzeme teknik ve tezyinatı gibi bilgilere yer verilmiştir. Çalışmada elde edilen bulguların değerlendirilmesinde Sanat Tarihi disiplini içerisinde kalmaya özen gösterilmiştir.

Dönemin başkenti İstanbul'dan Doğuya uzanan üç ana yoldan ikisi Bolu'dan geçmektedir. Osmanlı yol sisteminin Anadolu istikametine giden üç güzergâhından ikisinin Bolu'dan geçmesi birçok alanda şehrin gelişimine katkı sağlamıştır. Osmanlı devletinin erken döneminden geç dönemine kadar Bolu'da cami ve mescidler inşa edilmiştir. Özellikle konuyu oluşturan camiler farklı üslup özellikleri açısından zenginlik ortaya koymuştur.

Bolu'nun imarında bazı padişah ve devlet adamlarının katkısı olmuş ve şehre önemli camiler kazandırmışlardır. Bu banilerin genellikle Osmanlı devletinin önemli görevlerini deruhte eden kişiler olması dikkat çekmektedir. Bunların yanında şehrin önde gelen ailelerinin de katkısı mevcuttur.

Mudurnu'da Osman Gazi ve Orhan Gazi'nin silah arkadaşı olan Samsa Çavuş'un kendi ismi ile anılan camisi bulunmaktadır. Orhan Gazinin büyük oğlu Gazi Süleyman Paşa da Göynükte bir külliye inşa ettirmiştir. Bu eserler bölgenin en erken tarihli eserleri arasında yer almaktadır.

Bolu'da imar faaliyetlerine öncülük eden Sultan Yıldırım Bayezid bu açıdan büyük bir öneme sahiptir. Bolu merkez başta olmak üzere, Gerede, Mudurnu ve Eskiçağa'da külliyeler inşa etmiştir. Bolu merkezinde bulunan cami, hamam, medrese ve kütüphaneden oluşan bir külliye inşa ettirmiş, ancak medresesi ve kütüphanesi günümüze ulaşamamıştır.

Mudurnu'daki külliye ise Türk İslam cami gelişimi açısından önemli bir örnek olarak varlığını sürdürmektedir. Külliyenin diğer önemli bir özelliği ise taş vakfiyesinin bulunmasıdır. Yıldırım Bayezid'in Gerede ve Eskiçağa'daki eserleri geçmişte yaşadığı afetler ve onarımlar ile birlikte günümüze ulaşabilmiştir. Bunun yanında Bayezid Bolu merkezinde Ak Mescid adıyla anılan bir mescid yaptırmış, bu mescidin çevresinde zamanla aynı isimle anılan bir mahalle oluşmuştur.

İsfendiyaroğulları (Candaroğulları) Beyliği'nin Osmanlı topraklarına katılmasının ardından Osmanlı Devleti'nde önemli görevler alan bu beyliğin ileri gelenleri de şehri imar faaliyetleri bakımından ileriye taşımıştır. Bu minvalde Kızıl Ahmed Bey'in oğlu Musa Paşa Ilıca bölgesinde kendi adına bir cami yaptırmıştır. Aynı soydan gelen Mehmed Paşa da Karaköy'de annesi adına bir cami inşa ettirmiştir. Bu camiler şehrin dışında olup yol güzergâhında bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nde Anadolu, Rumeli Beylerbeyliği ve vezirlik gibi önemli görevlerde bulunan Şemşi Ahmet Paşa, geçmişte külliye hüviyetinde olup günümüzde imaret camii olarak anılan külliyeyi inşa ettirmiştir. Şehrin merkezinde bulunan yapılar topluluğundan günümüze sadece camisi ve hamamı ulaşmıştır.

Bunların yanında kaynaklardan, 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Sadrazam olarak görev yapan Sokullu Mehmed Paşa'nın Boluya bir külliye yaptırdığı öğrenilmektedir. Geçmişte Gölyüzü Mahallesinde bulunan camisi günümüze ulaşamamıştır. Ancak hamamı varlığını sürdürmektedir.

Şehirde 16. yüzyılda yapılan klasik devir Osmanlı mimarisinin en güzel örneklerinden bir tanesi de Kadı Camii'dir. Bolu Salnamesi 'ne göre Demirtaş Paşazade Mehmed Bey tarafından yaptırılmıştır. Kadı Cami'nin yapının yanında kadılık teşkilatı bulunmasından dolayı bu ismi almış olabileceği düşünülmektedir. Tamamen kesme taştan inşa edilen

yapı dışa taşkın mihrap sofası ile özgün bir karaktere sahiptir. Geçmişte mimari plan özellikleri bakımından kubbeli bir yapı olduğu düşünülmektedir.

17. yüzyıl eseri olan Saraçhane Camii, bazı kaynaklara göre Mimar Sinan'ın eseridir ancak cami harap olup kullanılamaz hale geldikten sonra Silahtar Mustafa Ağa tarafından onarılmıştır. Bu durumda caminin Tezkiretü'l Ebniye ve Tezkiretü'l Bünyan kitaplarında adı geçen Mustafa Paşa Cami veya Ferhad Paşa Camii olması ihtimali vardır. Saraçhane Camii'nin daha sonra tekrar inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir.

Bolu yöresinde yapılan araştırmalarda Cuma Camii olarak isimledirilen yapılar ile karşılaşılmıştır. Bu yapıların bulundukları bölgelerde dini, külütrel ve sosyal hayata geçmişte katkı sundukları gözlemlenmiştir. Bu camiler birkaç yerleşim yerinin kesiştiği noktalara inşa edilmiştir. Cuma günleri bu yerleşim yerlerinden gelen halk burada ibadetini yaptıktan sonra çevrede kurulan pazarlardan alışverişini yapmıştır. Bayram günleri namazlarını burada eda eden vatandaşlarnamazdan sonra toplu olarak hayır faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu yönü ile Cuma camileri sosyo kültürel olarak önemli bir yere sahiptir. Bu yapılar arasında Seben Cuma Camii, Mengen Divan Camii ve Dörtdivan Çavuşlar Camii dikkati çekmektedir.

Bolu şehrinde geç dönem Osmanlı camileri mevcuttur. Genellikle bu camiler küçük ebatlı olup, plaster uygulamalı mihraplara sahiptir. Yıldırım Bayezid Camii şehrin ulu camisi olma özelliğini sürdürse de aslında eser M. 1900 yılında II. Abdülhamid döneminde tekrar inşa edilmiştir. Mimari plan ve üslup özellikleri bakımından döneminin özelliklerini yansıtmaktadır. Göynükteki Gazi Süleyman Paşa Camii de II. Abdülhamid döneminde yeniden inşa edilen eserler arasındadır. Gerede'nin Aşağıovacık Köyü'nde II. Abdülhamid'in ser marangoz Hacı Habib Efendi'nin yaptırmış olduğu camii günümüze orijinal olarak ulaşan eserlerdendir.

Konuyu oluşturan camiler mimari özellikleri bakımından değerlendirildiğinde, üç caminin kubbeli olduğu görülmektedir. Bunlar Yıldırım Bayezid Camii, Mudurnu Yıldırım Bayezid Camii ile Tabaklar Camii'dir. Bunun yanında Kadı Camii'nin geçmişte kubbeli bir yapı olabileceği belirtilmektedir. Diğer yapılar ise genellikle kırma çatı ile örtülüdür. Kare veya kareye yakın dikdörtgen plan şemasındadır. Ahşap direklerin taşıdığı örnek ise Karaköy Cuma Camii'dir.

Malzeme bakımından kesme taş, moloz taş, tuğla ve ahşap malzemenin yoğun olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Yıldırım Bayezid Camii ile Kadı Camii tamamen kesme taştan inşa edilmiştir. Bunun yanında hem taş hem de tuğlanın beraber kullanıldığı almaşık teknik uygulamasına Ilıca Musa Paşa Camii, İmaret Camii, Saraçhane Camii cephelerinde karşılaşılmaktadır. Bunun yanında Bolu merkez ve içlerdeki yapılarda yoğunlukla moloz taş kullanıldığı gözlemlenmiştir. Moloz taşın aralarına ahşap hatılların atıldığı örneklere de rastlanılmıştır. Geç dönem camilerin birçoğu dış cephelerden sıvalı ve boyalıdır.

Bolu orman bakımından ve kereste üretimi açısından zengin bir şehirdir. Bu nedenle ahşap malzeme Bolu camilerinde sıkça tercih edilmiştir. Bolu merkez ve Mudurnu Yıldırım Bayezid Camileri ile Kadı Camii dışındaki birçok eserde görülmektedir. Özellikle minber, kürsü, mahfil katı, minare, pencere söveleri vb. alanlarda sıkça kullanılmıştır.

Tezyinat açısından incelenen yapılar genel anlamda sadedir. Birçok caminin iç cephe duvarları sıvalıdır. İmaret Cami, Saraçhane Cami ve Ilıca Camii'nin duvarlarında taş ve tuğla almaşık örgü sistemi tezyini unsur olarak düşünülebilir. Karaköy Cuma Camii'nin çini kitabesi yapılar içinde tek örnektir. Bunun yanında Yıldırım Bayezid Camii iç mekânda döneminin üslubuna uygun olarak tezyin edilmiş olmasıyla dikkat çeker. İlçelerde ise göynük gazi Süleyman Paşa Camii, Mudurnu Yıldırım Bayezid Camii (1382) ile Dörtdivan Çavuşlar Camii tezyinat bakımından zengin eserlerdir.

Bolu şehri geçmişte önemli yangınlar ve depremler geçirmiştir. Özellikle 26 Ocak 1804 tarihinde meydana gelen arasta yangınında, yangının Yıldırım Bayezid Camii'ne kadar ulaştığı belirtilmektedir. Ardından 12 Kasım 1893 tarihinde "Büyük Bolu Yangını" ismi ile anılan ikinci bir yangın meydana gelmiştir. Bu yangında yine şehrin arastasında çıkmıştır. Bolu çarşısında çıkan yangında Yıldırım Bayezid Camii'nin de hasar gördüğü anlaşılmaktadır. İlk olarak 1389-1402 yıllarında inşa edilen eser, geçirdiği yangınlar sonucu 20. yüzyılın hemen başında tekrar inşa edilmiştir. Yangın geçiren diğer bir yapı ise Yıldırım Bayezid döneminde Bolu'ya kazandırılan Ak Mescid'dir. 10 Aralık 1814 tarihli arşiv kaydında mescidin bir yangın geçirdiği ve kullanılamaz hale geldiği belirtilmektedir. Muhtemelen yangın 1814 yılı öncesinde gerçekleşmiştir. Yangından

sonra boş kalan eserin yerine yenisi Bolu ve Viranşehir Mutasarrıfı Mehmet Said Galip Paşa tarafından tekrar inşa edilmiştir. Eser sonradan ihtiyaç dâhilinde camiye çevrilmiştir.

1 Şubat 1944 yılında meydana gelen Bolu- Gerede depremi Cumhuriyet Döneminin en şiddetli ve yıkıcı depremlerinden biri olarak kayıtlara geçmiştir. Depremden taşınmaz kültür varlıkları da oldukça etkilenmiştir. Bu süreçte Bolu'da birçok eser hasar almıştır. Bunların başında Yıldırım Bayezid Camii (1389-1402- Y.İ.T: 1900), Ilıca Musa Paşa Camii (1510-1511), Kadı Camii (16. yüzyıl), Ak Mescid (1389-1403) gelmektedir. Bu yapılarım depremden sonra uzunca bir süre onarım faaliyetleri devam etmiştir. Ancak Ak Mescid tamamen yıkıldığından tekrar inşa edilememiştir. Gerede ilçesi de depremden oldukça etkilenmiştir. Başta Yıldırım Bayezid Camii olmak üzere birçok eser depremden etkilenmiş ve 1944 ile 1960 yılları arasında halkında yardımları ile yeniden inşa edilmişlerdir.

Cumhuriyet döneminde tüm ülke sathında olduğu gibi Bolu şehrinde de imar faaliyetleri hız kazanmıştır. Şehirde Cumhuriyet döneminden sonra başlayan imar faaliyetleri ve depremler tarihi yapıların birçok mimari yapı ve elemanlarının günümüze kadar ulaşamamasına neden olmuştur. Hızlı şehirleşme ile birlikte şehrin tarihi alanını oluşturan bölgelerde, tarihi dokunun bozulduğu eserlerin etrafında çevre düzenlenmesine ihtiyaç olduğu gözlemlenmiştir. Son zamanlarda Bolu'nun ileri gelenleri tarafından tarihi alanın korunması ve bir bütün haline getirilmesi tartışılmaktadır. Bunun güzel bir örneği geçmişte Saraçhane Camii ve İmaret Camii arasına inşa edilmiş katlı otoparkın yakın zamanda yıkılması olmuştur. Gerede ilçesinde fay hattında bulunan alanlarda depremin etkisini en aza indirmek için kentsel dönüşüm başlatılmıştır. Yapılan saha çalışmalarında bu bölgede önemli kültür varlıklarının olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu kültür varlılarının koruma altına alındığı görülmüştür. Bu çalışmaların yanında Bolu merkezini turizme kazandırma çalışmaları yapılmaktadır. Bu minvalde tarihi cami ve mescidlerin çevre düzenlemelerinin yapılıp, farkındalığın arttırılabileceği düşünülebilir.

KAYNAKÇA

"Türkiye'de Deprem Gerçeği ve TMMOB Makina Mühendisleri Odasının Önerileri Oda Raporu".ErişimTarihi:13Nisan2020.http://www1.mmo.org.tr/resimler/dosya_ekler/

1973 Tarihli İl Yıllığı, *Cumhuriyetin 50. Yılında Bolu*.

Afyoncu, Erkan. "Sokullu Mehmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/354-357. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

Afyoncu, Erkan. "Şemsi Ahmed Paşa" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 38/527-529. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

Akpınar, İsa. "Uzlette Bir Şair: Mehmed Bey b. Musâ Paşa (Emîrî)", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı* 17/26 (Nisan 2019), 227.

Akpınar, İsa. "Uzlette Bir Şair: Mehmed Bey b. Musâ Paşa (Emîrî)", *Çanakkale Araştırmaları*.

Ankara Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi.

Aptullah Kuran Arşivi, Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi, Dijital Arşivi

Aptullah Kuran, "Onbeşinci ve Onaltıncı Yüzyıllarda İnşa Edilen Osmanlı Külliyelerinin Mimari Esasları Konusunda Bazı Görüşler". *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi.* 795–818. İstanbul: 1979.

Arıkan, Hayrettin. "Vakıflar Umum Müdürlüğünden İki Dileğimiz", *Bolu Gazetesi*, 5 Ekim 1958, 1.

Arkeolojik Haber, "Bolu'daki Tarihi Katırcı Han Yol İçin Yıkılmak İsteniyor" (Erişim 7 Eylül 2020).

Armağan, Latif. XVI. *Yüzyılda Teke Sancağı: Tapu-Tahrir Defterlerine Göre.* Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.

Aslanapa, Oktay. *Osmanlı Devri Mimarisi*. Ankara: 2004.

Aşıkpaşaoğlu, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970.

Ata, Bahri. "Tarihi Mezarlıklar Eğitim ve Bolu Örneği", *Bolu Bilim Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* (1998), 9-13.

Atalan, Özlem vd., "15. ve 16. Yüzyıllara ait Osmanlı Han Yapılarının Mekânsal Analizi". *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 11/2 (2016), 220.

Ayar, Talip. "Arşiv Belgelerinde Mudurnu Yangınları (1888-1906)". *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14/2 (2014), 316.

Ayverdi, Ekrem Hakkı. "Mudurnu'da Yıldırım Bâyezid Manzûmesi ve Taş Vakfiyesi". *Vakıflar Dergisi* 5 (1962), 79-86.

Ayverdi, Ekrem Hakkı. "Orhan Gazi Devrinde Mi'mari", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü Yıllık Araştırma Dergisi*, 1 (1956-1957), 116.

Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri.* İstanbul: 1966.

BCA, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. No. 0301000 /12085053.

BCA, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. No. 0301000/12084916, 1944.

BCA, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. No. 137-77-16;

BCA, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. No. 151, Gömelk No. 76, 7.

BCA, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. No. 192, Gömlek No. 316, 5.

Bey, Oruç. *Oruç Beğ Tarihi.* İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011.

BOA, Osmanlı Arşivi. AE.SMST.II, No.106, Gömlek No.11517, 1-2.

BOA, Osmanlı Arşivi. AE.SMST.II, No.106, Gömlek No. 11517,1-2.

BOA, Osmanlı Arşivi. AE.SMST.II, No.106, Gömlek No.11517, 2.

BOA, Osmanlı Arşivi. Ali Emiri Mustafa II [AE.SMST.II], No.106, Gömlek No.11517, 1-2.

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-I Ali Evrak Odası (BEO), No. 001325, Gömlek No. 099304, 1a.

BOA, Osmanlı Arşivi. Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO), No. 3581, Gömlek No, 269007, 1.

BOA, Osmanlı Arşivi. BEO, No. 1286, Gömlek No. 96425, 1.

BOA, Osmanlı Arşivi. BEO, No. 3581, Gömlek No. 269007, 1.

BOA, Osmanlı Arşivi. BEO, No. 407, Gömlek No. 30466, 1.

BOA, Osmanlı Arşivi. BEO, No. 409, Gömlek No. 30649, 1a;

BOA, Osmanlı Arşivi. BEO, No. 409, Gömlek No. 30649, 1b;

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet Evkaf, No. 373, Gömlek No. 1891, 1-2.

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet Evkaf, No. 373, Gömlek No. 18911, 1-2.

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet Evkaf, No. 386, Gömlek No. 19555, 1-2.

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet Maarif (C.MF), No. 00140, Gömlek No. 06971.

BOA, Osmanlı Arşivi. EV.d, Defter No. 09711.

BOA, Osmanlı Arşivi. Evkaf Defterleri, Defter No. 09711.

BOA, Osmanlı Arşivi. Evkaf Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri (Ev.HMH.D), No. 07443.

BOA, Osmanlı Arşivi. Evkaf Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri (Ev.HMH.D), No. 08255, 1b.

BOA, Osmanlı Arşivi. Evkaf Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri (Ev.HMH.D), No.08255, 1a;

BOA, Osmanlı Arşivi. Hatt-ı Hümayun (HAT), No.1513, Gömlek No: 11, 1.

BOA, Osmanlı Arşivi. Hatt-I Hümayun (HAT), No. 1462, Gömlek No. 18.

BOA, Osmanlı Arşivi. İ. EV, No. 5, Gömlek No. 27, 1, 2.

BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Evkaf (i.EV), No. 39, Gömlek No. 70, 1b.

BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Evkaf (i.EV) , No. 39, Gömlek No. 70, 1a;

BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Meclis-i Vala (İ.MVL), No. 207, Gömlek No. 6674, 1, 4.

BOA, Osmanlı Arşivi. Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL), No.00094, Gömlek No. 00063, 1, 3.

BOA, Osmanlı Arşivi. No. 29, 1725.

BOA, Osmanlı Arşivi. No. 3478, 30.

BOA, Osmanlı Arşivi. No. 439, Gömlek No. 22209, 1, 2.

BOA, Osmanlı Arşivi. No. 6970, 1, 2.

BOA, Osmanlı Arşivi. No.14, Gömlek No.38, 1, 2;

BOA, Osmanlı Arşivi. No.5, Gömlek No. 27, 1, 2;

BOA, Osmanlı Arşivi. Osmanlı Arşivi. No. 10733.

BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Müteferrik (Y.PRK.M), No.0004, Gömlek No: 0003, 1.

DH.MKT, No. 2321, Gömlek No. 23,1.

İEV, No. 006, Gömlek No. 33, 1a; İEV, No. 006, Gömlek No. 33, 1b.

İEV, No.16, Gömlek No.76, 1a; İEV, No.16, Gömlek No.76, 1b.

YMTV, No. 204, Gömlek No. 67, 1.

Bakırer, Ömür. *XIII ve XIV. Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları*. Ankara: 1976.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), 2003, 23.

Bayrakal, Sedat. *Erken Dönem Osmanlı Minberleri*. İstanbul: 2008.

Bayraktar, M. Faruk. *Geredeli Müftü Ahmed Kemaleddin Efendi*. İstanbul: 2016.

Bolu Ekspres, (Erişim 7 Eylül 2020).

Bolu Gazetesi, "Bolu Musa Paşa Camii Onarma Cemiyeti Başkanlığından" 2.

Bolu Gazetesi, "Bolu Musa Paşa Camii Onarma Cemiyeti Başkanlığından" (8 Mayıs 1958), 2.

Bolu Gazetesi, "Bolu Vakıflar Memurluğundan" (9 Ekim 1952), 1.

Bolu Gazetesi, "Bolu Valiliğinden" (31 Kasım 1955), 1.

Bolu Gazetesi, "Bolu'daki Yıldırım Camii Tamirine Başlandı" (4 Aralık 1958), 1.

Bolu Gazetesi, "Kadı Camii Şerifi 10 Güne Kadar Cemaate Açılıyor" (12 Şubat 1959), 1.

Bolu Gazetesi, "Kadı Camii" (12 Mayıs 1960), 1.

Bolu Gazetesi, "Kadı Camisinin Yıkık Minaresi Onarılacak" (24 Ekim 1955), 1.

Bolu Gazetesi, "Kara Kadı Camiinin Maarif Vekaletine Tahsis Kararı Kaldırıldı" (19 Mart 1959), 1.

Bolu Gazetesi, "Vakıflar İdaresine Ait Haberler" (13 Kasım 1958), 1.

Bolu Gazetesi, "Vakıflar İdaresinin 1958 Yılı Çalışmaları" (1 Ocak 1959), 2.

Bolu Gazetesi, Vakıflar İdaresine Ait Haberler" (13 Kasım 1958), 2.

Bolu Gazetesi. "Büyük Cami İbadete Açıldı" 18 Şubat 1960, 1.

Bolu Gazetesi. "Tarihi Kızılay Hamamı Restore Edilecek" (Erişim Tarihi: 30. 07. 2020). https://www.bolugazetesi.com.tr/.

Bolu Gündem, (09.01.2008).

Bolu Gündem, "Tarihi Han Yıkılıyor" (Erişim 7 Eylül 2020).

Bolu İl Yıllığı, İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1967.

Bolu Kent Müzesi, "Müze Gündem- Hükümet Konağı".

Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Bolu Arastası" *Sebilci Bolu Kültür Derneği 4* (Haz. Semih Dimicioğlu) (Bahar 2013), 4.

Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Hükümet Meydanı ve Binalar 1930" *Sebilci Bolu Kültür Derneği 6* (Haz. Semih Dimicioğlu) (Kış 2014), 4.

Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Halkevi Binası" Haz. Semih Dimicioğlu, *Sebilci Bolu Kültür Derneği,* 10 (Güz 2016), 6-7.

Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Leylekler Camii" *Sebilci Bolu Kültür Derneği 6* (Haz. Semih Dimicioğlu) (Güz 2016), 15.

Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Fırka Tepesi Çevre Binalar" *Sebilci Bolu Kültür Derneği 6* (Haz. Semih Dimicioğlu) (Güz 2016), 12.

Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Hükümet Binası" *Sebilci Bolu Kültür Derneği 6* (Haz. Semih Dimicioğlu) (Kış 2014), 8.

Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Çeşme" *Sebilci Bolu Kültür Derneği 6* (Haz. Semih Dimicioğlu) (Güz 2016), 9.

Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Hükümet Camii Şerifi" *Sebilci Bolu Kültür Derneği 6* (Haz. Semih Dimicioğlu) (Kış 2014), 12.

Bolu Kültür Dergisi Sebilci, "Bolu Arastası" *Sebilci Bolu Kültür Derneği 4* (Haz. Semih Dimicioğlu) (Bahar 2013), 4.

Bolu Şeriye Sicili, No. 6686, 15.

Bolu Şeriye Sicili, No. 6691, 18;

Bolu Şeriye Sicili, No. 6708, 101.

Bolu Şeriye Sicili, No. 6716, 8.

Bolu Valiliği, *Bolu İl Yıllığı.* Bolu: 1998.

Bolu Vilayeti Salnamesi: 1341/1925, haz. Hamdi Birgören. Bolu: Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi, 2008.

Bolunun Sesi, "Yapmayın Yıkmayın Efendiler" (Erişim 7 Eylül 2020).

Boran, Ali. "Ahlat Taşı (Andezit Tüf)". *Vakıflar Dergisi* 26 (1997), 363.

Büyüksu Gazetesi, "Büyük Camii Minarelerinin Yıkımı Devam Ediyor", (1975), 1.

Büyüksu Gazetesi, "Tarihi Yıldırım Bayezid Camiinin Çatlayan Minareleri Yapımına Devam Ediliyor", (26 Eylül 1975), 1.

Can, Hüseyin. "Günümüze Ulaşamayan Erken Osmanlı Dönemine Ait Bir Yapı: Bolu Ak Mescid (Leylekler Camii)". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/44 (Aralık 2022), 481-499.

Can, Hüseyin. *Bolu ve Yöresinde Bulunan Tarihi Çeşmeler.* Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Cantay, Gönül. *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu*. Ankara: 2002.

Ceylan, Zeynep. *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi*. Ankara: Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Cumhuriyet, "21 Vilayetimizi Sarsan Zelzele", (2 Şubat 1944).

Çantay, Gönül. "Türk Mimarisinde Külliye", *Türkler Ansiklopedisi.* 7/836. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınlar, 2002.

Çetinkaya, Sema. *Bolu Şehrinin Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyon Alanları*. Karabük: Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Çiçek, Erkan. "Abdülhamid Dönemi Yıldız Fotoğraf Albümlerinin Siyasal-Sosyal ve Teknik Açıdan İncelenmesi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/59 (2018), 479.

Çobanoğlu, Vefa. "Külliye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 26/542-544. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Doğanay, Aziz. "Tezyinat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/79-83. Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Dimicioğlu, Semih. "Bolu Arastası", *Sebilci Bolu Kültür Dergisi* (2013), 4.

Doğan Haber Ajansı (DHA), "Bolu'da Katırcılar Hanı Yıkılmaktan Kurtuldu" (Erişim 7 Eylül 2020).

Dostadam, "Yıldırım Camii'nin İkinci Minaresi Ne Zaman Yapılacak?" (25 Temmuz 1960), 1.

Dündar, Abdulkadir. "Beş Hurufât Defteri'ndeki Kayıtlara Göre Mudurnu", *Uluslararası Mudurnu Araştırmaları Ahilik ve Halk Kültürü Sempozyumu,* Ed. Azize Aktaş Yasa vd. Ankara: 2018, 78-79.

Ekincikli, Mehmet. *Temettuat Defterlerine Göre 1261 (1844) Mudurnu Kazasının Sosyo Ekonomik Yapısı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.

Erat, *Birsen. Anadolu'da XIV. Yüzyıl Türk Hamam Mimarisi.* Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.

Erçelik, Aydın. "Türkbeyli Mahallesinin 550 Yıllık Aileleri", *Mengen* (15 Aralık 2020).

Eriç, Murat. "Geleneksel Türk Mimarisinde Malzeme Seçim ve Kullanımı". *Yapı Dergisi* 33 (1979), 42-43.

Erken, Sabih. *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler.* Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1983.

Erkoçoğlu, Fatih. "Gerede'de Osmanlıdan Kalma Vakıflar ve Tarihî Eserler". *Geçmişten Günümüze Gerede Sempozyumu*. Gerede: Gerede Belediyesi Yayınları, 2000.

Eroğlu, Ebru. *Bolu İl Merkezinde Bulunan Eski Evler.* Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Eryılmaz, Halil İbrahim. *II. Abdülhamid Dönemi Camileri.* İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Eyice Semavi. *Tarihte Bolu*. İstanbul: 1975.

Garipoğlu, Nadir. Akpınar Cami (Keçeci Mehmet Camisi). *Bolu Gündem*.

Geredeliler Derneği, "Tarihi Eserler Ziyaret Yerleri" (Erişim Tarihi: 2. 03. 2023) http://www.geredeliler.com/Gerede/Turizm/tabid/12796/Default.aspx

Gökoğlu, Ahmet. *Paphlagonia Paflagonya, Gayri Menkul Eserler ve Arkeolojisi*. Kastamonu: Doğrusöz Matbaası, 1952.

Gündoğdu, Hamza. "İkonografik Açıdan Türk Sanatında Rumi ve Palmetler", *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan.* Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1993.

Gündoğdu, Oktay. *İstanbul Fatih İlçesi (15.-17. Yüzyıl) Osmanlı Külliyelerinde Dış Avlu Kapıları.* Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Gündüz, Filiz. "Minare", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 30/98-101. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

İnalcık, Halil. "Bayezid I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5/231-232.

İnce, Özdemir. *Seviller (Aşağı Tekke) Cami ve Türbesi*. GERKAV Gerede Kültür Kalkınma ve Dayanışma Vakfı Bülteni, 2004.

İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı. "II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri", (Erişim 9 Haziran 2020).

Kahraman, Seyit Ali- Dağlı, Yücel. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, İstanbul: 2005.

Kamusal Alan. Erişim Tarihi: 16. 09. 2020. http://www.kamusulalam.com

Karamanoğlu, Muhsin. "Hafız Mehmet". *Çele,* 54 (Ekim 1967), 9.

Kaya, Didem Sevtap – Bayartan, Mehmet. "XVI. Yüzyıldan Günümüze Bolu Şehri Mahallelerinin Tarihi Gelişimi". *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/21 (2019), 164.

Kaya, Didem Sevtap. *XIX. Yüzyılda Bolu Şehrinin Tarihi Coğrafyası.* İstanbul: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.

Keleş, İdris. *Reşadiye Yeniçağa Tarihi.* İstanbul: 2012.

Koca, Salim. "Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu'nun Kaderini Belirleyen Savaş: Kösedağ Bozgunu". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (2015), 35-85.

Konrapa, M. Zekai. *Bolu Tarihi*. Bolu: 1964.

Konukçu, Enver. "Bolu'dan Geçen Seyyahlar", *Çele Dergisi* 19, (1964), 22-23.

Köroğlu Gazetesi. "Samsa Çavuş Caminin Restorasyonu Tamamlandı". Erişim Tarihi: 30.03.2023.https://www.koroglugazetesi.com/samsa-cavus-caminin-restorasyonu-tamam.landi.

Kuban, Doğan. *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1973.

Kubbealtı Lugati, "Kıyye". Erişim Tarihi: 5. 03. 2020. http://www.lugatim.com/s/KIYYE

Kuran, Aptullah. "Onbeşinci ve Onaltıncı Yüzyıllarda İnşa Edilen Osmanlı Külliyelerinin Mimari Esasları Konusunda Bazı Görüşler". *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*. İstanbul: 1979.

Kültür Portalı, "Kadı Camii – Bolu" (Erişim 16 Ağustos 2019).

Lala İsmail Efendi. *Şemsi Paşa Vakfiyesi.* Süleymaniye Kütüphanesi.

Merçil Erdoğan. "Anadolu Beylikleri" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 3/138. Ankara: TDV Yayınları, 1991.

Meriç, Rıfkı Melül. *Mimar Sinan Hayatı Eserleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,1965.

Mülayim, Selçuk. "Plastik Sanatlarında Anlatım Biçimleri ve Üslup". *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 3/3, (Mart 1984), 97.

Mülayim, Selçuk. *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler.* Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1982.

Müstakil Bolu Sancağı Salnamesi. Haz. Hamdi Birgören. 1334/1916.

Orhonlu, Cengiz. "Bolu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 6*/276-278. Ankara: TDV Yayınları, 1992.

Ödekan, Ayla. "Cümle Kapısı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 8/115-116. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Ögel, Semra. *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı.* Ankara: 1987.

Özbek Esen, Senem. *Bolu İli Seben İlçesi Dedeler Köyü Cuma Camii Restorasyon Önerisi.* Ankara: Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Öksüz, Selahattin. *Sokullu Mehmet Paşa'nın Bani Kimliği ve İnşa Ettirdiği Üç Menzil Külliyesi: Lüleburgaz, Havsa, Payas*. Adana: T. C. Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Önal, Güray. *Osmanlı Devri Kastamonu Vilayeti Salnamelerinde Bolu Sancağı*. Bolu: Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi, 2011.

Özbek, Yıldıray. *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme (1300-1453).* Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

Özcan Abdülkadir, "Kızıl Ahmed Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/543. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Özcan Abdülkadir. "Kızıl Ahmed Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Özçelik, Fatih. "1944 Bolu-Gerede Depremi ve Sonuçları". *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, 2017, 103.

Özdemir Feyzi, Gözecik Köyü Muhtar Azası, Emekli, Yaş; 63.

Özdemir, M. Nevzat. "Akpınar'da Bir Alperen... Aslâhaddin Hz.", *Bolunun Sesi*, (9 Ekim 2006).

Özdemir, Tuncay. *Bolu Şehri.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Beşerî ve İktisadi Coğrafya Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1992.

Özensoy, Ahmet. "Gerede de Osmanlı Zamanlı Zamanında Kurulan Bir Vakıf, Müderris el-hac Mehmet Emin Efendi Vakfı", *Gerkav Gerede Kültür Kalkınma ve Dayanışma Vakfı Bülteni* (Temmuz, 2012), 20.

Özsayıner, Zübeyde Cihan. "Ekrem Hakkı Ayverdi Koleksiyonunda Bulunan İlmiye İcâzetnâmesinin Müzehhibi Mimarzâde Mehmed Ali". *Art-Sanat Dergisi* 17 (Ocak 2022), 391.

Özsüner, Aliye. *Göynük'te Türk Devri Mimarisi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Özyiğit, M. Kemal. Gerede'de Deprem, Gerkav Gerede Kültür Kalkınma ve Dayanışma Vakfı Bülteni (Mayıs 2001),16.

Pakalın, Mehmed Zeki. "Pîrî Mehmed Paşa", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* 16/18 (1926).

Sarıcaoğlu, Fikret, "Ebû Bekir b. Behrâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 26/110-111. Ankara: TDV Yayınları, 1994, 26/110-111.

Sayar, Malik. *Minoroloji ve Jeoloji*. İstanbul: 1960.

Sezer, Cemal. "1983 Büyük Bolu Yangını", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15/1 (2015), 239-241.

Solmaz, Mehmet. Evliya Çelebi Seyahatnamesindeki Bolu ve Dörtdivan Ağzına Özgü Sözler Üzerine. *Turkish Studies* 8/9 (2013), 2231.

Soydemir, Selman. *Bir Şehrin Aynası Bolu.* Ankara: Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi, 2016.

Sözen, M.- Tanyeli, U. *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü.* Ankara: 2001.

Süme, Mehmet. *Evliya Çelebi'nin İzinde Bolu.* Ankara: 2003.

Şahin, Erdinç. *1684- 1686 Yılları Arasında Bolu'da Ekonomik ve Sosyal Hayat (835 Numaralı Bolu Şer'iye Siciline Göre).* Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Şen, Yasin. *Dörtdivan Kültür Atlası*. Ankara: Tunçay Yayıncılık, 2021.

Şen, Yasin. Gerede Yıldırım Beyazıt Camii ve Vakıfları – 2*," Dörtdivan Dünyası"* ErişimTarihi:8.03.2023.https://www.dortdivandunyasi.com/yazarlar/yazi/gerede-yildirim-beyazit-camii-ve-vakiflari-2-742.html

Şenyurt Oya. "II. Abdülhamit Dönemindeki Ünlü Saray Mimarının Siyasi ilişkileri" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,*3/11(2010),543.

Taş, Kenan Ziya. *Osmanlının Arka Bahçesi Bolu Sancağı.* İstanbul: Post Yayınları, 2017.

Taş, Kenan Ziya. *Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Bolu Sancağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993.

Topçubaşı, Mine – Kutgün Eyüpgiller, K. "19. Yüzyılda Kastamonu Eyaleti'nde Hükümet Daireleri*", İTÜ Dergisi/A*, 9/2 (Eylül 2010), 115.

Tuncer, Vahap. *Neler Yazmadık Şu Bolu İçin*. Bolu: 1963.

Tüfekcioğlu, Abdülhamid. "Medeniyet Tarihimizde Taş Vakfiyeler". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1 (2000), 35-36.

Tüfekçioğlu, Abdülhamit. *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı*. Ankara: 2001.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhur Başkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA), Cevdet Evkaf, No. 18464.

Uçar, Fuat. *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları.* Bolu: 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi.* Ankara: 1998.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, V.D. 580, No. 35, 62.

Vakıflar Genel Müdürlüğü. *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler II Balıkesir, Bilecik, Bingöl Bitlis, Bolu, Burdur.* Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1977.

Vatan Gazetesi, "Vatan'ın Memleket Serisi 14 Bolu İlavesi" (2 Ocak 1952), 5.

Vedidî Togan, A. Zeki. *Umumî Türk Tarihine Giriş.* İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.

Yasa, Azize Aktaş vd. "Bolu'da Osmanlı Dönemi Mezarlıkları ve Mezar Taşları", *XVI. Türk Tarih Kongresi*. 175-182. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.

Yavuzer, Hayati. *Kemal Ümmi Divanı.* BAMER, Bolu Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2008.

Yetkin, Şerare. *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişimi*. İstanbul: 1972.

Yılmaz, Mehmet Emin vd. "Bolu Tabaklar Hamamı Restitüsyon Denemesi", *Vakıflar Dergisi* 34, (Aralık 2010), 40.

Yiğit, İlker. "Divan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2020, 1/333-334.

Yücel, Yaşar. "Candaroğulları". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 7/146-149. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Yüksel, Ayşe E. "Sultan II. Abdülhamid'in Sanat Hâmiliği". *Sanat Tarihi Dergisi* 26/2 (2017), 284.

Yüksel, İ. A. *Bolu Yıldırım Bayezid Külliyesi Hamamlar ve İmaret Camii.* İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.

Fotoğraf Arşivleri

Alman Arkeoloji Enstitüsü Arşivi

Ali Saim Ülgen Arşivi Salt Online Araştırma Arşivi

Ankara Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi

Aptullah Kuran Arşivi, Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi

Bolu Valiliği Eski Fotoğraflar Arşivi

Bolu Kent Müzesi Arşivi

İstanbul Üniversitesi, Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı, II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri Kataloğu

M. Nevzat Özdemir Arşivi

Murat Peçenek Arşivi

Sebilci Bolu Kültür Derneği Arşivi

Semih Dimicioğlu Arşivi

Serdar Gökkaya Arşivi

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Hüseyin CAN	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Erciyes Üniversitesi
Fakülte	Fen-Edebiyat Fakültesi
Bölümü	Sanat Tarihi
Yüksek Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları
Programı	İslam Tarihi ve Sanatları

Makale ve Bildiriler

1. Can, Hüseyin. "**Günümüze Ulaşamayan Erken Osmanlı Dönemine Ait Bir Yapı: Bolu Ak Mescid (Leylekler Camii)**". Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 23/44 (2021), 481-499. https://doi.org/10.17335/sakaifd.977170.
2. Can, Hüseyin, "**Göynük Mengen ve Mudurnu'daki Tarihî Çeşmeler**", AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C:15, S:1, s. 201-236, 2015**.**
3. Can, Hüseyin. "**Mehmet Memiş. Şanlıurfa Madrasas With Its History And Architectural Features Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019**.". Edid: Edebali İslamiyat Dergisi/ Edebali İslamic Journal 5/1 (Mayıs/May 2021): 267-270.
4. Can, Hüseyin, "**Bandırmalı Minyatür Sanatçısı Nusret Çolpan**" Uluslararası Bandırma ve Çevresi Sempozyumu, Tam Metin Bildiriler Kitabı I: Tarih, Arkeoloji, Göç Hareketleri, Önemli Şahsiyetler, Kültür ve Folklor, Edebiyat ve Eğitim, (17-19 Eylül 2018) s.339-354, Bandırma-Balıkesir